

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

דברים לזכרו של דני רוזוליו ז"ל	שלמה גץ	מאמרים	
השפעת יצירתה של רנטה על שכר העובדים: ניתוח רב-רמות	אילן תלמוד		
"גמדים או רובוטים": מחויבות ודה-הומניזציה כלפי עובדים "זמניים" בקרב מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי	רונה גוצלב ואורלי בנימין		
סודיות ועמימות גרעינית כצורה של אינטימיות תרבותית: חברת הסיכון העולמית ופרשת ואנונו במודרניות הרפלקסיבית	אורי בן-אליעזר ואדריאנה קמפ		
"רוב הסיכויים שזיכרון העבר יישכח כלא היה": הבניה של הומוסקסואליות במדורי ייעוץ בעיתוני נוער	כלנית צאלח		
ילדות במשפחות יהודיות מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע-עשרה ועלייתן של תנועות חברתיות	מתת אדר-בונים		
התפוררות המעורבות האזרחית בארצות-הברית של ימינו	רוברט ד' פאטנם		דיון
הון חברתי, משילות, דמוקרטיה ותפוקות מדיניות: ניתוח מושגי וכמה הערות על ההקשר הישראלי	גילה מנחם וליהיא להט		
המגזר השלישי והחברה האזרחית - השקפה אנליטית	דני רוזוליו		ספרים

תשס"ו, 2006

כרך ז', מס' 2

הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

יוצא לאור מטעם החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב
בתמיכת המכון למחקר חברתי ליד החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה
המכון לחקר החברה והכלכלה על-שם דוד הורוביץ
האגודה הסוציולוגית הישראלית

עורכת: חיה שטייר

חברי המערכת:

יעל אנוך, אבישי ארליך, אורי בן-אליעזר, נחמן בן-יהודה,
עפרה גולדשטיין-גדעוני, נסים מזרחי, אדריאנה קמפ, גיורא רהב, יוסי שביט

רכזות המערכת:

תמי לביא ושהם דרורי

הוועדה המייעצת:

ישראל:

ש' נ' אייזנשטדט, איל בן-ארי, ניצה ינאי, אריק כהן, תמר כתריאל,
בלהה מנהיים, סמי סמוחה, חוה עציוני-הלוי, ברוך קימרלינג,
ורד קראוס, מוטי רגב

חו"ל:

Liah Greenfeld (USA), Charles Kadushin (USA), Pnina Lahav (USA),
David Nelken (Italy), Adam B. Seligman (USA), Gershon Shafir (USA),
Seymour Spilerman (USA), Shmuel Trigano (France), Amiram D. Vinokur (USA)

כתובת המערכת:

סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל-אביב, טל' 03-6408964, פקס' 03-6409215,
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

ניתן לרכוש את כתב-העת ולהירשם כמנוי בהוצאת רמות,
רחוב חיים לבנון 32, תל-אביב 69975, טל': 03-6403419.

הפקה: איה דראל

עריכה לשונית: שרון פרמינגר

סדר ועימוד: טל פוקרד-צלאל

© כל הזכויות שמורות

הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב, 2006

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

כרך ז

חוברת מס' 2

תשס"ו—2006

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון
אוניברסיטת תל-אביב
הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב

סוציולוגיה ישראלית

מטרת כתב-העת לשמש במה למחקרים המנהלים שיה עם עבודות מחקר מתקדמות בסוציולוגיה העולמית תוך הפניית מבט לישראל כמקום ולחומרים מקומיים. המערכת מזמינה מאמרים מדעיים ממגוון של מתודולוגיות וגישות תיאורטיות שמשקפות את הפלורליזם של הסוציולוגיה; מסות ודיונים בנושאים מרכזיים העומדים על סדר-היום הסוציולוגי, תוך שימת דגש במציאות הישראלית; וכן תגובות על מאמרים שהתפרסמו בחוברות קודמות.

המערכת תשקול לפרסם רק מאמרים מקוריים שטרם פורסמו (בעברית או בכל שפה אחרת).

מאמרים שיתקבלו במערכת כתב-העת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על-ידי קוראים-מומחים.

כתב-העת סוציולוגיה ישראלית מופיע פעמיים בשנה.

הנחיות למחברים:

- יש להגיש את החומר בשלושה עותקים מודפסים ברווח כפול ולשלוח גרסה אלקטרונית של המאמר לכתובת: socis@post.tau.ac.il, או - ניתן להגיש מאמר דרך אתר האינטרנט של כתב-העת בכתובת <http://www.socis.tau.ac.il>.
- היקף מאמר לא יעלה על 9,000 מילה. המאמר יכלול הערות-שוליים, רשימת מקורות מלאה ותקציר בן כ-100-120 מילים בעברית ובאנגלית. טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה, כולל סימון בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר (ללא שם המחבר) ילווה בעמוד שער ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שם המחבר/ת, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל, ושיוך אקדמי/מקצועי של הכותב/ת.
- הצגת ההפניות הביבליוגרפיות והרשימה הביבליוגרפית תיעשה על-פי החוברת האחרונה של סוציולוגיה ישראלית.
- כתב-היד חייב להיות בעברית. כתב-יד באנגלית יישקלו רק במקרים יוצאי דופן. אם כתב-היד יאושר לפרסום, יהיה על המחבר/ת לדאוג לגרסה העברית.
- טיוטת דפוס תועבר להגהה למחברים לפני הפרסום.

המערכת אינה מחזירה כתב-יד.

תוכן העניינים

221		דבר העורכת
224	דברים לזכרו של דני רוזוליו ז"ל	שלמה גץ
		מאמרים
	השפעת יצירתה של רנטה על שכר העובדים: ניתוח רב־רמות	אילן תלמוד
225		
	"גמדים או רובוטים": מחויבות ודה־הומניזציה כלפי עובדים "זמניים" בקרב מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי	רונה גוצלב ואורלי בנימין
253		
	סודיות ועמימות גרעינית כצורה של אינטימיות תרבותית: חברת הסיכון העולמית ופרשת ואנונו במודרניות הרפלקסיבית	אורי בן־אליעזר ואדריאנה קמפ
281		
	"רוב הסיכויים שזיכרון העבר יישכח כלא היה": הבניה של הומוסקסואליות במדורי ייעוץ בעיתוני נוער	כלנית צאלח
317		
	ילדות במשפחות יהודיות מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע־עשרה ועלייתן של תנועות חברתיות	מתת אדר־בוניס
351		
		דיון
	התפוררות המעורבות האזרחית בארצות־הברית של ימינו	רוברט ד' פאטנם
381		
	הון חברתי, משילות, דמוקרטיה ותפוקות מדיניות: ניתוח מושגי וכמה הערות על ההקשר הישראלי	גילה מנחם וליהיא להט
397		
	המגזר השלישי והחברה האזרחית - השקפה אנליטית	דני רוזוליו
425		
		ביקורת ספרות
		תום פסח על:
	שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי	
431		דני פילק ואורי רם (עורכים)
		רועי לבנה על:
	יש כלכלה אחרת, יש חברה אחרת: כלכלה חברתית ומגזר שלישי בעידן הגלובליזציה	
436		יאיר לוי
		יונתן אנסון על:
	Immigration and Ethnic Formation in a Deeply Divided Society: The Case of the 1990s Immigrants from the Former Soviet Union in Israel	
440		Majid Al-Haj

	חזה עציוני-הלווי על:
443	Jews in Israel: Contemporary Social and Cultural Patterns Uzi Rebhun and Chaim I. Waxman (Eds.)
	נסים ליאון על:
446	במערכולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים)
	יצחק שטרנברג על:
449	Israelis in Conflict: Hegemonies, Identities and Challenges Adriana Kemp, David Newman, Uri Ram and Oren Iftachel (Eds.)
	חגי בועז על:
453	לא להאמין - מבט אחר על דתיות וחילוניות אביעד קליינברג (עורך)
	זאב שביט על:
456	Critical Issues in Israeli Society Alan Dowty (Ed.)
	סילביה פוגל-ביואוי על:
460	Jewish Feminism in Israel: Some Contemporary Perspectives Kalpana Misra and Melanie Rich (Eds.)
	אסתר עילם על:
463	אלימות נגד נשים: נורמה או סטייה? נעמי גל
	איתן בר-יוסף על:
466	Fragmented Worlds, Coherent Lives: The Politics of Difference in Botswana Pnina Motzafi-Haller
	אייל גרוס על:
469	Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities Gad Barzilai
476 תקצירים באנגלית

קול קורא

להגשת פאפרים בנושא: סוציולוגיה של הגוף, מיניות ורבייה

כתב-העת סוציולוגיה ישראלית מתכוון להקדיש גיליון מיוחד לנושאים סוציולוגיה של הגוף, מיניות ורבייה, שנהפכו בשנים האחרונות לנושאים מרכזיים ומתפתחים בסוציולוגיה

הנכם מוזמנים להגיש למערכת של כתב-העת כתבי-יד מקוריים, העוסקים בהיבטים שונים של הנושאים הללו, כגון: הגוף בחקיקה בישראל; תרבות הגוף; משטרי גוף; הגוף במרחב הציבורי והפרטי; הגוף המפורק והגוף המורכב; הגוף "החסר"; זהות וגוף; גוף ותקשורת; גבולות הגוף וזכויות; מיניות וקטגוריות חברתיות; פוסט-מודרניות, מיניות ורבייה; פוסט-מודרניות והגוף של "האחר/ת".

עורכת הגיליון המיוחד: ד"ר דלילה אמיר.

יש לשלוח את כתבי-היד למערכת כתב-העת. הוראות להגשת המאמרים אפשר למצוא בהוראות הכלליות באתר האינטרנט של כתב-העת:

<http://www.socis.tau.ac.il>

הנחיות כלליות להגשת המאמרים:

- יש להגיש את החומר בשלושה עותקים מודפסים ברווח כפול. כמו-כן, יש לשלוח גרסה אלקטרונית של המאמר לכתובת socis@post.tau.ac.il או באמצעות אתר האינטרנט של כתב-העת: <http://www.socis.tau.ac.il>
- היקף המאמר לא יעלה על 9000 מילה. המאמר יכול הערות שוליים, רשימת מקורות מלאה (על-פי כללי המקורות כפי שהם מופיעים בחוברת האחרונה של סוציולוגיה ישראלית) ותקצירים שהיקפם 100-120 מילים בעברית ובאנגלית.
- המאמר יוגש בלי שם המחבר/ת, אך ילווה בעמוד שער, שבו יצוינו פרטים אישיים של מחבר/ת המאמר (שם, כתובת, טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי/ מקצועי של המחבר/ת).

נא לשלוח את המאמרים למערכת סוציולוגיה ישראלית לכתובת:

כתב-העת סוציולוגיה ישראלית

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

הפקולטה למדעי החברה,

אוניברסיטת תל אביב

ת"ד 39040, תל-אביב 61390

המועד האחרון להגשת כתבי-היד: 30 באוגוסט, 2006.

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

Israeli Sociology
A Journal for the Study of Israeli Society

Vol. 7, No. 2

2006

Ramot Publishing – Tel Aviv University

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

Israeli Sociology
A Journal for the Study of Israeli Society

Published by the Department of Sociology and Anthropology, Tel-Aviv University,
funded by the Institute for Social Research, Department of Sociology and Anthropology,
The David Horowitz Institute for Social and Economic Research
Israeli Sociological Society

Editor: **Haya Steir**

Board Members:

**Uri Ben-Eliezer, Nachman Ben-Yehouda, Yael Enoch, Avishai Erlich,
Ofra Goldstein-Gideon, Adriana Kemp, Nisim Mizrachi, Giora Rahav,
Yossi Shavit**

Editorial Assistants:

Tami Lavie & Shoham Drori

Advisory Committee:

Israel:

Eyal Ben-Ari, Erik Cohen, S.N. Eisenstadt,
Eva Etzioni-Halevy, Tamar Katriel, Baruch Kimmerling, Vered Kraus,
Bilha Mannheim, Motty Regev, Sammy Smooha, Niza Yanay

Abroad:

Liah Greenfeld (USA), Charles Kadushin (USA), Pnina Lahav (USA), David Nelken (Italy),
Adam B. Seligman (USA), Gershon Shafir (USA), Seymour Spilerman (USA), Shmuel Trigano
(France), Amiram D. Vinokur (USA)

Address for manuscripts:

Israeli Sociology – A Journal for the Study of Israeli Society
Department of Sociology and Anthropology, the Gershon H. Gordon Faculty of Social Science
Tel Aviv University 69978; Tel. 972-3-6408964; Fax. 972-3-6409215
e-mail: socis@post.tau.ac.il

Address for ordering information and subscription:

Ramot Publishing – Tel Aviv University
32 Levanon Street, Tel Aviv 69975, Israel

Production: Aya Darel

Language Editor: Sharon Preminger

Composition: Tal Pockard Tsael

© Copyrights

Ramot Publishing – Tel Aviv University, 2006

Israeli Sociology
A Journal for the Study of
Israeli Society

Vol. 7, No. 2
2006

Department of Sociology and Anthropology,
the Gershon H. Gordon Faculty of Social Sciences
in conjunction with the Institute for Social Research
Tel Aviv University

Israeli Sociology

Israeli Sociology serves as a platform for studies working to further the dialogue with advanced research studies in sociology across the world, with a particular focus on Israel and its local materials.

We welcome scientific articles which draw on diverse methodologies and theoretical approaches, and reflect sociology's pluralism. We also invite the submission of theoretical articles; essays and discussions of pivotal issues on the sociological agenda, with an emphasis on the Israeli reality. We are always interested in responses to papers published in previous issues.

Israeli Sociology will only consider original work that has not been published earlier (in Hebrew or in any other language). Manuscripts sent to the journal will be anonymously reviewed by reader-experts.

Israeli Sociology is published twice a year.

Instructions for Authors:

- Manuscripts must be typed and double-spaced. Please submit three copies.
- The manuscript's length should not exceed 9,000 words (including full bibliography, footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 100–120 words. Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page that indicating the title in Hebrew and English, the author's name, address, phone numbers, e-mail address, and his or her academic/professional affiliation.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself should comply with the format of the most recent issue of *Israeli Sociology*.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in unusual cases. If the manuscript is accepted for publication, the author must then submit a version in Hebrew.
- Authors will receive a proofread copy of their manuscripts before publication, so that they may check for typographical errors.

Manuscripts are not returned to authors.

CONTENTS

Shlomo Getz	In memory of Dani Rosolio	224
Articles		
Ilan Talmud	The Effect of Industry’s Social Capital on Employees’ Rent Capacity: A Multilevel Analysis	225
Rona Goclow and Orly Benjamin	“Robots or Dwarfs”: The Commitment and the Dehumanization which HR Managers in the Israeli Public Sector show towards temporary employees	253
Uri Ben-Eliezer and Adriana Kemp	Nuclear Secrecy and Opacity as a Form of Cultural Intimacy: World Risk Society and Israel’s Vanunu Affair	281
Calanit Tsalach	“The memory of the Past will disappear without a trace”: Construction of Homosexuality in Advice Columns in Teen Magazines	317
Mattat Adar-Bunis	Childhood in Middle-Class Jewish Families in 19th Century Poland-Lithuania and the Rise of Social Movements	351
Discussion		
Robert D. Putnam	Civic Disengagement in Contemporary America	381
Gila Menahem and Lihi Lahat	Social Capital and Governance: A Conceptual Analysis and Some Remarks Regarding the Israeli Context	397
Dani Rosolio	The Third Sector and Civil Society – An Analytic Approach	425
Book Reviews	431

דבר העורכת

אני שמחה להתחיל את דרכי כעורכת כתבי־עת סוציולוגיה ישראלית, שכבר קנה לעצמו מעמד בקרב קהיליית החוקרים במדעי החברה בישראל. סוציולוגיה ישראלית הוא כיום במה מרכזית לחילופי מידע מדעי בתחומים שונים ומגוונים של העולם החברתי, והוא מאפשר לכל המתעניינים בתחום להציג את דבריהם לפני קהל גדול ומגוון, וכן ללמוד ולהתעדכן במגוון המחקרים המתוספים בלי הרף.

בראשית דברי אני רוצה להביע את הוקרתי הרבה לפרופ' חנה הרצוג, העורכת היוצאת של כתבי־העת, שתרמה רבות לעיצוב דמותו של כתבי־העת ולביסוס מעמדו בקהילייה האקדמית הישראלית. אני מקווה להמשיך את קווי הפעולה של כתבי־העת, כפי שהותוו עליידי עורכיו בעבר: לספק במה למחקר הסוציולוגי על כל גווניו, להמשיך לעגן את המחקר הסוציולוגי בסוגיות חברתיות הנמצאות בסדר היום הציבורי בישראל, ולהקפיד על הליך סקירה המאפשר שמירה על רמה אקדמית גבוהה, המלווה בפתוחות מרבית לכל תחומי העשייה הסוציולוגית.

הגיליון הנוכחי נערך עליידי המערכת הקודמת, ובהזדמנות זו אני רוצה להודות לחברי המערכת שסיימו את תקופת כהונתם – פרופ' ינון כהן, פרופ' חיים חזן וד"ר אילן תלמוד. היה לי העונג לעבוד אתם כחברת מערכת, ואני מודה להם על עבודתם המסורה. אני מברכת גם את המצטרפים החדשים למערכת העיתון: ד"ר אבישי ארליך, ד"ר אדריאנה קמפ, פרופ' יוסי שביט ופרופ' גיורא רהב. אני מקווה ששיתוף הפעולה הפורה שהיה בין חברי המערכת בשנים שעברו יימשך גם בתקופת כהונתי. לסיום, תודה מיוחדת לשת"פ רכזות המערכת, שהם דוררי ותמי לביא, שעבודתן המסורה אפשרה את ההוצאה לאור של הגיליון הזה והקלה את חילופי התפקידים במערכת.

החברה הישראלית מתאפיינת בשנים האחרונות בקיטוב כלכלי הולך וגדל, באי־שוויון רב, מהגדולים בעולם המערבי, ובגידול בממדי העוני גם בקרב האוכלוסייה העובדת. בפתח הגיליון מתפרסם מאמרו של אילן תלמוד, שהוצג ביום העיון "שוק ההון, עוני וחינוך: דיון כלכלי וסוציולוגי בהיבטים של אי־שוויון", שנערך בחסות מכון הורוביץ בשנת 2002. מאמר זה דן ב"סוציולוגיה של הרנסה" כמושג אנליטי הקושר בין סוציולוגיה כלכלית לסוציולוגיה העוסקת בריבוד, והוא מדגיש ממדים שונים של אי־שוויון מהיבטים שונים: תחום הרשתות הבין־ארגוניות, הנגישות למשאבים פוליטיים, תחום התעסוקה ואי־השוויון המגדרי. בחינת הקשר בין אי־השוויון בקרב המעסיקים לבין אי־השוויון בקרב המועסקים מציגה את היחסים המורכבים בין הארגון החברתי של השוק המייצר רנטות, המבנה הפוליטי של הכלכלה והארגון החברתי של כוח העבודה.

התערעורת יחסי העבודה במשק הישראלי וההידרדרות במצבם של העובדים החלשים באות לידי ביטוי בצמיחתם של דפוסי העסקה לא־שגרתיים. רונה גוצלב ואורלי בנימין כותבות על מערכת היחסים הצומחת בין מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי לבין העובדים המועסקים באמצעות עובדים של חברות כוח אדם. הן מראות במאמרו כיצד צורת העסקה זו לובשת אופי של דיכוי חברתי של "האחר" (ובעיקר של "האחרת") ומנציחה את שוליותם. אורי בן־אליעזר ואדריאנה קמפ דנים בסוגיית הקשר בין מדינת הלאום למגמות גלובליות טרנס־לאומיות באמצעות ניתוחה של פרשת ואנונו. מאמרם מראה כיצד המדינה,

באמצעות הפוליטיקה הפנימית, ובמקרה זה באמצעות אסטרטגיה של סודיות הקשורה במערכת הביטחון הישראלית, מתמודדת עם התנועות החברתיות שחוצות גבולות ומאיימות לשנות הסדרים קיימים.

כלנית צאלח מנתחת את השיח ההומולסבי כפי שהוא משתקף במדורי הייעוץ בעיתונות הנוער. מחקרה מתמקד בניחות טקסטים חברתיים ומראה כיצד מועברים לבני נוער מסרים לגבי התנהגויות נורמליות והתנהגויות סוּתות. למרות השינויים שחלו בשיח הציבורי בישראל בכל הנוגע להומוסקסואליות, דומה שבעיתוני הנוער עדיין נעשה ניסיון להכחיש את ההומולסביות, לשכנע שאין הומוֹלסביות בקרב בני נוער ולהפריד בינה לבין התופעה היציבה יותר בקרב המבוגרים.

מאמרה של מתת אדר-בונים מציג את הקשר בין המשפחה, המייצגת את המסורת והשמרני, לבין החדשנות. המחקר מבוסס על זיכרונות אוטוביוגרפיים של משכילים יהודים מליטא ופולין במאה התשע-עשרה, ועולה ממנו שדווקא המסגרת המשפחתית שהתאפיינה ביחסי סמכות ואהבה אפשרה את צמיחתם של צעירים משכילים, חדשנים, הישגיים ואוטונומיים. בניגוד לטענה שיחסים משפחתיים מסוג זה מובילים לשמרנות ודיכוי עצמי, המחקר מראה כי הללו תרמו במידה רבה למודרניזציה של החברה היהודית.

כפי שנעשה בגלילונותיו הקודמים של כתב-העת, גם בלב הגליון הנוכחי עומד דיון באחד המושגים המרכזיים בסוציולוגיה העכשווית – מושג ההון החברתי. במרכז הדיון נמצא מאמרו של רוברט פאטנס, מבכירי החוקרים והכותבים העוסקים בהון חברתי. המאמר דן בחשיבותו של ההון החברתי לרווחה החברתית, לצד ההידלדלות שלו בציבוריות האמריקאית, כפי שהדבר מתבטא בפחות שחל בקשרים החברתיים ובפעילות החברתית. פאטנס קורא לאמץ את פרספקטיבת ההון החברתי כבסיס לפעולה חברתית. לדעתו, חשוב מאוד שאנשי המחקר והאקדמיה במדעי החברה יהיו מעורבים בחיי המעשה וישפיעו על מארג החיים החברתיים.

במסגרת הדיון מתפרסמים שני מאמרים נוספים. הראשון הוא מאמרו של גילה מנחם וליהיא להט (בשיתוף עם אדוה סימן-טוב), העוסק בקשר בין הון חברתי לבין שאלות הנוגעות ביחסים בין חברה למדינה. גישת ההון החברתי מציעה מישוג של היחסים בין המדינה לחברה, מישוג המתייחס לסוגיות ולדילמות הבסיסיות שכרוכות בעלייתו של דפוס המשילות. לדברי החוקרות, גישת ההון החברתי מצביעה על כך שבעידן המשילות, שבו המדינה נסוגה מתחומים שונים ושחקני שוק וחברה אזרחית נהפכים לשותפים ברשת המדיניות, ממשות שותפותם של שחקני החברה האזרחית תיגור ממידת החינוניות, העוצמה והאינטנסיות שמאפיינת אותה. גישת ההון החברתי מצביעה על הגורמים היוצרים חינוניות זאת, ובר-זמן היא מאירה מאפיינים מבניים במודל המשילות, שיש בהם כדי להאיץ את לדולו של ההון החברתי.

המאמר האחרון בדיון הוא מאמר תגובה של דני רוזוליו ז"ל, המדגיש כי דווקא בעידן הגלובלי נוצר צורך של יחידים להתארגנות משותפת לשם מילוי צורכיהם. צורך זה בפעולה משותפת הוא שיוצר את ההון החברתי בחברה. מאמר תגובה זה הוא אחד ממאמריו האחרונים של דני רוזוליו, אשר גילם באישיותו את קריאתו של פאטנס לירידתם של אנשי האקדמיה ממגדל השן, כדי להשפיע ולהגביר את מעורבותם בחברה. דני עסק בחקר היבטים שונים של החברה הקיבוצית, על התהליכים השונים שעברו עליה בשנים האחרונות, ובהוראת מדעי החברה. אך יותר מכך היה דני איש המעשה, הוא היה מעורב פוליטית וחברתית

ומילא שורה ארוכה של תפקידים ציבוריים, הן כחבר כנסת והן במסגרת התנועה הקיבוצית. יהי זכרו ברוך. דברים לזכרו מאת ד"ר שלמה גץ מופיעים בעמוד הבא. כמו בכל גיליון, גם הפעם מוגשת לקוראים סקירת ספרים העוסקים בנושאים מגוונים הקשורים בחברה הישראלית. אני מאחלת לכל הקוראים קריאה מהנה, ואני קוראת לכל חברי הקהילייה הסוציולוגית לתרום מחקרים מקוריים מפרי עטם ולהעלות נושאים לדיון.

חיה שטייר, עורכת

דברים לזכרו של דני רוזוליו ז"ל

שלמה גץ

דני רוזוליו נולד בשנת 1927, בתל-אביב. בשנת 1947 הצטרף לקיבוץ בית הערבה, בצפון ים המלח. במלחמת השחרור נפצע, ועם פינוי בית הערבה עבר צפונה, עם אשתו מרגלית, ונמנה עם מייסדי קיבוץ כברי, שבו היה חבר עד מותו. הוא לימד בקיבוץ, היה מזכירו ומילא כמה תפקידים ציבוריים בקיבוצו ובתנועה הקיבוצית (הקיבוץ המאוחד). בסוף שנות השישים היה עוזרו של השר ישראל גלילי ולמד סוציולוגיה (תואר ראשון ושני) באוניברסיטת תל-אביב. תחומי העניין שיעסיקו אותו בעבודתו האקדמית ניכרו כבר בעבודת הגמר שלו – "היחסים בין 'מילואות' – משקי המפרץ' וארגונים אזוריים נוספים של הקיבוצים לבין הזרמים הקיבוציים הארציים וארגוני-העל שלהם", שעסקה במבנה הכוח וחלוקתו וביחסים בין המרכז לפריפריה. לאחר מכן פנה לפעילות ציבורית ופוליטית והיה מזכיר הקיבוץ המאוחד (1972–1977), חבר בכנסת התשיעית והעשירית (1977–1983) ומזכיר חברת העובדים ההסתדרותית (1983–1990).

בשנות השישים לחייו החליט לפרוש מהפעילות הפוליטית-ציבורית הענפה ולעבור לאקדמיה. הוא הצטרף לסגל חוקרי המכון לחקר הקיבוץ באוניברסיטת חיפה והשלים עבודת דוקטורט באוניברסיטת תל-אביב, בהדרכת יונתן שפירא. עבודה זו ראתה אור מאוחר יותר בספר השיטה והמשבר (1999, עם עובד), שבו עסק בפעולות הגומלין בין התרבות הפוליטית, הכלכלה הפוליטית והשיח על השלטון לבין המערכות הקיבוציות. לטענתו, מנהיגי הקיבוץ (והוא בתוכם) לא הבחינו בשינוי שחל בתרבות הפוליטית, במבנה הכוח ובשיח הפוליטי, ותרמו בכך ליצירת המשבר בקיבוץ.

במחקריו הקיבוציים המשיך דני לבדוק את היחסים בין התנועה הקיבוצית (המרכז) לבין האזור (הקיבוץ בפריפריה) והראה שיש ביזור של הכוח והתכנסות של צורות החיים ההתיישבותיות השונות (קיבוץ, מושב ויישוב קהילתי) על בסיס אזורי. דני היה אופטימיסט וטען שיש לראות את השתנותו של הקיבוץ כסיכוי נדיר של חברי הקיבוצים לעצב מחדש את אורח החיים הרצוי להם. לכן חקר גם את הקיבוץ העירוני, המורכב בעיקרו מבוגרי תנועות נוער הבוחרים בחיי שיתוף במסגרת עירונית אגב עיסוק בפעילות חינוכית.

מוקד עניין נוסף של דני היה המגור השלישי ו"הדרך השלישית", נושא שפיתח במכללת הגליל המערבי, שם שימש מרצה בכיר לסוציולוגיה (נוסף על תפקידים ציבוריים שונים שמילא במכללה). בעניין זה הספיק לפרסם אך מעט – פרק בספר צדק חברתי ושוויון בעולם משתנה, שבו היה מחבר שותף עם אברהם יסעור, יעקב עובד ומנחם רוזנר (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003), והמאמר המופיע בגיליון הנוכחי של סוציולוגיה ישראלית.

השפעת יצירתה של רנטה על שכר העובדים: ניתוח רב-רמות

אילן תלמוד*

תקציר. המחקר קושר בין ארבעה מקורות של יצירת רנטות: אי-השוויון ברשת העסקות הבין-ארגוניות, אי-השוויון בנגישות למשאבים פוליטיים, אי-השוויון התעסוקתי ואי-השוויון המגדרי. המסגרת המחקרית התאורטית מאגדת תחת גישה אנליטית אחת (הסוציולוגיה של הרנטה) שלוש תאוריות מבניות, שכל אחת מהן מתייחסת בנפרד לזירה מובחנת של אי-שוויון: (1) תאוריית הרשתות, המתארת את החליפין אסימטרי בתחרות בלתי משוכללת ודנה בעיקר בטרון תחרותי בהקשר של שוקי הייצור והיחסים הבין-ארגוניים; (2) תאוריית גיוס המשאבים, המדגישה קונפליקטים פוליטיים מאורגנים ויחסי תנועות פוליטיות עם הסביבה; (3) גישת הכלכלה הדואלית, המיושמת בעיקר על-ידי האסכולה המבנית בחקר הריבוד החברתי, ומטפלת בהשפעה הענפית על אי-השוויון בשוק העבודה. נוסף על כך, הבדלים שיטתיים בין המינים מפורשים במאמר זה כיכולת יצירת רנטה נצלנית על-ידי הגברים באמצעות המבנה הפטריארכלי של העבודה.

ניתוח הנתונים בוצע באמצעות מודל ליניארי מדרגי (היררכי), המאפשר לפרק את שונות שכרם של העובדים למרכיבים בין-ענפיים ותוך-ענפיים. מדדים של ההון החברתי של הענף (יעילות הקשר ואסימטריית הקשר, האומדים את יכולתו של הענף ליצור רנטה כתוצאה מחליפין אסימטרי) מעלים את שכר הגברים. הקשר למרכז הפוליטי, הנמדד באמצעות הבעלות הפוליטית על המוסדות הכלכליים בענף, משפיע מאוד על שכר הגברים. כמו כן, שכר הגברים מושפע מהמיקום הגאוגרפי של הענף שהם מועסקים בו, ושילובם בענפים הנמצאים בפריפריה מקטין את שכרם. כצפוי, מיקום הענף במגזר הליבה הטכנולוגי מעלה את שכר העובדים בו. הממצאים בולטים בעיקר לגבי הגברים, ועובדה זו מבליטה את חשיבות הריכוזיות הענפית של עבודת הנשים. ממצא חשוב העולה מניתוח ראשוני זה הוא כי לנשים אין יתרונות מבניים מיצירת רנטה ענפית. מנגנון יצירת הרנטה מיטיב בשיטתיות עם הגברים ולא עם הנשים.

המחקר מדגים את החשיבות האנליטית של הסוציולוגיה של הרנטה כעוגן מקשר בין סוציולוגיה כלכלית לבין סוציולוגיה של ריבוד חברתי.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

מסגרת תאורטית: הסוציולוגיה של הרנטה

במאמר קודם, הדין בהון חברתי ובמשטרי רנטות, קראתי להחזיר את המושג "הון חברתי" לדיון ביקורתי יותר, המקשר בין הון חברתי לבין כוח, מדינה ואי-שוויון (תלמוד ובראט, 2003). לטענתי, הון חברתי ורנטה הם עוגנים אנליטיים, המסייעים לקשר בין חקר הארגון החברתי של השוק, המבנה הפוליטי של הכלכלה והמבנה החברתי של העבודה. במאמר הנוכחי אנסה להדגים זאת על-ידי בחינת הקשר בין אי-שוויון בין מעסיקים לבין אי-שוויון בין מועסקים. מטרת המאמר היא לבחון את השלכות המבנה החברתי של השיזור הענפי על שכר העובדים. יתרה מכך, עבודה זו חוקרת את הדרכים שבהן אי-השוויון בין הענפים השונים משפיע על החזרי השכר של העובדים.

בשנים באחרונות נוצרה קרבה אנליטית ואמפירית בין הסוציולוגיה הכלכלית לבין חקר הריבוד החברתי. בעוד הסוציולוגיה הכלכלית מתמקדת בחקר חליפין בין-ארגוני, הסוציולוגיה של הריבוד החברתי התמקדה בלימוד הבדלים שיטתיים של תגמולים הנובעים ממוצא, ממעמד וממבנה העבודה (work structure). נוסף על כך אפשר למצוא זיקה אמפירית בין שני התחומים, בכך ששניהם עוסקים באי-שוויון הקיים בשווקים לא-משוכללים: הסוציולוגיה של הריבוד מתמקדת בשווקים "אנומליים", כשוק העבודה, שדה החינוך או שוק הנישואין, בעוד הסוציולוגיה הכלכלית מתמקדת בקשר בין מבנה השוק ליכולת החמס של השחקנים הכלכליים. קרבה אנליטית נוספת היא ההצבה הפרדוקסלית של מודלים של חליפין ובחירה רציונלית כ"קו בסיס" לאומדן אי-השוויון והבדלי העוצמה בין השחקנים.

לאחר שקצו בהטיות האידאולוגיות והמתודיות של מודלים של הון אנושי, החלו חוקרי ריבוד להשתמש במודלים מבניים. בניגוד מוחלט לתאוריה הכלכלית הנאו-קלאסית, המתיחסת לאי-שוויון כביטוי לשוני מהותי בכישוריהם, ביכולותיהם ובנכסיהם הפיזיים של אנשים קונקרטיים בשוק, סורנסון טוען שפירושה האמיתי של תאוריית הניצול של מרקס היא שמקורו של אי-השוויון העקרוני טמון ביחסים בין המעמדות ולא במאמצים ובכישורים של נציגי המעמדות הספציפיים (Sorensen, 1994, 2000).

לאור זאת, סורנסון מציע להגדיר מעמד מנצל כמיקום מבני, המספק זכויות לנכסים המייצרים רנטה על חשבון חסרי הבעלות. כתוצאה מכך, אי-השוויון מתבסס על הבעלות או החזקה בנכסים המייצרים רנטה. רנטות הן החזרים על הנכסים הקבועים, כאשר בעלי הנכס מפקחים על כך שהכמות המוצעת או איכות ההיצע של הנכס לא תשתנה בעקבות העלייה במחיר.¹

רנטות מיוצרות על-ידי הארגון החברתי המכונן בעלות על הנכסים יוצרי הרנטה (Sorensen, 2000). מכאן שבעלות על נכסים יוצרי רנטה היא הון חברתי (תלמוד ובראט, 2003). ביתר פירוט, הון חברתי הוא כל יסוד של המבנה החברתי המאפשר לשחקן להכתוב את המחיר לשותפי התפקיד, תוך כדי ניהול חליפין אסימטרי. תגמול על הון חברתי הנובע מניצול אי-השוויון, ממנגנון חמסני או מניכוס מוגדר כרנטה נצלנית. רנטה נצלנית היא התגמול העודף, הנובע מחריגה שיטתית ממאזן תגמולים "הוגן" לטובתו של שחקן, המנצל

1. באופן אירוני, סורנסון משתמש בהגדרה נאו-קלאסית של מרשל ל"רנטה", כדי לנגח את התאוריה הנאו-קלאסית של הון אנושי.

לרעה את יתרוננו החברתי.² רנטה נצלנית מוענקת בגלל היכולת להגביל את עמדת האחר או להדיר אותו. במקרה כזה, הון חברתי מוגדר על-פי מידת הבלעדיות של שליטת השחקן על עמדה חברתית. ההפרש בין התגמול הממשי של השחקנים לבין התגמול שהיו מקבלים במצב "הוגן", המאפיין תחרות משוכללת, הוא הרנטה הנצלנית (exploitative rent).³ ניכוסה של הרנטה תלוי, אם כן, במידת התלות בין השחקנים (תלמוד ובראט, 2003). עבודה זו קושרת שלושה היבטים של יצירת רנטות: אי-השוויון הרשתי, אי-השוויון הפוליטי ואי-השוויון הריבודי. הגישה האנליטית מתבססת על ההנחה שענף כלכלי שזור בתוך שלושה ממדים עיקריים: (1) המבנה החברתי של התחרות בשוק; (2) הארגון הפוליטי של הכלכלה; (3) הארגון החברתי של כוח העבודה. ענף כלכלי, אם כן, שזור בתוך שלושה ממדים קריטיים של התחרות החברתית: (א) שוק המוצרים; (ב) השוק הפוליטי; (ג) שוק העבודה.⁴

הארגון החברתי של השוק

ובר מתאר את השוק הכלכלי כזירה חברתית, שהמחיר נקבע בה באמצעות המאבק בין הצדדים. ובר מדגיש שכוחו הכלכלי של ארגון ממלא תפקיד בהכתבת המחירים הן לשותפים בחליפין והן למתחרים. קנוניות, הסכמים שבשתיקה ומבנים אוליגופוליים מספקים לפירמות, באמצעות המיסת הרווחים (squeeze profits) מהצד השלישי (הספק או הצרכן), את היכולת לפעול למרות העלויות הגבוהות (Talmud & Mesch, 1997).

מודלים רשתיים של הפעילות הכלכלית עסקו בדרך שבה הון חברתי מעצב את היכולת המוכחת של השחקנים להשפיע על המחיר ולצבור משאבים. מודלים אלה אומדים את המידה שבה תלות וחליפין אסימטריים מיטיבים עם שחקנים אחדים בשיטתיות על חשבון האחרים (Burt, 1982, 1983a, 1988; Burt & Carlton, 1989; Burt & Talmud, 1993; Mizruchi, 1992; Talmud, 1992a, 1992b, 1994; Talmud & Mesch, 1997). לטענת ברט, שחקנים בעלי רשתות המובנות בצורה אופטימלית בעזרת "חורים מבניים" (ראו: תלמוד ובראט, 2003) נהנים מתשואה גבוהה יותר תמורת השקעותיהם, מכיוון ששחקנים אלה מקושרים להזדמנויות רווחיות יותר (Burt, 1992). ענפים בעלי קשרים שאינם תלויים זה בזה נהנים מתנופת שוק גדולה יותר, בעוד ענפים בעלי קשרים המחברים ביניהם אינם יכולים לקבוע את המחיר. אם כך, ענף הוא "יעיל" במידה שהוא מקושר לאשכולות שאינם קשורים ביניהם. התועלות ממיקום עדיף עשויות לבוא לידי ביטוי

2. "חליפין הוגן" הוא מושג היוריסטי, שאינו קיים בהכרח במציאות.

3. רנטה = תגמול - רווח עודף.

4. ענף כלכלי הוא אגרגציה של מפעלים ומרכזי רווח הומוגניים, המקיימים יחסים זהים עם אותו סוג של לקוחות וספקים. תנועת הענף היא אגרגציה או מיצוע משוקלל של תנועות השחקנים הפעילים בו. באופן דומה אפשר לראות את תנועת השחקן הכלכלי הבודד כווריאציה על הממוצע הענפי. היחסים בין הענפים מתוארים באמצעות טבלות תשומה-תפוקה, שאינן אלא פירוט רשת העסקות השנתית בין הענפים (לתיאור מפורט ראו: Talmud, 1992, 1994).

בשלוש צורות עיקריות: (1) נגישות - המתייחסת לקבלת מידע בעל ערך ולידיעה למי הוא עשוי להועיל; (2) תזמון קבלת מידע באמצעות הרשת בטרם קיבלו אותו האחרים; (3) הפניות (המלצות) - שמהוות מנוף חיובי להזדמנויות העתידיות באמצעות ההמלצה במקום הנכון ובזמן הנכון; (4) שליטה ומניפולציה בשותפי סחר שאינם קשורים זה בזה; (5) אפליה (במחיר, באיכות או בכיצוע) בין שותפי סחר בלתי מקושרים זה בזה, ולכן אינם יכולים לפקח על השחקן.

הארגון החברתי של התחרות מיטיב בשיטתיות עם ארגונים עסקיים מסוימים על חשבון האחרים באמצעות ההון החברתי הארגוני (Talmud, 1999). התגמול על ההון החברתי הוא הרנטה, המתוארת כ"יתרון או ערך נוסף המיוצר על-ידי הטבע או המבנה החברתי במשך תקופת זמן מסוימת" (Sorensen, 1994, p. 1344). סחיטת הרנטה משותף הסחר היא תוצאה ישירה של ההון החברתי של השחקנים הכלכליים (תלמוד ובראט, 2003). שחקנים משתדלים להשקיע בצורה רציונלית בהון החברתי שלהם, כדי למקסם או לשמר את המצב הרווחי בשוק באמצעות שימוש בכל סוגי ההשקעות החברתיות.

המחקרים מראים כי המבנה החברתי של התחרות הלא-משוכללת מאפשר לענפים מסוימים לחמוס רווחים תוך כדי תהליך החליפין (Burt, 1992; Talmud, 1992, 1994). יתרה מכך, כוחו של הענף בשוק קשור לרמת השליטה בעסקותיו, והוא פונקציה של מידת האסימטריה של החליפין. תכונה זו בולטת במרבית השווקים הממשיים. ככל שרבה שליטתו של הענף ביחסיו עם הספקים והרוכשים, כך רב כוחו בשוק. הכוח הכלכלי קשור ישירות ליכולתו של הענף לקבוע מחירים ולחמוס רווחים. הספרות העדכנית בנושא ההון החברתי מדגישה את תפקידם של הקשרים החלשים והרשתות החברתיות הדלות בקביעת הביצוע. כך נמצא כי פירמות ישראליות בעלות "חורים מבניים", המפזרות את קשריהן בין פלחי שוק שאינם מקושרים ביניהם, רווחיות יותר ושוורדות יותר מפירמות בעלות קשרים יתירים (Talmud, 1994; Talmud & Mesch, 1997). לפיכך, ענף המקושר עם ענפים רבים אחרים הוא בעל כוח שוק רב יותר בהשוואה לענף המקושר לענף אחד או לשני ענפים המקושרים ביניהם (Talmud, 1992).

בניגוד לטענה זו, מחקרים אחרים על אודות ההון החברתי ויצירת הרנטות מצאו השפעה מנוגדת של הקשרים החזקים והרשתות הצפופות על יצירת הזדמנויות נדירות (Talmud & Mesch, 1997). ממחקרים אלה עולה הטענה כי רשתות מלוכדות וצפופות, המכילות קשרים טרנויטיביים ויתירים דווקא מספקות מקור חשוב לידע סמוי, להתחלקות בסיכונים עסקיים, לבניית אמון וליצירת אופקי זמן רבים של יחסים חברתיים, המעודדים יחסים של הוגנות והדדיות.

העובדה כי העסקות בשוק מאורגנות חברתית היא מנוגדת לחלוטין לדימוי הרווח בשימוש בפרדיגמה של התחרות המשוכללת של הכלכלה הנאו-קלאסית. לפי הפרדיגמה של התחרות המשוכללת, קיים משא-ומתן חופשי על ההיצע והביקוש, השחקנים הם אנונימיים, עוסקים בפעולה רציונלית ומונעים על-ידי החישוב של התועלת העצמית (Farkas, England, 1994; Farkas, Lang & England, 1994). נוסף על כך, כל צד בעסקה יכול לבחור בין מספר בלתי מוגבל של שותפים לעסקה בזמן שקיימות חלופות רבות והשחקנים חופשיים לבחור מתוך מידע שלם ומושלם. יתרה מכך, הפרדיגמה גורסת כי שום שחקן (פירמה) אינו בעל כוח ניכר להשפיע על המחיר ואין מחסומי כניסה או יציאה ליצרנים. אך כלכלה תחרותית משוכללת היא דגם אידאלי מופשט. במציאות של תחרות לא-

משוכללת, בחירת השותפים לעסקה מרוכזת נמצאת לרוב בידי השחקן החזק. השליטה לעולם אינה מוחלטת; היא נתונה למשאומתן, ומימושה בא לידי ביטוי במחיר התחרותי, בסמכות הביורוקרטית או בצורה אחרת של הנורמה החברתית (Burt, 1992). כך, בניגוד גמור למודל האידאלי של התחרות המשוכללת, פירמות יכולות להשפיע על מחיר מוצריהן באמצעות התנהגותן.⁵ מכיוון ש"השוק האנונימי של המודלים הנאו-קלסיים אינו קיים למעשה" (Granovetter, 1985, p. 495), המודלים הרשתיים של התחרות הלא-משוכללת חושפים את הצורה שבה העסקות בשוק מאורגנות. הארגון החברתי של התחרות יוצר, אם כן, רשתות תחומות של חליפין אסימטרי. כתוצאה מכך, תהליך המשאומתן הכלכלי אינו מתרחש בריק; הוא שזור בתוך רשת חליפין חברתית, הקובעת את מידת הנגישות המובחנת למשאבים (Burt, 1983). שחקנים בעלי רמת נגישות גבוהה יותר מסוגלים לייצר רווח שאינו "יצרני" (Directly Unproductive Profit-seeking Activity) (Bhagwati, 1982). תגמול זה נובע ישירות מעדיפותם של השחקנים במבנה החברתי של החליפין. באופן טיפוסי, היכולת לחמוס עמדה חברתית ולהפוך אותה למונופול מייצר רנטה. תהליך החמס (usurpation) או הניכוס (appropriation) מייצר רנטות בעבור הבעלים. כך, טוען סורנסן, רנטה היא ההפרש בין התשואה על הנכס לתגמול שהיה מתקבל אילו הייתה העסקה מתקיימת בתנאי התחרות המשוכללת (Goldthorpe, 2000a). לעובדים בענפים בעלי יכולת ייצור של רנטה נצלנית ישנה רנטה שיתופית (composite rent) עם המעבידים, מכיוון שהם נמצאים ביחסים של תלות סימביוטית זה בזה (Sorensen, 2000). מכאן שלעובדים ולמעבידים כאחד יש אינטרס לשמר את יכולת יצירת הרנטה של הענף.

השערה 1: שכר העובד עולה ביחס ישר ליכולת הענף לייצר רנטה ממיקומו ברשת החליפין הבין-ענפית. היכולת לייצר רנטה נצלנית קשורה למיקום הענף ברשת החליפין של גורמי הייצור (תשומה-תפוקה). ביתר פירוט, הפוטנציאל ליצירת רנטה נצלנית נובע (א) מחוסר קשר בין שותפי הסחר, או (ב) מיכולתו לשלוט במחיר בחליפין אסימטרי או (ג) מפריסת עסקות המבוזרת על פני שותפי סחר רבים, שאינם קשורים זה בזה.

הארגון הפוליטי של הכלכלה ואספקה ממוסדת של רנטה

עוצמה פוליטית היא גורם מרכזי, המכונן "מסלולים נבדלים של סיכויי חיים" (Hurst, 1998, ch. 8). כוח, טוען ובר, הוא "הסיכוי של אדם או של כמה אנשים לממש את רצונם בפעולה החברתית למרות התנגדותם של אחרים" (Weber, 1978, p. 926). ובר מבחין בין הכוח הכלכלי לכוח הפוליטי, ומגדיר כוח פוליטי כאותו תחום שליטה הכולל עוצמה לגיטימית ואי-שוויון ביחסי הסמכות. שליטה באמצעות סמכות לגיטימית מתאפשרת באמצעות כוחו של השליט לתת פקודות ובאמצעות חובת הכפופים לציית להן (Weber, 1978, pp. 941-943).

5. הדבר הוכר ואומץ על-ידי המודלים הכלכליים הקלסיים והמודרניים של התחרות הלא-משוכללת ועל-ידי תאוריות של המידע הבלתי מושלם והבלתי מלא.

עוצמת הענף נובעת מהארגון הפוליטי של הכלכלה. היא גדלה ביחס ישר לנגישותו הישירה לזירה הפוליטית, המאפשרת לו לגייס משאבים לתועלתו (Jenkins, 1983; Tilly, 1985), תוך כדי שימוש בהון הפוליטי הארגוני (Talmud, 1999). ההון הפוליטי הארגוני מצביע על הצורה שבה הארגון הפוליטי והוויסות החוקתית והמוסדי של הכלכלה מעצבים את האפשרויות האסטרטגיות של מנהלי הארגונים. חברות ברשת פוליטית עדיפה מעניקה לפירמות יתרונות אסטרטגיים על-ידי ניצול תנופה מוסדית רבה יותר, המאפשרת להן רכישת הגנה פוליטית מהמדינה ומהמוסדות המקומיים. כך, לדוגמה, פירמות בעלות קשרים מוסדיים ישירים למרכז הפוליטי עשויות לצבור משאבים קולקטיביים רבים יותר בהשוואה לפירמות חסרות קשרים כאלה (Talmud, 1992). בשיקוליהן האסטרטגיים, הפירמות מנסות להשפיע על ההסדרים החוקיים, על הקשרים הפוליטיים ועל המדיניות הממשלתית ברמות השונות. ההסדרים הפוליטיים הם בעלי השפעה ניכרת על השחקנים בשוק, ולכן אפשר להגדירם כהון פוליטי ארגוני (Talmud, 1999). פירמות אלה, כשחקנים רציונליים, מרכזות את מאמציהן ברכישתו ובשימורו של ההון הפוליטי הארגוני ועוסקות בחיפוש שיטתי אחר הרנטה. רנטות מתמשכות, הנובעות מהבעלות על ההון, מצריכות מידה מסוימת של פעולה קולקטיבית, המתרחשת כאשר שני ארגונים מאחדים כוחות כשותפים למשימה שלא יכלו לבצעה כבודדים. תיאום ואיחוד משאביהם המצרפיים נועדו להשפיע על החלטות החקיקה, על חלוקת הסובסידיות ועל מדיניות הרווחה של הממשלה (Knoke & Guilarte, 1994), ובכך להגדיל את הרנטות (Sorensen, 2000).

אסטרטגיה בוטה יותר להשגת רנטות מתמשכות היא ניכוסו של סיוע ישיר מהמדינה, כדי לשמר את היתרון: השגת רישיון או צורה אחרת של הגנה המונעת כניסת מתחרים.⁶ ברור אפוא כי המדינה היא ממשק עסקי חיוני, המספק את התנאים לצבירת ההון ואת הלגיטימציה לפעולה. הדבר נעשה באמצעות רכישת המוצרים (המדינה כקניין מעניקה יציבות ויכולת תכנון לטווח ארוך), באמצעות מדיניות מיסוי המשפיעה על קביעת המחירים, הבטחת שוק למוצרים בעלי טכנולוגיה מתקדמת וכן מתן מענקים, תמריצים ותנאי אשראי נוחים. עושרן של פירמות רבות תלוי בהסדרים המוסדיים הממשלתיים ובסובסידיות הישירות או העקיפות. בישראל נמצא כי התערבותה של המדינה משפיעה ישירות על רווחיותן והישרדותן העסקית של הפירמות הכלכליות. למעשה, כלכלת השוק אינה יכולה לפעול בלי הפעולות הכלכליות של המדינה, שלעתים אינן רווחיות לארגונים הבודדים אך הכרחיות לכלכלה כולה (Talmud, 1992; Talmud, 1994; Talmud & Mesch, 1997).

המרכיב המרכזי בהתערבות המדינה הוא תמיכתה של המדינה ביצרנים. חשיבותן של הסובסידיות שהמדינה מעניקה ליצרנים היא רבה ביותר. באירופה, לדוגמה, הסובסידיות הן הדרך הנפוצה ביותר שבה הממשלה תומכת בתעשייה (Talmud, 1994). המדינות תומכות הן בענפים המסורתיים והשוקעים והן בתעשיות החדשות והתחרותיות: המידה שבה המדינה והענף שזורים זה בזה מגדירה את רמת הסובסידיה המדינית. ברטוריקה הציבורית, המפלגות הפוליטיות והממשלות דורשות לחזק ענפים גדלים ומגורים של

6. מנגד, המדינה המעוניינת ביצירת רנטות מונופוליסטיות בידיה משתמשת לרוב ברציונל שבעזרת חקיקה אפשר להשיג טובין קולקטיביים שאי אפשר להשיגם בצורה אחרת, כגון רופאים מומחים, שידור ציבורי, מכוניות בטוחות ועוד (Sorensen, 2000).

הטכנולוגיה הגבוהה. אולם, במציאות, האינרציה המדינית והרשתות הפוליטיות משנות את המיקוד של הכוונה המוצהרת: התמיכה הממשלתית האירופית, לדוגמה, מוענקה לתעשיות שוקעות הנמצאות במשבר יותר מאשר לתעשיות חדשות מתפתחות (Eales, 1989). לעומת זאת, במדינות מזרח אסיה, המדיניות הענפית המגזרית יזמה מוצרים או טכנולוגיות חדשות תוך כדי העמדת המשאבים הציבוריים לרשות היוזמות הללו (Justman, Teubal & Zuscovitch, 1993, Chs. 5–6; Wade, 1990).

מהמחקרים עולות שתי תוצאות אמפיריות סותרות: התערבות המדינה למען החלשים, מחד גיסא, וחיוזוק החזקים, מאידך גיסא. הטענה הראשונה היא שהמדינה תומכת בענף המתמודד עם "כשל שוק" באמצעות הניסיון להקצות מחדש את העלות של הענף על-ידי השימוש בסובסידיות. כך, לדוגמה, ענפים בעלי כוח פוליטי זוטר מנסים לאתר ערוצי נגישות פוליטית כדי לפצות על היעדר הכוח הפוליטי. מנגד, המדינה המודרנית פועלת ככוח מרדב חשוב. התחרות בשוק מציבה דרישות פוליטיות למדינה כדי לפצות על היעדר המיקום בשוק (Goldthorpe, 1978).

בניגוד לכך, התזה החלופית, הטוענת שהמדינה מחזקת את החזקים, מתארת את המדינה כנענית ל"כוח המבני" של ההון, כפי שכינה זאת לינדבלום (Lindblom, 1977, pp. 127–187), הנובע מיכולתו של ההון לגרום שיבוש בכלכלה. ראייה זו דומה לגישה המרקסיסטית-האינסטרומנטלית. מיליבנד (Miliband, 1972), לדוגמה, רואה את המדינה כמכשיר הנתון בידי מעמד הקפיטליסטים. לכן, הגיוני לצפות שהמדינה תהיה הסוכן של חלקו החזק של מעמד זה. לאור זאת, המדינה מסייעת לפלחים החזקים של ההון לקדם את הצבר ההון. אך הראייה המרקסיסטית-האינסטרומנטלית של המדינה הקפיטליסטית אינה יכולה לחזות אילו ענפים יקבלו תמיכה רבה יותר. יש צורך בהגדרה מדויקת יותר של השליטה הענפית. לעומת זאת, סלמון וזיגפריד (Salamon & Siegfried, 1977) מראים כיצד גודל הפירמה השולטת, גודל הענף, ריכוזיות השוק ושיעור הרווח משפיעים על "שיעור ההימנעות ממס". מתוך פרספקטיבה שונה לחלוטין, תומכי השקפה זו מדגישים את היכולת של הפירמה השולטת לצאת או לגייס חברים אחרים בענף לפעולה המשותפת (Lindblom, 1977, Chs. 11, 13).

עם זאת, ישנו ויכוח עז ומתמשך לגבי טבעה וכיוונה של ההתערבות המדינית. ההתערבות המדינית המודרנית מערבת כוח פוליטי וכלכלי, מטשטשת בין היגיון אלקטורלי לשיקולי יעילות ומשווה אופי פוליטי לכלכלה "הפרטית".

השילוב בין נציגי העסקים, לעתים אף כאוליגרכים של הפרטות, לבין מעצבי המדיניות, הקושרים יחדיו מגזרים פרטיים וציבוריים, הוא מרכיב מכריע בתחומים של מערכת בניית המדיניות (Katzenstein, 1984; Laumann & Knoke, 1988; Maman, 1997). הסבירות שהענף יפתח יחסים של פטרון-לקוח עם המדינה היא גדולה יותר ככל שרב יותר הפיזור של העלות החברתית של הטובין הציבוריים וככל שרבה יותר הריכוזיות של יתרונותיו. למעשה, זהו המקרה של הסובסידיות ליצרנים. הסובסידיות ליצרנים מעניקות לענף יתרונות מידיים, גלויים וריכוזיים, ולרוב, מפזרות את העלויות על פני כל המשק (House et al., 1990, pp. 15, 20–41).

בניסיון לבחון לעומק את המקורות לפעולה הקולקטיבית על-ידי הענף, כמה חוקרים מאסכולת הבחירה הרציונלית, מגישת גיוס המשאבים ומגישת התלות המבנית (Pfeffer,

(1987) טוענים כי שגשוגו של שחקן ארגוני נקבע על-פי יכולתו לשלוט במבנה זרימת המשאבים החיצוניים שהוא תלוי בו (Mizruchi, 1992). הממצאים מלמדים כי הפירמות הגדולות והענפים הריכוזיים הם בעלי יתרונות מבניים על פני הפירמות והענפים הקטנים, מכיוון שהפירמות הגדולות יותר נהנות משליטה על פעולתן הקולקטיבית, ומכיוון שיחס שונה של עלויות הגיוס מיטיב עם הטובין הקולקטיביים. לכן, בענפים שבהם מספר הפירמות הוא קטן, הפירמות הן בעלות כוח ארגוני רב מאוד (Lindblom, 1977).

מגישת גיוס המשאבים נובע שהקשרים למרכז הפוליטי מגדירים את מידת התמיכה הממשלתית בענף, בלי קשר למיקומו של הענף בכלכלה (Talmud, 1992). הקשרים הפוליטיים מביאים תועלת לענף בלי תלות בכוח השוק שלו. גישה זו זכתה בתימוכין אמפיריים במחקרים קודמים על מדינת ישראל (Kahane, 1992; Talmud, 1992; Talmud, 1992; Kahane, 1992; Mesch, 1997).

לסיכום, כוחו הפוליטי של הענף מעוצב על-ידי יכולתו להשיג משאבים קולקטיביים, שהיא פונקציה חיובית של קשריו הפוליטיים המוסדיים (Jenkins, 1983; Tilly, 1985). אחד הגורמים המייחדים את המשק הישראלי הוא המעורבות הרבה של הממשלה ושל גורמי ציבור אחרים (ההסתדרות) בפעילות הכלכלית, ולכך יש השלכות רבות הן על הארגונים והן על העובדים (שטייר ולוין-אפשטיין, 1988). הממצאים על ישראל אף מלמדים כי בעלות פוליטית על המוסדות הכלכליים מסבירה הן את הסובסידיות היחסיות והקבועות המוענקות ליצרנים (Talmud, 1992a, 1992b), והן את השינויים במכסה-המגן (Kahane, 1992).

השערה 2: שכר העובד עולה ככל שהקשרים הפוליטיים של הענף חזקים יותר.

הארגון החברתי של העבודה ויצירת רנטה על-ידי העובד

תאוריית ההון האנושי איבדה מהפופולריות שלה למרות העובדה הבלתי מעורערת שקיימת זיקה סטטיסטית יציבה, שאף הולכת ומתהדקת, בין אומדני הון אנושי לבין הכנסה (Goldthorpe, 2000b, Chs. 8–9; Schultz, 1999). הטענה העיקרית היא כי ניתוח הפערים בהכנסה באמצעות כישורי העובדים בלבד לוקה בחסר. מעבר לביקורת התאורטית והאידיאולוגית, המבקרים מציינים כי התאוריה מסבירה ומנתחת את הפערים בהכנסה באמצעות צד ההיצע בלבד, כלומר, באמצעות המאפיינים והכישורים של העובדים, בלי תשומת לב לצד הביקוש. ביקורת נוספת טוענת שהתיאוריה מעניקה תשומת לב כמעט בלעדית למאפיינים ולהחלטות של הפרטים, ומתעלמת מטבעם של התפקידים ומתהליכי ההתאמה (Granovetter, 1994). כל אחד מהם קשור למאפיינים מבניים בסיסיים של החברה (Sorensen & Kalleberg, 1994). עובדים בעלי הון אנושי ייחודי לפירמה נהנים משכר גבוה יותר ומיכולת ניכוס של רנטת תעסוקה נצלנית (Sorensen, 2000). עם זאת, חשוב לציין שהעובדים והמעסיקים גם יחד עשויים ליהנות מרנטות משולבות (composite rents) (Sorensen, 2000). רנטה משולבת נוצרת כאשר שני סוגי המשאבים או הנכסים הם ייחודיים, והתשלום תמורת השימוש המשותף בהם גדול מן התשלום תמורת כל משאב בנפרד. דוגמה בולטת לרנטות מסוג זה היא הרנטות שנוצרות בעקבות היתרון המשותף

למעסיקים ולעובדים הנובע מהמיקום המיוחד בשוק. הרנטה המשולבת יוצרת יתרון משותף, שהיה נעלם אילו החיבור בין הפירמה לעובד היה נמוג ונהפך ל"שוק משוכלל". הייחודיות של המטלה מתאפיינת בשני ממדים אנליטיים מובחנים: ייחודיות הנכס ועלויות הפיקוח. ייחודיות הנכס (asset specificity) מתייחסת להון האנושי הייחודי הנדרש כדי לבצע מטלה מסוימת בארגון, והיא בעלת ערך נמוך יחסית בהקשר הארגוני האחר. ההון האנושי הנדרש לביצוע מטלות ייחודיות אינו סטנדרטי, ועל כן אי אפשר להעבירו לפירמה אחרת בלי עלויות מעבר ועלויות למידה ניכרות (Goldthrope, 2000b, Ch. 10; Williamson, 1994). מטלות בעלות ייחודיות נכס גבוהה דורשות השקעות ניכרות ביחסי העבודה, הן מצד המעסיקים והן מצד העובדים, כך ששני הצדדים אמורים להשקיע בהפיכת ההון האנושי הכללי של העובד להון הייחודי לארגון ולמטלה. כך, לדוגמה, ייחודיות הנכס נוצרת כאשר העובדים עברו הכשרה שהיא ייחודית לתפקיד (on-the-job training), ולכן הם יצרניים בפירמה מסוימת יותר מאשר באחרות, דבר המעניק להם כוח מיקוח מול מעסיקים.

השקעות אלה בעובד ובהונו האנושי הן עלויות עסקה (Transaction cost, Williamson, 1994). עלויות עסקה גבוהות מגבירות את התלות ההדדית בין המעסיקים לעובדים ומתמרצות את שני הצדדים "לסגור" את יחסי העבודה בפני התחרות החיצונית. לרוב, ככל שההון האנושי הדרוש לביצוע המטלה ייחודי יותר, כך עלות הפיקוח למעסיק תהיה גבוהה יותר, ולכן ישנם שני סוגי פתרונות לבעיה זו (Goldthrope, 2000b, Ch. 10): אם יחסי העבודה נסגרו בפני התחרות החיצונית, המעסיקים יחפשו דרכים להגביר את פריון העבודה ולהקטין את תחלופת העובדים שהם בעלי ידע סמוי שהוא ייחודי לפירמה.⁷ דרך אחת היא יצירת מסלולי קידום, הקושרים את העובד לחברה ומשמרים את הרנטה המשולבת: העובד מקבל רנטות חיוביות ושליליות בהתאם לוותק בחברה (Sorensen, 2000). לעובדים ומעבידים כאחד יש יכולת עקרונית להשתמש בהון חברתי כדי ליצור ולנכס רנטות לעצמם. אפשר לשער שהשלכות של הרנטות המשולבות ורנטות התעסוקה מהוות הסברים נאותים לפערי השכר בין העובדים (Sorensen, 2000), אם נמצא שעובדים אלה יקבלו יותר מנוסחת הניבוי של הונם האנושי.⁸

גישות מבניות

א. שווקים מקומיים

גישת מבנה ההודמנויות מדגישה את ממד שוק העבודה ואת ההודמנויות הקיימות בו כגורם חשוב ביותר לקביעת סיכוייו של הפרט להשגת תגמולים סוציו-כלכליים (סמיונוב, 1997). בהקשר זה התייחסו חוקרים אל יישובים וקהילות כאל שוקי עבודה נפרדים. גישה זו מניחה שההודמנויות התעסוקתיות מתפוררות במרחב באופן מובחן. כלומר, היישובים

7. על ידע סמוי בפירמה ראו: Darr and Talmud, 2001.

8. כלומר, שכרם יהיה גבוה יותר מתפוקתם השולית, שהיא ערך עבודתם על-פי הפרדיגמה הכלכלנית.

נבדלים זה מזה בהרכבם התעסוקתי, במבנה הכלכלי ובגוון החברתי. הבדלים אלה קובעים במידה רבה את מתחם ההזדמנויות התעסוקתיות העומדות לפני התושבים המתגוררים במרחב גאוגרפי מוגדר (סמיונוב, 1997).

רוב הטענות לגבי השפעתו של שוק העבודה המקומי על הסיכוי להגיע להישגים ותגמולים כלכליים נגזרו באופן לא־ישיר מהשונות הקיימת במבנה התעסוקתי של יישובים. שונות זו משמשת כמדד להזדמנויות התעסוקתיות ביישובים או כסממן להיצע התעסוקות ביישוב. סמיונוב (1997) טוען כי ככל שהשוק המקומי גדול, מרכזי ומגוון יותר, כך גדולים סיכוייו של הפרט למצוא תפקיד ההולם את כישוריו. נוסף על גודל היישוב ומרכזיותו, התייחסו החוקרים גם למאפיינים אחרים העשויים להשפיע על הזדמנויות של הפרטים, כגון מיקומו של היישוב, הרכב האוכלוסייה, גידולה ועוד. לפיכך, ההבדלים במבנה השוק המקומי יוצרים חשיפה לא־שוויונית להזדמנויות התעסוקתיות, ולא תמיד מאפשרים להמיר ביעילות את הכישורים והמיומנויות לתגמולים כלכליים (סמיונוב, 1997). משום כך, לעתים קרובות נאלצים העובדים בשווקים הפריפריאליים הקטנים להתפשר על תעסוקה שאינה מתאימה להם ולזכות בתגמולים נמוכים יחסית לאלה שיכלו לקבל במקומות אחרים. הבידול במבנה ההזדמנויות בין השווקים קשור כמובן גם למיקומו הגאוגרפי של השוק ולמידת ריחוקו מן המרכזים העירוניים הגדולים. כך נוצר מצב שבו ענף הממוקם הרחק מהמרכז עשוי ליהנות מהרנטה הכלכלית כתוצאה מהפיקוח היעיל על האספקה ומתשלום המשכורות הנמוכות יותר בגלל היעדר הזדמנויות תעסוקה חלופיות לעובדים, הלכודים בשוק עבודה מקומי (אדלר, לוי־אפשטיין ושבט, 2003; גרדוס, רוזין וקרקובר, 1993; סמיונוב, 1997).

השערה 3: שכר העובד הוא פונקציה שלילית של המיקום הענפי הגאוגרפי בפריפריה.

ב. דואליזם כלכלי ושוק עבודה מפולח

האסכולה המבנית גילתה התעניינות גוברת בהשפעת הפילוח הכלכלי על מאפייניו של כוח העבודה, והיא מתבססת על כמה הנחות עיקריות:

א־השוויון בין העובדים הוא פונקציה של א־השוויון השיטתי בין המעסיקים. כלומר, יכולת יצירת הרנטה של המעבידים קשורה ליכולתם של העובדים ליצור רנטה. האסכולה המבנית מחלקת את הכלכלה למגזרים כלכליים מובחנים, כאשר עיקר ההבחנה מתבססת על כוחם הכלכלי השונה של שני המגזרים:

מגזר הליבה, המאוכלס על־ידי ארגונים גדולים, בעלי פריון עבודה גבוה, ניצולת הון גבוהה, יחס גבוה בין הון למועסק, שליטה בתמחור, חסמי כניסה ויציאה גבוהים, השקעות מחקר ופיתוח, כושר הסתגלות וגישה לסביבה ויתרונות כלכליים לגודל, שתוצאתם היא נטייה לארגוני מונופול או אוליגופול. התוצאות התפעוליות הן שיעורים גבוהים של יציבות, רווחיות וצמיחה.

מגזר זה מתאפיין בשוק עבודה ראשוני, המציע עבודות בעלות שכר גבוה, תנאי עבודה טובים, יציבות וביטחון תעסוקתי, איגודים מקצועיים, הוגנות יחסית בהעסקה ואפשרויות קידום. ההשקעה הרבה בעובדים, האופיינית למגזר זה, מחייבת מניעת תחלופה כדי לצמצם הפסד למעסיק (Doeringer & Piore, 1998).

מנגד, מגזר השוליים מתאפיין בפירמות קטנות, הפועלות בסביבה תחרותית. הארגונים במגזר זה נוטים להיות קטנים, חסרי יציבות עסקית, בעלי רווחיות נמוכה, פרוץ עבודה נמוך, תחרות גדולה בשוק המוצר, העסקה מנצלת והיעדר איגודי עובדים. בניגוד למגזר הליבה, העסקים הפועלים במגזר השוליים הם חסרי משאבים, גודל וכוח הפוליטי, ולכן אינם יכולים לנצל את יתרונות הגודל, למנף התערבות פוליטית או להשקיע במחקר ופיתוח.

מגזר זה מתאפיין בשוק העבודה המשני, המציע עבודות מושכות פחות בהשוואה למגזר הליבה. העבודות מתאפיינות בהעסקת מיעוטים, נשים ומהגרים בשכר נמוך, בתנאי עבודה עלובים ולא יציבים, במשמעת קשיחה ושרירותית לעתים ובהזדמנויות קידום מעטות.⁹ היכולת וההזדמנות המבנית ליצור רנטה היא פונקציה של השוני המהותי בין המגזרים (Piore, 1994). המרכיב המרכזי בפעולתם של שוקי העבודה הדואליים הוא קיומם של החסמים לניעות בין שוקי העבודה. מחסומים אלה מופיעים כתוצאה מיצירת שוקי עבודה פנימיים, המשמשים מקלט לעובדים הפנימיים מפני תחרות עם עובדים חיצוניים. כמו כן, מחסומי הניעות בין שוקי העבודה נוצרים כתוצאה מהשוני בזמינות ההכשרה במהלך העבודה, במידע על התפקיד, בביטחון התעסוקתי ובגורמים מוסדיים אחרים (Hodson & Kaufman, 1982).

העבודה ששוק העבודה הוא מפולח יוצרת הבדל בשיוכך של הקבוצות החברתיות למגזרים השונים. נראה שהקבוצות החברתיות אינן נהנות מסיכוי שווה להיות מועסקות בפלחים השונים. הבדלי הסיכויים נובעים מההבדלים בהרכב הנדרש של כוח האדם, הן מבחינת המיומנויות הנדרשות והן מבחינת המאפיינים השייכים, כגון מין, גזע או גיל. בהתאם לכך, נשים, מיעוטים אתניים, בני נוער ומבוגרים שפרשו מכוח העבודה נדחקים מהמרכז הסדיר (שטייר ולוין-אפשטיין, 1988; Hurst, 1998, ch. 5).

השערה 4: שכר העובד הוא פונקציה חיובית של מיקום הענף במגזר הליבה.

הבדלים בין המינים כמקור מבני ליצירת רנטה נצלנית

מנגנוני אי-השוויון מצביעים על העובדה שמצב הנשים במגזר הליבה ובמגזר הציבורי טוב יותר מזה של הנשים בפריפריה, אך מצבן נחות יחסית לגברים במגזר הליבה, בניגוד לשני המגזרים האחרים (Kraus, 1992). טענה זו מתבססת על כמה הנחות: ראשית, מכיוון שמגזר הפריפריה מציע שכר נמוך יותר ומאפשר הכשרה פחותה במהלך העבודה, האפשרויות לאפליה בשכר הן מצומצמות, שכן אפליה בהעסקה אינה יכולה להביא תועלת רבה. שנית,

9. התפתחות הענף הקרוי "טכנולוגיה גבוהה", המתאפיין לכאורה במאפיינים של שני המגזרים, מעלה ספקות לגבי היעילות האנליטית של הכלכלה הדואלית החל בשנות התשעים של המאה הקודמת. נוסף על כך, כמה חוקרים ישראלים חשובים, כמיכאל שלו, לב גרינברג ודני ממן, נקטו דואליזם דומה בסיווג הארגונים ל"כלכלה גדולה" ו"כלכלה קטנה". אין ביכולתי לעמוד במאמר זה על ההבדלים בין הסיווגים (ראו, לדוגמה, ממן 1999, 2002).

דרישת מגזר הליבה לכוח העבודה היציב והמיומן תורמת משמעותית לעובדים בעלי השכלה וניסיון בעת קביעת מקום העבודה וגובה השכר. אף-על-פי-כן, כתוצאה ממיקומן של הנשים בתפקידים נחותים משל הגברים במגזר הליבה, נוצרת ירידת ערך מתמדת בהשכלה ובניסיון של הנשים (Beck et al., 1978; Tolbert et al., 1980). שלישית, סביר להניח שהמגזר הציבורי, הפועל על-פי הנהלים הביורוקרטיים ונמצא תחת עינו הבוחנת של החוק, יעסיק נשים על בסיס הכישורים בכל התפקידים. לכן, ההזדמנויות לאפליה יהיו מעטות ביותר במגזר זה (Lewin-Epstein & Stier, 1987).

הטענות שהועלו לעיל לא אוששו במחקרה של קראוס (Kraus, 1992), שבו לא נמצאו תימוכין לאפליה רבה יותר כלפי נשים במגזר הליבה. לחילופין, ממצאי מחקרה אף הצביעו על העובדה כי הנשים במגזר הפריפריה חוו פער גבוה ביותר הן בהכנסותיהן והן באפליה כלפיהן (ראו גם בנימין, 2003).

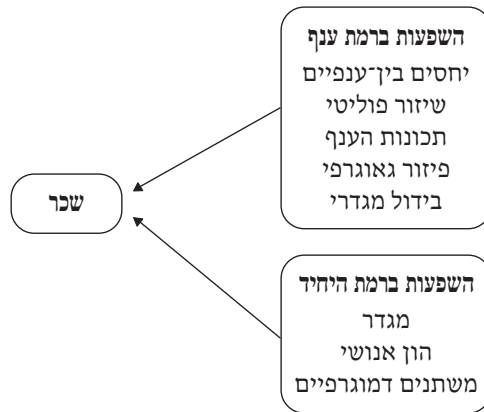
נראה שאין ביכולתה של תאוריית ההון האנושי להסביר את ההבדלים השיטתיים בשכר בין גברים לבין נשים. מנגד, התאוריה הפטריארכלית גורסת שהמשטר המגדרי הוא מוסד חובק כול. על כן, התאוריה הפטריארכלית גורסת שהבדלים בין המינים יישמרו למרות העלייה בכניסת נשים לשוק העבודה, עלייה ברמת ההון האנושי של נשים וגיבושה של חקיקה מוסדית למניעת אפליה על בסיס מגדרי. ההבדלים השיטתיים בין גברים לבין נשים הם מבניים ומוסדיים. כך, לדוגמה, רופא ורופאה הנשואים זה לזה וחוזרים מעבודה זהה למשק הבית שלהם עלולים לקיים אי-שוויון מגדרי בכלכלת הבית בגלל המשטר המגדרי של הנישואין (Walby, 1986, 1990; Kraus, 2002; Hakim, 1996). אומנם שני בני הזוג תורמים משאבים חיצוניים זהים לכלכלת הבית, אך המבנה המגדרי של הפרקטיקה הביתית מיטיב עם הגבר על חשבון האישה: הוא יכול להתרווח בכורסה מול הטלוויזיה, בעוד בת זוגו הרופאה עמלה על מטלות משק הבית. אם כך, המשטר המגדרי של הנישואין מיטיב עם הגבר בשיטתיות על חשבון בת זוגו. במילים אחרות, הגבר מקבל רנטה, תגמול המוענק לו על-ידי משטר המגדר, בלי קשר לאישיותו, למאמציו או לדעותיו. לטענת הגישה הפטריארכלית, בשוק העבודה קיים גם אי-שוויון שיטתי בתגמולים המוענקים לגברים ולנשים בשכר, בהצבה בעמדות ובקידום, גם לאחר שנכחה את ההשפעה של הרכב משק הבית, רמת ההון האנושי, שעות העבודה, הגיל ושלב החיים וכן מרכיבים דמוגרפים נוספים (Kraus, 2002).

השערה 5: בגלל המשטר המגדרי של שוק העבודה, איכות המנגנון של זליגת הרנטה (trickle down) ועוצמתו מותנים במגדר. על כן, רנטת המעבידים תזלוג לגברים ולא לנשים, גם לאחר שנפקח על בידול תעסוקתי מגדרי, על הון אנושי, על יוקרה תעסוקתית, על גיל, על שעות עבודה שבועיות ועל תכונות נוספות.

טבלה 1: ארבע פרספקטיבות מבניות ליצירת רנטה

פרספקטיבה	הון חברתי	גיוס משאבים	כלכלה דואלית	תאוריה פטריארכלית
מבנה רלוונטי	שוק לא משוכלל / ערוצים פוליטיים / רשתות סחר ורשתות חברתיות	ממוסדים, מדרג פוליטי	טכנולוגיית פיקוח	משפחה ומיניות
שדה עניין עיקרי	חליפין לא הוגן (אסימטרי)	מיקוח מאורגן ומדיר	כוח ניהולי	שוק עבודה, פוליטיקה
מנגנון יצירת רנטה	קשרים ישירים ועקיפים עדיפים, "חורים מבניים"	נגישות פוליטית	ערך עבודה גבוה, ספציפיות המטלה, עבודה לא סטנדרטית, ידע סמוי, עלויות עסקה גבוהות, נאמנות, כושר חבלה בתהליך העבודה	שיח מכונן זהויות מגדריות, פרקטיקות דיסקורסיביות וממשיות
תוצאה (רנטה)	שליטה במחיר	גיוס משאבים, סבסוד רווחים ושכר	שליטה ברמת השכר, שכר גבוה מתפוקה שולית	תגמולים עדיפים לגברים על חשבון הנשים

תרשים 1: באיזו מידה רנטה ענפית מיטיבה עם שכר העובדים? ניתוח בשתי רמות

מתודולוגיה

א. ניתוח ברמת הענף

הנתונים הגולמיים לגבי מיקום הענף ברשת החליפין נותחו מתוך טבלת תשומה-תפוקה מן השנים 1978-1982 (למ"ס, 1987), המתארים בכל שנה את רשת העסקות בין 43 ענפי המשק. היות שהמתאמים הרב-שנתיים בין המשתנים נעים בין 0.89 ל-0.96, בחרתי להשתמש בממוצעי התקופה. הנתונים נותחו ב-STRUCTURE. 2.4 (Burt, 1991) וב-UCINET 6 (Borgatti, Everett & Freeman, 2002). המדדים לתכונות הענפים נגזרו מתוך סקר התעשייה והמלאכה (למ"ס, 1983) (לפירוט, ראו: Talmud, 1992, 1997; Talmud & Mesch, 1997).

ב. ניתוח בשתי הרמות

משוואת השכר פורקה להשפעות בין-ענפיות ותוך-ענפיות, על-ידי השימוש בניתוח בשתי רמות - ענפית ופרטנית, באמצעות הליך HLM (Bryk et al., 1988). מפקד האוכלוסין משנת 1983 (למ"ס, 1983) סיפק נתונים ברמת העובדים, שמוינו לפי ענפים.

פירוט המודל

מודל ליניארי מדרגי (HLM) אפשר לבנות את אומדן ההשפעות על השכר, הן ברמת הענף והן ברמת הפרט. הדבר התבצע באמצעות ביטוי היחסים בין מאפייני העובדים X_{ijp} כתוצאה ה- Y_{ij} המשתנים בתוך הענף כמשתני תוצאה כגורמים בין-ענפיים. ראשית, בוצע מודל תוך-ענפי כדלהלן:

$$Y_{ij} = \beta_{i0} + \beta_{i1}X_{ij1} + \beta_{i2}X_{ij2} + \dots + \beta_{i,p-1}X_{ij,p-1} + R_{ij} \quad (1)$$

כאשר:

- Y_{ij} הוא (LN) השכר של העובד i בענף j ;
- X_{ijp} הם ערכים המאפיינים של כוח העבודה של הפרט i בענף j ;
- β_{jp} - מקדמי הרגרסיה בתוך הענף j ;
- R_{ij} מייצג טעות מקרית;
- $i = 1 \dots n_j$ עובדים בתוך הענף j ;
- $j = 1 \dots K$ ענפים;
- $p = 0 \dots p-1$ משתנים בלתי תלויים במודל השלב הראשון.

לאחר מכן, לכל אחד מהממדים של הרגרסיה P במשוואה (1) הצבתי מודל בין-ענפי כדלקמן:

$$\beta_{ij} = \theta_{0p} + \theta_{1p}Z_{1j} + \theta_{2p}Z_{2j} + \dots + \theta_{q-1p}Z_{q-1j} + U_{ij} \quad (2)$$

כאשר:

Z_{ij} מייצג משתנים ברמת הענף לענף j ;
 U_{jp} מייצג טעות מקרית במשוואה ברמת הענף;
 $q = 0 \dots Q-1$ משתנים בלתי תלויים במודל השלב השני;
 β_{jp} מסמלים את מקדמי רגרסיה, המזוהים את השפעותיה של רמת הענף על היחסים המבניים בתוך הענף, β_{jp} .

המשתנים

המשתנה התלוי:

(Ln) שכר - הוא טרנספורמציה לוגריתמית של שכר העובדים בענף.

המשתנים הבלתי תלויים:

1. משתנים ברמת הענף:

א. מיקום הענף ברשת היחסים הבין-ענפיים

1. יעילות הקשר היא היחס של העסקות הלא-יתירות (non-redundant transactions) מתוך סך העסקות של הענף. מדידת הטווח של הלא-יתירות מוגדרת במשוואה:

$$i \neq j$$

$$Range = \sum_i [1 - \sum_{j \neq i} P_{ij} Z_{ij}] ; j \neq q$$

$$q \neq i$$

ממד זה מבטא את המידה שבה יש לענף קשרים בלתי תלויים רבים. התלות בין ענף i לענף j חופפת במידה רבה לקשרים בין i לקשרים של j . ביתר פירוט, הממד אומד את המידה שבה ענף q סוחר עם j , וגם את שיעור העסקות בין i לבין j . הממד סוכם את התוצאות לאורך כל קשריו של j עם i ועם גורמים שלישיים q . במילים אחרות, אי-יתירות היא ההפך מהתלות הישירה והעקיפה בפלח שוק ספציפי. ברשת של יחסים אסימטריים (כגון טבלת תשומה-תפוקה שבה אנו עוסקים), הטווח הוא מדד של הבולטות היחסית של השחקן והמידה שבה הענף נהנה מאוטונומיה מבנית (לסקירה מקיפה, ראו: Burt, 1983b). הממד מצביע על יעילות הקשרים ועל המידה שבה הענף הוא אסטרטגי. במחקרים קודמים מצאתי שממד זה הוא המנבא בעל העוצמה הרבה ביותר (והיציבה ביותר) לאומדן העזרה הממשלתית ליצרני הענף (Talmud, 1992), רווחיות הענף (Talmud, 1994) והישרדות הפירמות הפועלות בו (Talmud & Mesch, 1997). מדד זה נע בין אפס (כל שותפי הסחר נמצאים בקשר זה עם זה, ולכן הפיקוח ההברתי על הענף גבוה) לאחת (אף שחקן משותפי הסחר לא קשור לשחקן אחר, ולכן האוטונומיה המבנית של השחקן הפוקלי גבוהה).

2. אסימטריית הקשר היא שיעור העסקות הלא-הדדיות של הענף מתוך כלל הקשרים של הענף. אסימטריית הקשר מדגישה את גודל החליפין הלא-מאוזן במערכת

העסקות של הענף. לעומת זאת, קשר סימטרי (המשלים ל-1) מורה על הדדיות ואינטנסיביות מידע המוחלף בין שחקנים. מדד זה נע בין אפס (הדדיות מוחלטת) לאחת (אסימטריה מוחלטת).

ב. קשרים פוליטיים מוסדיים מבטאים את דרגת הבעלות הפוליטית על מרכזי רווח בענף (ראו גם Talmud, 1992). רמת הבעלות הפוליטית אומדת את יכולתם של המנהלים לגייס משאבים לטובת הענף שלהם. המדד אומד את יכולתה של התעשייה לצבור תמיכה חומרית מהמגזר הפוליטי ביחס ישיר לנגישות השחקנים הפעילים בענף לליבת המשטר (Laumann & Knoke, 1988; Tilly, 1985).¹⁰ מחקר קודם על כוח השדולה של 15 הענפים היצרניים הישראליים הראה שהשינוי במדיניות ההגנתית (קביעת התעריף) מושפע מדרגת המגזר הציבורי בענף (Kahane, 1992). במחקרים קודמים הצלחתי להסביר את השונות במידת הסובסידיות ליצרנים ואת דרגת הישרדות הפירמות ב-28 הענפים היצרניים באמצעות השימוש באומדן זה (Talmud, 1992; Talmud & Mesch, 1997¹¹).

ג. פיזור יחסי גאוגרפי מעריך את המידה שבה הענף ממוקם בעיר מתפתחת, ומחושב כדלהלן:

$$Relative\ Dispersion = \frac{E_{ij} \cdot E_i}{M_{ij} \cdot M}$$

כאשר,

- E_{ij} הוא עובדי ענף i באזור מתפתח j ;
- M_{ij} הוא סה"כ התעסוקה באזור;
- E_i הוא סה"כ התעסוקה בענף;
- M הוא סה"כ כוח העבודה הלאומי.

מדד זה מבטא את היחס בין העובדים בענף i באזורים j (אזורים מתפתחים) מתוך המשקל הכללי של התעסוקה בענף i (E_i) במדינה (M).¹²

ד. משתני המגזר הכלכלי, המהווים מדדים למיקום הענף בליבה הטכנולוגית או במגזר השוליים:

1. חוזק ההון: (סה"כ מכירות - עלות העבודה) / מספר העובדים.
2. ניצולת ההון: מספר הפעולות הממשיות / המספר המרבי של השעות השנתיות.
3. ערך מוסף: השינוי השנתי המוחלט ביחס הערך המוסף של הענף.
4. עלות העבודה: היחס בין סה"כ משכורות ברוטו לבין הערך המוסף.

10. בעלותן של הממשלה, הסוכנות היהודית וההסתדרות על המוסדות היתה משותפת מכיוון שבשנות השמונים כל הגופים מילאו תפקידים כלכליים ופוליטיים זהים, והביצוע הניהולי והעסקי התנהל במשותף.

11. כל מדדי היחסים נעים בין אפס לאחת.

12. נלקח מגרדוס וקרוקובר, 1977.

- 5. גודל כוח העבודה: מספרם של העובדים הענפיים.
- 6. רווחיות: (הערך המוסף - משכורות - מסים מקומיים + תמיכה ממשלתית) / תפוקה ענפית כללית.

ה. חלוקה מגדרית היא מדד המצביע על אחוז הנשים המועסקות בענף.

2. משתנים ברמת הפרט:

- יוקרה תעסוקתית: הכוונה היא למדד היוקרה התעסוקתית של קראוס (1976), המעביר את הנתונים הגולמיים של הקטגוריה התעסוקתית לסולם המטרי. משתני הפרט הנוספים שנבחרו כוללים (הון אנושי ודמוגרפיה): שנות לימוד (רציף), גיל, שעות עבודה שבועיות (טרנספורמציה לוגריתמית), מוצא גאוגרפי ומגדר.

ממצאים

המדגם הסופי כלל 11,052 גברים ונשים יהודים, המועסקים בשוק העבודה בגילי 25-64 ומקננים (nested) ב־43 ענפים. מכיוון שנתונים מלאים ברמת הענף נמצאו רק לגבי התעשייה המייצרת, המודל הכיל 28 ענפים בלבד. כדי לבחון את השערה 5, הרצתי את המודל לגבי כלל המדגם, וכן לגבי נשים וגברים בנפרד. טבלה 2 מפרטת את התוצאות:¹³

לוח מס 2: אומדן שכר העובדים (לוגריתמי) על פי משתני הענף ומשתני הפרט

משתנה בלתי תלוי	מקדם (טעות תקן)	כלל המדגם	גברים	נשים	מקדם (טעות תקן)
רמה 2 - רמת הענף					
יעילות הקשר	1.183 (1.08)	0.088 (1.99)	-0.173 (1.90)		
אסימטריית הקשר	-0.374 (0.22)	-0.585* (0.33)	-0.154 (0.42)		
קשרים פוליטיים ממוסדים	1.035 (1.08)	3.500* (1.74)	-0.184 (1.41)		
פיזור יחסי גאוגרפי	0.246** (0.12)	0.471** (0.16)	0.026 (0.29)		
חוזק ההון	-0.000 (0.00)	-0.000* (0.00)	-0.000 (0.00)		
ניצולת ההון	0.000* (0.00)	-0.001* (0.00)	0.000 (0.00)		
שינוי שנתי בערך המוסף	-0.297** (0.14)	0.215 (0.41)	-0.337 (0.31)		
עלות העבודה	-0.012*** (0.00)	-0.019 (0.01)	-0.021*** (0.01)		
גודל כוח העבודה	0.006 (0.01)	0.002 (0.01)	0.021** (0.01)		
רווחיות	0.144** (0.07)	-0.306** (0.13)	0.216** (0.10)		
חלוקה מגדרית	0.151 (0.31)	-1.145** (0.49)	-0.085 (0.38)		

13. בחרתי לא לאמוד ערכים חסרים, וכן להשתמש ב־listwise deletion, כדי לא להוסיף אומדן יתר למדגם גדול.

נשים	גברים	כלל המדגם	משתנה בלתי תלוי
מקדם (טעות תקן)	מקדם (טעות תקן)	מקדם (טעות תקן)	
			רמה 1 - רמת הפרט
0.007* - (0.00)	0.019** (0.01)	0.014** (0.00)	יוקרה תעסוקתית
0.009 (0.02)	0.083*** (0.02)	0.074*** (0.17)	שנות לימוד
0.009** (0.00)	0.032*** (0.01)	0.028*** (0.00)	גיל
			שעות עבודה שבועיות (לוגריתמי)
0.075 (0.07)	0.406*** (0.098)	0.306*** (0.06)	מוצא אתני
-0.442 (0.30)	0.232* (0.13)	0.157 (0.10)	אסיה - אפריקה
-0.486 (0.31)	0.466* (0.197)	0.245* (0.12)	אירופה - אמריקה
		-0.923*** (0.14)	מגדר
3893	7159	11,052	N

* P<0.10 ; ** P<0.05 ; *** P<0.01

השוואה בין העמודות בטבלה 2 מראה שהמודל אושש במובהק בעיקר לגבי הגברים. מטבלה 2 עולה שרנטות ברמת הענף משרתות את הגברים ולא את הנשים. אסימטריית הקשר, קשרים פוליטיים מוסדיים, חווק ההון וחלוקה מגדרית הם בעלי השפעה מובהקת לגבי הגברים. לפיכך, אפשר להסיק שהמיקום הענפי ברשת החברתית של החליפין יחד עם הקשרים הפוליטיים משפיעים על שכר הגברים בענף. יתרה מכך, מקדם גבוה של המשתנה אסימטריית הקשר מצביע על השפעתו החזקה בהשוואה לשאר המשתנים לגבי הגברים. בניגוד בולט, אסימטריית הקשר, קשרים פוליטיים מוסדיים, פיזור יחסי גאוגרפי וחלוקה מגדרית נמצאו כחסרי השפעה על שכר הנשים.

בהלימה עם המחקרים הרבים שבחנו את השפעתו של שיעור הנשים במקצוע, בתעסוקה ובענף, נמצאה השפעה שלילית של החלוקה המגדרית על שכר העובדים. כמו כן, נמצא שפיזור יחסי גאוגרפי הוא בעל השפעה חזקה יותר על השכר לגבי גברים בהשוואה לנשים.

ברמת הפרט נמצא כי משתני ההון האנושי הם בעלי השפעה מוכרת על השכר בכל העמודות. יתרה מכך, נמצא כי מוצא מזרחי משפיע בצורה חיובית על שכר הגברים ובצורה שלילית על הנשים (בהשוואה לקטגוריה המושמטת - ילידי ישראל דור שני).

ייתכן שההבדלים בין הגברים לבין הנשים נחשפים בניתוח רב-רמתי, מכיוון שהם נובעים ממה שנהוג להגדיר כבעיית קינון (nesting) או "תכנון" (design) מתודולוגית: ריכוז יתר של הנשים במספר קטן יחסית של הענפים (9 ענפים מתוך 43 ענפים במשק הישראלי), והשונות התעסוקתית הקטנה יותר בקרבן בהשוואה לגברים, שהשתתפותם בכוח העבודה מפוררת יותר.

אנו רואים שכאשר מפקחים על ההשפעות הענפיות, משתני ההון האנושי, כגון השכלה ושעות עבודה שבועיות, אינם משפיעים על שכר הנשים, בניגוד להשפעתם המשמעותית על שכר הגברים. לעומת זאת נמצא ששכר הנשים נתון להשפעה חיובית של רווחיות הענף

בניגוד להשפעה השלילית על שכר הגברים. ייתכן שנוכל להבין את הממצא הזה באופן יסודי יותר אם נוזה ביתר ספציפיות את כינון המקצועות השונים בענפי הכלכלה בניתוחים עתידיים מתקדמים יותר.

לסיכום, ניתוח הממצאים מצביע על כך שהשערה ששכר העובד הוא פונקציה של מיקום הענף במרכז הרשת החברתית אוששה רק לגבי הגברים; מנגנון זליגת הרנטה הענפית אל העובדים הוא מנגנון גברי, כפי שנגזר מהתאוריה הפטריארכלית. בדומה לכך, ההשערה השנייה, הגורסת כי שכר העובד הוא פונקציה של הקשרים המוסדיים הפוליטיים, אוששה בחלקה (במודל שנבדקו בו הגברים בלבד). כמו כן אוששה ההשערה ששכר העובד הוא פונקציה שלילית של המיקום הענפי הגאוגרפי בפריפריה, וכן נמצאו תימוכין לא-מלאים להשערה ששכר העובד הוא פונקציה חיובית של מיקום הענף במגזר הליבה.

מסקנות ודיון

המאמר בחן את השלכות המבנה החברתי של השיזור הענפי על שכר. המחקר בחן שלושה מקורות עיקריים לאי-השוויון בין הענפים וכן את הדרכים שבהן השחקנים מחפשים ויוצרים רנטות כלכליות. רנטה היא כל חלק של התגמול המוסבר על-ידי המבנה החברתי של התחרות. הגורמים המרכזיים ליצירת רנטות הם אי-השוויון הרשתי, אי-השוויון הפוליטי ואי-השוויון הריבודי.

עם זאת, ההון החברתי של העובדים עשוי להשפיע על שכרם. סוגיה זו לא נבחנה במחקר הנוכחי. סביר לשער שקיימת זיקה בין ההון האנושי להון החברתי של העובדים. המחקרים אף מניחים שההון החברתי הוא בעל חשיבות רבה יותר בהשגת סטטוס ושכר גבוהים יותר בהשוואה להון האנושי (Lin, 2001).

אימוץ המתודולוגיה מרובת הרמות אפשרה לפתור הטיות אקולוגיות של המשתנים ולהעריך במדויק יותר את השפעת משתניו של הענף והשפעת ההון האנושי הפרטני על שכר העובדים. חשוב לציין שהמחקר הוא ראשוני ופשוטני, ויש לבדוק מודלים מרובי רמות מפורטים יותר ומתוחכמים יותר. עם זאת, ממצאי המחקר הראשוני מצביעים על כך שחלק ניכר מיתרונותיו המבניים של שוק העבודה אינם תקפים לגבי נשים. הייתי משער שהיתרונות הולכים ונמוגים ככל שהנשים חברות בקבוצות חלשות יותר (Kraus, 2002; Raijman, 1997; Schemmah-Geser & Kemp, 2003; Raijman & Semyonov, 1997). בניגוד גמור לגברים, לא מצאתי שבפיקוח על משתני הענף נשים נהנות משכר גבוה יותר בעקבות שנות לימוד רבות יותר, השקעת שעות עבודה מרובות, העסקתן במגזר הליבה וקרבת הענף למרכז הפוליטי. ייתכן שמדובר בתופעה מגדרית רווחת, שבה הנשים מופלות לרעה בשוק העבודה לעומת הגברים, כפי שהצביעו רוב מחקרי שוק העבודה שבוצעו בישראל (Kraus, 1992, 2002). יתרה מכך, נמצא שהחלוקה המגדרית היא בעלת השפעה שלילית על שכר העובדים בענף. ממצא זה תואם מחקרים רבים נוספים, המצביעים על שכר נמוך יותר בענפים ובעיסוקים שבהם אחוז הנשים הוא גבוה (יזרעאלי, 1982; England, 1994; Hurst, 1998, ch. 6; Kraus, 1992; Kraus & Yonay, 2000; Reskin & Padavic, 1994). החלוקה התעסוקתית המגדרית היא מקור עיקרי להבדלים בין המינים בכלל הנוגע לתוצאות בשוק העבודה. אי-השוויון המגדרי, הנגרם הן כתוצאה מאפליה ישירה, באמצעות

התנהגותם של המעסיקים והמנהלים, והן בעקיפין, באמצעות החלטותיהן של הנשים העובדות, מעצב את שוני הזדמנויות בין גברים לנשים (Kraus & Yonay, 2000). ההפרדה המגדרית מצמצמת את אפשרויות הבחירה הממשיות הפתוחות לפני הנשים והיא גורם ראשון במעלה להבדלים בין המינים בכל הנוגע לשכר ולהזדמנויות הקידום. נוסף על כך חשוב לזכור שדפוס התעסוקה של הנשים, שלא נבדק במחקר זה, משפיע בלי כל ספק על כושר השתכרותן (שטייר ולוין-אפשטיין, 1999).

ממצאי המחקר מראים שגברים המועסקים בענפים הנמצאים בשוליים, הן גאוגרפית והן מגזרית, מקבלים שכר נמוך יחסית לעמיתיהם במרכז (שטייר ולוין-אפשטיין, 1988). ההשפעה מובהקת לגבי הגברים. יתרה מכך, סמיונוב ולוין-אפשטיין (סמיונוב, 1997; סמיונוב ולוין-אפשטיין, 1991) טוענים שבקרב הנשים בולטים הפערים בין ההתפלגויות התעסוקתיות והענפיות בין השוק הפריפריאלי לשווקים העירוניים המרכזיים. עם זאת, בממצאי המחקר הנוכחי לא נמצאה השפעה של סוג המגזר על שכר הנשים. ממצא זה תואם את המחקר של לוין-אפשטיין ושטייר (Lewin-Epstein & Stier, 1987), שבו הצביעו על היעדר השונות באפליית השכר כלפי הנשים בין המגזרים השונים. רצוי לבחון במחקר עתידי את יחס הגומלין בין משתנים ענפיים, דפוסי תעסוקה ומגדר.

המגבלות הקיימות על התעסוקה בשוליים, טוען סמיונוב (1997), נובעות משני גורמים עיקריים, המהווים חסמים להישגים התעסוקתיים: ראשית, ריכוז ההון האנושי הנמוך יחסית של כוח העבודה בפריפריה (בעיקר בעיירות פיתוח); שנית, מבנה התעסוקות והענפים מוגבל יחסית בפריפריה. היצע התעסוקות המצומצם מאפשר נגישות בעיקר למקצועות נמוכי סטטוס בשירותים ובתעשייה. מצב זה יוצר בהכרח ייצוג יתר של עובדי הצווארון הכחול בשירותים ובתעשייה. כך, המבנה הכלכלי-החברתי מגביל את הזדמנויות התעסוקה של כלל תושבי הפריפריה. נוסף על כך, יכולת החמס של העובדים מושפעת באופן שיטתי ומובהק מהמגדר שלהם ומהקשר המגדרי של הענף.

נוסף על כך מצאתי שהרנטה גדלה כתוצאה מיכולתו של הענף לגייס תמיכה חומרית מהמרכז הפוליטי. קשרים פוליטיים מוסדיים ברמת הענף מיטיבים עם הגברים המועסקים בו.

חשוב מכך, נמצאו תימוכין חלקיים להשפעת הארגון החברתי של התחרות בשוק על שכר העובדים. נמצא שהאסימטריה של הקשרים הענפיים, המודדת את דרגת החליפין הלא-מאוזנים במערכת העסקות של הענף, היא בעלת השפעה שלילית על שכר הגברים. מחקרים קודמים מצאו שככל שהקשרים אסימטריים יותר, כך הענף נהנה משליטה רבה יותר בעסקותיו ומצליח לחמוס רווחים גדולים יותר במהלך תהליך החליפין (Talmud, 1992). אסימטריית הקשר אמורה לספק לענף תנופת שוק נוספת. עם זאת, נראה שמיקומם של הענפים ברשת קשרים אסימטרית מאפשר שליטה על ידע פרטי או שאיבת מידע לא-פומבי (כמו רמות שכר ומחירים), מציאת משאבי אנוש זולים יותר ותשלום משכורות נמוכות יותר. כך, הרנטה של המעבידים נהפכת במקרה זה לנטל חברתי של העובדים. סוגיה נוספת שלא נבדקה במאמר הנוכחי היא השפעת המשתנים ברמת הארגון על השכר, כלומר, הוספת רמת ניתוח נוספת. כך, לדוגמה, פרט למשתנים שנבדקו במחקר הנוכחי, אפשר לבחון את ההשפעה של גודל הארגון, התצורה הארגונית ומידת המרכזו על שכר העובדים.

מחקר ראשוני זה שופך אור על המבנים שהפעולה הכלכלית שזורר בהם: המבנה

החברתי, הפוליטי, המגזרי והמגדרי. עם זאת, תקופת המחקר היא תום העידן הקורפורטיסטי של המשק הישראלי, ולכן היה רצוי שמחקר נוסף יבצע בדיקה דומה שתתבסס על נתוני מפקד האוכלוסין 1995 או נתונים מאוחרים יותר.

המחקר מצביע על חוסר שכלולו של השוק ועל כך ששגשוגם הכלכלי המשולב של עובדים ושל ענפים נובע ממנגנון מגדרי, ממיקומם ברשת המסחר בשוק, מקשריהם הפוליטיים וממיקומם בשוק העבודה.

לטענתי, הסוציולוגיה של הרנטה מהווה גשר תבחיני (דיאגנוסטי) וניתוחי, המאפשר חקר שיטתי של אופני חמס של רנטה הנובעים מאי־שוויון בהון חברתי. הסוציולוגיה של הרנטה מספקת לנו, כחוקרים, מושגים אנליטיים מגשרים חסכניים (פרסימוניים), המדגישים את דמיון מנגנוני החמס בכל הזירות החברתיות. הסוציולוגיה של הרנטה מקשרת, אם כן, בין הון חברתי לבין חמס שיטתי של תגמולים הנובעים מאי־שוויון. לכן כדאי שמחקרים עתידיים יבחנו השפעות הדדיות של מנגנוני חמס בשוקים מגוונים, שכולם בעלי תצורה חברתית: שוקי העבודה, "שוק" הנישואין, שוקי המוצרים, שוקי ההון, שוקי המשאבים וגורמי הייצור ו"שוק" ההשכלה.

נספח 1: מדדים תיאוריים של משתנים עיקריים

רמת הפרט	ממוצע (התפלגות)	סטיית תקן
גיל	38.366	12.3762
מוצא: אסיה-אפריקה	35.8%	-
ישראל	7.2%	-
אירופה	51.5%	-
סטטוס תעסוקתי	45.1203	23.99167
מגדר (% גברים)	56.4%	-
שנות לימוד	11.748	3.8176
שכר ¹⁴	43.4	16.08
מס מקרים (listwise)	11052	

רמת הענף	ממוצע	סטיית תקן
פיזור יחסי גאוגרפי	1.0209	.37004
יעילות הקשר	.8880	.05697
קשרים פוליטיים ממוסדים	.06047	.072800
גודל כוח העבודה	14.05349	7.355508
תפוקה ענפית שנתית	5947.69767	6426.707565
ניצולת ההון	100.83363	484.995969
רווחיות	.09480	.160115
הדדיות הקשר	.61095	.201439
שיעור התמיכה היחסי	.05128	.219727
ערך מוסף יחסי שנתי	.16260	.135909
חלוקה מגדרית	.29188	.173351
מספר מקרים	43*	

* מספר המקרים עבור קשרים פוליטיים הוא 28.

14. נתוני למ"ס לשנת המפקד 1983 אומדים 45.3. הנתונים במפקד דווחו שנתי, על סמך הערכה אינטרפולרית של 4 חודשי מדידה.

מקורות

- אדלר, אירית, לוין-אפשטיין, נח ושבט, יוסי (2003). ריבוד חברתי וערי פיתוח בישראל: דיון מחדש בשאלות ישנות. סוציולוגיה ישראלית, ה(2), 365-394.
- בנימין, אורלי (2003). הדואליות ביחסים בין המדינה לנשים בישראל: המקרה של נשים המועסקות דרך חברות כוח אדם במגזר הציבורי. חברה ורווחה, כב(4), 455-480.
- יורעאלי, דפנה (1982). נשים בעולם העבודה. בתוך: א' פרידמן (עורך), נשים במלכוד (ע' 113-171). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סמיונוב, משה (1997). הזדמנויות לתעסוקת נשים בפריפריה. בתוך: ע' מאור (עורכת), נשים - הכוח העולה: קידום הנשים בעבודה - ניפוץ "תקרת הזכוכית" (ע' 190-196). תל-אביב: ספרית פועלים.
- שטייר, חיה ולוין-אפשטיין, נח (1988). המבנה הסקטוריאלי של שוק העבודה בישראל. מגמות, לא(2), 111-132.
- שטייר, חיה ולוין-אפשטיין, נח (1999). דפוס תעסוקה של נשים: השפעות ארוכות-טווח על שכרן. סוציולוגיה ישראלית, א(2), 239-256.
- תלמוד, אילן ובראט, ויקטוריה (2003). הון חברתי: סקירה ביקורתית ומבט מהסוציולוגיה של הרנטה. סוציולוגיה ישראלית, ה(2), 435-452.
- Althaus, Robert & Kallenberg, Arne (1981). Firms, occupations and the structure of labor markets. In: Ivar Berg (Ed.), *Sociological perspectives on labor markets* (pp. 119-149). New York: Academic Press.
- Averitt, Robert (1968). *The dual economy*. Norton.
- Baker, Whyne E. & Faulkner, Robert R. (1993). The social organization of conspiracy: Illegal networks in the heavy electrical equipment industry. *American Sociological Review*, 58(6), 837-860.
- Baron, James & Bielby, William (1980). Bringing the firms back in: Stratification, segmentation and the organization of work. *American Sociological Review*, 45, 737-765.
- Baron, James & Bielby, William (1982). Workers and machines: Dimensions and determinants of technical relations in the workplace. *American Sociological Review*, 47, 175-188.
- Baron, James & Bielby, William (1984). The organization of work in a segmented economy. *American Sociological Review*, 49, 454-473.
- Beck, E., Horan, P. & Tolbert, C. (1978). Stratification in a dual economy: A sectorial model of earning determination. *American Sociological Review*, 45, 737-765.
- Borgatti, Steven P., Everett, Martin G. & Freeman, Linton C. (2002). *Ucinet for Windows: Software for Social Network Analysis*. Version 6.14. Harvard: Analytic Technologies.
- Burt, Ronald Stewart (1982). *Toward a structural theory of action: Network models of social structure, perception and action*. New York: Academic Press.
- Burt, Ronald Stewart (1983a). *Corporate profits and cooptation*. New York: Academic Press.
- Burt, Ronald Stewart (1983b). Range. In: R.S. Burt & M.J. Minor (Eds.), *Applied network analysis: A methodological introduction* (pp. 176-194). Beverly Hills: Sage Publications.

- Burt, Ronald Stewart (1988). The stability of the American markets. *American Journal of Sociology*, 94, 356–395.
- Burt, Ronald Stewart (1991). *STRUCTURE 4.2*. Program of Structural Analysis, Center for the Social Sciences, Columbia University, New York.
- Burt, Ronald Stewart (1992). The social structure of competition. In: Nohria, Nitin & Eccles (Eds.), *Networks and organizations: Structure, form and action* (pp. 57–90). Boston, Mass: Harvard Business School Press.
- Burt, Ronald Stewart & Carlton, Debbie (1989). Another look at the network boundaries of American markets. *American Journal of Sociology*, 95, 723–753.
- Burt, Ronald Stewart & Talmud, Ilan (1993). Market niche. *Social Networks*, 15, 133–149.
- Bryk, Anthony & Raudenbush, Steven (1988). Methodology for cross-level organizational research. *Research in Organizational Behavior*, 7, 233–273.
- Bryk, Antony, Raudenbush, Steven, Selzer, M. & Congdon, R. Jr. (1988). *An introduction to HLM*. University of Chicago.
- Cain, Glenn (1976). The challenge of segmented labor market theories to orthodox theory. *Journal of Economic Literature*, 14, 1215–1257.
- Edwards, Richard (1979). *Contested terrain: The transformation of the workplace in the twentieth Century*. NY: Basic Books.
- England, Paula (1994). Wage appreciation and depreciation: A test of neoclassical economic explanations of occupational sex segregation. In: D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective* (pp. 590–603). Colorado: Westview Press.
- Farkas, George, England, Paula & Barton, M. (1994). Structural effects on wages: Sociological and economic views. In: G. Farkas & P. England (Eds.), *Industries, firms, and jobs: Sociological and economic approaches* (Expanded edition, pp. 93–112). New York: Aldine De Gruyter.
- Farkas, George, Lang, K. & England, Paula (1994). Economic sociology and social economics: Where are we now? In: G. Farkas & P. England (Eds.), *Industries, firms, and jobs: Sociological and economic approaches*. New York: Aldine De Gruyter.
- Form, W., Kaufman, Robert L., Parcel, Tobb L. & Wallace, Michael (1994). The impact of technology on work organization and work outcomes: A conceptual framework and research agenda. In: G. Farkas & P. England (Eds.), *Industries, firms, and jobs: Sociological and economic approaches* (Expanded edition). New York: Aldine De Gruyter.
- Goldthorpe, John H. (1978). *A sociological account of inflation*. In: J.H. Goldthorpe & F. Hirsch (Eds.) *Towards a sociological account of inflation*. London: Martin Robertson.
- Goldthorpe, John H. (2000a). Rent, class conflict, and class structure: A commentary on Sorensen. *American Journal of Sociology*, 105(6), 1572–1582.
- Goldthorpe, John H. (2000b). *On sociology: Numbers, narratives, and the integration of research and theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Gradus, Yehouda & Krakover, S. (1977). The effect of government policy on spatial structure of manufacturing in Israel. *Journal of Developing Areas*, 11, 393–409.

- Gradus, Yehouda, Razin, Eran & Krakover, S. (1993). *The industrial geography of Israel*. London and New York: Routledge.
- Granovetter, Mark (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481–510.
- Granovetter, Mark (1994). Toward a sociological theory of income differences. In: D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective* (pp. 370–383). Colorado: Westview Press.
- Grusky, David B. (1994). The contours of social stratification. In: D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective* (pp. 3–35). Colorado: Westview Press.
- Hannan, Michael & Freeman, John (1989). *Organizational ecology*. Harvard University Press.
- Hodson, Randy (1978). Labor in the monopoly, competitive, and state sectors of production. *Politics and Society*, 8, 429–480.
- Hodson, Randy (1984). Companies, industries, and measurement of economic segmentation. *American Sociological Review*, 49, 335–348.
- Hodson, Randy & Kaufman, Robert L. (1981). Circularity in the dual economy: Comment on Tolbert, Horan, and Beck. *American Journal of Sociology*, 86, 881–887.
- Hodson, Randy & Kaufman, Robert L. (1982). Economic dualism: A critical review. *American Sociological Review*, 47, 727–739.
- Horan, Patrick M., Beck, E.M. & Tolbert, Charles (1980). The market homogeneity assumption: On the theoretical foundation of empirical knowledge. *Social Science Quarterly*, 61, 278–291.
- Horan, Patrick M., Tolbert, Charles & Beck, E. (1981). The circle has no close. *American Journal of Sociology*, 86, 887–894.
- House, Robert, Prichard, Rober & Trebilcock, Michael (1990). Smaller or smarter government? *University of Toronto Law Journal*, 40, 498–541.
- Hurst, Charles (1998). *Social inequality: Forms, causes, and consequences* (Third edition). Boston: Allyn and Bacon.
- Jacobs, Jerry & Brieger, Ronald (1994). Careers, industries, and occupation: Industrial segmentation reconsidered. In: George Farkas & Paula England (Eds.), *Industries, firms, and jobs: Sociological and economic approaches* (Expanded edition, pp. 43–64). New York: Aldine De Gruyter.
- Jenkins, J. Christopher (1983). Resource mobilization theory and the study of social movements. *Annual Review of Sociology*, 9, 527–553.
- Justman, Moshe, Teubal, Morris & Zuscovitch, E. (1993). *Technological infrastructure policy for renewed growth*. An Industrial Development Policy Group Publication, Research Studies Series No. 43, The Jerusalem Institute for Israeli Studies.
- Kahane, Leo H. (1992). The political economy of Israeli protectionism: An empirical analysis. *Public Choice*, 74(3), 339–353.
- Kallenberg, Arne & Berg, Ivor (1994). Work structures and markets: An analytical framework. In: George Farkas & Paula England (Eds.), *Industries, firms, and jobs: Sociological and economic approaches* (Expanded edition, pp. 3–17). New York: Aldine De Gruyter.

- Kallenberg, Arne & Sorensen, Aage (1979). The sociology of labor markets. *Annual Review of Sociology*, 5, 351–379.
- Katzenstein, Peter J. (1984). *Corporatist and change: Austria, Switzerland and the politics of industry*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kaufman, Robert, Hodson, Randy & Fligstein, Neil (1981). Defrocking dualism: A new approach to defining industrial sectors. *Social Science Research*, 10, 1–31.
- Knoke, David & Guilarte, Miguell (1994). Networks in organizational structures and strategies. *Current Perspectives in Social Theory, Supplement 1*, 77–115. JAI Press.
- Kraus, Vered (1992). The role of industrial and economic sectors on gender inequality in earnings. *Research in Social Stratification and Mobility*, 11, 153–175. JAI Press, CT.
- Kraus, Vered (2002). *Secondary breadwinners: Israeli women in the labor force*. Westport, Connecticut.
- Kraus, Vered & Yonay, Yuval (2000). The effect of occupational sex composition on the gender gap in workplace authority. *Social Science Research*, 29, 583–605.
- Lang, Kevin & Dickens, William (1994). Neoclassical and sociological perspectives on segmented labor markets. In: George Farkas & Paula England (Eds.), *Industries, firms, and jobs: Sociological and economic approaches* (Expanded edition, pp. 65–88). New York: Aldine De Gruyter.
- Laumann Edward O. & Knoke, David (1988). *The organization state: Social choice in national policy domains*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Lewin-Epstein, Noah & Semyonov, Moshe (1992). Sheltered labor markets, public sector employment, and socio-economic returns to education of Arabs in Israel. *American Journal of Sociology*, 100(3), 622–651.
- Lewin-Epstein, Noah & Stier, Haya (1987). Labor-market structure, gender, and socio-economic inequality in Israel. *Israel Social Science Research*, 5, 107–120.
- Lin, Nan (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge University Press.
- Lindblom, Charles (1977). *Politics and markets: The world's political-economic systems*. New York: Basic Books.
- Maman, Daniel (1997). The power lies in the structure: Economic policy forum networks in Israel. *British Journal of Sociology*, 48(2), 267–285.
- Maman, Daniel (1999). The social organization of the Israeli economy: A comparative analysis. *Israel Affairs*, 5(2), 86–101.
- Maman, Daniel (2002). The emergence of business groups: Israel and South Korea compared. *Organization Studies*, 23(5), 737–758.
- Miliband, Ralph (1972). Reply to Nicos Poulantzas. In: R. Blackburn (Ed.), *Ideology in social sciences: Reading in social theory* (pp. 238–262). New York: Pantheon Books.
- Mizruchi, Mark Sheldon (1992). *The structure of corporate political action: Interfirm relations and their consequences*. Cambridge: Harvard University Press.
- Oster, Gerry (1979). A factor analytic test of the theory of dual economy. *Review of Economics and Statistics*, 61, 33–51.

- Osterman, Paul (1979). An empirical study of labor market segmentation. *Industrial and Labor Relations Review*, 28, 508–523.
- Pakulski, Jan (2001). Anti-Class analysis: Social inequality and post-modern trends. In: E. Wright (Ed.), *Alternative foundations of class analysis* (pp. 179–220).
- Pfeffer, Jeffery (1987). Bringing the environment back in: The social context of business strategy. In: David Teece (Ed.), *The competitive challenge: Strategies for industrial innovation and renewal*, chapter 6.
- Piore, Michael (1994). The dual labor market: Theory and implications. In: D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective* (pp. 359–361). Colorado: Westview Press.
- Polachek, Solomon & Siebert, Wstanley (1994). Gender in the labor market. In: D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective* (pp. 583–589). Colorado: Westview Press.
- Rajjman, Rivka, Schammah-Gesser Sylvina & Kemp, Adriana (2003). International migration, domestic work and care work: Undocumented latina migrants in Israel. *Gender and Society*, 17(5), 727–749.
- Rajjman, Rivka & Semyonov, Moshe (1997). Gender, ethnicity and immigration: Double disadvantage and triple disadvantage among recent immigrant women in Israeli labor market. *Gender and Society*, 11(1), 108–125.
- Reskin, Barbara & Padavic, I. (1994). *Women and men at work*. London: Pine Forge Press.
- Salamon, Lester M. & Siegfried, John (1977). Economic power and political influence: The impact of industry structure on public policy. *APSR*, 71, 1026–1043.
- Schultz, Thomas W. (1999). Investment in human capital. In: R. Arum & I. Beattie (Eds.), *The structure of schooling* (pp. 46–55). Mountain View, CA: Mayfield Publishing Co.
- Semyonov, Moshe & Lewin-Epstein, Noah (1989). Segregation and competition in occupational labor markets. *Social Forces*, 68(2), 379–396.
- Semyonov, Moshe & Lewin-Epstein, Noah (1991). Suburban labor markets, urban labor markets, and gender inequality in earnings. *The Sociological Quarterly*, 32(4), 611–620.
- Sorensen, Aage (1994). The basic concept of stratification research: Class, status, and power. In: D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective* (pp. 229–241). Colorado: Westview Press.
- Sorensen, Aage (2000). Toward a sounder basis for class analysis. *American Journal of Sociology*, 105(6), 1523–1558.
- Sorensen, Aage & Kalleberg, Arne (1994). An outline of a theory of the matching of persons to jobs. In: D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective* (pp. 362–369). Colorado: Westview Press.
- Stolzenberg, Ross (1978). Bringing the boss back in: Employer size, employee schooling, and socioeconomic achievement. *American Sociological Review*, 43, 813–828.
- Szelenyi, Sonja (1994). Women and the class structure. In: D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective* (pp. 577–582). Colorado: Westview Press.

- Talmud, Ilan (1992). Market power, political power, and state support: The case of Israeli industry. In: G. Moore & J. Allen Whitt (Eds.), *Research in politics and society* (Vol. 4, pp. 35–62). CT, JAI Press.
- Talmud, Ilan (1994). Relations and profits: Imperfect competition and its outcome. *Social Science Research*, 23, 109–135.
- Talmud, Ilan (1999). Corporate social capital and liability: A conditional approach to three consequences of corporate social structure. In: R. Leenders & S. Gabbay (Eds.), *Corporate social capital and liability* (pp. 106–117). Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Talmud, Ilan, Kraus, Vered & Yonay, Yonay (2001). Class analysis and earnings inequality: Nested and non-nested comparisons of two class models in Israel. *Quality & Quantity*, 37(1), 1–21.
- Talmud, Ilan & Mesch, Gustavo S. (1997). Market embeddedness and corporate instability: The ecology of inter-industrial networks. *Social Science Research*, 26, 419–441.
- Tilly, Charles (1985). *From mobilization to revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company.
- Tolbert, C., Horan, P. & Beck, E. (1980). The structure of economic segmentation: A dual economy approach. *American Journal of Sociology*, 85, 1095–1116.
- Tomaskovic-Devey, D. (1994). Market concentration and structural power as sources of industrial productivity. In: G. Farkas & P. England (Eds.), *Industries, firms, and jobs: Sociological and economic approaches* (Expanded edition, pp. 141–157). New York: Aldine De Gruyter.
- Wade, Robert (1990). *Governing the market: Economic theory and the role of government in East Asian industrialization*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Walby, Sylvia (1986). *Patriarchy at work: Patriarchal and capitalist relations in employment*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Walby, Sylvia (1990). *Theorizing patriarchy*. Oxford: Blackwell.
- Weber, Max (1978). *Economy and society*, Vols. 1 & 2. Berkeley, CA: University of California Press.
- Williamson, Oliver E. (1994). Transaction cost economics and organization theory. In: N. Smelser & R. Swedberg (Eds.), *The handbook of economic sociology*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Wright, Erik O. (2000). Class, exploitation, and economic rents: Reflections on Sorensen's "Sounder Basis". *American Journal of Sociology*, 105(6), 1559–1571.

"גמדים או רובוטים" מחויבות ודה-הומניזציה כלפי עובדים "זמניים" בקרב מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי

רונה גוצלב* ואורלי בנימין**

תקציר. מאמר זה עוסק בתהליך המתרחש בשולי העסקה הבלתי שגרתית במגזר הציבורי בארץ. מדובר בתהליך רגשי-חברתי, שחוקרים אמריקאים מכנים אותו Oppressive Othering - הבניה דכאנית של אחרות. המאמר מנתח את התהליך כפי שהוא משתקף בהסבריהם של מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי בישראל, שהתראיינו במהלך שנת 2001 בנושא העסקה בלתי שגרתית והתיקון לחוק העסקה של עובדי חברות כוח אדם. בראיונות נחשף ממד רגשי-חברתי, שמשקף את מאמציהם של מנהלי משאבי אנוש לבסס יחסי קרבה-ריחוק עם המועסקים בהעסקה בלתי שגרתית. הממצאים מצביעים על מרכיבים אינטראקטיביים כבעלי משמעות בביסוסה של מחויבות ובהיווצרותה של דה-הומניזציה כלפי עובדים ועובדות. דיוגנו מבקר העסקה בלתי שגרתית כפרקטיקה המעמעמת גבולות אתיים ביחסי העסקה ומעלה את האפשרות שהיא מתלכדת עם צורות אחרות של דיכוי חברתי.

מבוא

המגזר הציבורי בישראל מתאפיין בשני העשורים האחרונים בריבוי הסדרי העסקה בלתי שגרתיים, כשהבולטים בהם הם העסקה באמצעות חברות כוח אדם ומיקור חוץ, כלומר, העסקה באמצעות קבלני שירותים. פרגמנטציה פנימית זו הלכה והתרחבה בשנים 1985-2001, כמאפיין של יחסי העסקה במגזר הציבורי בישראל. קיומם הבו-זמני של הסדרי העסקה מובחנים, כמו גם השינויים החלים בחקיקה לגביהם, יוצרים הזדמנות לבחון תהליך רגשי-חברתי ספציפי, שבאמצעותו מתבססים יחסי קרבה-ריחוק בין מועסקים "זמניים" לבין מנהלים "קבועים". יחסי קרבה-ריחוק, כפי שכבר נדונו על-ידי סוציולוגים (Goffman, 1963), מאפשרים התייחסות או התעלמות כפרקטיקות רגשיות המופיעות ביחסים בין זרים הנתקלים זה בזה במרחב טריטוריאלי מסומן, כגון ברחוב. עם הופעתן של צורות העסקה המשמרות זרות, מעניין לבחון תהליך רגשי-חברתי זה כפי שהוא מתקיים בתוך מקומות עבודה. בחינת התהליך של ביסוס יחסי הקרבה-ריחוק היא בעלת חשיבות משום שהיא השתקפות, או צורה חדשה, של גבולות חברתיים מוכרים של "אחרות", כגון גבולות מגדריים, עדתיים או הגבול בין ותיקים למהגרים.

* החוג למדיניות ציבורית, אוניברסיטת תל-אביב.

** המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בראילן.

הכותבות מודות למעבדה למידע במשאבי אנוש, בית-הספר למנהל עסקים, אוניברסיטת בראילן.

רוג'רס (Rogers, 2000) מציגה הסבר למהותה המגדרית של העסקה בלתי שגרתית ומצביעה על תהליכים של הפחתת ערך העבודה של מועסקים (devaluing) והפחתה מהמיומנות הנתפסת כנדרשת לביצוע עבודה (deskilling), כשני תהליכים המאפשרים את העברתן של משרות להסדרי העסקה בלתי שגרתיים. בטיעונה זה, רוג'רס הולכת בעקבות ברורמן (Braverman, 1974), שניתח את טכנולוגיות המשרד החדישות הללו והראה כבר בתחילת שנות השבעים כיצד הפרקטיקות הללו, המתאפשרות הודות לטכנולוגיה משרדית ההולכת ומשתכללת, מעמיקות את הפיקוח על מי שכונו בפיו "עובדות הצווארון הוורוד". פיקוח זה נראה לו דומה במהותו לזה הנהוג בקווי ייצור תעשייתיים. כמו בקווי ייצור תעשייתיים, גם רוג'רס (Rogers, 1995) מדווחת כי אחד התוצרים המרכזיים של הסדרי העסקה בלתי שגרתיים כמעצבים את התנסויותיהם של עובדים היא תחושת ניכור מהעבודה, מן העמיתים לעבודה ומהאני. טיעונה זה של רוג'רס מהדהד גם בטיעונם של שוואלב וחובריו (Schwalbe et al., 2000), הממקדים את דיונם בתהליך "Oppressive Othering", כלומר, בתהליך ההבניה הדכאנית של האחרות. הם מסבירים: "תהליך ההבניה הדכאנית של האחרות מתרחש כאשר קבוצה אחת שואפת לבסס את עמדת הכוח שלה על-ידי הגדרת קבוצה אחרת כנחותה במונחים של התנהגות מוסרית או במונחים אינטלקטואליים. ההבניה הדכאנית של האחרות כרוכה בדרך כלל בהדגשה גלויה או סמויה של ההבדל בין הקבוצות, כחיסרון של הקבוצה המדוכאת" (ע' 423, בתרגום חופשי שלנו).

בעקבות רוג'רס (Rogers, 2000), ברצוננו להציע כאן בחינה של תהליך רגש-חברתי זה בהקשר הספציפי של העסקה בלתי שגרתית במגזר הציבורי בישראל. "העסקה בלתי שגרתית" (non-standard employment) היא רק אחד מבין מושגים רבים שמעלה הספרות בתחום הפרגמנטציה של הסדרי העסקה בתוך ארגונים. לרוב היא מתייחסת לשורה ארוכה של הסדרי העסקה, שבהם המקום הפיזי שבו העבודה מבוצעת והשכר משולם אינו קשור בישות אחת ואף משך ההעסקה אינו ידוע. קאלברג וחובריו (Kalleberg et al., 2000), לדוגמה, מגדירים שבעה סוגים של הסדרי עבודה כבלתי שגרתיים: עבודה חלקית רגילה, עבודה באמצעות חברת כוח אדם, עבודה לפי צורך או עבודה יומית, העסקה עצמאית, קבלנות עצמאית בתשלום (waged), קבלנות עצמאית במשכורת (salary) ועבודה באמצעות חברת קבלן. לפי הגדרתה של האוסמן (Houseman, 1997) העסקה בלתי שגרתית כוללת העסקה באמצעות חברת כוח אדם, העסקה קצרת מועד, העסקה במשרות חלקיות, העסקת עובדים על-פי צורך פתאומי וקבלנות. ההגדרה המרחיבה ביותר היא זו של הדסון (Hudson, 2001), הסבור שהעסקה בלתי שגרתית כוללת כל הסדר העסקה שאינו עבודה במשרה מלאה בשכר משולם כמשכורת. בחיבורנו זה אנו משתמשות במושג "העסקה בלתי שגרתית" בהתייחסות לשתי צורות העסקה: העסקה באמצעות חברת כוח אדם והעסקה באמצעות קבלני שירותים. חברת כוח אדם מציעות בדרך כלל לארגונים עובדים זמניים-קבועים (perma-temps), והן אינן מעורבות בהליך הפיקוח על ביצוע העבודה. לעומתן, קבלני שירותים מציעים לארגונים "עבודה" – כלומר שירותים שהם מפקחים על ביצועם. העסקה באמצעות קבלנים מכונה בספרות "מיקור חוץ" (outsourcing). בהקשר הישראלי, העסקה באמצעות קבלנים, במיוחד בתחום הניקיון, מסבירה ברנשטיין, החלה להתבסס כבר בתחילת שנות השבעים בתגובה לדרישה של מעסיקים להורדת עלויות העסקה ואי-יכולתה של

ההסתדרות, שבתקופה ההיא הייתה גם מעסיקה, לבסס תבניות העסקה ישירות בתחום זה (ברנשטיין, 1987; Bernstein, 1986). חברות כוח אדם רבות מתפקדות גם כקבלני שירותים בהקשרים שונים, לדוגמה, במרכזי שיווק (call centers).

הדיון המחקרי בתופעת ההעסקה הבלתי שגרתית בארגונים מתארגן בדרך כלל סביב תרומתה של "אדריכלות משאבי האנוש" (Lepak & Snell, 1999) ליעילות הארגונית, או באופן ביקורתי יותר – סביב הצד הפוגעני של הפרקטיקות הכרוכות בה ביחס למועסקים, המתאפשרות בשל מבנה ההודמנויות הסגור בפני קבוצות חברתיות מודרות על רקע אתני, עדתי או לאומי. רבות נכתב על משמעות ההעסקה אצל קבלנים מבחינת עובדים, זכויותיהם ואפשרויות ההתארגנות המוגבלות שלהם. הדיון המוצג כאן מציע להוסיף לספרות זו פרספקטיבה אינטראקטיבית, שדנה בתוצרי הפרגמנטציה בהסדרי העסקה, מתוך התייחסות מיוחדת לאופן שבו הפרגמנטציה האמורה משנה את דרכי הביטוי הנורמטיביות בארגונים המשתמשים בה.

המאמר מתמקד בדרכי הביטוי של מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי ברגע שעליהם לקבל החלטות ביחס למועסקים בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים. מדובר בצורך לגבש מדיניות לנוכח התיקון לחוק העסקה באמצעות חברות כוח אדם, שהעלה מחדש את חשיבות ההעסקה הישירה. מבחינה ארגונית, "הרגע" הנבחן סיפק הודמנות למנהלי משאבי אנוש לתת ביטוי למחויבות לזכויותיהם של עובדים, לאנושיותם ולהגנה עליהם. בה בעת, "הרגע" הנבחן אפשר גם את העצמת חשיבותם של שיקולי היעילות ואת האפשרות להתעלם מכל אלה. בהקשר זה, המחקר שואל כיצד התייחסו מנהלי משאבי אנוש לעובדים המועסקים בהעסקה בלתי שגרתית בארגוניהם ומה אפשר ללמוד מכך על הדינמיקה החברתית הקשורה בהסדרי העסקה החלופיים, על משמעותה ועל ביטוייה. במילים אחרות, אנו מציגות שאלה ביחס לתנאים שבהם מתחזקת מחויבות אישית של מנהלי משאבי אנוש כלפי עובדים, כך שברגעי קבלת החלטות מחויבות זו עשויה לתרום לעיצוב דרכי פעולה המיטיבות עם העובדים. הבדלים בנראות החברתית ואפשרות התייחסות לקטגוריות מסוימות כתובעות התייחסות מיטיבה או מתקנת נבחנים כאן כאחד התנאים העשויים לתרום להתחזקותה של מחויבות כזאת. השיח הציבורי שעסק בתיקון לחוק העסקה באמצעות חברות כוח אדם חיוק את הנראות החברתית של קטגוריות עובדים מסוימות, על-ידי העמדה מפורשת של הטענה כי המשך העסקתם כזמניים-קבועים אינה צודקת.

המאמר מציג את הנתונים שנאספו על העסקה בלתי-שגרתית במגזר הציבורי בישראל, מסביר את הטיעון על צמיחת מחויבות לפי תאוריית ההון האנושי ומתווה מסגרת תאורטית שתאפשר להוסיף את הממד האינטראקטיבי לדיון במחויבות. לאחר פרק המתודולוגיה מוצע ניתוח לדברי המרואיינים, ולבסוף נדונות ההשלכות של ממצאי המחקר ומקושרות לדיון ביקורתי בהעסקה בלתי שגרתית כפרקטיקה המעמעמת גבולות אתיים ביחסי העסקה, המעלה את האפשרות שהיא מתלכדת עם צורות אחרות של דיכוי חברתי.

העסקה בלתי שגרתית במגזר הציבורי בישראל

העסקה בלתי שגרתית כפתרון לבעיות כוח אדם בארגונים פרטיים וציבוריים הופיעה בישראל כבר בסוף שנות השישים. הסניף הראשון של תאגיד מנפאואר בישראל נפתח כבר

בשנת 1968 (רובינשטיין, 2003), וחברות כוח אדם אחרות הופיעו במהלך שנות השבעים ותחילת שנות השמונים. העסקת עובדי ניקיון באמצעות קבלנים, שהחלה להתבסס כבר בשנות השישים, נעצרה בעקבות השינוי במדיניות האיגוד המקצועי, שדרש להחיל את מלוא הזכויות שבהסכם הקיבוצי גם על עובדים חלקיים וזמניים, שקודם לא נכללו בו ולא יוצגו על-ידי ועד עובדים. בדרך זו, במהלך שנות השישים, עובדות ניקיון "קיבלו את מלוא התנאים של המגזר בו הן עבדו, גם אם נשארו בתחתית סולם השכר" (ברנשטיין, 1987, ע' 11). במהלך שנות השבעים חלה עלייה תלולה בביקוש לעובדות ניקיון, ובמקביל התבססה הדרישה במוסדות הציבוריים להוזיל את העסקתן של עובדות הניקיון. לנוכח התפתחויות אלה ובעקבות היחלשותה של ההסתדרות (גרינברג, 1993; שירום, 1995), לא הצליחו עוד האיגודים המקצועיים למנוע את העסקתן באמצעות קבלנים. במונחיה של גישת הכלכלה הדואלית, החלה מתבססת העסקה משנית בתוך שוק העבודה הראשוני (Bernstein, 1986).

ההאצה בהעסקה הבלתי שגרתית במגזר הציבורי בישראל החלה עם הרפורמה הכלכלית שהוצגה בשנת 1985, אשר תבעה, בין היתר, קיצוץ של 2% בשנה בתקני כוח האדם. בו בזמן, הדרישות לתפקוד של המגזר הציבורי לא פחתו ואף התרבו עקב גידול טבעי באוכלוסייה, גלי עלייה והתמקצעות של ענפים שונים. כך מצאו עצמם ראשי משרדים, רשויות מקומיות וארגונים נלווים עומדים מול דרישה לקצץ בתקני כוח אדם, בעודם נדרשים להמשיך לתפקד מלא ולפתח את ארגוניהם. העסקה בלתי שגרתית, אם כן, הוכנסה למגזר הציבורי כמענה לחוסר היכולת להוסיף תקנים ולצורך לצמצם עלויות העסקה של כוח האדם הקיים. דבר זה התאפשר משום שעובדים המועסקים באמצעות חברות כוח אדם אינם נרשמים כעובדי הארגון, ומשכורתם אינה נרשמת כמשולמת מתקציב כוח האדם הארגוני. נוסף על כך, אפשרות העסקה באמצעות חברות כוח אדם נראתה כמענה ראוי לבעיה נוספת, הלוא היא בעיית ההגנה המקצועית על עובדים. עוצמתם של האיגודים המקצועיים במגזר הציבורי וכן תקנות שהגבילו אכיפת משמעת על עובדים יצרו מצב שבו נוצרה תחושה שאי אפשר לפטר עובדים קבועים גם כאשר חלה ירידה ברמת התפקוד שלהם (קרנצ'לר, 2003).

ממד נוסף שחזק את השימוש במועסקים ובמיוחד במועסקות באמצעות חברות כוח אדם הוא ההשתקה של התופעה. מכיוון שעד שנת 2000 התופעה כמעט לא נדונה באופן ציבורי (בנימין, 2002), ארגונים שונים במגזר הציבורי נהנו מהאפשרות להשתמש בה באופן חופשי. כך הלך והתרחב השימוש בהעסקה בלתי שגרתית במגזר הציבורי, ועד היום, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הביטוח הלאומי וארגונים אחרים טרם נתנו פרסום להיקף המדויק של התופעה ולהתפלגות העובדים על-פי מגדר, אתניות, אזור מגורים וותק בארץ. לפי נדיב (2003), ישראל דומה מבחינה זו למדינות אירופה ושונה מארצות-הברית, שבה קיימים נתונים מפורטים על המועסקים באמצעות קבלני כוח אדם כבר משנת 1995. נדיב (שם) מדווחת כי נתונים תומכים באפשרות שעולים ועולות מיוצגים ייצוג יתר בקרב מועסקי חברות כוח האדם והקבלנים. הקטגוריות האחרות – נשים מזרחיות, תושבי עיירות פיתוח וישראלים-פלסטינים – לא נבחנו. היעדר הנתונים יצר שדה רחב של השערות, המתבססות על חישובים שונים והערכות שונות, החל בשאלת חלקן של המגזר הציבורי בהעסקה בלתי שגרתית בישראל (לפי גליון, 2001, מדובר ב-84% מכלל עובדי חברות כוח האדם) וכלה בחלקם של העובדים בהעסקה בלתי שגרתית בשוק העבודה (5.8% מכלל

המועסקים בישראל בין סוף 1999 ל-2000 ו-4.3% ב-2002, לפי נדיב, 2003). "שיעור העסקה זה בישראל, הן בשנת 2000 והן בשנת 2002, גבוה פי 3 מהשיעור הממוצע במרבית המדינות המפותחות", אומרת נדיב (2003, ע' 4). למרות ההבדלים בין ההערכות, אין מחלוקת בין הכותבים בתחום, שבמדינת ישראל חלקם של השכירים העובדים באמצעות קבלני כוח אדם בשירותים הציבוריים גדול מחלקם בענפי המגזר העסקי. לפי הנדלס (2001), מדובר ביחס של פי 1.32, המאפשר לטעון שהמגזר הציבורי בישראל הוא מקור הכנסה מרכזי של חברות כוח האדם. נהירתם של תאגידים בינלאומיים בתחום כוח האדם למשק הישראלי משקפת מצב ייחודי זה, שבו המדינה תומכת בצורה ייחודית ביוזמות בתחום המסחר בבני אדם (רובינשטיין, 2003).

עם התחלת הדיון הציבורי בסוגיית המועסקים דרך חברות כוח אדם וחיפוש פתרונות חלופיים על-ידי המגזר הציבורי, עולה מגמה נוספת בתחום ההעסקה הבלתי-שגרתית: מדובר במעבר רב-ממדים מהעסקה באמצעות חברות כוח אדם למיקור חוץ, כלומר, להעסקה באמצעות קבלנים (בן-ישראל, 1999). המעבר למיקור חוץ מפחית עוד יותר את האפשרות לקבל נתונים על התופעה, על שיעור הנשים, המזרחיים, הערבים והעולים המועסקים בדרך זו. נוסף על כך, פוחתת האפשרות לקבל תמונה על משכי ההעסקה. לפי נדיב (2001), מלבד העובדה שנשים מיוצגות ייצוג יתר בקרב המועסקים בהעסקה בלתי שגרתית, המאפיין הקריטי של מצבן הוא שהיית יתר במערכת. כלומר, אם לגבי גברים נשמרת במידת-מה האותנטיות בראיית ההעסקה כזמנית או כגמישה, הרי לגבי נשים מדובר בהסדרים ארוכי טווח, הנמשכים 4.5 שנים בממוצע. מאפיין זה הוא המאפשר להעביר להקשר הישראלי את המושג האמריקאי perma-temps (קרנצ'ר, 2003).

משמעותה של העסקה בלתי שגרתית לגבי העובדים

חוקרים המצדדים בהעסקה בלתי שגרתית מציינים יתרונות רבים של הסדרים אלה, לא רק לארגון אלא גם לעובדים. יתרונותיה של העסקה בלתי שגרתית מתנסחים, על-פי רוב, במונחים של אפשרות לתמרון בין כמה משרות, צבירת ניסיון בתחומים שונים ואפשרות להתמודד עם מחויבויות נוספות הודות לשעות עבודה גמישות. יתרונות אלה מיוחסים במיוחד להעסקה בלתי שגרתית של עובדים בעלי כישורים גבוהים (ראו, לדוגמה: Caudron, 1998; Kruger, 2001). חוקרים ביקורתיים מציינים כי יתרונותיה של ההעסקה הבלתי שגרתית תקפים רק לגבי עובדים שיש להם אפשרויות תעסוקה נוספות, ואינם תקפים לגבי עובדים שנדחקים להסדרי העסקה בלתי שגרתית בלית ברירה (ראו, לדוגמה: Bernasek, 1999; Carre & Tilly, 1998; Kinneer, 1999). מתברר שמתוך 35% מהאמריקאים המועסקים בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים (Hudson, 2001), רק מיעוטם בוחר בכך מתוך רצון חופשי, ואילו רובם נדחקים להסדרים כאלה מחוסר ברירה (Amuedo-Dorantes, 2000; Polivka, 1996a). בישראל, הנתון המקביל עומד על 80% מעובדי חברות כוח האדם שהיו מעוניינים להשתלב כעובדים קבועים במקום העבודה ועובדים באמצעות חברות כוח אדם מחוסר ברירה. יתרה מכך, 95% מהעובדים באמצעות חברות כוח אדם בישראל ציינו שתי סיבות עיקריות לעבודתם במסגרת זו: אי-יכולת למצוא עבודה במסגרת אחרת והעובדה שמקום העבודה מתנה את קבלתם ברישומם בחברת כוח אדם (נדיב, 2001).

חוסר הברירה של העובדים בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים מתבהר עוד יותר לנוכח ממצאים המראים כי בקרב העובדים המועסקים בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים ישנו ייצוג יתר לנשים, לצעירים, ללומדים במסגרות לימוד שונות ולמשתייכים למיעוטים אתניים (Cohany, 1996; DiNatale, 2001; Hipple, 2001; Polivka, 1996b). ממצאים נוספים מראים שגם כאשר טווח העיסוקים הנחשפים להעסקה בלתי שגרתי גדל בהתמדה, רוב העובדים בצורת העסקה זו מועסקים בענפים עתירי עבודה. ואכן, רוב העובדים המועסקים בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים מועסקים במשרות פקידותיות שונות ובמשרות שירותים נמוכות סטטוס, כפי שעולה מנתוני האגודה הלאומית לשירותי כוח אדם זמני בארצות-הברית (NATSS – The National Association of Temporary and Staffing Services). לפי נתונים אלה, שיעור התשלום הגבוה ביותר בשנת 1997 תמורת שירותי כוח אדם בארצות-הברית היה תמורת עזרה בעבודה משרדית ופקידותית, והתשלום הבא בגובהו היה תמורת עובדי תעשייה, כגון עובדי ייצור ופקידי שילוח (Davy, 1998). לפי קור (Core, 1999), עיסוקים "נשיים", המתאפיינים בהיותם עתירי עבודה במיוחד, ובהם פקידות ומזכירות, הם העיסוקים שבהם נעשה שימוש נרחב ביותר בעובדות המועסקות בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים גם במגזר הציבורי בישראל (גלן, 1997). ממדים מגדריים, אתניים ומעמדיים של העסקה בלתי שגרתי נסקרו על-ידי זייטנוגלו ומוטשי (Zeytinoglu & Muteshi, 2000), המסיקות כי הקטגוריה החשופה ביותר לתנאי העבודה הקשים של העסקה בלתי שגרתי הן נשים בנות מיעוטים אתניים ובנות המעמד החברתי-כלכלי הנמוך יותר. חוקרות אלה, בדומה לאחרים (Hudson, 2001; Osterman, 1987), מדגישות כי העובדים בהעסקה בלתי שגרתי מאכלסים את הקצה החלש של ציר ההכנסה ותנאי ההעסקה, במיוחד כשהם משתייכים לקבוצות חלשות בשוק העבודה. בנימין (2002) הראתה שורה ארוכה של תנאי העסקה הנגולים מהמועסקים במגזר הציבורי באמצעות חברות כוח אדם בהשוואה לעובדים קבועים. הפוגענות הרבה ביותר באה לידי ביטוי בהפרשה לפנסיה, שהמועסקים בהעסקה בלתי שגרתי אינם זכאים לה בטרם מלאו 18 חודשים להעסקתם על-ידי אותה חברה, כאשר חילופי חברות, כמו שקרה במקרה של לוינגר, שנדון בבית-המשפט (ברק, 2000), קוטעים את אפשרות הצבר החודשים. גם התיקון לחוק, ששינה את תנאי ההעסקה של חלק מהעובדים, לא פתר בעיה זו, שכן בשום מקרה לא נקבע כי השוואת תנאים תפצה עובדים על כל השנים שבהן לא הופרשו בעבורם כספים לתוכניות פנסיה.

בישראל, העסקה בלתי שגרתי נעשית מרכזית למבנה ההודמנויות הפתוח לפני ארבע קטגוריות חברתיות המתאפיינות בו-זמון בשיעורים גבוהים של אבטלה ארוכת טווח ובתלות בקצבות רווחה, שהקיצוצים בהן מפחיתים את כוח המיקוח שלהן בשוק העבודה. המדובר בתושבי עיירות הפיתוח, האוכלוסייה הישראלית-פלסטינית ("המיעוט הערבי"), גברים ונשים "מזרחיים" (שהם או הוריהם היגרו לישראל מארצות ערב) ו"רוסים" (גברים ונשים שהם או הוריהם היגרו לישראל החל בסוף שנות השמונים ממדינות חבר העמים). מבנה הודמנויות מוגבל זה מהדהד את טיעונו של יפתחאל (2000), המסביר כיצד תהליכים גאוגרפיים של מגמות התיישבות יצרו תשתית התומכת ומשעתקת ריבוד חברתי-עודתי. שורה שלמה של מנגנונים שומרת, לטענתו, על הפרדה כמעט מוחלטת בין ערבים ליהודים ומתווה גבולות נוקשים למדי של הפרדה בין מעמדות-עודתיים שונים בקרב האוכלוסייה היהודית. הוא מכנה מנגנונים אלה "הסגרציה ההיררכית והמוסדת", הבולטת לטענתו

במיוחד בשסע האשכנזי-מזרחי, ובעיקר בין הקיבוצים והיישובים הקהילתיים, מחד גיסא, ועיירות הפיתוח, מאידך גיסא. דומה כי בהקשר הישראלי, העסקה בלתי שגרתית היא מנגנון נוסף המשוקע ומעוגן בתוך מנגנונים מבניים קודמים להבטחת הסגרגציה המדרגית והממוסדת בין קטגוריות מעמדיות בישראל. אפשר לראות בהעסקה בלתי שגרתית גם חיזוק והעברה לזמן הווה של דבריה של שירן (2001), שלפיהם הקולקטיב המזרחי הודר והודחק אל השוליים המעמדיים, האוחזים בו ואינם מאפשרים לגברים ולנשים בו להיחלץ מתוכם. שירן הצביעה בדבריה על הקשר בין ההסללה של מזרחים אל המעמדות הנמוכים לבין המבט ההגמוני הרואה בהם "חומר אנושי ירוד". ראייה כזאת מתלכדת עם האפשרות להתעלם מהמרכיב האנושי ומהדקת את הקשר בין מיקום מבני לבין פרקטיקות של ביסוס ריחוק והתעלמות. מתוך הספרות, העקבית בטענתה כי נשים בנות מיעוטים אתניים הן המועסקות בדרך כלל בהעסקה המשנית והבלתי שגרתית, עולה כי נשים אלה חשופות למנגנונים מבניים, שהם מרכזיים לדיון בסגירותו של מבנה ההזדמנויות הפתוח לפנייהן, המביא לניתובן להסדרי העסקה פוגעניים. הדרה מבנית כזאת היא מרכזית גם להבנת אי-נגישותה של התארגנות ופעולה מאורגנת למען אוכלוסיות מוחלשות אלה.

במקביל, אוכלוסיית המועסקים בהעסקה בלתי שגרתית אינה מונוליטית, וגם היא מתפצלת באופן מרובד ומרבד: ייצוגם של נשים ישראליות-פלסטיניות בקרב העובדים אצל קבלני ניקיון הוא גדול יחסית. נשים וגברים "רוסים" נוטים להיות המועסקים של קבלני ניקיון במרכז. נשים מזרחיות נוטות להיות המועסקות של קבלני ניקיון בפריפריה. גברים רוסים ומזרחים נוטים להיות מועסקים על-ידי קבלני האבטחה, כאשר גברים רוסים צפויים להיוותר זמן ארוך יותר בתבנית העסקה פוגענית זו. נשים מזרחיות מהמרכז, הצפויות להיות רוב בקרב אותן מזכירות זמניות-קבועות, הן גם בעלות ייצוג יתר בקרב אלה שנקלטו לחוזה "העסקה בלתי צמיתה", לעומת אחרים שנותרו בהסדרים פוגעניים יותר.

התיקון לחוק העסקת עובדים על-ידי קבלני כוח אדם

התבססות ההעסקה באמצעות חברות כוח אדם התרחשה בישראל במקביל לתהליכי היחלשותם של האיגודים המקצועיים, כך שאפשרות התארגנותם של עובדים, כמו גם אפשרות פעולתו של האיגוד המקצועי למען העובדים, הצטמצמו מאוד (גרינברג, 1993; שירן, 1995). בשנת 1996 נחקק בישראל חוק העסקה באמצעות חברות כוח אדם, שבא להסדיר את הנושא שכבר נהפך לפרקטיקה שגורה.¹ החוק עורר ביקורת רבה (רדאי, 1998), שתרמה לדיון בצורך לתקנו כמה שנים מאוחר יותר. בהקשר זה, ולנוכח הפגיעה בעובדים שהתבססה גם באמצעות החוק שבא להסדיר את ההעסקה באמצעות חברות כוח אדם, נוצר מצב שבו ההסתדרות, כארגון עובדים, לקחה על עצמה לפעול במישור החקיקתי למזעור הפגיעה בעובדים. לפיכך, יש לראות את התיקון לחוק ואת הדיונים שהתקיימו לגבי יישומו כביטוי לדה-לגיטימציה מתחזקת של ההסדרים הקיימים באותה תקופה ביחס לעובדים המועסקים באמצעות חברות כוח אדם וביחס לעובדים אצל קבלני השירותים.

1. דיון מפורט בחוק וברקע הפוליטי, המשפטי והכלכלי לחקיקתו ראו אצל רובינשטיין (2003).

חוק העסקת עובדי קבלני כוח אדם (תיקון), התש"ס-2000, נכנס לתוקפו ביום 28.1.2001. לפי תיקון זה, העסקה באמצעות קבלנים וחברות כוח אדם מוגבלת למשך תשעה חודשים, ואחריה צריך המעסיק בפועל, הוא הארגון המשתמש, לקלוט את העובד להעסקה ישירה או לפטרו. נוסף על כך, מתחייבת מהחוק השוואת השכר ותנאי ההעסקה לאלה של עובדי הארגון, שחלים עליהם הסכמים קיבוציים, החל ביומו הראשון של העובד בארגון. תיקון זה משנה את המציאות החוקית שהתקיימה לפניו, שלפיה היה מותר להעסיק עובדים באמצעות חברות וקבלנים של כוח אדם במשך שלוש שנים או יותר, בתנאי שלחברת כוח האדם או לקבלן היה הסכם קיבוצי עם ארגון יציג כלשהו של עובדים. ספירת תשעת החודשים החלה בסוף ינואר, וביום 28.9.2001 הוחל החוק לגבי רוב העובדים הנמצאים במערכת הציבורית. בינואר 2002, יותר משלושה חודשים לאחר החלת החוק, עדיין לא התבצעה השוואת התנאים לעובדי חברות כוח האדם, ולפי בן-ישראל (בריאיון עם ביאור, 2001) השוואה כזאת לא תושג בעתיד הקרוב. עוד לפי בן-ישראל, "אפשר היה לצפות שבת-הדין לעבודה יוצפו בתביעות של עובדים לאכיפת החוק ולהשוואת זכויותיהם, אבל גם זה לא קרה: רק תביעה אחת להשוואת תנאים הוגשה השנה לבית-הדין האזורי לעבודה בירושלים, על-ידי ההסתדרות הכללית, שביקשה להשוות את תנאיהם של 136 עובדים המועסקים במשרד השיכון באמצעות חברת כוח אדם" (שם). בסוף שנת 2002, בעקבות לחץ פוליטי של האוצר, שדרש "ריסון תקציבי", נדחה הסדר ההעסקה הישירה שהיה אמור לבטא את יישום התיקון לחוק לגבי 2,400 עובדים (רובם עובדות). מדובר בעובדים שנציבות שירות המדינה מכירה באחריותה כלפיהם (קרנצ'לר, 2003), וכאמור, יישומו נדחה. במקומו התבסס במגזר הציבורי הסדר חדש, המכונה "חווה לעבודה בלתי צמיתה", שעליו הוחתמו מועסקות באמצעות חברות כוח אדם, ואשר קבע להן דירוג שכר בתחתית הסולם, אגב התעלמות מן הוותק שצברו. נוסף על כך, חווה זה קבע שלא יוכלו להיות מועסקות בצורה זו יותר מחמש שנים.

מחויבות אישית של מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי כלפי עובדים

מתוך הדיון שהוצג לעיל, לגבי התיקון לחוק העסקת עובדים באמצעות חברות כוח אדם, עולה כי במהלך 2001 אפיינה את מסדרונות האדמיניסטרציה הציבורית אי-ודאות, הדומה במהותה לתנאים היוצרים אי-בטחון תעסוקתי בקרב עובדים בארגונים בתהליכי שינוי (Burchell et al., 1999). אי-הוודאות שהשתררה בקרב עובדים זמניים, כמו גם בקרב מקבלי החלטות בארגוני המגזר הציבורי השונים, הייתה קשורה לירידה בלגיטימציה של העסקה זמנית ארוכת טווח ולדיון הציבורי שהתעורר סביבה. התקופה שקדמה להצבעה על התיקון לחוק, התקופה שבה אושר התיקון בכנסת והתקופה שלקראת יישומו יצרו מצב מעברי, שדרש קבלת החלטות ביחס לעובדים הזמניים: מי מהם ראוי (או ראוויה) להיקלט כעובד מדינה ובכך לזכות בשיפור תנאי העסקתו, ומי ייוותר במסגרת העסקה בלתי שגרתית או יפוטר. בקבלת ההחלטות ברמה הספציפית היו שותפים גם מנהלי משאבי אנוש בארגונים השונים הנמנים עם המגזר הציבורי.

מנהלי משאבי אנוש הם הפונקציה הארגונית האחראית על הסדרי ההעסקה (שטאובר, 1999; Davidson, 1999). על-פי נתוני סקר "Cranet - ישראל", מרבית (84%) מנהלי

משאבי האנוש הבכירים הם שותפים בקבלת ההחלטות לגבי האסטרטגיה הארגונית ולגבי האסטרטגיה של ניהול משאבי האנוש (כספי וחובריו, 2000). ממצא זה מתיישב עם דבריו של שנהב (1995), שלפיהם מחלקות לניהול כוח אדם הוקמו בארגונים כדי לשכלל את יכולת השליטה בעובדים. בהמשך לכך, רבים סבורים כי גם כאשר מנהלי משאבי אנוש אינם נכללים בדרג קבלת ההחלטות האסטרטגית, שמור להם מקום בקבלת החלטות בנושאי כוח אדם ופטרונות העסקה. כלומר, הסטטוס הארגוני של מנהלי משאבי אנוש בכירים מחייב אותם להפגין ניהול יעיל והפחתת עלויות העסקה מן הצד האחד, ומן הצד האחר – הסטטוס הארגוני שלהם ומחויבותם המערכתית והמקצועית מטילים עליהם את האחריות כלפי העובדים, תנאי העסקתם וקידומם (חסידים, 1998).

תקופת ההתמודדות עם התיקון לחוק וההתלבטות ביחס לאופני יישומו, ברמה הכלל-ארגונית וברמה של עובדים מסוימים, נהפכה לתקופה של האצה בקבלת ההחלטות. מנהלי משאבי אנוש, שכבר נהנו מדרכי הפיקוח על עובדים, שאפשרה להם ההעסקה הבלתי שגרתית ומנעה מהם העסקה קבועה וסטנדרטית, חיפשו פתרונות. כבכל תהליך של קבלת החלטות בסוגיות הנוגעות לעובדים ספציפיים, נראה מעניין לבחון את סוג השיקולים שהפעילו מנהלי משאבי האנוש כמקבלי ההחלטות, את ההצדקות שהשתמשו בהן ואת התהליכים החברתיים שהשתקפו בהם. יתר על כן, בעוד הספרות בתחום הנעת עובדים מרבה לעסוק בסוגיית המחויבות של העובדים כלפי הארגון, תקופה זו וסוג מסוים זה של קבלת החלטות יצרו הזדמנות ייחודית לבחון את מחויבותם של מנהלי משאבי אנוש כלפי העובדים ואת האופן שבו מחויבות זו באה לידי ביטוי בדבריהם על תהליך קבלת ההחלטות האמור.

במרכז הדיון כאן מוצבת מחויבותם האישית של מנהלי משאבי אנוש כלפי עובדים המועסקים באופנים בלתי שגרתיים והאפשרות שמחויבות זו לקחה חלק בתהליכי קבלת ההחלטות בנוגע להמשך העסקתם של עובדים מסוימים. כשאנו דנות במחויבות אישית, אנו מתייחסות ספציפית ליחס חיובי או לעמדה חיובית כלפי העובד/ת, ולא דווקא לאחריות. בהקשר של המגזר הציבורי בישראל, שלנציבות שירות המדינה ולמשרד האוצר יש משקל סגולי רב בעיצוב מדיניות העסקה בחלקים ממנו, קשה לדבר במונחים של אחריות. המונח מחויבות קשור, אם כן, רק בחיוביות הגישה כלפי העובד והמשך העסקתו בתנאים משופרים. באופן מפורט יותר, אנו מעלות שאלה תאורטית ביחס לתנאים שבהם נוצר יחס חיובי בקרב מנהלי משאבי אנוש כלפי עובדים שאינם נחשבים לעובדי הארגון.

הדיון התאורטי במחויבות נסב בעיקר סביב הנעת עובדים ושמירה על נאמנותם לארגון בתקופה של עלייה בניידות עובדים בין ארגונים וירידה בנאמנות עובדים לארגונים (Czander & Lee, 2001; Walton, 1985). עולם ההיי־טק והפיתויים שהציע לעובדים המריץ ארגונים לטפח מחויבות של עובדים כלפיהם ובעקבותיה לטפח את נאמנותם. התפתחותה של מחויבות אישית של מנהלים כלפי עובדים מטופלת פחות. אפשר לשער שארגונים מתעניינים באופן שבו יוכלו להביא למחויבות ולנאמנות גבוהה של עובדים כלפיהם, יותר מאשר בשאלה כיצד המנהלים ייעשו מחויבים לעובדיהם. כדי להציע הסברים לתנאים שבהם עשויה להתעצב מחויבות אישית של מנהלי משאבי אנוש כלפי עובדים, אנו בוחנות להלן את האפשרות לקשור תאורטית בין שתי מסגרות מוכרות. האחת היא תאוריית ההון האנושי (Becker, 1964) ואדריכלות משאבי האנוש הנגזרת ממנה (Lepak & Snell, 1999), והשנייה שואבת מנושא היחסים בין קבוצות, מרחק חברתי ופיזי והקשר של אלה להתנהגות תוקפנית (Milgram, 1965, 1974; Struch & Schwartz, 1989; Zimbardo, 1969).

כיווני מחשבה אלה בוחן את האופן שבו אפשר להשתמש באינטגרציה ביניהם ובאפשרות קשירתם, לשם הבהרת תהליך ההבניה הדכאנית של האחרות בהקשר הנדון.

תאוריית ההון האנושי

המסגרת התאורטית שמציעה תאוריית ההון האנושי לנושא המחויבות של מנהלי משאבי אנוש לעובדים רלוונטית מאוד לתחום ההעסקה הבלתי שגרתית, משום שהיא ממוקדת באפשרות של מנהל משאבי האנוש למקסם את יעילות הארגון באמצעות הבחנות בין עובדים ובין צורות העסקה המתאימות לקטגוריות שונות. לפי הטיעון המרכזי של תאוריית ההון האנושי, כפי שהוצגה על-ידי בקר (Becker, 1964), הון אנושי של עובדים הוא במידה רבה פונקציה של השקעתם בלמידה ובהכשרה. תאוריית ההון האנושי מדגישה את עלויות ההעסקה ביחס לתמורה שהארגון מקבל על השקעתו, כגון פרודוקטיביות עתידית הודות להשקעה בפיתוח הכשרתם של עובדים. הסברים כלכליים קושרים שכר נמוך ותנאי העסקה גרועים להשקעה נמוכה של ארגונים בהון האנושי של העובדים, המועסקים במשרות שאלה הם המאפיינים שלהן (Hudson, 2001). על-פי תאוריה זו, ארגונים שואפים להגן על עצמם מפני האפשרות שהשקעה ארגונית בהון אנושי, בפיתוח מיומנויות של עובדים ובהכשרתם תעבור אל ארגונים אחרים (Lepak & Snell, 1999). לכן ארגונים נוהגים להשקיע יותר בפיתוח ההון האנושי של עובדים, שהם מתכוונים לקיים אתם התקשרויות ארוכות טווח. לעומת זאת, ארגונים נוהגים להשקיע פחות, אם בכלל, בפיתוח ההון האנושי של עובדים שהם רואים ככוח אדם מתחלף וזמני, שאין הם מתכוונים להעסיקו לאורך זמן. מתוך תאוריית ההון האנושי נגזרת "אדריכלות משאבי אנוש". אדריכלות משאבי האנוש הוצעה במסגרת מודל דו-משטני של ליפק וסנל (Lepak & Snell, 1999), שמיישם את תאוריית ההון האנושי לגבי שאלת התנאים שבהם כדאי למנהל משאבי האנוש להשתמש בהסדרי העסקה שונים, על רמות המחויבות השונות המגולמות בהם. המודל מתבסס על שני פרמטרים – ייחודיות וערך, שחוקרים אלה רואים אותם כמרכזיים במיון שהם יוצרים לארבע קטגוריות של הון אנושי. "ייחודיות" מתייחסת בשוק העבודה לנדירות של המיומנות שמציע העובד, ו"ערך" מתייחס למרכזיותה של המיומנות לארגון המסוים. אפשר ללמוד על רמת המחויבות של הארגון כלפי העובד לפי הצירופים של שני הפרמטרים הללו, באופן שמקסם את יעילותם של יחסי ההעסקה. לפי מודל זה, מחויבותו של מנהל משאבי האנוש צריכה להתבטא בארבע תצורות שונות: היא נדרשת ברמה הגבוהה והמשמעותית ביותר ביחס לעובדים שמיומנותם נתפסת כייחודית וכבעלת ערך, אותם עובדים שנאמנותם לארגון היא הקריטית ביותר. לגבי עובדים אחרים, ובמיוחד אלה שמיומנותם אינה נדירה ונתפסת כשולית בערכה ביחס לארגון, אין צורך להבטיח נאמנות, ולפיכך המחויבות מיותרת. לגביהם נכון להפעיל הסדרי העסקה בלתי שגרתיים. החוקרים מכנים את המודל שלהם בשם "אדריכלות", משום שהם טוענים כי מרגע ביסוס הדפוסים אפשר להחיל אותם על מגוון ארגונים, כאילו היו תוכניות אדריכליות, שכותן יפה לסוגים שונים של בניינים. אדריכלות משאבי האנוש היא גישה המניחה כי ייחודיות וערך הם קריטריונים אובייקטיביים וחיצוניים לאינטראקציה, אך הפסיכולוגיה החברתית מציעה מסגרת שלפיה ייחודיות וערך הם קריטריונים מובנים באינטראקציה, באופן התלוי בנראות החברתית. מסגרת זו תיבחן להלן.

אחרות ודה־הומניזציה

שאלה מרכזית בדיון בצמיחתם של ייחודיות וערך המיוחסים לעובדים עולה מתוך האינטראקציה בין העובדים לבין הארגון. התהליך הרגשי־חברתי המכונה הבניה דכאנית של אחרות יוצר הבחנות בין עובדים, המאפשרות צמיחתה של מחויבות דיפרנציאלית של מנהלי משאבי אנוש כלפי העובדים בארגון. ההבניה הדכאנית של האחרות, כפי שאנו מציגות אותה כאן, מתקשרת לדיון הפסיכולוגי־חברתי על דה־הומניזציה, אותה הבניית אחרות או מרחק חברתי המאפשרים פוגענות כלפי אדם. דיון זה עולה בדרך כלל בהקשר של יחסים בין קבוצות, בעת שנוצרים ביניהן מצבים קונפליקטואליים. קונפליקט הוא הסיבה העיקרית לתוקפנות (Baron & Richardson, 1994; Struch & Schwartz, 1989). "קונפליקט נתפס" (perceived conflict) מתייחס לתפיסה שלפיה קיים קונפליקט בין היחיד לבין האחר. קונפליקט נתפס מתקיים בראייתם של מנהלי משאבי אנוש התומכים בהעסקת עובדים באמצעות חברות כוח אדם למשך זמן ארוך. קונפליקט נתפס גורם עיוות בתפיסה, שמגדיל את הפער הנתפס בין הערכים שכל קבוצה מחזיקה בהם, דבר שיוצר עוינות ותוקפנות הדדית. קונפליקט נתפס מגדיל את הסבירות שכל צד יבצע דה־הומניזציה של הצד האחר ויראה אותו כבלתי ראוי ליחס שבני אדם ראויים לו, ובמיוחד אלה הקרובים אליו חברתית. סטרץ' ושוורץ (Struch & Schwartz, 1989) מצאו קשר ישיר בין קיומו של קונפליקט נתפס לבין תוקפנות כלפי האחר, והגדירו שלושה משתנים שמתווכים בין השניים: דה־הומניזציה, פער נתפס בערכים ואפשרות לפלישה אל גבולות הקבוצה האחרת. דה־הומניזציה מתבטאת גם בדה־אינדיווידואליזציה, כלומר, כאשר האחר אינו נתפס כיחיד בעל קיום נפרד (Worchel & Andreoli, 1978).

"נראות" ו"אי־נראות" (visibility and invisibility) מופיעות בספרות בהקשרים רבים, ובהם עבודה טיפולית (כגון, Witkin, 1998), חד־מיניות (כגון, Saari, 2001), פמיניזם (כגון Krane & Davies, 2002) ועוד. מבחינת ההקשרים המסוימים שבהם מוצגים מושגים אלה, ל"נראות" יש קונוטציה חיובית ול"אי־נראות" קונוטציה שלילית. נראות גבוהה מוצגת כמצב חיובי וכאמצעי לשיפור מצב שנתפס כבלתי הוגן ובלתי ראוי (כגון, Hazan, 2000; McClellan et al., 1999). לעומת זאת, נראות נמוכה או אי־נראות מוזכרת בהקשרים של בעייתיות רבה, של השתקה, החלשה, דיכוי והתעלמות (כגון, DePauw, 1996; Krane & Davies, 2002; Saari, 2001; Witkin, 1998).

המושגים "נראות" ו"אי־נראות" מסבירים מדוע מרחק פיזי (Milgram, 1965, 1974) או חברתי (Ransford, 1968; Struch & Schwartz, 1989) מעצבים את יכולתו של צד אחד לחשוב על הצד האחר במונחים של דה־הומניזציה ודה־אינדיווידואליזציה. מרחק פיזי ו/או חברתי רב יוצר אי־נראות של האחר, דבר שמקל על הדה־אינדיווידואליזציה שלו, היות שנפרדותו של האחר אינה גלויה ואינה נראית דיה. דה־אינדיווידואליזציה מאפשרת דה־הומניזציה, וזו בתורה סוללת את הנתב לעוינות ולתוקפנות. לפי זימברדו (Zimbardo, 1969), דה־הומניזציה של האחר מספקת הסבר אפשרי להשפעת מידת נראותו או אי־נראותו של הקורבן. לדבריו, העכבות לגבי פגיעה בקורבן מוחלשות בהיעדר סימנים שמנכחים את אנושיותו של הקורבן. ממצאים התומכים בקשר בין אי־נראות, דה־הומניזציה ותוקפנות נמצאו גם במחקרים אחרים (לדוגמה, Berkowitz & LaPage, 1967). גם כאן השימוש שאנו עושות במושג דה־הומניזציה מתייחס להתנהגות תוקפנית שגוברת כאשר

אנושיותו של הקורבן מטושטשת על-ידי אי-נראותו. מובן שאין מדובר בהתנהגות תוקפנית במובן הפיזי וגם לא במוכנות להתנהגות כזאת. בהקשר הנבדק כאן, המדובר בפגיעה ארגונית.

אי-נראות חברתית ודה-הומניזציה מהדהדים במידה רבה גם אצל גופמן (Goffman, 1963), במושג ה-*nonperson*, שמתייחס למי שהם קרובים מאוד פיזית אך רחוקים חברתית (כמו קבצנים), עד כי אפשר להתעלם מהם כליל (Lankenau, 1999). הקרבה (*nearness*) והריחוק (*remoteness*) נתונות במתח מסוים, המתיר בידי הזולת את האפשרות להדגיש אנושיות באמצעות קירוב או להתרחק באמצעות התעלמות המדגישה זרות. צורת ההתייחסות האחרונה מכונה על-ידי גופמן *nonperson treatment* (ibid).

מתודולוגיה

המחקר תוכנן כך שיאפשר למנהלי משאבי אנוש להציג את מכלול תפיסותיהם לגבי העסקה בלתי שגרתית כפרקטיקה שגורה בארגוניהם. בראיונות התבקשו המרואיינים לספר את סיפור ההשגרה של העסקה הבלתי שגרתית וגם לתת ביטוי לתוכניותיהם ולסוג הפתרונות שהם מתכננים.

ראיינו עשרים וארבעה מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי הישראלי, מתוכם תשע נשים וחמישה-עשר גברים. מדובר במדגם לא אקראי, שנוצר כתוצאה מהיענותם של המרואיינים למחקר בנושא העסקה בלתי שגרתית. ארגוני המגזר הציבורי שמרואיינים אלה עובדים בהם כוללים עשרה משרדי ממשלה, שמונה מוסדות ציבוריים ושש רשויות מקומיות. הגדרת התפקיד של שמונה מהמרואיינים הייתה "מנהלי משאבי אנוש", ותפקידם של שישה-עשר מרואיינים הוגדר "סמנכ"לים למשאבי אנוש". מידת הבכירות של המרואיינים התבררה כחשובה לגבי מידת מעורבותם בתכנון היישום הצפוי של החוק. מנהלי משאבי אנוש בארגונים קטנים וסמנכ"לים למשאבי אנוש בארגונים גדולים מעורבים בנושא ובהחלטות לגביו יותר ממנהלי משאבי אנוש בארגונים גדולים, שמוציאים לפועל את ההחלטות שמתקבלות על-ידי סמנכ"ל משאבי האנוש. המרואיינים היו בשנות הארבעים או החמישים של חייהם ורובם היו בעלי השכלה אקדמית.

שיטת המחקר שנעשה בה שימוש היא איכותנית, וכלי המחקר הוא ריאיון מובנה למחצה (Berg, 1998). מכיוון שהמחקר הצריך בחינה של תפיסותיהם, חוויותיהם ואמונותיהם של מנהלי משאבי אנוש, בחרנו בשיטה שאפשרה לנו להתמקד במשמעויות שהנחקרים מוצאים בתופעה חברתית.

בריאיון נאספו נתונים על המועסקים בהעסקה בלתי שגרתית בארגונו של המרואיין, נבחנו תפיסות ועמדות כלליות לגבי סוגיות שקשורות לנושא ותוכניות התארגנות לקראת יישום התיקון לחוק. החלק הראשון נועד לאיסוף נתונים מפורטים לגבי סוגי העסקה שהמרואיינים השתמשו בהן, מספר המועסקים בכל סוג, תפקידיהם, משכי העסקתם וכן חברות כוח האדם והקבלנים שהארגונים עובדים אתם, אופן בחירתם והעמלות המשולמות להם. חלקו השני של הריאיון התמקד בעמדותיהם, תפיסותיהם ואמונותיהם לגבי סוגי העסקה, גמישות, קביעות, זמניות וכיוצא באלה. שאלות אלה כוונו לאפשר למרואיינים להציג את מבני ההצדקה המורכבים שהם משתמשים בהם כדי להבנות את עולמם ואת

פעולותיהם בתוכו כראויות וכנכונות. בחלקו השלישי של הריאיון נשאלו המרואיינים ספציפית על דעתם לגבי התיקון לחוק העסקת עובדים באמצעות חברות כוח אדם, איך הם מתכוונים ליישם אותו, מי מעובדיהם הזמניים ייקלט וכיצד יחליטו זאת. כזכור, התיקון לחוק התקבל ביום 19.7.2000, פורסם ביום 28.7.2000 ונכנס לתוקפו ביום 28.1.2001. כלומר, ביום זה החלה ספירתם של תשעה חודשים, שבסופה היה צורך ליישם את החוק לגבי עובדים שהיו מועסקים באמצעות חברות כוח אדם במהלך תשעת החודשים האחרונים. הראיונות נערכו בין דצמבר 2000 לאפריל 2001, ומכאן שהחוק המתקן כבר פורסם אך עדיין לא החל יישומו לגבי עובדים כלשהם. מבחינת העיתוי, זה היה הזמן הנכון להיכנס לשדה ולשאל שאלות על כוונת התנהגות, משום שהמרואיינים היו מודעים לתיקון ולשינויים הצפויים, אך עדיין היו בשלבי התכנון של יישומו וטרם נדרשו לנקוט פעולות ממשיות כלפי העובדים.

מנהלי משאבי אנוש הוזמנו להשתתף במחקר באמצעות Cranet - קרן מחקר בינלאומית, שחוקרת את התחום של ניהול משאבי אנוש ומיוצגת בישראל על ידי המעבדה למידע במשאבי אנוש בישראל, הפועלת בבית-הספר למנהל עסקים באוניברסיטת בר-אילן. כמו כן הוסבר להם שהמחקר הנוכחי הוא מחקר ראיונות, שיתבסס על קבוצה קטנה של מנהלי משאבי אנוש בכירים במגזר הציבורי, הנמצאים בעמדות שמאפשרות להם להיות פעילים בתהליכי קבלת החלטות לגבי הסדרי העסקה גמישים.

מכתבים נשלחו אל 40 מנהלי משאבי אנוש (בתפקיד מנהלים ובתפקיד סמנכ"לים), מהם 12 ענו בשלילה ו-4 לא ענו. הראיונות בוצעו במשרדיהם של המרואיינים ונמשכו בין 60 ל-120 דקות.² עם שני מרואיינים נערכו שתי פגישות, מכיוון שבסוף הראיונות הראשונים אתם הם הציעו פגישה שנייה, ואכן, שתי פגישות שניות אלה היו יעילות במובן זה שאפשרו הבנה מלאה יותר של אופני החשיבה ותפיסותיהם של מרואיינים אלה. בספטמבר 2001 נשלח אל המרואיינים דוח שמציג סיכום של ממצאי המחקר. במהלך כל ריאיון נכתב פרוטוקול של השיחה ומיד אחריו הוקלד, אגב הוספת דברים שנאמרו ולא היה די זמן לכתוב אותם בזמן השיחה. מתוך 24 מנהלי משאבי האנוש שרואיינו, 4 אינם תומכים בהעסקה בלתי שגרתית, ואילו 20 תומכים בה ורואים אותה ככלי ניהולי חשוב. ניתוח מפורט של כל טווח המיקומים האידיאולוגיים, הנוצרים ביחסי הכוח בין העמדה המזהה העסקה בלתי שגרתית עם יעילות ארגונית לבין העמדה המזהה העסקה בלתי שגרתית עם פגיעה ביעילות הארגונית, כפי שבאו לידי ביטוי בכלל הראיונות, נדון במקום אחר (Benjamin & Godlaw, 2005). הניתוח המוצג פה מתייחס ל-20 הראיונות שבוצעו עם המנהלים שהציגו את עצמם כמזהים העסקה בלתי שגרתית עם יעילות ארגונית, כדי לתת ביטוי לקול שעלה כדומיננטי בשדה. לאחר שאספנו 20 תמלילים, התחלנו לקרוא אותם בכמה דרכים. קריאה ראשונה הייתה קריאת הסיפור, כפי שסיפרו אותו המרואיינים. בקריאה השנייה איתרנו תמות שחזרו על עצמן. קריאה זו העלתה רשימה של כעשר תמות, שחזרו ועלו אצל כל מרואיין או כמעט אצל כולם. התוצרים של קריאה רוחבית זו היו מיפוי כל ריאיון מבחינת האופן שבו המרואיין התייחס לתמות המרכזיות וכן מיפוי כל תמה מבחינת האופן שבו עלתה אצל כל מרואיין. במהלך מיפויים אלה החלו לבלוט דפוסי התייחסות של

2. כל הראיונות נערכו על ידי הכותבת הראשונה.

מנהלי משאבי אנוש אל עובדים שמועסקים באמצעות חברות כוח אדם בקרבה שונה אל בכירים בארגון. בהצגת הממצאים נעשה שימוש בשמות בדויים.

ממצאים

כאשר מנהלי משאבי אנוש במגזר הציבורי נשאלים ביחס למקורותיה של תופעת ההעסקה הבלתי שגרתית במגזר הציבורי, הם מבהירים בצורה גלויה וחד־משמעית כי בראש ובראשונה מדובר במאבק בעבודה המאורגנת. מאבק זה מתנסח בדרכי הביטוי שלהם כמאבק למען "גמישות ניהולית" ואפשרות לפקח על עובדים. את סיפורה זה של ההעסקה הבלתי שגרתית הציג, לדוגמה, מנהל משאבי אנוש של רשות מקומית:

ש: תמיד הועסקו בתפקידים האלה עובדי קבלן?

ת: לא, מאז שנות השמונים, עד המעבר לבחירה ישירה, התחילה השאיפה של רשות מקומית להיות כלכלית. כל הרשויות המקומיות, ככלל, מחזיקות עובדי קבלן. הצורך בעובדי קבלן נולד לא בשל האידאולוגיה של ההפרטה אלא מתוך שני צרכים מידיים:

1. חוסר תקנים, מה שהביא לתשלום עבורם מתוך תקציבי פעולה.
2. מיליטנטיות של ועדי העובדים וההסתדרות.

קחי את הנושא של ניוד עובדים: זו בעיה, שלא לדבר על הפסקת עבודתם של עובדים מאוגדים. התהליך של פיטורי עובד כרוך בוועדה פריטטית, אישור ועד העובדים, שמה שמעניין אותו זה הכוח, כי הרי בסוף מקיבים את העובדים האלה, אז מה שנשאר זה המחיר, והוועד מנצל את חוקת העבודה, שמחייבת את המעביד להיוועץ בו כל אימת שהוא רוצה לפטר עובד. הוועד משתמש בכוח שלו כקרדום לחפור בו, גם אם רק באופן היפותטי, עצם האפשרות לא מגנה על המעביד אלא על העובד המאוגד.

ועד העובדים מוצג כמי שמונע על-ידי אינטרסים כוחניים, הסותרים הן את טובת העובדים שאמורים להיות מיוצגים על-ידו והן את טובת הארגון. בהגדרת המצב של הדובר, הארגון הוא קורבן חסר אונים של ועד העובדים, והפנייה להעסקה בלתי שגרתית היא מחויבת המציאות כאמצעי מיגון והתמודדות עם מצב זה. משמעות התמה "גמישות ניהולית" מתבררת יותר בדבריו הבאים:

ש: איך התחיל הנושא של העסקה זמנית בשלטון המקומי?

ת: פעם, ראש עיר חשב שאם הוא יעסיק את הגנן שמשקה את הפרחים בשטח המוניציפלי כעובד רשות, הוא יחסוך כסף. שנים זה היה הנוהג. כשקלטו את הגננים, המנקים, השומרים וכולי לרשות המקומית, לא זכרו שיום אחד העובדים מתעייפים, מתבגרים ומתפגרים. טוב, אז כשהם מתפגרים כבר אין שאלה, אבל מה קורה כשהם מתבגרים ועובדים יותר לאט ופחות טוב? ... החלק שמסייע בקבלת החלטות בארגון בקשר לניהול משאבי האנוש כרוך, בסופו של דבר, ביכולת להפעיל גמישות ניהולית, והגמישות הזו נובעת בחלקה מהמערך של עובדי קבלן בארגון.

(שמואל גלעד, מנהל משאבי אנוש, רשות מקומית)

צורת הביטוי שהמרואיין נוקט ביחס לעובדים שנקלטו לעבודה קבועה משקפת את הפער בין יחסו למרכיב האנושי המגולם בעבודה לבין יחסו לגמישות הניהולית. עובדים בעלי קביעות (המרכיב האנושי) מוצגים כמי שקיומם מעיק על הארגון, אשר באופן אידאלי היה שמח לסיים את קשריו אתם ברגע שחלה הרעה בתפקודם. מכיוון שעובדים קבועים הם עובדים מוגנים (עובדה שמוצגת בדבריו כמצערת), המרואיין מעלה את ההעסקה הבלתי שגרתית כאופן היחיד שבו אפשר להגיע לגמישות ניהולית. זוהי תמה מרכזית, שהשאיפה אליה מוצגת כחיובית, לגיטימית ומצדיקה את פעולותיו.

מהנתונים שנאספו עולה רפרטואר של דרכי ביטוי שמנהלי משאבי אנוש משתמשים בו ביחס לעובדים המועסקים בארגוניהם באמצעות חברות כוח אדם וקבלנים. ברפרטואר זה משתקפות רמות שונות של היכרות של מנהלי משאבי האנוש עם עובדים בהעסקה בלתי שגרתית. העובדים שהמרואינים הכירו טוב יותר הם אלה שפגשו בעבודתם היומיומית או ידעו על חשיבותם לתפקוד המוצלח של בכירים בארגון.

ש: את מי הגדרת כעובדי חברות כוח אדם בתוך המאה שציינת?

ת: כל מיני בעלי תפקידים ובעלי מקצוע שאני מכיר ויודע איפה הם משובצים. למשל, יש לי שרברב.

(בני תלמוד, סמנכ"ל למשאבי אנוש, מוסד ציבורי)

ש: העובדים שלך פנו אליך בעקבות התיקון?

ת: הפרסום [של התיקון לחוק] התבשל בשנה שעברה לקראת פסח, ובפסח אנחנו נוהגים להתכנס ולהרים כוסית. בהרמת הכוסית הזו הסברתי לעובדים על מה מדובר. ברור שהעובדים חושבים על זה ומדברים על זה. תראי, בלשכה שלי, כלומר בלשכה הראשית, יש ארבע עשרה עובדות כוח אדם.

(נתן טבת, סמנכ"ל למשאבי אנוש, מוסד ציבורי)

שיתוף עובדים באירועים בארגון, כגון שיתוף בהרמת כוסית שהמרואיין מביא כדוגמה לשיתוף גם במידע ארגוני, מתרחש בהקשר של קרבה פיזית וארגונית. נראה שהמרואינים מבחינים בין עובדים באופן הבא: אלה המוכרים להם אישית ואלה שאינם מוכרים להם. ואכן, ישנם מועסקים בהעסקה בלתי שגרתית שאינם מוכרים למנהלי משאבי האנוש ואינם נספרים עלידיהם:

שמירה, ניקיון, גינון, הסעדה - כל אלה באמצעות חברות כוח אדם ואני לא יודע כמה הם.

(בני תלמוד, סמנכ"ל למשאבי אנוש, מוסד ציבורי)

המועסקים באמצעות קבלני שירותים, אשר מוכרים שירותי שמירה, ניקיון, גינון והסעדה, נותרים אנונימיים. מילוי הפונקציה "שמירה", "ניקיון" וכולי הוא הפרט החשוב, ולא כוח האדם המועסק לשם כך. דרך הביטוי שהמרואינים נוקטים משקפת ניתוק בין "השירות" הנקנה לבין "העבודה". חוסר החשיבות שמנהלי משאבי אנוש מייחסים למספרם של העובדים המועסקים לשם מילוי פונקציות משתקף גם בדברים הבאים, וגם הפעם מדובר בעובדי ניקיון:

יש לנו בסביבות 350-400 כאלה [עובדי ניקיון] דרך חברת כוח אדם. ההסכם הוא לפי ראש ולפי שעה.

(נח אורן, סמנכ"ל משאבי אנוש, רשות מקומית)

ההערכה הכללית ("יש לנו בסביבות") וציון הטווח של כ-50 עובדים פחות או יותר מבטאים את העובדה שהמרוויין אינו מייחס חשיבות למספרם המדויק של האנשים המתפרנסים בדרך זו. ההסבר שלו ממשיך ומבהיר את היעדר החשיבות, דווקא משום שמתברר שהחוויה עם קבלן כוח האדם הוא "לפי ראש", כלומר, התשלום לקבלן כוח האדם מתבצע דווקא בהתאם למספר העובדים. למרות זאת, המרוויין, שהוא סמנכ"ל בכיר וותיק ברשות מקומית גדולה, אינו יודע תמורת כמה עובדי ניקיון הוא משלם לקבלן כוח האדם.

ניתוק "העבודה" מהשירות מתבטא גם בהרחקה המשתמעת מהביטוי "לפי ראש", המשמש בדרך כלל בהתייחסות לראשי בקר. איון העובדים באמצעות השפה מבסס את הלגיטימציה להתעלמות מתנאי העסקתם, ולגיטימציה זו מתחזקת לנוכח "הניטרליות" (Deetz, 1992) שהתבטאות זו מאפשרת לדובר להבנות. כלומר, הביטוי מאיין את האדם, ובכך הוא תומך בהגדרת מצב שלפיה אין צד נפגע. הביטוי השגור מאפשר לפרקטיקה להישמע כחלק משגרה לא־בעייתית.

המכנה המשותף למאת העובדים שעמם נמנים השרברב וארבע־עשרה המזכירות, מכנה משותף המבדיל אותם מ-350-400 עובדי הניקיון, הוא העובדה שהם מוכרים אישית למנהל משאבי האנוש. היכרות אישית של העובד עם מנהל משאבי האנוש מבססת הומניזציה כההליך הופכי לתהליך האיון וההרחקה שנדון קודם. הקרבה תיצור במנהל מודעות לשמו ולתפקידו המסוים של העובד. תחושת הקרבה וההיכרות יכולה להיות מתווכת על־ידי בכיר בארגון שנהנה מעבודתו של העובד. כלומר, כאשר עובד חברת כוח אדם מועסק באינטראקציה גבוהה עם בכיר/ים בארגון, מנהל משאבי האנוש מכיר את העובד בשמו ולעתים קרובות גם מזהה את פניו.

כך אפשר להסביר את היכרותו של סמנכ"ל משאבי האנוש עם השרברב, לדוגמה, או את היכרותו של הסמנכ"ל השני עם ארבע־עשרה המזכירות המועסקות בלשכתו, שהן עובדות של חברות כוח אדם, העובדות באינטראקציה גבוהה עם עובדים בכירים בלשכה הראשית, כולל הוא עצמו. מן הקוטב האחר, קוטב הריחוק, אפשר להסביר גם את חוסר היכרותו של המרוויין עם מאות עובדי הניקיון המועסקים על־ידי קבלן כוח האדם בארגונו: הם רבים עד כדי כך שעבודתו של אחד מהם אינה מוסיפה ואינה גורעת, לכאורה. ההתייחסות אל העובדים במילים "כל אלה", "כאלה" ו"הם" מרחיקה את העובדים מהדובר ומהמערכת המיוצגת על־ידי. ביטויים כאלה, המדגישים את אחרותם של המועסקים, מניחים את הבסיס למעין קונפליקט נתפס בין "אנחנו" לבין "הם". ההתייחסות הקולקטיבית מאפשרת הבניה דכאנית של אחרות, מכיוון שהיא מניחה את היסודות הקונפליקטואליים, שבעקבותיהם הקטגוריה "אנחנו" (המרוויין והארגון) יכולה לבסס עמדת כוח ביחס לאחרים. ביסוס עמדת הכוח נעשה באמצעות הפחתת ערכם של האחרים והצגת תרומתם לארגון כשולית וזניחה. בדברים הבאים מתבררת ההבחנה בין הקטגוריה "אנחנו" לקטגוריה "הן": עובדות מדינה שהן אימהות זכאיות לפחות שעות עבודה, ועובדות כוח אדם התחילו לדרוש את זה. אמרתי שאני מתנגדת, כי אז אין גבול. המדינה אמרה

שבמודע היא לא קולטת אותן בנוהל קליטה של עובדי מדינה, אז למה לתת להם הכול בדיוק אותו דבר ולא לתת גם פנסיה? החוק בא לענות על זה. (גלילה רימר, מנהלת משאבי אנוש, משרד ממשלתי)

מסתבר שהתביעה ליום עבודה מקוצר לאימהות, הנתפסת כטבעית וכלגיטימית בכל הנוגע לעובדות מדינה, נתפסת כמוגזמת כאשר מדובר באימהות עובדות המועסקות באמצעות חברות כוח אדם. יתר על כן, תביעה זו נתפסת כמסוכנת וככרוכה בהוצאות בלתי נשלטות, כלומר פנסיה, אשר בדברי המרואיינת היא השלב הבא ב"מדרון החלקלק" של ההיענות לתביעת העובדות, שהיא משתדלת להימנע ממנו. ההבחנה בין שתי הקטגוריות, מבחינת הזכאות שמקנה האימהות, ממחישה את הטענה של ההבניה הדכאנית של האחרות. יישומו של קריטריון מוסרי מובחן הוא המייצר מחדש את האחרות.

אבן הבוחן להכללה ולהדרה ארגונית: מי לקליטה בארגון ומי להמשך העסקה בלתי שגרתית

בבחינת הכוונות לקלוט עובדים בהתאם לתיקון לחוק חברות כוח אדם, עלה באופן גורף שמנהלי משאבי אנוש מתכוונים לקלוט להעסקה ישירה בארגוניהם עובדים שמוכרים למנהלים, שעובדים בזיקה ארגונית ופיזית גבוהה לבכירים ואינם מתכוונים ליישם את החוק כלפי עובדים שאינם מוכרים להם. גם הפעם העובדים האנונימיים שאין כוונה ליישם לגביהם את החוק הם עובדי הניקיון.

ת: הניקיון יישאר דרך קבלן, לא נתחתן חתונה קתולית עם עובדי ניקיון. מצדי, שהקבלן יביא פועל אחד או עשרה, לא אכפת לי, העיקר שיהיה נקי. זה לא יחסי עובד - מעביד. כנ"ל לגבי תחזוקה כללית.

ש: במה זה שונה מהמוזכרות?

ת: המוזכרות עובדות בתוך המשרדים, מקבלות קהל, עובדות עם מנהלים במשך שנים, מכירות את המושגים, באות כל יום לעבודה במשרדים. זה לא כמו פועל ניקיון, שהיום מנקה לשכה בבאר שבע ומחר צריך לנקות בתל-אביב... זה לא אותו דבר, זה לא ממש חלק מהמערכת וזה לא עונה להגדרה של יחסי עובד - מעביד.

(עפרה פרגן, מנהלת משאבי אנוש, מוסד ציבורי)

העובדים שמועסקים בעבודות ניקיון מועברים בקלות ממשרד למשרד, מלשכה ללשכה ומעיר לעיר, דווקא משום שכעובדים של קבלן כוח אדם הם אינם יכולים להתנגד לכך. מכיוון שהם מועברים לעתים תכופות, עובדים אלה נתפסים על-ידי המרואיינת כמי שהם "לא ממש חלק מהמערכת, וזה [העסקתם] לא עונה להגדרה של יחסי עובד - מעביד".

אלא שניודם התדיר בין סניפי הארגון, המוצג על-ידי הדוברת כהסבר, מתאפשר דווקא בשל הרחקתם ואי-ראייתם כעובדי הארגון, שהרי הם עובדים במקום אחר בכל יום לא מתוך התנדבות או נוחיות אישית, אלא בשל דרישת הקבלן המעסיק אותם. אך כעת המרואיינת מסתמכת על מציאות זו כעל עובדה ניטרלית וטבעית, ומסיקה ממנה מסקנה

שהיא לוגית לכאורה: תנאי העסקתם אינם עונים על ההגדרה של יחסי עובד-מעביד, ולכן אין צורך לקלוט אותם בארגון עם יישום התיקון לחוק. ההבחנה שהמרואיינת יוצרת בין קטגוריות של עובדים ממוקדת בניידותם, כאשר הניידות מוצגת כאפיון אינהרנטי של קטגוריית עובדים אחת לעומת האחרת ולא כפועל יוצא של החלטה ארגונית-מבנית. כך מצליחה המרואיינת להרחיק את העובדים הניידים ולהבנות את "אחרותם". "אחרות" זו נהפכת בתהליך הארגוני למבנה הצדקה להדרת העובדים. על בסיס הצדקות אלה, קליטתם הפוטנציאלית נראית בלתי הגיונית בעליל. בעוד רוג'רס (Rogers, 2000) מבהירה שתהליך ה־devaluing הוא מרכזי להרחקה, מסתבר שעבודת הניקיון יכולה להיתפס דווקא כבעלת ערך גבוה, אך מבלי שערך זה ייוחס לעובדים המבצעים אותה. דבריה של המרואיינת הבאה מדגימים ניתוק זה בין חשיבות העבודה וערכה לבין חשיבותם וערכם של המועסקים לשם ביצועה: נושאי חירום כמו ניקיון, תברואה, גני ילדים וניקיון בתי-ספר חשוב לא להעסיק בעירייה. גם ניקיון שפת הים דרך חברת כוח אדם, גם שמירה בבתי-ספר... לגבי נושאי החירום שמנתי עכשיו, זה חייב להיות על-ידי גופים חיצוניים, וזה מוכיח את עצמו מחדש בכל שביתה. כבר למעלה מעשר שנים העיר לא מוטרדת משביתות של עובדי ניקיון.

(כרמלה שלו, מנהלת משאבי אנוש, רשות מקומית)

ערך עבודת הניקיון נתפס כגבוה במקרה זה, בעוד עובדי הניקיון עצמם אינם מוזכרים כלל וכלל. למעשה, הניקיון נתפס כחיוני לתפקודה התקין של הרשות המקומית עד כדי כך שהמרואיינת מגדירה אותו כנושא "חירום". צורת דיבור זו מנתקת את העובד מהעבודה ומבהירה שהערך הנמוך אינו מיוחס לעבודה המתבצעת (ניקיון) אלא לערכם של המבצעים אותה (עובדי הניקיון). מסתבר שניקיון הוא קריטי עד כדי כך שהרשות בוחרת למנוע את האפשרות שעובדי הניקיון ישתמשו בזכות להתאגד ולשבות. העובדה שמנהלת משאבי האנוש מסבירה כך את היתרון שבהעסקת עובדי ניקיון מעידה על חשיבותה הרבה של העבודה ועל היעדר רצונה של הרשות להתמודד עם זכויותיהם או מצוקותיהם של העובדים. זכויות ומצוקות אלה, יש לומר, הן ביטוי לאנושיותם של העובדים. הרשות משתמשת בלגיטימציה שנוצרה לצורת העסקה המבטלת את זכותם החוקית של העובדים לשבות. היא מעסיקה אותם באמצעות צד שלישי, וזכויותיהם נותרות מחוץ להסדר. פרקטיקה זו מאתגרת את ההנחה העומדת ביסודה של אדריכלות משאבי האנוש, שלפיה ערכן וייחודיותן של מיומנויות העובדים הם הקריטריונים המכריעים. הניתוק בין העבודה, שהיא רבת ערך עד כדי כך שהיא נחשבת כ"נושא חירום" ואסור שיחולו בה עיכובים, לבין העובדים המבצעים אותה, מאפשר התעלמות ממיומנויות העובדים והפיכתן ללא-רלוונטיות.

חשיבותה של ההיכרות האישית מתעצמת כאשר בוחנים את כוונת הקליטה המובעת על-ידי המרואיינים כלפי מזכירות ופקידות. להבדיל מעובדי הניקיון, הפקידות והמזכירות מנוידות פחות ועובדות בדרך כלל במשרד מסוים, וכך קורה שהן מוכרות לעובדי המשרד האחרים ובכללם לממונה. הקרבה לבעלי סטטוס ארגוני גבוה יוצרת נראות גבוהה. כלומר, מזכירות ופקידות, שעובדות במשרדים במשך תקופות ממושכות ומפתחות היכרות אישית עם ממונים בארגון, נהנות מקרבה יחסית לבעלי סטטוס ארגוני גבוה. להבדיל מהן, עובדי הניקיון מועברים תדיר בין סניפי הארגון ועבודתם נעשית תכופות אחרי שעות העבודה של

יתר העובדים או מחוץ לכותלי הארגון, ולפיכך הם אינם מפתחים היכרות כזאת וכך אינם מתקרבים לבעלי סטטוס ארגוני גבוה. ממונים בארגון אינם נחשפים לקבוצת עובדי הניקיון, אינם מכירים אותם ולכן אינם חשים מחויבים כלפיהם. נשאלת השאלה כיצד מתבטאת המחויבות בדרכי הדיבור המתייחסות ליישום החוק ביחס לעובדים קרובים חברתית לעומת אלה המורחקים חברתית. לגבי עובדים המוכרים למרואיינים (קרובים חברתית), מרבית המרואיינים הביעו כוונה לפעול בהתאם לחוק, להשוות את תנאיהם ולקלוט אותם בתום תשעה חודשי העסקה. להבדיל, לגבי עובדים שאינם מכירים (מורחקים חברתית), כגון עובדי ניקיון ופקידות המבצעות עבודות משרד פשוטות יחסית, מנהלי משאבי אנוש מתכוונים לעקוף את החוק על-ידי התקשרות עם קבלני שירותים למיניהם. בדברי המרואיין הבא נחשפת הלוגיקה הזאת, המנחה אותו בביסוס כוונתו בנוגע לשאלה כלפי אילו עובדים יישם את החוק:

לא משנה לי אם הניקיון ייעשה דרך מיקור חוץ או דרך קבלני כוח אדם... לעומת זאת, מזכירה שאני צריך כל הזמן, זה צודק מאוד [שהתיקון לחוק מחייב לקלוט אותה להעסקה ישירה]... וזה ההבדל.

(גדעון חנוך, מנהל משאבי אנוש, מוסד ציבורי)

לכאורה, ההבדל שהמרואיין מציג בין עובדי ניקיון למוזכרות נעוץ במידת הזדקקותו של הארגון לשני סוגי העבודה. אך הבדל זה אינו מובן מאליו. למעשה, קשה לחשוב על ארגון שאינו זקוק לעובדי ניקיון לשם החזקתו במצב תקין וראוי. אלא שלגבי עובדי ניקיון כבר התבססה האפשרות להעסיקם לא כעובדים אלא כחלק מקניית "שירות". אפשרות זו אינה תקפה (בתקופת המחקר) לגבי עבודת מוזכרות. ההתחקות אחר מבנה ההצדקה המשתקף בדברי המרואיין חושפת שימוש מתחלף בקטגוריה "צודק" ובקטגוריה "אפשרי". האפשרי הוא צודק. רוח דומה נשמעת אצל המרואיין הבא, כאשר הפעם מדובר במוקדניות ולא בעובדי ניקיון. חשוב לראות שמרואיין זה מתייחס ישירות להיכרותן של המוזכרות עם בכירים בארגון כסיבה לשיפור תנאי העסקתן:

אם מוקדנית תשבות, אז לא יהיה שירות טלפוני, זה לא נורא, יבואו למשרד ויקבלו במקום את העדכון. אבל אם מוזכרות שובתות, אז כל הארגון מושבת... מה עוד שהמנהלים מתרגלים ונקשרים בטבעיות למוזכרות שלהם. המנהלים לחצו להיטיב את שכרן, והן קיבלו יותר ממה שקיבלו עובדי קבלן אחרים.

(פנחס לויתן, סמנכ"ל למשאבי אנוש, מוסד ציבורי)

כלומר, המרואיין מפריד בין עובדות שהארגון תלוי בהן מאוד לבין אלה שהוא אינו תלוי בהן. לגבי מוקדניות, שהארגון אינו תלוי מאוד בהן, אין כוונת קליטה, ואם הן ישבתו "זה לא נורא". מבנה ההצדקה אינו מבטא את ערכה של המיומנות ואף לא את נדירותה. הנימוק הקובע הוא מרכזיות הפונקציה לתפקודם של העובדים הבכירים. לפיכך, בכל הנוגע למוזכרות, שהמנהלים הבכירים תלויים ישירות בעבודתן, המרואיין סבור שיש למנוע מצב שבו "כל הארגון מושבת", ולא רק משום שהמנהלים אינם יכולים לתפקד באופן תקין, אלא גם (ובעיקר) משום שהמנהלים מזדהים עם מצוקותיהן ותביעותיהן של מוזכרותיהם ונרתמים להפעלת לחץ לטובתן. אפשר להבין את הלחץ הזה של המנהלים הבכירים בארגון כתוצאתו של תהליך שהמרואיין מתאר אותו במילים "המנהלים מתרגלים ונקשרים בטבעיות למוזכרות שלהם". מעניין השימוש שהמרואיין עושה במילה "טבעיות". אכן, רבים יסכימו

שבני אדם שנמצאים באינטראקציה (ובוודאי באינטראקציה ממושכת, חיובית ופורייה) מפתחים קשרים הדדיים באופן טבעי. תנאי קריטי להתקשרות הדדית זו הוא אפשרות לאינטראקציה. אפשרות זו מתקיימת, לפי הדוגמה שלעיל, לגבי מזכירות וקלדניות, אך לא לגבי מוקדניות ועובדי ניקיון. ה"טבעיות" אומנם מתאימה לתיאור יחס של ממונים כלפי מזכירותיהם וקלדניותיהם, אך נעדרת מתיאורי היחס כלפי מוקדניות ועובדי ניקיון, מכיוון שה"טבעי" בתנאי תלות ואינטראקציה יומיומית אינו יכול להתנסח כ"טבעי" בתנאי ריחוק ואנונימיות, המאפשרים ואף מצדיקים nonperson treatment. במילים אחרות, הפיכתו של עובד קבלן כוח אדם או עובד קבלן שירותים ללא-אדם תלויה באפשרות להתייחס אל העובד כאל זר, נטול אפיונים מקרבים, כמו שם או מרחב ארגוני המקושר אליו. אפיונים מבניים-דמוגרפיים, כמו אי-שליטה בעברית תקנית, תורמים תרומה מהותית למילוי תנאי הזרות.

המרואיינים מבנים מדרג בין עובדים מוכרים, שהם מחויבים להם, לבין עובדים אנונימיים, שהם אינם מחויבים להם. למדרג זה מאפיין נוסף, והוא צורת ההתייחסות הכללית אל העובדים. חלק ניכר מהמרואיינים השתמשו באמירות שיכולות להתפרש כמנמיכות כלפי עובדי קבלני כוח אדם, כשהמשותף לכולם הוא שאינם מוכרים לבכירים בארגון: מצדנו, שהקבלן יעשה את העבודה עם גמדים קטנים, עם רובוטים, עם פיות וקוסמים, לא אכפת לי.

(בני תלמוד, סמנכ"ל למשאבי אנוש, מוסד ציבורי)

צורת הדיבור של המרואיינין מבטאת התעלמות מהממד האנושי של העובדים והתייחסות אליהם כאילו הם בלתי אנושיים: רובוטים - כלומר, מכונות; גמדים, פיות וקוסמים - יצירי דמיון חביבים, הלקוחים מעולם התוכן של האגדות וסיפורי הילדים. כך הדובר מטשטש את אנושיותם של העובדים ומנתק אותם מהעבודה שמתבצעת. הניסוח שלו מזכיר אגדות שבהן מוטל על הגיבור לבצע עבודת פרך, ובדרך נס העבודה מתבצעת בן-לילה על-ידי יצורים קסומים. באגדות כאלה, יצורים מאגיים, לא אנושיים, מתנדבים להיחלץ לעזרת הגיבור הטוב, הראוי לעזרה. יצורים לא-אנושיים אינם מבקשים תמורה בעד עבודתם אלא מעניקים אותה בחפץ לב. מכיוון שהקביל את העובדים לנותני העזרה המאגיים, משתמע שהארגון מקביל לגיבור, שמעצם הווייתו הוא ראוי וזכאי לסיוע. גם אם סביר שהמרואיינין לא חשב על כל אלה בעת שהתבטא כך, ניסוחו מאפשר לו להציג את עצמו באור חיובי וניטרלי, והוא מהווה צוהר לבחינת העולם הערכי שממנו שאב את הדימוי שבחר להשתמש בו. התוצר החברתי של דימוי זה הוא הרחקת העובדים מאנושיותם. עובדים שאינם באינטראקציה עם בכירים בארגון עוברים "דה-הומניזציה" בעולמו. גם מניסוחיהם ומהסבריהם של מרואיינים אחרים עולה תמונה המציגה ניסיון עקבי לנטרל את המחויבות כלפי הממד האנושי של עובדים אלה:

בעיניים שלנו, קנינו שירותים, שירותי קלידה, מקבלן, על-פי חוק המכרזים, וזה תואם את מדיניות הממשלה לגבי הוצאת עבודות אל מחוץ לממשלה בקונספט של outsourcing. מבחינתנו, קנינו שירות, והתשלום עבור השירות מתבסס על תפוקות, כלומר פר נקישה או פר קלידה, ללא שום זיקה לכמות כוח האדם שמועסק לצורך זה. זה outsourcing טהור מבחינתנו.

(ראובן נחמני, סמנכ"ל למשאבי אנוש, מוסד ציבורי)

החלפת העובדת בעבודה מוצגת כאן כאפשרית, מכיוון שהארגון פִּימת את העבודה והגדירה כמורכבת מיחידות עבודה ברורות וספירות. הספירה "פר נקישה", שנשמעת "רציונלית" או "מדעית" מאוד, מעלימה את העובדת שמבצעת את הנקישה. כימות העבודה, שמוצג בדברי המרואיין כמאפשר מיקור חוץ של עבודת ההקלדה, מתנסח כשיטה רציונלית, ולפיכך חיובית, מעשית ונטולת בעייתיות. אך ייתכן שהמרואיין עצמו חש בבעייתיות שבדבריו, ואנו משערים זאת לפי שימושו החוזר בזווית הראייה הארגונית ("בעיניים שלנו", "מבחינתנו"), המנכיח אוטומטיות זוויות ראייה חלופיות; כי אם אפשר לראות את הדברים באופן מסוים, משמע שאפשר לראותם גם אחרת. ואומנם, מרואיין זה ער לבעייתיות שבכימות העבודה ומסחורה, מכיוון שבתקופת הריאיון נדונה בבית-הדין לעבודה תביעה להכרה ביחסי עובד-מעביד, שהוגשה כלפי ארגון אחר, שהעסיק עובדים באופן דומה. תביעה זו הופנתה אומנם כלפי ארגון אחר, אך היא בכל זאת עימתה ארגונים נוספים, ובהם ארגונו של המרואיין, עם דרכי ההעסקה הבלתי שגרתיות שהם נוקטים בהן.

דיון

הרקע לבעיית העסקה הבלתי שגרתית במגזר הציבורי בישראל, להיווצרותה ולמאפייניה, טמון בכוונתם של הארגונים להזויל את עלויות ההעסקה שלהם, ובתוך כך להחליש את כוחם של האיגודים המקצועיים, על-ידי מיסוד חלופה לעבודה המאורגנת. מנהלי משאבי האנוש שהשתתפו במחקר ביטאו תפיסה הרואה בעבודה המאורגנת נטל ארגוני ומכשול בדרך ל"גמישות ניהולית", כפי שהם מכנים זאת. עובדים קבועים הוצגו בדבריהם כמי שאינם משתפים פעולה עם מטרות הארגון, וכמי שמונחים, כמו נציגיהם, על-ידי אינטרסים אישיים בלבד. במילים אחרות, ניכר שארגונים תופסים את עצמם כמצויים בקונפליקט עם עובדים קבועים ומאורגנים, שנסב סביב סוגיות של חריצות, אכפתיות והפגנת רצון טוב, שהמנהלים מציגים את עצמם כמחויבים להם ואת העובדים הקבועים כמתנכרים להם.

כפתרון לקונפליקט נתפס זה, צמח הפתרון של הדרה ארגונית של עובדים: ארגוני המגזר הציבורי "פטרו" את עצמם מההכרח לקיים עם העובד יחסי עובד-מעביד על-ידי העסקה באמצעות חברות כוח אדם וקבלנים. כך נוצרה בארגון פרגמנטציה, שמאפשרת לתבניות העסקה האופייניות לשוק עבודה משני לחלחל לתוך שוק העבודה הראשוני (Atkinson, 1987). לנוכח פרגמנטציה זו, המרואיינים מבטאים קונפליקטים שונים כלפי קבוצות עובדים שונות. כלפי עובדים קבועים המרואיינים מבטאים קונפליקט שנובע מתפיסתם את העובדים הקבועים כמי שאינם מחויבים לארגון. להבדיל, כלפי עובדים של קבלני כוח אדם המרואיינים מבטאים קונפליקט הנוגע לזכאותם של העובדים לתנאי העסקה שווים לאלה של העובדים הקבועים. מנקודת מבטם של המרואיינים, שכבת עובדים המנושלת מזכאותה לתנאי העסקה היא בבחינת "הצלה" ו"פתרון" לבעייתיות שנוצרה סביב העבודה המאורגנת.

האפשרות לגייס שכבת עובדים מודרת ארגונית נוצרת בהקשר של הדרה חברתית מבנית מתמשכת, המציבה קבוצות אוכלוסייה בשולי שוק העבודה: נשים, מזרחיים, עולים, תושבי הפריפריה וישראלים-פלסטינים. לעתים קרובות צירי ההדרה מתלכדים, ומתקבל

פרופיל "טיפוסי". לדוגמה, עובדת חברת כוח אדם שהיא אישה מזרחית, או עולה שהיא גם תושבת הפריפריה. במילים אחרות, סגרגציה מגדרית, אתנית, גאוגרפית ודמוגרפית מיוצרת מחדש בשוק העבודה של ההעסקה באמצעות חברות כוח אדם וקבלנים. במציאות ארגונית קיימת זו, כאשר מגיעה נקודת ההחלטה שבה הארגונים צריכים להחליט מי מהעובדים ייקלט ומי לא, מנהלי משאבי האנוש עוסקים בהערכת ערכם וייחודיותם של העובדים המועסקים אצלם באמצעות חברות כוח אדם וקבלנים. בנקודה קריטית זו של הערכת הערך והייחודיות של העובדים מתחולל התהליך שזיהינו כהבניה דכאנית של אחרות. הבניה דכאנית של אחרות מתחוללת באמצעות שילוב של כמה מרכיבים, הכוללים היעדר נראות, היעדר אינטראקציה, הבניה של "הם" (קבוצת חוץ) ו"אנחנו" (קבוצת פנים), קונפליקט נתפס בין הקבוצות הללו, דה־הומניזציה וכימות העבודה אגב ניתוקה מהעובד. מצאנו בדברי המרואיינים התייחסות לכל אחד מהמרכיבים האלה, כמזין את האחרים וכמוזן על־ידיהם.

מניתוח התהליך עולה כי מנהלי משאבי אנוש מבנים הבחנה בין שתי קטגוריות של עובדים המועסקים באמצעות חברות כוח אדם, הבחנה הנראית כנגזרת מהמדרג הארגוני של העובדים הקבועים שנמצאים אתם בקשר במסגרת עבודתם: עובדי כוח אדם המועסקים באינטראקציה עם בכירים בארגון ונתפסים כבעלי נראות גבוהה, לעומת עובדי כוח אדם הנתפסים כבעלי נראות נמוכה בהיעדר אינטראקציה כזאת. בהמשך מתברר שהנראות הגבוהה או הנמוכה משפיעות באופן מכריע על תפיסת ערכם וייחודיותם של אותם עובדים בעיניהם של מנהלי משאבי האנוש.

הממצאים הללו מאפשרים לנו להסביר את התהליך החברתי שבמהלכו נקלטה קלדנית שופט כעובדת מדינה, בעוד קלדנית תלושי שכר (שהיא מקבוצת קלדניות) נותרה במסגרת העסקה בלתי שגרתית. ההסבר שאנו מציעות מבחין בין ייחוס הייחודיות והערך לקלדנית השופט לבין גישולה של קלדנית תלושי השכר מהערכה כזאת של ייחודיותה וערכה (deskilling and devaluing, ראו: Rogers, 2000). ייחוס הייחודיות והערך נוצר כתוצאה מנראות חברתית גבוהה, שהיא חלק מאינטראקציה עם בכיר בארגון (שופט), התלוי בעבודתה של הקלדנית. כאשר הקלדנית מועסקת כחלק מקבוצת קלדניות, נמנעת ממנה נראות חברתית והיא אינה יוצרת יחסי היכרות או תלות עם עובדים קבועים. כתוצאה מהיעדר הנראות, הקלדנית נתפסת כשייכת לקבוצת "האחרים", ובהיותה עובדת חברת כוח אדם היא תימצא חשופה לדה־אינדיבידואליזציה, ויותר מכך – לדה־הומניזציה. משמעותם של אלה במציאות תהיה היעדר מחויבות ארגונית וכן היעדר מחויבות אישית מצד מנהלי משאבי האנוש. בהקשר של התהליך שתואר, מנהלי משאבי האנוש יכולים לקבל את תנאי ההעסקה הפוגעניים כלגיטימיים. ההשוואה בין שתי הקלדניות היא בעלת חשיבות משום שיש להניח ששתיהן היו בעלות רמת ייחודיות וערך דומות לפני הצבתן הדיפרנציאלית בארגון. ההצבה הדיפרנציאלית היא המזמנת הערכה שונה של ייחודיותן וערכן.

בגלל היעדר הנראות החברתית של הקלדנית המועסקת כחלק מקבוצת קלדניות, התהליך החברתי שהיא עוברת דומה לתהליך החברתי שעוברים עובדי הניקיון, המועסקים באמצעות קבלן שירותים ואינם זוכים להזדמנות לאינטראקציה עם עובדים קבועים, דבר המעצים את תפיסתם כבעלי ערך וייחודיות נמוכים. התבססותה של תפיסה כזאת מאפשרת גם את ראייתם כ"אחרים", ובתוך כך היא מזינה תהליכים של דה־אינדיבידואליזציה ודה־הומניזציה. אלה האחרונות הן המשתקפות בדרכי הביטוי של המרואיינים.

כאשר בוחנים את דרכי הביטוי של המרואיינים מפרספקטיבה של הבניה דכאנית של אחרות, מעניין לראות שהן מייצרות מחדש את ההבחנות בין קטגוריות של עובדים. במיוחד ראויה לציון ההבחנה המוסרית בין קטגוריות של עובדות: בעוד "אנחנו", כאימהות, זכאיות ליום עבודה מקוצר כחלק מהמובן-מאליו התרבותי שמעוגן במעמדנו בארגון, "הן", כאימהות העובדות באמצעות חברות כוח אדם, אינן זכאיות לכך. יתר על כן, עצם העלאת התביעה מצדן היא פריצת גבול מוסרית, שעלולה לסבך את המדינה הן מבחינת ההוצאות והן מבחינת מדיניותה ונכונותה או אי-נכונותה להכיר ביחסי עובד-מעביד. העובדות, שתביעתן מקבלת את המשמעות הבעייתית הזאת, מוגדרות בכך כאחרות.

מרכיב קריטי בתהליך, כפי שעולה מניתוח הממצאים, הוא סוגיית התלות הנתפסת של עובדים בכירים במועסקים בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים. כפי שראינו, המרואיינים מבחינים בין תלותו של הארגון במבצעות תפקידים מסוימים (מוזכרות) לבין אי-תלותו בנותני שירותים הנתפסים כשוליים. שוליותם של שירותים אלה (מוקדניות) מוצגת כפועל יוצא של האפשרות לוותר עליהם מבלי לקטוע את תפקודו של הארגון. ממד התלות נקשר גם לסוגיה נוספת, והיא ההבחנה בין התלות בשירות לעומת התלות בעובד. מבחינת החוויה של העובד הבכיר, הנעזר במזכירה באופן יומיומי ואישי, יחסיו עמה נתפסים בעיניו כיהי תלות בה, בכישוריה ובניסיון שצברה בעבודתה מולו. במילים אחרות, במצב זה התלות היא תלות בעובדת. ולהבדיל, אותו עובד בכיר שאינו מכיר את המוקדנית, בשל המרחק הפיזי והחברתי ממנה, תופס את עצמו כמעוניין בשירות אך לא כתלוי בעובדת.

בהקשר זה מוצע ההסבר למחויבותם הדיפרנציאלית של מנהלי משאבי אנוש כלפי עובדים המועסקים בהסדרי העסקה בלתי שגרתיים. את המחויבות הדיפרנציאלית אפשר להסביר באופן הבא: ככל שנראותם החברתית של עובדי חברות כוח אדם היא גבוהה יותר, כך עולה מידת מחויבותם האישית של מנהלי משאבי אנוש כלפיהם, ואתה עולה הכוונה לקלות אותם בארגון. ולעומת זאת, עובדי חברות כוח אדם, שהם בעלי נראות חברתית נמוכה, כלומר, אלה שחשופים להבניה דכאנית של אחרותם, אינם זוכים במחויבות מצדם של מנהלי משאבי האנוש ואינם נכללים בין העובדים שייקלטו בארגון. עובדים אלה יפוטרו, ועבודתם תיעשה באמצעות קבלני שירותים, שאף עשויים להעסיק אותם בעצמם. בהיעדר מחויבות נוצרת פרקטיקה של מעבר מהעסקת עובדים לקניית שירותים, שמשמעותה בפועל היא התעלמות מהממד האנושי המגולם בעבודה. מגמה זו מקבלת לגיטימציה במסמך מטעם נציבות שירות המדינה (2001), המבקש מהמשרדים לנמק מדוע הם זקוקים לתקנים שנקראים "משרות מסגרת" ו"משרות מעבר" (קבועות וזמניות), או לנמק מדוע הם מבקשים להמיר העסקה באמצעות חברת כוח אדם לקניית שירותים (שם).

התמסדות השימוש בקניית שירותים וצמצום ההתקשרות ביחסי עובד-מעביד מייצרים מחדש הדרה ארגונית, אשר טיעונו חושף את מעגליותה: השולי נותר בשוליים. כאשר השוליים הארגוניים מאוכלסים בחברי קטגוריות חברתיות הממוקמות בשוליים של שוק העבודה, העסקה בלתי שגרתית נעשית בעלת משמעות מעגלית מדירה גם באופנים מבניים: השולי נותר בשוליים גם מהבחינה הכלכלית-חברתית.

מנגנוני ההדרה המופעלים על אוכלוסיות מוחלשות בישראל (ובמיוחד על נשים מזרחיות, נשים עולות מחבר העמים ומאתיופיה ונשים ישראליות-פלסטיניות) תומכים בהסדרי העסקה בלתי שגרתית ומאפשרים לסוחרים בבני אדם בישראל (רובינשטיין, 2003) "לגזור קופונים" חוקיים בחסותם. חשוב לבחון את תהליך הביסוס של יחסי קרבה-ריחוק,

מכיוון שהם השתקפות או צורה חדשה של הגבולות החברתיים המוכרים של "האחרות", כגון גבולות מגדריים, עדתיים או הגבול בין ותיקים למהגרים. טענה זו מתלכדת עם טענות דומות שביססו חוקרים בעולם. לדוגמה, זייטינוגלו ומוטשי (Zeytinoglu & Muteshi, 2000) מצאו שהקטגוריה החשופה ביותר לתנאי העבודה הקשים של ההעסקה הבלתי שגרתית הן נשים, במיוחד בנות מיעוטים אתניים ובנות המעמד החברתי-כלכלי הנמוך יותר.

אחד הממדים המהמירים את התמונה הוא זה הקושר בין היעדר נראות ודה-הומניזציה לבין התנהגות אלימה. הספרות הפסיכולוגית-חברתית מבהירה כי היעדר נראות הוא אחד הממדים האופייניים לקורבנות טיפוסיים של התנהגות אלימה. בהקשר זה מתבהרת גם הפגיעה בתלושי השכר, שהיא כה אופיינית למועסקים בהעסקה בלתי שגרתית: הם אינם יודעים אילו סכומים ינוכו משכרם ובאיזו אמתלה, וכאשר הם מזהים ניכויים לא חוקיים, חולשתם המבנית אינה מאפשרת להם להתגונן באמצעות חקיקת העבודה המגנה. באמצע שנות השמונים דנה ברנשטיין בחלחולה של העסקה בלתי שגרתית לתוך אזורים מוגנים של שוק העבודה, ובסיכום הדיון הביעה תקווה שנראותו החברתית של התהליך תתחוק ברגע שהוא יפגע בחלקים חזקים יותר של שוק העבודה, וכך ייווצרו צורות חדשות של התארגנות והתנגדות של העובדים. בניגוד לתקווה זו, חוקרי העבודה המאורגנת בישראל (כהן וחובריו, 2001) מראים כי שיעור העובדים המאורגנים בישראל נמצא בירידה מתמדת. ייתכן שאחד הגורמים לתופעה זו הוא התחזקותה של ההעסקה הבלתי שגרתית. מתוך ממצאי המחקר עולה תמונה פסימית, המשקפת חולשה מבנית מהותית של עובדים המועסקים באופן זה, המועצמת על-ידי ההפרדה המשפטית בין הקטגוריות של העובדים ומצמצמת מאוד את האפשרות שהעובדים יתארגנו ויתנגדו. מסתבר שמציאות זו מחייבת הגנה על עובדים שאינה תלויה באפשרותם של העובדים להתאגד.

מקורות

בן-ישראל, רות (1999). מיקור חוץ (outsourcing) "מתמקרים" החוצה: העסקת עובדים על-ידי קבלני כוח אדם, פרשנות אחרת, המרת העסקה הפורמלית בעסקה האוטנטית. שנתון משפט העבודה, ז', 5-42. האגודה הישראלית למשפט העבודה ולביטחון סוציאלי.

ביאור, חיים (24.12.2001). השוואת תנאי עובדי חברות כ"א לא תושב בקרוב. הארץ. בנימין, אורלי (2002). הדואליות ביחסים בין המדינה לנשים בישראל: המקרה של נשים המועסקות דרך חברות כוח אדם במגזר הציבורי. חברה ורווחה, כב', 455-480. ברנשטיין, דבורה (1987). המשרתת, העוזרת ועובדת הניקיון: התפתחויות בעבודת הניקיון בחברה הישראלית. מגמות, ל', 7-20.

ברק, אלישבע (2000). פסק-דין שלא פורסם, תיק מספר עע/001189/00, לוינגר נגד מדינת ישראל, שניצר, ברק וליפשיץ, בית הדין הארצי לעבודה, 2.10.2000. גלין, אמירה (1997). השלכות דפוסי עבודה גמישים על עבודת נשים בישראל. בתוך: ע' מאור (עורכת), נשים הכח העולה (ע' 76-89). תל-אביב: ספרית הפועלים.

- גלין, אמירה (2001). על התיקון לחוק העסקת עובדים על-ידי קבלני כוח אדם: האם יצא שכרנו בהפסדנו? שנתון משפט העבודה, ח, 103-126. האגודה הישראלית למשפט העבודה ולביטחון סוציאלי.
- גרינברג, לב (1993). ההסתדרות מעל לכל. ירושלים: נבו.
- הנדלס, שוקי (2001). קבלני כוח אדם: עובדים, מעסיקים ומה שביניהם. הרשות לתכנון כוח אדם, משרד העבודה והרווחה.
- חוק העסקת עובדי קבלני כוח אדם (תיקון), התש"ס-2000.
- חסידיים, יוסי (1998). כוח אדם זמני - לאן. משאבי אנוש, 123, 18-20.
- יפתחאל, אורן (2000). "אתנוקרטיה", גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של ייהוד הארץ. אלפיים, 19, 78-105.
- כהן, ינון, הברפלד, יצחק, מונדלק, גיא וספורטא, יצחק (2001). שיעור המאורגנים בארגוני עובדים וכיסוי הסכמים קיבוציים: תמונת מצב 2000. מאמר לדיון 9.01, מדינת ישראל, משרד העבודה והרווחה, הרשות לתכנון כוח אדם.
- כספי, אמנון, וייסברג, יעקב ובן הדור, בתיה (2000). ניתוח תוצאות סקר Cranet - ישראל 1999-2000. ניהול - מגזין מנהלי ישראל, 138.
- נדיב, רונית (2001). האם זקוקים עובדי קבלני כוח אדם להגנה? קבלני כוח אדם: עובדים, מעסיקים ומה שביניהם. הרשות לתכנון כוח אדם, משרד העבודה והרווחה.
- נדיב, רונית (2003). העסקה באמצעות קבלני כ"א: ישראל, 2000. הרשות לתכנון כוח אדם, משרד העבודה. מאמר לדיון מס' 13.03.
- נציבות שירות המדינה, משרד האוצר, אגף התקציבים (2001.4.17). העסקת עובדים על ידי קבלני כוח אדם במשרדי הממשלה, בעקבות אישור חוק ההסדרים במשק המדינה לשנת 2001 - הבהרות. ס.י. No102622, תיק 5210.
- קרנצ'ר, מלאכי (2003). עובדות זמניות-קבועות: בין גלובליזציה לישראל-לוף - העסקה באמצעות סוחר כוח אדם: היבטים מגדריים, חברתיים וארגוניים. בתוך: דפנה רובינשטיין ומלאכי קרנצ'ר (עורכים), עובדות זמניות-קבועות: בין גלובליזציה לישראל-לוף - חוק קבלני כוח אדם, הגרסה הישראלית (ע' 20-55). שדולת הנשים בישראל.
- רדאי, פרנסיס (1998). מדיניות העסקת עובדים באמצעות חברות כוח אדם: המחוקק, בתי המשפט וההסתדרות. ירושלים: הסתדרות העובדים הכללית החדשה, המכון למחקר כלכלי-חברתי. קרן פרידריך אברט.
- רובינשטיין, דפנה (2003). המסחר בכוח אדם והמשפט הישראלי: שיעור מקומי בכלכלה פוליטית גלובלית והסדרה משפטית של מסחר בכוח אדם בישראל. בתוך: דפנה רובינשטיין ומלאכי קרנצ'ר (עורכים), עובדות זמניות-קבועות: בין גלובליזציה לישראל-לוף - חוק קבלני כוח אדם, הגרסה הישראלית (ע' 57-86). שדולת הנשים בישראל.
- שטאובר, יהושע (1999). הטכנולוגיה והעסקת כוח אדם זמני. משאבי אנוש, יולי 1999, 4-6.
- שירום, אריה (1995). התמרת ההסתדרות 1994. רבעון לכלכלה, אפריל, 37-64.
- שירן, ויקי (2001). אנחנו מסעודה משדרות. בתוך: נעמה יישובי (עורכת), הדרה ודימוי שלילי - אי-שוויון בתקשורת הישראלית, חלק א, חוברת מאמרים בהוצאת האגודה לזכויות האזרח.

שנהב, יהודה (1995). מכונת הארגון: חקירה ביקורתית ביסודות תורת הניהול. ירושלים: שוקן.

- Amuedo-Dorantes, Catalina (2000). Work transitions into and out of involuntary temporary employment in a segmented market: Evidence from Spain. *Industrial and Labor Relations Review*, 53(2), 309–325.
- Atkinson, John (1987). Flexibility or fragmentation? The United Kingdom labor market in the eighties. *Labour and Society*, 12, 87–105.
- Baron, Robert A. & Richardson, Deborah R. (1994). *Human aggression* (second edition). New York and London: Plenum Press.
- Becker, Gary S. (1964). *Human capital*. New York, N.Y: National Bureau of Economic Research.
- Benjamin, Orly & Goclaw, Rona (2005). Narrating the power of non-standard employment: The case of the Israeli public sector. *Journal of Management Studies*, 42(3).
- Berg, Bruce L. (1998). *Qualitative research methods for the social science*. London: Viacom.
- Berkowitz, Leonard & LaPage, Andrew (1967). Weapons as aggression eliciting stimuli. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7, 202–207.
- Bernasek, Alexandra & Kinnear, Douglas (1999). Workers' willingness to accept contingent employment. *Journal of Economic Issues*, 33(2), 461–469.
- Bernstein, Deborah (1986). The subcontracting of cleaning work: A case in the casualisation of labour. *Sociological Review*, 34, 396–422.
- Braverman, Harry (1974). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. New York: Monthly Review Press.
- Burchell, J. Brendan, Day, Diana, Hudson, Maria, Ladipo, David, Mankelow, Roy, Nolan, Jane, Reed, Hannah, Wichert, Ines C. & Wilkinson, Frank (1999). *Job insecurity and work intensification: Flexibility and the changing boundaries of work*. York: York Publishing.
- Carre, Françoise & Tilly, Chris (1998). Part-time and temporary work: Flexibility for whom? *Dollars & Sense*, 215, 22–25.
- Caudron, Shari (1998). Workers' ideas for improving alternative work situations. *Workforce*, 77(12), 42–49.
- Cohany, Sharon (1996). Workers in alternative employment arrangements. *Monthly Labor Review*, 119(10), 31–45.
- Core, Françoise (1999). The continuing saga of labour market segregation. *The OEDC Observer*, 216, 42–43.
- Czander, M. William & Lee, Dong Hwan (2001). Employee commitment: A psycho-social perspective on Asian and American culture and businesses. In: John Kidd, Li Xue & Frank-Jurgen Richter (Eds.), *Maximizing human intelligence deployment in Asian business*. USA: Palgrave.
- Davidson, Linda (1999). Maximize the return on temp staff investments. *Workforce*, 78(11), 58–60.
- Davy, Jo Ann (1998). Managing manpower in the new millenium. *Managing Office Technology*, 43(2), 18–31.

- Deetz, A. Stanley (1992). *Democracy in an age of corporate colonization: Developments in communication and the politics of everyday life*. Albany: State University of New York Press.
- DePauw, Karen (1996). "Space: The Final Frontier." The invisibility of disability on the landscape of women studies. *Frontiers*, 17(2), 19–23.
- DiNatale, Marisa (2001). Characteristics of and preference for alternative work arrangements. *Monthly Labor Review*, 124(3), 28–49.
- Goffman, Ervin (1963). *Behavior in public places: Notes on the social organization of gatherings*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Hipple, Steven (2001). Contingent work in the late 1990s. *Monthly Labor Review*, 124(3), 3–27.
- Hazan, Haim (2000). Terms of visibility: Eldercare in an aging nation state – the Israeli case. *Journal of Family Issues*, 21(6), 733–750.
- Houseman, Susan (1997). Flexible staffing arrangements in the U.S. *The Worklife Report*, 10(4), 6.
- Hudson, Ken (2001). The disposable worker. *Monthly Review*, 52(11), 43–55.
- Kalleberg, Arne, Reskin, Barbara & Hudson, Ken (2000). Bad jobs in America: Standard and nonstandard employment relations and job quality in the United States. *American Sociological Review*, 65, 256–278.
- Krane, Julia & Davies Linda (2002). Sisterhood is not enough: The invisibility of mothering in shelter practice with battered women. *Affilia*, 17(2), 167–190.
- Kruger, David (2001). Job flexibility in Japan. *Far Eastern Economic Review*, 164(5), 66.
- Lankenau, E. Stephen (1999). Penhandling repertoires and routines for overcoming the nonperson treatment. *Deviant Behavior*, 20, 183–206.
- Lepak, David & Snell, Scott (1999). The human resource architecture: Toward a theory of human capital allocation and development. *The Academy of Management Review*, 24(1), 31–48.
- McClellan, Amy, Rebello-Rao, Darlene & Wyszomirski, J. Margaret (1999). Resisting Invisibility: Arts organizations and the persistent presence. *Nonprofit Management and Leadership*, 10(2), 169–183.
- Milgram, Stanley (1965). Some conditions of obedience and disobedience to authority. *Human Relations*, 18, 57–76.
- Milgram, Stanley (1974). *Obedience to authority: An experimental view*. New York: Harper and Row.
- Morishima, Motohiro (2001). Contingent workers in Japan: New developments and unexpected consequences. *Japan Labor Bulletin*, 40(3), 6–14.
- Osterman, Paul (1987). Choice among alternative internal labor market systems. *Industrial Relations*, 26, 46–67.
- Polivka, Anne (1996a). Into contingent and alternative employment: By choice? *Monthly Labor Review*, 119(10), 55–74.

- Polivka, Anne (1996b). A profile of contingent workers. *Monthly Labor Review*, 119(10), 10–21.
- Ransford, H. Edward (1968). Isolation, powerlessness and violence: A study of attitudes and participation in the watts riot. *American Journal of Sociology*, 73, 581–591.
- Rogers, K. Jacky (1995). Just a temp: Experience and structure of alienation in temporary clerical employment. *Work & Occupations*, 22(2), 137–166.
- Rogers, K. Jacky (2000). *Temps: The many faces of the changing workplace*. Ithaca: ILR Press of Cornell University Press, New York.
- Saari, Carolyn (2001). Counteracting the effects of invisibility in work with lesbian patients. *Journal of Clinical Psychology*, 57(5), 645–654.
- Schwalbe, Michael, Godwin, Sandra, Holden, Daphne, Schrock, Douglas, Thompson, Shealy & Wolkomir, Michele (2000). Generic processes in the reproduction of inequality: An interactionist analysis. *Social Forces*, 79(2), 419–453.
- Struch, Naomi & Schwartz, H. Shalom (1989). Intergroup aggression: Its predictors and distinctness from in-group bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 364–373.
- Walton, E. Richard (1985). From control to commitment in the workplace. *Harvard Business School*, 63, 77–84.
- Witkin, L. Stanley (1998). Chronicity and invisibility. *Social Work*, 43(4), 293–295.
- Worchel, Stephen & Andreoli, M. Virginia (1978). Facilitation of social interaction through deindividuation of the target. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 549–556.
- Zeytinoglu, Isik Urla & Muteshi, Jacinta Khasiala (2000). Gender, race and class dimensions of nonstandard work. *Relations Industrielles*, 55(1), 133–167.
- Zimbardo, G. Philip (1969). The human choice: Individuation, reason, and order Versus deindividuation, impulse, and chaos. In: W.J. Arnold & D. Levine (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation* (pp. 237–307). Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

סודיות ועמימות גרעינית כצורה של אינטימיות תרבותית: חברת הסיכון העולמית ופרשת ואנונו במודרניות הרפלקסיבית

אורי בן-אליעזר* ואדריאנה קמפ**

תקציר. מחקרים על פעילותן של תנועות חברתיות טרנס-לאומיות בחברת הסיכון העולמית נוטים לראות במרכזיותן ובהשפעתן תוצר של שתי טרנספורמציות מרכזיות: הירידה במעמדה של מדינת הלאום כמוקד של כוח וריבונות, וצמיחתה של חברה אזרחית פעילה. "פרשת ואנונו", הטכנאי שנידון לשמונה-עשרה שנות מאסר בגלל פרסום סודות הגרעין של ישראל, והתגובה למעשיו, במישור המקומי והכלל-עולמי גם יחד, משמשות דווקא לניתוח המכשולים העומדים בפני תנועות חברתיות טרנס-לאומיות, השואפות להשפיע על מדיניות הגרעין ולתרום לשינוי כלל-עולמי. מכשולים אלה נובעים בעיקר מהפוליטיקה התרבותית של "מדינת הסוד" הגרעינית, המכוננת ריבונות לאומית והמגייסת את החברה האזרחית המקומית באמצעות יצירת סודיות ועמימות בכל הנוגע לנושא הגרעין. מתוך הבנה שאי אפשר לצמצם את ממדיה של "התערבות זרה" לתחום היחסים בין המדינות, המאמר תורם לספרות הולכת וגדלה המסבירה יחסים טרנס-לאומיים ופוליטיקה עולמית באמצעות מערכות יחסים בין שחקנים שונים הפועלים בוירה מתוך השפעה של נורמות, זהויות ותרבות בכלל. בין השאר, המאמר מסביר מדוע, על אף השינויים המתחוללים בעולמנו, מדינות הלאום עדיין אתנו, והאידיאל של עולם נקי מגרעין רחוק מלהתגשם.

זה כחמש-עשרה שנה נוהגים כעשרים איש להתאסף מדי שבת, בשעות אחר-הצהריים המוקדמות, למשמרת מחאה מול השגרירות הישראלית בלונדון. הם מציינים דוכן ובו ספרים, חוברות, עלונים, כרזות וטופסי מחאה, הנוגעים למרדכי ואנונו ולפירוזו של המזרח-התיכון מנשק גרעיני. ואנונו הפיץ את סודות הגרעין של ישראל, ובשנת 1988 נידון לשמונה-עשרה שנות מאסר באשמת בגידה. הנאספים מול השגרירות אינם מחסירים כמעט אף שבת אחת, והם גאים בכך מאוד. מי הם? מה מניע אותם? כיצד הם קשורים לגורלו של אדם שפרסם רבים את סודות הגרעין של ישראל? מדוע הם מגלים עניין במה שנעשה אי-שם במזרח-התיכון?

מחאות כאלה, אף שהן עלולות להיראות כקוריוז, מספקות תובנה סוציולוגית לגבי פעילותן של תנועות חברתיות טרנס-לאומיות (להלן – ת"ל), במה שניתן לכנותו "חברת סיכון עולמית", שהיא חברה המתייחדת בכך שסיכונה אינם "חיצוניים" לארגון החברתי ואינם בלתי תלויים בו, אלא הם "סיכונים מחושבים", שהחברה עצמה יוצרת אותם כחלק מהתפתחותה הטכנולוגית והתעשייתית, מטפלת בהם, מתווכחת על הסכנות הכרוכות בהם

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

** החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

ובוחנת דרכים שונות להתמודד עם משמעותם (Beck, 1999; Beck et al., 2003). אחד הנושאים הטיפוסיים שבהן עוסקות התט"ל בחברת הסיכון העולמית הוא סכנת הגרעין. מנקודת ראות תאורטית, הפעילות האנטי-גרעינית ממחישה את האופן שבו תהליכים נורמטיביים, ולא רק פוליטיקה של חישובים ואינטרסים צרים, מתגבשים כדי להשפיע במסגרת הפוליטיקה העולמית באמצעות פעולה קולקטיבית טרנס-לאומית. במקרים רבים, כמו גם בפרשת ואנונו, נוספת לפעילות הגלובלית הערכית גם ביקורת ישירה נגד מדינת הלאום ונגד מומחיה, המנהלים את ענייני הגרעין בסודיות מוחלטת ואנטי-דמוקרטית ובאופן שעלול להשפיע על חייהם ועל גורלם של בני אדם רבים.

האם צלחה דרכם של המפגינים למען ואנונו ולמען פירווי המזרח-התיכון ממשק גרעיני? האם פרשת ואנונו תמחיש את העובדה שהמדינה הישראלית מתחברת למגמות עולמיות ועוברת תהליכים של שינוי, העשויים להופכה למדינה טרנס-לאומית, קוסמופוליטית, על-לאומית או נאו-לאומית (אפשרות שתאוריות שונות הצביעו עליה), או שמא ההפך הוא הנכון?¹

אחת הנקודות המעניינות העולות מהפרשה היא שמדיניות הסודיות והעמימות הגרעינית הישראלית לא השתנתה, אף-על-פי שסודותיה הגרעיניים של ישראל נחשפו על-ידי ואנונו ומאוחר יותר על-ידי תנועות וארגונים גלובליים שונים. עובדה זו מחייבת הסבר. מדוע מדינה ממשיכה לשמור סודות גלויים? דומה כי המושג מודרניזציה רפלקסיבית והתחלקות אחר יחסי הכוח בחברת הסיכון העולמית עשויים לספק לנו הסבר לתופעה זו.

הגרעין בחברת הסיכון העולמית

זכות היוצרים על המושג "חברת הסיכון העולמית" שייכת לסוציולוג הגרמני אולריך בק. לטענתו של בק, במודרניות השנייה הסיכונים החדשים והישנים עומדים במרכזו של השיח הציבורי הרבה יותר מבעבר. אירועים הרי גורל, כגון אסון צ'רנוביל והענן הגרעיני שריחף מעל אירופה בעקבות התקלה בכור הגרעיני, החור באוזון והתחממות כדור הארץ, או אפילו הפיגוע במגדלי התאומים ב-9 בנובמבר ותופעת הטרור העולמי בכלל, כל אלה העצימו את ההכרה האנושית ביכולתה ההרסנית של הטכנולוגיה, בקושי לרסנה ובשימוש לרעה הנעשה בה. מודעות זו הביאה לכרסום בהגמוניה של המחליטים המסורתיים, הלוא הם נציגי המדינה המבטיחה שלום וביטחון לאזרחיה, וכן בהגמוניה של המומחים, שהנחות היסוד הרציונליות שלהם התערערו במידת-מה, והתברר כמה קשה להם לשלוט במצב או להודות בתוצאות ההרסניות העשויות להיווצר כתוצאה מהפיתוח הטכנולוגי.

לטענתו של בק (לדוגמה: Beck, 1996, p. 16), מדובר בהתפכחות מאתוס הוודאות, שהמדינה ומוסדותיה השונים הפיצו בעידן המודרניזציה הראשונה, וכן בשינוי שחל בדפוסי הפעולה הקולקטיבית. שני ביטויי הברורים של שינוי זה כונו בפי בק "פוליטיקה גלובלית של מעלה" ו"פוליטיקה גלובלית של מטה". הפוליטיקה של מעלה מתאפיינת בכינונם של מוסדות בינלאומיים ואמנות בינלאומיות לרוב. בנושא הגרעין, אם ניישם את תפיסתו, הרי אפשר למצוא דוגמה לפוליטיקה הגלובלית של מעלה ב-Nuclear Non-Proliferation Treaty (NPT). זוהי אמנה שמדינות רבות חתמו עליה בקיץ 1968, כדי

1. על טענה בדבר אפשרות כזו ביחס לישראל, ראו: רם, 2003.

למנוע העברה של נשק גרעיני או טכנולוגיה גרעינית ממדינות בעלות נשק כזה לכל מדינה אחרת; או ב"Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty", שהמדינות בעלות העוצמה הגרעינית המוכרת חתמו עליה בספטמבר 1996.² הפוליטיקה הגלובלית של מטה, לעומת זאת, היא אותה פוליטיקה העוסקת בנושאים של שלום, אקולוגיה וגרעין, באמצעות תנועות חברתיות כמו Greenpeace, Friends of Earth או The International Peace Bureau. תנועות גלובליות אלה פועלות מחוץ למוסדות הייצוגיים העולמיים ומעבר להם, והן נוקטות בדרך כלל פעולות קולקטיביות שאינן ממוסדות ורשמיות כל-כך. הן נוהגות ללחוץ על מקבלי ההחלטות, להפיץ ידע על הגרעין, להמחיש את סכנת הגרעין באמצעים סמליים שונים, ולהרתיע, לחנך ולהפגין נגד פיתוח הגרעין או נגד שימוש בו העלול לפגוע בסביבה. המאבק האנטי-גרעיני של התנועות הללו מוצג כמאבק גלובלי: מאבק למען השלום העולמי, שהנשק הגרעיני מאיים עליו; שמירה על האקולוגיה של כדור הארץ, שהמודעות לשבריריותו גברה בעשורים האחרונים; וכן מאבק על זכויות האדם, העלולות להישלל בעקבות הפיתוח הגרעיני. בפרשת ואנונו, נושא זכויות האדם קיבל ממד נוסף, המתאפיין בתפיסה אוניברסלית של זכויות ובנרטיב פוסט לאומי, שלפיו הנאבקים נגד הפיתוח הגרעיני זכאים להגנה, ואין לקבל עוד את העיקרון "הווסטפלי", שלפיו כל מדינה היא ריבונית בתחומה ולפיכך רשאית להדוף התערבות מבחוץ ולהפר בלי הפרעה זכויות שונות של אזרחיה (על האוניברסליוזציה של זכויות האדם, ראו, לדוגמה: Brysk, 2002).

בעבודותיו הראשונות היה בק אופטימי וסבר כי הפוליטיזציה של הסיכון תאפשר צורות חדשות של פעולה פוליטית שאינה תחומה במדינת הלאום, וצורות פעולה אלה עשויות לפתור חלק מבעיות הסיכון. אך עם השנים מיתנו הוא ושותפיו את עמדתם. הם הגיעו למסקנה שהרפלקסיביות האופיינית למודרניות החדשה אומנם ערערה את מוסדות המודרניזציה הראשונה והביאה להתפכחות מאמיתות רבות שלה, אך היא לא העלתה כתחליף סוג חדש של אמונה או של הבטחה ביחס לעתיד, ובמובנים מסוימים היא עדיין שבויה בעברה. לפיכך, הסדר החברתי הרפלקסיבי הוא עדיין מודרני ביסודו. גם משבריו וגם הפתרונות להם עולים מתוכו ומוכרעים לא פעם בצורה של משא-ומתן ומאבקי כוח, שאי אפשר לצפות מראש את תוצאותיהם. מודרניות רפלקסיבית זו נראית כמעין שדה רחב של ניסויים חברתיים, שבהם סוגים שונים של קשרים חברתיים ישנים ושל צורות פוליטיות קודמות אומנם מתפרקים או נחלשים תחת לחצה של הגלובליזציה, אך עדיין נותרת השאלה לאן התהליך מוביל, ושאלה זו נתונה לחקירה אמפירית העשויה להצביע על מהלכה (Beck, 2003; Beck et al., 2003).

לא כולם היו שותפים לעמדתו הזהירה של בק. מחקרים שונים שנערכו בשנים האחרונות נטו להציג את ההשפעה הרבה של התט"ל בפוליטיקה הגלובלית ולייחס אותה להיחלשות כוחה של מדינת הלאום ולפוליטיקה של התט"ל עצמן. לדוגמה, "המודל הספירלי" שפיתחו ריס, רופ וסיקינג (Risse, Ropp & Sikkink, 1999) בנושא זכויות האדם הצביע על האופן שבו רשתות גלובליות משפיעות ברמה המקומית. כאשר קבוצות מקומיות מבקשות את עזרת התט"ל, הללו נענות, חוברות אל הקבוצות המקומיות, ובכוחות משותפים הן מחוללות שינוי חברתי (ibid, p. 235). חשיבותם של מחקרים מסוג זה נובעת לא רק מכך שהמודל הספירלי עומד במבחן המציאות במקומות שונים בעולם, אלא מנקודת מבט

2. <http://www.fas.org/nukes/control/npt>

תאורטית נוספת: החוקרים הללו לא עסקו בשאלת ההשפעה הפוליטית מתוך הנחות יסוד של פעולה רציונלית (שבה המדינה מאמצת סטנדרטים של שמירה על זכויות אדם בשל לחצים חיצוניים המופעלים עליה מצד מדינות אחרות, או בשל היתרונות שהיא עשויה להשיג במערכת העולמית כתוצאה מאימוץ זכויות אלה), אלא מתוך גישה "קונסטרוקטיביסטית". לפי גישה זו, החיבור בין הגלובלי למקומי עשוי להשפיע משום שהוא מבוסס על האפשרות שקשרי הגומלין הארגוניים יביאו להפצת נורמות חדשות של זכויות וחירויות, לחלולן העמוק בחברה הנתונה, להפנמתן באמצעות תהליכי סוציאליזציה ואפילו להשפעה על מדינה שלא שמרה על הזכויות הללו לפני כן ועתה היא נאלצת לעשות זאת בשל השינוי החברתי והלחצים המופעלים עליה.³

כך הופנתה תשומת הלב המחקרית לחשיבותם של גורמים תרבותיים בשדה הפוליטיקה וכן לאופן שבו תפיסת מציאות חדשה עשויה לחלחל לתוך חברות נתונות כתוצאה מהשפעות "חיצוניות". בכל זאת, גם מבלי להמעיט מהשפעתה של הגלובליזציה על המדינה ועל העקרונות המארגנים של שליטתה, ומבלי להתעלם מכך שרבות מסמכויותיה של המדינה (במערב, לפחות) הועברו מן הרמה הלאומית לרמה הגלובלית, בתחומי הכלכלה, התקשורת, שוק העבודה ואפילו הביטחון (לדוגמה: Held & McGrew, 2000; Castells, 1997; Holton, 1998), דומה שמחקרים רבים שעסקו בתט"ל הגזימו לעתים בכוח שייחסו להן, מבלי שחקרו במדוקדק כיצד התנועות הללו משפיעות, על מי הן משפיעות, באילו תחומים, באילו נושאים ועל-פי אילו נורמות והשקפות עולם. ייתכן גם שההסתכלות הבינרית על המציאות, במונחים של פוליטיקה "חדשה" לעומת "ישנה" (שהניעה חוקרים להסיק מסקנות ביחס לחולשתה של מדינת הלאום מזה ועוצמתן של התט"ל מזה), היא פשטנית למדי, שהרי השניים אינם שני הפכים, וקיומו של האחד אינו מפחית מקיומו של האחר.⁴ ודאי שיש להעמיד במבחן מציאות מדוקדק יותר גם את הטענה הרווחת בקרב חלק מחוקרי התט"ל, שלפיה החיבורים בין הממד הגלובלי, הממד הלאומי והמדד המקומי לבין השפעתן של התט"ל מקרבים את החברה האנושית לעבר אידאל של "חברה אורחית גלובלית" או של "דמוקרטיה קוסמופוליטית", שהיחיד ישיג בה רמה ניכרת של שחרור וחירות בסביבתו, והשלטון ילך וייעשה גלובלי במהותו (Archibugi & Held, 1995; Cox, 1999; Held, 1995; Holden, 2000; Kaldor, 2003; Lipschutz, 1996; Macdonald, 1994; Smith, 1998; Chatfield & Pagnucco, 1998).

התייחסות לסוגיית הגרעין הישראלית ולפרשת ואנונו, המתרחשת בעידן של מודרניות חדשה, תאפשר בחינה אמפירית של מערכות יחסים בעידן המודרניות השנייה. היא תראה כי הרפלקסיביות הגלובלית אינה מביאה תמיד להיווצרותה של התאמה נורמטיבית בין הגלובלי למקומי. יתר על כן, גישה קונסטרוקטיביסטית תבחן לא רק את ההשפעה התרבותית של התט"ל, שהחוקרים השונים נטו להתמקד בה, אלא גם את האופן שבו מדינת הלאום

3. על שימושים נוספים במודל הספירלי, על הגישה הקונסטרוקטיביסטית ועל היחס בין הגלובלי ללוקלי בנושא תנועות חברתיות ותנועות טרנס-לאומיות, ראו: Callaghy, 1998; Barker & Soye, 1998; Rothman & Oliver, 1999; Rucht, 1993; Meyer & Marullo, 1992; et al., 2001.

4. במובן זה צודק גם טארו (Tarrow, 1998) כאשר הוא טוען שמחקרים רבים על התט"ל אינם רגישים מספיק להשפעה המקומית שיש לפעילות הגלובלית, משום שהם מקטינים את תפקידה של מדינת הלאום או מתעלמים מתפקידה המרכזי של החברה האורחית המקומית בעידן החדש.

מעורבת בפוליטיקה התרבותית (במיוחד במודרניות השנייה), תוך כדי כך שהיא מכוננת נורמטיבית את אזרחיה כדי שאלה יעשו את רצונה.⁵

הוגים שונים ראו את הידע האנושי כמאורגן ומכוון על-ידי בעלי כוח וכן קבע על-ידי יחסי כוח. מישל פוקו כינה זאת בשם שיח וסדר שיח (2005). בנו ובנפורד (Benford, 1992; Snow & Benford, 1993) קראו לאסטרטגיה של הבניית קוגניציות משותפות לבני אדם בשם "מסגרת פרשנות" (frame alignment). אחרים קראו לאותה תופעה בשמות אחרים. בכל מקרה, מדובר בתהליך חברתי ופוליטי של התאמת פרשנויות למאורעות ולהתרחשויות בדרך שמעניקה למשתתפים מסגרות פרשנות קבועות וברורות, שעל-פיהן הם שופטים את המציאות ופועלים בה. אכן, כל מחקר על השפעה גלובלית בעידן הרפלקסיבי של חברת הסיכון העולמית צריך להביא בחשבון גם את המאבק התרבותי על מסגרות הפרשנות או על כינונו של שיח, המתרחש בין התנועות הגלובליות, החברה האזרחית המקומית והמדינה הלאומית גם יחד, שאם לא כן, תיווצר תמונת מציאות חסרה.

ישראל היא דוגמה נאותה לחקירה כזאת. בנושאים רבים היא עומדת היטב בתנאים שבק ועמיתיו הציבו למדינה שעברה ממודרניזציה ראשונה לשנייה. מעבר זה כלל משברים לרוב, בתחום הכלכלי, הפוליטי, המדיני, התרבותי והחברתי, ואלה שחקו את בסיס הוודאות של העידן הישן. די אם נזכיר את השינויים שחלו בשיטת הבחירות, את התפרקותו של האיגוד המקצועי הגדול, את הסכמי השלום הבלתי ממומשים, את התחלפותם המהירה של ראשי הממשלות, את המעבר למשק פתוח ונאו-ליברלי וכדומה. נוסף על כך, בתחומים שונים ישראל מושפעת ישירות מהחברה הגלובלית ומשלל תנועותיה הטרנס-לאומיות: בכלכלה, בשוק העבודה, בהגירה, בצרכנות, בתרבות הפנאי, בתקשורת, בתיירות, במאבק הפמיניסטי ואפילו במבנה הצבא (אלחאג' ובן-אליעזר, 2004; הרצוג, 2000; פילק ורם, 2004; קימרלינג, 2004; רם, 2005; Shafir & Peled, 2000; Kemp & Raijman, 2004). בישראל ישנן גם עמותות, תנועות חברתיות חדשות וארגונים בינלאומיים לא-ממשלתיים (INGOs) רבים. למעשה, על-פי הנוסח "הרפלקסיבי" הנפוץ במקומות רבים בעולם, בחמש-עשרה השנים האחרונות צמחו בישראל עמותות ותנועות חדשות בשיעור יוצא דופן (גדרון, כץ ובר, 2003; ישי, 2003; פלד ואופיר, 2001), שרבות מהן עוסקות בנושאים "חדשים", שישראל הקולקטיביסטית והממלכתית של המודרניות הראשונה כמעט לא הכירה אותם; נושאים בעלי גוון ליברלי, המתייחסים ליחיד, לזכויותיו, להעדפותיו, לגופו, לחירותו, לזהותו ולסביבתו הקרובה, במיוחד זו העירונית והאקולוגית (בן-אליעזר, 1999). כחלק מתפיסה חדשה של איכות חיים, קיימות בישראל אפילו הגדרות סיכון (risk definitions) חדשות; לדוגמה, ביחס לזיהום נחלים, לקרינה מאנטנות סלולריות, ביחס לטרור ואפילו לפחד ממחלות נגיפיות. כל אלה גובלים לא פעם בפניקה ציבורית, האופיינית כליכך לפוליטיקה של חברת סיכון. למרות כל זאת, פרשת ואנונו עשויה להרחיב את ההסתכלות על מצבן של מדינות ואוכלוסיותיהן בחברת הסיכון העולמית, שהרי מי שקרינה מטלפונים סלולריים מדידה שינה מעיניו סביר שיחשוש מן ההשפעות הצבאיות והאקולוגיות שיש לקיומו של כור גרעיני, שמקורות זרים מצייגים אותו כבית-חרושת משוכלל לנשק אטומי, וסביר שיפעל למען הפחתת הסכנה הנשקפת ממנו.

5. על המונח פוליטיקה תרבותית, כפרקטיקה בעלת משמעות המכוננת את המציאות במסגרתה של החברה האזרחית, ראו: Nash, 2000, pp. 30–31, 270–271.

אלא שבסוגיית הגרעין מתגלה פן אחר של ישראל, הבא לידי ביטוי במדיניות העמימות והסודיות הגרעינית שלה. אומנם גם בחברת הסיכון הגלובלית, הפתוחה לזיכוחים, לדיונים ולערעורים על המצב הקיים, ישנן מדינות רבות השומרות, כמו ישראל, על סודיות בנושאים המוגדרים כ"ביטחון לאומי" (Keeble, 1997; Theoharis, 1998; Vincent, 1998). תחום הגרעין הוא בוודאי אחד הנושאים שכל המדינות הרלוונטיות עוטפות אותו במעטה של סודיות, והחלטות בנושא מתקבלות בצורה סמויה, תחת מסווה של "מומחיות" ועקרונות של "ביטחון לאומי", שבגללם אין משתפים את הציבור בהחלטות (Frankel, 1991; Irwin, 2000). ובכל זאת, המקרה הישראלי הוא מעניין במיוחד. ההנמקות הניתנות בדרך כלל לשמירה על הסודיות והעמימות קשורות לתאוריה הנאו-ראליסטית, ששלטה בכיפה ביחסים הבינלאומיים והציגה את הסודיות והעמימות כדרכים שנועדו לאפשר למדינה להגן על עצמה מפני אויבים שונים בעולם אנרכי ביסודו. סודיות ועמימות הן גורם הרתעה ואמצעי להפחתת לחצים, העלולים להתעורר מצד מדינות שונות וציבורים שונים לנוכח גילויים של סודות ביטחוניים. רבים הסבירו את העמימות והסודיות הישראלית בנושא הגרעין באמצעות התזה הזאת (אהרונסון, 1994; ג'עבר, 1972; כהן, 1987, 2000; עברון, 1987; פלדמן, 1983; Deudney, 1993; Cohen & Frankel, 1991; Cohen, 1992), והיו גם כאלה שהסבירו את הסודיות והעמימות הישראלית הזאת באמצעות תזה אליטיסטית, שלפיה הסודיות והעמימות מנטרלות דיון וזיכוח אפשריים, שהיו עלולים להפחית מכותן של האליטות הפוליטיות והמומחיות (בן-אליעזר, 1992; קימרלינג, 2003). אך הסברים אלה לא יספיקו להבנתה של פרשת ואנונו, שכן ישראל המשיכה לשמור בסוד את ענייני הגרעין שלה גם לאחר שהטכנאי מדימונה ובעקבותיו תנועות טרנס-לאומיות שונות חשפו רבים מסודותיה הגרעיניים של ישראל והפכו אותם לגלויים.

זהו היבט מרכזי של הפרשה, שאי אפשר להבינו באמצעות ההסברים שניתנו למדיניותה של ישראל עד כה. היבט זה מוביל אותנו אל טיעונו של קצנשטיין (Katzstein, 1996), שלפיו אינטרסים ביטחוניים אינם נקבעים רק מתוך פוליטיקה רציונלית, המלווה כביכול את היחסים בין המדינות במערכת שהיא אנרכית מטבעה, אלא נקבעים גם תרבותית, על-פי הפרשנות של המציאות ועל-פי ביטויה בנורמות, בזהויות ובצורות שיה שונות.

אנו נציג את מדיניות הסודיות והעמימות הגרעינית של ישראל כמדיניות אופיינית ל"מדינות סוד". מדינת סוד אינה מדינה ששומרת סודות, שהרי אין מדינה שאינה עושה זאת. כמו-כן, מדינת סוד אינה מדינה המנהלת את רוב ענייניה בסודיות, שהרי בעידן הגלובלי והרפלקסיבי, המתאפיין בין השאר במה שקרוי "מהפכת התקשורת", אפשרות כזו אינה סבירה. מהי אפוא מדינת סוד? לטענתנו, מדינת סוד היא מדינה השוקדת על כינון מתמיד ועל הפגנה מתמשכת של עמימות וסודיות בנושא מסוים, המוגדר כחינוכי לביטחונה, עד שהשמירה על הסודיות והעמימות נהפכת לפולחן, לערך, לשיח, ונתפסת כחלק מייצוגה ומזהותה של המדינה ושל אזרחיה.

המאמר יראה כיצד בחברת הסיכון העולמית ובמודרניזציה השנייה, שבהן אמיתות מקובלות רבות מתערערות, כוחה של מדינת הסוד אינו נפגע והלגיטימציה לשליטתה אינה פוחתת בהכרח. זאת מכיוון שמדינת הסוד הופכת את הסודיות והעמימות הגרעינית למרכיב תרבותי בשליטתה, באמצעות הפיכתם לערך, לחלק מ"טבע הדברים", אגב גיוס החברה כולה לשמירה עליהם. בניגוד לאלה שרוצים להנכיח את הסיכון באמצעות הדיון הציבורי, המדינה מעלימה אותו באופן פעיל וזוהם, לא רק באמצעות כפייה "מלמעלה",

אלא גם בצורה "רפלקסיבית", של יצירת שיח תרבותי של אינ־שיח. האינ־שיח הגרעיני נהפך למאפיין בולט של זהותה הקולקטיבית, למשימה לאומית, לא רק של מדינת סוד הפועלת בחברת הסיכון העולמית, אלא גם של קהילת סוד. האינ־שיח נהפך לחלק מ"האינטימיות התרבותית", כפי שכינה זאת האנתרופולוג הרצפלד (Herzfeld, 1997), שהיא מכלול ההבנות התרבותיות והקודים הנורמטיביים שמדינת הלאום ואזרחיה אמונים על טיפוחם ועל שמירתם.⁶

כדי להרחיב את התובנה ביחס לטענתו המרכזית של חיבור זה מתבקשת הבחנה אנליטית חשובה, אם כי נשכחת לעתים, ביחס למושג ריבונות. ריבונות מודרנית היא עיקרון המארגן את הפוליטיקה המדינתית לא רק כלפי חוץ, אלא גם כלפי פנים. באופן היסטורי, ריבונות התגבשה כעיקרון פוליטי דואלי: מן הצד האחד, היא נועדה לשמור על שוויון והדדיות בין מדינות, ובמאה השמונה־עשרה והתשע־עשרה נהפכה תפיסה זו של ריבונות לעיקרון המארגן של המערכת העולמית; ומן הצד האחר, ריבונות שימשה גם כעיקרון שנועד להעניק לגיטימציה לשלטונה של המדינה על אזרחיה (Keohane, 2000; Krasner, 1999). לפיכך, כפי שטוענים ברקין וקרונין (Barkin & Cronin, 1994), לדוגמה, הריבונות נשענה למעשה על שני מקורות (שלעיתים אף סתרו זה את זה): המדינת־טריטוריאלית והלאומית. הראשון הדגיש את הקשר בין הסמכות הריבונית לטריטוריה המוגדרת, בעוד השני הדגיש את הקשר בין הסמכות לקהילה הפוליטית המסוימת. מכאן משתמע שאם אנו מעוניינים להבין את העקרונות העומדים בבסיסם של שני סוגי הריבונות, עלינו להבין כיצד היא נהפכה ל"מסגרת פרשנות" המשותפת לבני אדם רבים, הגורמת להם לפרש את המציאות באופן זהה, לחוש שייכים לקהילה המגדירה את עצמה במונחים של "אנחנו" לעומת "ההם", ואף לפעול על־פי תחושה זו.⁷

הבחנה זו היא רלוונטית להבנת מהלכה ואופייה של חברת הסיכון העולמית ומקומן של המדינות בה. שכן כל ניסיון לאמוד את השפעתם של ארגונים ותנועות גלובליות על החברה האזרחית המקומית ועל מדינה כלשהי מחייב התחקות גם אחר הפוליטיקה התרבותית שבאמצעותה המדינה מכוננת שוב ושוב לא רק את ריבונותה המדינתית אלא גם את ריבונותה הלאומית (Biersteker & Weber, 1996). במובן זה צודק כהן (Cohen, 1992, p. 219) כאשר הוא טוען שהעמימות הגרעינית בישראל דורשת יותר מסודיות רשמית, וכי היא תלויה לא רק בצנזורה "מלמעלה", אלא גם בהסכמתם של האזרחים להחריש ולהסב את המבט הצדה. במאמר זה ננסה להבין מדוע הם עושים זאת בעידן רפלקסיבי ובחברת סיכון עולמית, שבהם התט"ל מצפות שינהגו אחרת.

בהסתמך על מצע תאורטי זה, המאמר מתמקד בחברה האזרחית בישראל, במדינת הסוד שלה ובארגונים ובתנועות הטרנס־לאומיות שהיו מעורבים בפרשת ואנונו. הוא מבוסס על חומרים אמפיריים שנאספו ממקורות שונים: אתרי אינטרנט, עיתונות מקומית וזרה,

6. על־פי הרצפלד, המושג "אינטימיות תרבותית" מצביע על הדפוסים הסמליים המגשרים על המתח שבין ההצגה העצמית הקולקטיבית של מדינת הלאום לבין ההכרה וההבנה של מגבלותיה ולעתים אף של כשליה של הצגה אידאלית זו. דפוסים סמליים אלה מקנים לקהילה הלאומית תחושה של שייכות ושל היכרות מקרוב עם בסיסי השליטה.

7. על ריבונות כאקט ראוותני והפגנתי, ראו: Kemp & Beneliezer, 1999.

חוברות, פרסומים וחומרי הסברה, התכתבויות עם פעילים גלובלים המעורבים בפרשה והפוזורים ברחבי העולם, וכן ראיונות עומק שנערכו עם פעילים מקומיים וגלובליים. מובן שהמדיניות הישראלית, הגורסת עמימות וסודיות בנושא, אינה מאפשרת גישה קלה לחומרים שונים. אך בחברת המידע העולמית, סודיות הנכפית על-ידי גורם אחד היא אתגר לפיצוחה בידי גורם אחר, ועובדה זו אפשרה את עריכת המחקר. לקורא המצפה למצוא במאמר זה חשיפה של סודות הקשורים בגרעין הישראלי צפויה אכזבה. מטרתו של המאמר היא להצביע על חוקיות סוציולוגית ופוליטית, שהחומרים הידועים על פרשת ואנונו מספיקים להוכחתה; מה גם שדומה כי "סודותיה" הגרעיניים של ישראל ידועים זה מכבר, וחלקם אף פורסמו על-ידי מנגנוני המדינה עצמם, במכוון או בשוגג.⁸ בכלל, העיתונות הישראלית הייתה מקור מידע לא-אכזב. יש אף הרואים בכך הישג לדמוקרטיה הישראלית, שאינה נרתעת מעיסוק בנושא הגרעין (פריאר, 1992); אלא שהכתבות הרבות בנושא, שהופיעו בעיתוני ישראל בעשרים השנים האחרונות, הן מגמתיות באופן העלול לעורר חשד, שביודעין או לא בידעין הן מכוונות את הקורא לתפיסה מסוימת של המציאות, אותה תפיסה שבה עוסק המאמר. לפיכך, איננו עוסקים במאמר זה בפיצוח סודות, אלא בפוליטיקה של אי-פיצוחם. ומכאן שהסיקור המגמתי המופיע בעיתונות הישראלית אינו פוגע בטענתו של מאמר זה, אלא להפך, הוא תורם להוכחתה.

המאמר מתחלק לשלושה חלקים: החלק הראשון מראה כיצד הסודיות והעמימות בפרשת ואנונו הן אחד האמצעים שבעזרתם כוננה מדינת ישראל את ריבונותה הלאומית והבנתה את מסגרת הפרשנות השלטת. החלק השני מתאר את האופן שבו תנועות טרנס-לאומיות אנטי-גרעיניות הציגו מערכת פרשנות שונה, שלפיה הגרעין בישראל מהווה סכנה לעולם כולו, ואילו ואנונו הוא גיבור גלובלי, שחשף את הסיכון הזה ושלם מחיר אישי כבד. הפרק השלישי עוסק במפגש הנורמטיבי והמעשי שהתרחש כל אותו הזמן בין התנועות הטרנס-לאומיות לבין המציאות הישראלית. הפרק מצביע על קשייהן של התנועות הגלובליות ביצירת מסגרת פרשנות משותפת להם ולחברה הישראלית, השותפה באופן פעיל ואף "אינטימי" בשיח המדינתי הרפלקסיבי של הסודיות והעמימות הגרעינית.

ריבונות לאומית באמצעות סודיות ועמימות גרעינית

תרבות הסודיות והעמימות הביטחונית ביחס לגרעין הישראלי התפתחה יחד עם בניית הכור הגרעיני עצמו ליד העיר דימונה. הכור, שנבנה בשנת 1968 על-ידי חברות צרפתיות באופן שלא היה אפשר להסתירו לגמרי מעין כול, היה ציון דרך משמעותי ביותר בהיסטוריה

8. ג'ורג' קסטר (George Keuster), פרופסור מאוניברסיטת מרילנד שבארצות-הברית, ששימש כמה שנים גם כיועץ למחלקת המדינה האמריקאית והיה חבר בכמה ועדות שעסקו בנושא הגרעין, הובא למשפטו של ואנונו כעד מטעם ההגנה, ואמר שרבות מן השמועות ביחס לנשק האטומי שמצוי בידי ישראל מופצות על-ידי נציגים של הממשל הישראלי. הוא גם הסביר כיצד אפשר להסיק מסקנות בדבר עוצמתה הגרעינית של ישראל באמצעות איסוף של מידע נגיש, כגון, סוג המטוסים שישראל מבקשת מארצות-הברית וכדומה. ראו: מיכאל גולדברג, "עדותו של העד האמריקאי", ידיעות אחרונות, 25 בנובמבר, 1999.

של המדינה הריכוזית, אשר פיתחה בסודי-סודות את הנשק האולטימטיבי, מתוך ברית צבאית ופוליטית עם מדינות אחרות - צרפת וארצות-הברית במיוחד. לסודיות סביב בניית הכור נוספה במשך הזמן אסטרטגיה של עמימות. זו אפשרה לישראל במשך שנים רבות לא להודות וגם לא להכחיש שיש בידה מאגר של פצצות גרעיניות. אומנם ישראל נעזרה לא פעם, במיוחד כשדובר בכור המחקרי הקטן שלה במרכז הארץ, ברטוריקה שנלקחה מבית היוצר של תאוריית המודרניזציה והפיתוח, שנפוצה בשנות החמישים והשישים, אשר לפיה מדובר "בגרעין המיועד לצורכי שלום"; אך בהדרגה, ככל שהתקדם פיתוחו של הגרעין הישראלי, השיח על הגרעין נהפך ל"אין-שיח", למעין שתיקה רועמת ביחס לנושא שהוא בבחינת קיים-לא-קיים: יודעים, משערים או מנחשים את הנעשה בו, אך אין מדברים על כך (הרש, 1991; כהן, 2000).

עובדה זו כשלעצמה אינה חריגה, כפי שכבר צוין קודם. אך הנה, בסתיו 1986, קם מרדכי ואנונו, שהיה טכנאי זוטר בכור בדימונה וסטודנט באוניברסיטת בן-גוריון, ומסר לסאנדיי טיימס הלונדוני מידע ועשרות תצלומים מבית-החרושת לייצור פצצות אטום, תצלומים שהיה אפשר להבין מהם (לדעתם של מומחים ופרשנים במערב) שישראל מייצרת פצצות אטום ואף פצצות מימן. למרות ניסיונות שונים לפגוע בפרסום, אשר כללו הזרמת דיס-אינפורמציה לעיתונים לונדוניים על-ידי המוסד הישראלי כנראה (Hounam, 1999, pp. 113-126), הכתבה התפרסמה ונהפכה לסקופ עולמי (Sunday Times, October 5, 1986). כמקובל, עם פרסום הכתבה בחו"ל, התאפשר גם פרסומה בישראל, וכך נפרץ מעטה הסודיות. אך טעה מי שחשב שבעקבות זאת הוסרה גם העמימות.

טיפולה של המדינה בפרשה חשף עד מהרה הפגנה פולחנית של שליטה ריבונית. אפשר ללמוד זאת בראש ובראשונה מאופן מעצרו של ואנונו ומן האופן שבו נערך משפטו. על-פי מקורות זרים ועל-פי עדותו של ואנונו עצמו, כפי שהופיעה גם על כף ידו כשהובא למשפט, הוא הובא בעורמה מלונדון לרומא, ומשם נחטף והובל בחשאי לישראל.⁹ המדינה הייתה יכולה לבקש את הסגרתו, אך אפשרות זו הייתה עלולה לעורר שיח סביב הגרעין וגם לערער את דימויה של ישראל כמדינה כלי-יכולה, שאינה מתירה לפוגעים ריבוניותה להסתתר מאחורי חוקים בינלאומיים או לחסות תחת השיח הגלובלי החדש של זכויות, שלום והתנגדות לנשק גרעיני. ייתכן שהיה אפשר גם לשפוט את ואנונו לא בפניו. אך גם במקרה כזה, הפגנת הריבוניות לא הייתה מלאה.

ב-11 בנובמבר 1986 הודיעו השלטונות שואנונו נמצא בידיהם וישפט על מעשיו. מסכת ההסתרה החלה בכך שהמשפט נערך בדלתיים סגורות, שנועדו להבנות את הסודיות באופן חברתי והפגנתי. ואנונו הורשע בגילוי סודות ונידון ל-18 שנות מאסר. בבית-הכלא הוא הוחזק בבידוד שנמשך אחת-עשרה שנים וחצי; אין אסירים רבים במדינות דמוקרטיות

9. איטליה דרשה הבהרות, וישראל הכחישה שואנונו עבר דרך רומא. השגריר מרדכי דרורי אף אמר שואנונו עושה מאמצים נואשים להסב אליו את תשומת הלב העולמית בהכרזות שואו (על המשמר, 25 בדצמבר, 1986), אך חברת בריטיש איירווייס אכן אישרה לחוקרים האיטלקים שנוסע ששמו ואנונו הופיע ברשימת הנוסעים ב-30 בספטמבר. ובאשר לעדותו של ואנונו, שהופיעה בראשונה על כף ידו - ישראל הגישה תלונה נגד ברנרד ג'וזף, כתב האיוונינג סטנדרט, שפרסם את הנכתב שם. ראו גם: חדשות, 1 בספטמבר, 1987, "ואנונו העיד על החטיפה ושני אנשי שב"כ ישבו בהיכון לסתום את פיו... על פי צו החיסיון הוא יוכל למסור רק פרטים מוגבלים על חטיפתו".

שהושמו אי-פעם בבידוד כה ממושך. נקל לשער שבידוד מעין זה עלול לגרום פגיעות נפשיות חמורות, אך הרצון להפגין את ההסתרה עמד לנגד עיניהם של סוכני הפיקוח המדינתיים, ששוב ושוב מצאו נימוק חדש שיצדיק את המשכת הבידוד. אפילו צילומו של האסיר לא הותר, אף שאין זה ברור כיצד היה תצלום עלול לפגוע בביטחון המדינה.¹⁰ כעבור שנים, כשפרסמה המדינה כארבעים אחוז מפרוטוקול המשפט (וגם זאת בגלל כשל ביוורקטי, כנראה), העמימות והסודיות עדיין נותרו בעינן, וכפי שהסביר אביגדור פלדמן, עורך-דינו של ואנונו, הפרסום היה סלקטיבי ושיקף בעיקר את עמדתם של שירותי הביטחון.¹¹ בכל זאת, מן החומר שפורסם התברר שואנונו ועורך-דינו לא חדלו עוד בזמן המשפט להילחם על כך שהדיונים יתנהלו בדלתיים פתוחות, אך לשווא.¹² בית-המשפט גם סירב להכיר בואנונו כעבריין אידאולוגי ובחר להרשיע אותו בבגידה, אף-על-פי שהלה לא העביר בחשאי את סודות הגרעין למדינה אחרת.¹³ כך היה בית-המשפט שותף בהבניה הבלתי-פוסקת של הסודיות והעמימות. בהקשר זה ראוי להזכיר גם את מסכת הברזל ששלטונות בית-הסוהר נהגו להלביש על פניו של ואנונו כשהביאו אותו לבית-המשפט, את נידות המשטרה שחלונותיהן נצבעו לבן ואת צפירתן הבלתי פוסקת תוך כדי נסיעה. כל זאת באופן שמנע מהאסיר להעביר מידע לעיתונאים באמצעות צעקות או סימנים, אך גם יצר דרמטיזציה של חשאי וסודיות ונועד להטיל על ואנונו מעין אות קלון, שימחיש כי כך ייעשה לזה אשר הפר את ריבונות המדינה.

כפי שנאמר, סודיות וחשאינות אינן רק הפגנה של ריבונות מדינתית לשמה, המועילה, לדוגמה, ליחסים בין מדינות. היא משמשת גם אמצעי יעיל לכינון ריבונות לאומית המופנית "כלפי פנים", כלפי האוכלוסייה, הנקראת למלא אחר "צווי הריבונות" ולממשם בהתנהגותם. ואכן, בפרשת ואנונו אפשר לראות שהעמימות והסודיות הגרעינית שימשו גם את התהליך הבלתי-פוסק של כינון הקהילה האתנו-לאומית כקהילה של אזרחים "שומרי סוד", תהליך שרובו ידוע זה מכבר, אלא שהשמירה עליו מבטאת מעין "רצון כללי" (אם להשתמש במונח של ז'ן ז'ק רוסו) ואחדות גורל של ישראלים-יהודים. "רציתי לאשר את מה שכולם יודעים," אמר ואנונו במשפטו,¹⁴ ודומה שאכן צדק: בקהילה האתנו-לאומית של מדינת הסוד, שהביטחון

10. על המאבק המשפטי של עורך-הדין אביגדור פלדמן כדי לשחרר את מרשו מכל "הכיסויים" ששירותי הביטחון כיסו אותו, ולאפשר גם לצלמו ולפרסם את תצלומו, ראו: *Newsletter of the U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, Fall, 1999.

11. מיכאל גולדברג, "סוף השתיקה", ידיעות אחרונות, 24 בנובמבר, 1999; דוד רגב ויורם ירקוני, "ואנונו מאושר עם הפרסום", ידיעות אחרונות, 25 בנובמבר, 1999; יוסי מלמן, "הצנזור הופתע מפרסום הפ"כ ממשפט ואנונו", הארץ, 25 בנובמבר, 1999.

12. "Release of Trial Transcripts sparks debate, but hard line continues" in *Newsletter of the U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, Spring, 2000.

13. נוימן ועין גיל, 1998;

http://news6.thdo.bbc.co.uk/low/english/world/middle_east/newsid+87000/87850.stm

14. מיכל גולדברג, "פרשת ואנונו, סוף השתיקה", ידיעות אחרונות, 24 בדצמבר, 1999.

Ron Kampeas (Associated Press), "Technician's hopes for debate on nuclear Israel come true", *National News*, Thursday, Nov. 25, 1999. In: <http://detnews.com/1999/nation/9911/25/11250048.htm>

עומד במרכזה, פרטים רבים על הגרעין הישראלי היו בבחינת "סוד גלוי", ש"כולם" ידעו אותו, אך המשיכו לשמרו במעין גרסה של "בגדי המלך החדשים". השמירה על "סודות גלויים" והתחושה של הפרט שהוא שותף בשמירתם הגדירו בצורה ברורה ועמוקה את "האינטימיות התרבותית" בין הישראלים היהודים. אינטימיות זו מחברת בין הקהילה לבין המדינה הלאומית ומאפשרת ליצור את הזיהוי ביניהן, תוך כדי כך שהיא תוחמת את הגבולות בין "האחרים", אלה שאסור להם לדעת דבר, לבין ה"אנחנו", שאפשר לסמוך עליהם, שהם בעלי אחריות לאומית, וגם ניחנו ב"הבנה" את מי מותר ואת מי אסור לשתף ב"סוד הגלוי". מובן שהשמירה על הסודיות והעמימות הגרעינית העצימה את גאוותם של הישראלים, שהייתה רבה בלאו הכי בגלל היכולת הגרעינית של מדינתם. הדבר דומה למשמעות שהייתה לייצור הפצצה האטומית ולסודיות שליוותה אותה במדינות כמו פקיסטן והודו. גם הן היו מדינות חדשות, כמו ישראל, שהפגינו באמצעות ייצור הפצצה הגרעינית ריבונות לאומית ועצמאות מדינתית בעידן פוסט־קולוניאלי. "אלה אינם ניסויים גרעיניים, אלה הם ניסויים לאומיים", נאמר בהודו, שגם היא שמרה בתקופות מסוימות על מדיניות של חשאיות ועמימות גרעינית כאמצעי של הפגנת אחדות לאומית וגאווה סביב "הפטיש הלאומי" (Abraham, 1998; Ahmed & Cortright, 1998). וכך גם בישראל, הפצצה נחשבה "יהודית", שילוב של גניוס יהודי עם עוצמה צבאית; ולא סתם יהודית, אלא יהודית־ישראלית, מודרנית, סמל של קוממיות, עצמאות ואי־תלות. סמל שמועצם ככל שמכוננים בקביעות את הסתרתו.

מתוך הראייה האתנו־לאומית הזאת, ומתוך המשמעות הפוליטית שהייתה לשמירה על "הסודות הגלויים", נגזר היחס לואנונו לא רק מצד המדינה ומנגנוניה השונים, אלא גם מצד העיתונות והחברה. ואנונו נתפס בעיני "כולם" כמי שהפר את החוקים של "השבט" ביחס לדבר המקודש לכל האומה. והעיתונות, שעד ואנונו שמרה על קשר מוחלט של שתיקה ביחס למה שכונה "הנושא העדין", נהפכה עתה לשותפה למסגור הלאומי של הפרשה.¹⁵ כל העיתונים בישראל, בלי יוצא מן הכלל, דבקו בגרסת הסודיות והעמימות, שללו את הרעיון שואנונו פעל ממניעים אידאולוגיים וקיבלו את הגדרתו כבוגד. מיד עם חטיפתו והיעלמותו של ואנונו, כשהתרוצצו שמועות שונות על גורלו, כינס ראש הממשלה שמעון פרס את ועדת העורכים של העיתונים הגדולים בישראל וביקש מהם לא לפרסם דבר על הפרשה, אף־על־פי שהיה ברור שלא יהיה אפשר להסתיר אותה לנצח. העורכים נעתרו מיד לבקשתו. מאז פעלה העיתונות כפי שאפשר לצפות בקהילה שבה הגבולות בין מדינה לבין חברה הם מטושטשים במידת־מה והביטחון בכלל הוא מיתוס מכונן של הכלה ואחדות. למעשה, העיתונות צמצמה את מעשהו של ואנונו להיבטים של אישיותו: היא הרבתה לעסוק בהתנצרותו ("נוצרי, ותימהוני, וחבר של ערבים"), ייחסה לו מניעים של בצע כסף והפיצה את הגרסה שמכר בכסף מלא את סיפורו לסאנדיי טיימס הלונדוני.¹⁶

15. על שתיקתה של העיתונות בנושא הגרעין עד פרשת ואנונו, ראו, לדוגמה: שיף, 1987.

16. מעניין שגם בעת ביקורו של ח"כ דדי צוקר אצל ואנונו, בשנת 1994, ביקור שהוסדר לאחר מאמצים רבים, בחר אחד העיתונים לסקר את הביקור תחת הכותרת: "ואנונו תלה צלב בתאו". ידיעות אחרונות, 29 בדצמבר, 1994. הגרסה שואנונו מכר את סיפורו הוכחשה על־ידי פיטר הונם, עיתונאי הסאנדיי טיימס, שדובב וראיין את ואנונו בלונדון. ראו: מיכל גולדברג, "תחת משמר כבוד", ידיעות אחרונות, 28 במאי, 1990; וכן: Hounam, 1999, pp. 71–82.

כך יצרה העיתונות "נורמליות גרעינית" גם באמצעות הפיכתו של ואנונו ל"לא נורמלי". ייתכן שזו הייתה המגמה גם בסיקור העיתונאי של ההפגנה הראשונה מול הכור בדימונה, שהייתה מעוטת משתתפים ונערכה בדצמבר 1991 כדי להביא לפירוזו של הנשק הגרעיני, ואשר תוארה בסיקור זה כהפגנה של "שישה-עשר תמהונים מתוך חמישה מיליון תושבים"¹⁷, כאילו הסטטיסטיקה היא שקובעת את ערך המעשה. יש שכינו תופעות כאלה בשם nuke speak – מושג השאול מג'ורג' ארוול ומצביע על שימוש באופני פעולה דיסקורסיביים יומיומיים ופשוטים כדי להמעיט מערכה של הסכנה הטמונה בגרעין על-ידי הצגתה כדבר-מה ש"אפשר לחיות אתו", משהו "נורמלי", חלק מהשגרה (Hook, 1985; Lifton & Markusen, 1990).

העיתונות הולכה לכיוון ה"צהוב", "הטבלואידי", וכך עשתה גם ה"פוליטיזציה לפרשה. לדוגמה, אחת הכתבות התמקדה בכך שואנונו שימש דוגמן עירום כאשר היה סטודנט (ידיעות אחרונות, 3 בנובמבר, 1986). בכתבה אחרת הסביר אחד ממוריו בתיכון: "הוא היה שקט אבל ערמומי." ומישהו ששירת אתו בצבא אמר: "תמיד ניסה להתפרפר ממסעות" (ידיעות אחרונות, 3 בנובמבר, 1986). עיתונאי אחר הציג את כתב-ידו של ואנונו לפסיכולוגיה ולגרפולוגיה (בלי לקבל את הסכמתו של האסיר, כמובן) וביקש את חוות דעתן. הפסיכולוגית אמרה: "הוא מתפקד מבחינה נפשית בגיל ההתבגרות", וגם הוסיפה שהוא עובר משבר של זהות, הדוחף אותו לקיצוניות. הגרפולוגית סברה שהוא סובל ממצבי רוח.¹⁸ העיתונות עסקה גם ביחסיו האינטימיים של ואנונו עם בת זוגו ("צעירה אמריקאית תימהונית"), כפי שאלה השתקפו ביומנו האישי של ואנונו, שכתב הטלוויזיה הישראלית הצליח להשיגו במרמה, מבלי לקבל את רשותו של האסיר. סימון הגבולות בין ה"אנחנו" ל"הם" נעשה בצורה מפורשת על-ידי העיתונאים השונים: אחד מהם פרסם את הכותרת, "ואנונו, האיש שחצה את כל הקווים"¹⁹ ועסק בהתנצרותו. הטבעת הסטיגמה הגיעה לשיאה בכך שואנונו הוחשד על-ידי העיתונות כמי שמסר בכלא תוכניות להכנת פצצת אטום לאנשי החמאס. אומנם הדברים הוכחו כלא-נכונים בבית-המשפט, שם תבע ואנונו את העיתונאי בן-ישי שהוציא את דיבתו, אך אות הקלון לא הוסר.²⁰ הכתבים לא פסחו גם על בני המשפחה: "מרדכי לא הבן שלי יותר", מיהר אחד העיתונאים להביא דברים שנאמרו כביכול מפי האב.²¹ ואילו העיתונאי דן מרגלית, שגם יעץ

17. גבי ניצן, "רוצים פקחי או"ם גם כאן", חדשות, 1 בדצמבר, 1991 (דווקא כתבה זו הייתה אוהדת בתוכנה ויוצאת דופן בכך שתמכה ברעיון הפיקוח על הכור).

18. ידיעות אחרונות, 17 בנובמבר, 1986: "גרפולוגית: וענונו ביישן, חרד ונתון למצבי רוח"; גם הפסיכולוגית ד"ר חיה טרטקובסקי..."

19. אהרון דולב, "ואנונו, האיש שחצה את כל הקווים", מעריב, 17 בנובמבר, 1986; ינון שנקר, "את הנצרות הוא הביא אתו מבאר שבע", כותרת ראשית, 19 בנובמבר, 1986.

20. צבי הראל, "ואנונו נגד ידיעות אחרונות", הארץ, 24 במאי, 2004.

21. תמר טרבלסי, "מרדכי אינו הבן שלי יותר", ידיעות אחרונות, 3 בנובמבר, 1986. מבלי לגלוש לפרטים רכילותיים, ייתכן שהיחס האמביוולנטי למרדכי מצד אחדים מבני משפחתו, שנעשו דתיים חרדים במהלך השנים, נקבע לאו דווקא בשל מסירת סודות הגרעין של ישראל אלא משום שהתנצר. על כל פנים, אחדים מאחיו נחלצו להגנתו בדרכים שונות. ראו, לדוגמה, את הכתבה על האח מאיר: יוסי מלמן, "לא רוצה לשפוט את אחי", הארץ, 11 באוקטובר, 1996.

בשעתו לראש הממשלה להרוג את ואנונו, כתב: "משפחת ואנונו תיהפך לשם נרדף לבגידה ולריגול ולגרימת נזק לשמה של ישראל.²² לצד האשמת משפחתו, הבליטה העיתונות גם את היסודות הסנסציוניים של הפרשה: היא הפכה אותה לסיפור ריגול, שבמרכזו כיכבה "סינדי הבלונדינית המפתה", היא תיארה את חטיפת ואנונו כאילו התרחשה בלב ים וגם העניקה לנחטף את התואר המצלצל "מרגל האטום".²³

הכתבות הללו, שדוגמות ספורות בלבד מהן הובאו כאן, תרמו לכך שפרשת ואנונו אומנם זכתה בכותרות, אך הנשק הגרעיני המשיך להיות "לא נושא", כלומר, נושא שאין צורך לקיים בו דיון עקרוני כלשהו. מה גם שהעיתונות הייתה שותפה ליצירת דיס-אינפורמציה בנושא (שייתכן שהייתה מכוונת), בעזרת הבאת עדויות, שמועות ורמזים שונים שסתרו זה את זה, ויש לשער שהועברו אליה גם על-ידי שירותי הביטחון.²⁴ כך התגלתה שוב אותה אמת סוציולוגית ביחס למשמעות שיש לעמימות ולסודיות הגרעינית: גם בחברת הסיכון הגלובלית אין די בהתרעה על סכנה ובחשיפת מידע לגביה. מדינות סוד אינן חדלות מן הניסיון להמעיט במשמעותה של הסכנה, בין השאר על-ידי יצירת מסגרות של פרשנות, כך שכל ניסיון של גורם כלשהו להתריע נגד הסכנה נתפס כמעשה של עוינות ובגידה, ועל כל הציבור להתלכד נגדו כדי להגן על ריבונות המדינה. הדבר ניכר היטב בדבריו של שמעון פרס, כאשר נשא דברי ביקורת על פרסום חלקים מפרוטוקול המשפט, בסוף שנת 1999, ואמר: "הציבור יודע שישנם דברים שהוא לא רוצה לדעת על אודותיהם."²⁵

22. מרגלית, 1997, ע' 63; וכן: דן מרגלית, "פרס נובל לבגידה", מעריב, 17 בפברואר, 2004. כמו כן, בתגובה על יחסו של מרגלית לואנונו, ראו: גדעון ספירו, "עיתונאים כמשת"פים", עיתון ירושלים, 13 ביוני, 1997.

23. סינדי המפתה היא שריל בנטוב, כידוע, בעלת דרכון אמריקאי, הנשואה לעופר בנטוב, שהיה איש המוסד. על הבלטת המרכיבים הסנסציוניים ראו, לדוגמה: יוחנן להב, "סינדי פיתתה את ואנונו: בוא נצא יחד לשוט בים", ידיעות אחרונות, 16 בנובמבר, 1986.

24. לגבי כתבות שאפשר לראותן כחלק מדיס-אינפורמציה בנושא, ראו, לדוגמה: יוחנן להב ואריאל גינאי, "ואנונו הוברח מלונדון בתוך ארגו דיפלומטי", ידיעות אחרונות, 2 בנובמבר, 1986; וכן ניוזוויק: "וענונו ביקש למכור לנו את סיפורו", "פנה אלינו לפני שיצר קשר עם העיתונות הבריטית, אך סירבנו לשלם לו את הסכום שתבע... אמר שיקבל 456 אלף דולר מהטיימס, ויקדיש הכסף לעבודת האל", ידיעות אחרונות, 3 בנובמבר, 1986. ראו גם: על המשמר, 28 בספטמבר, 1986, "קצין העיתונות בשגרירות ישראל בלונדון, לפי הסאנדי מירור, אומר כי מעולם לא היה מדען בשם ואנונו שעבד במחקר גרעיני בישראל"; וראו גם: "ישראל מבהירה בתשובה לרומא, וענונו לא עבר דרך איטליה", על המשמר, 25 בדצמבר, 1986. עדות על הזנת מידע מידי שירותי הביטחון אפשר למצוא בדיווחו של העיתונאי רון בן-ישי, שדיווח לוועדת האתיקה של העיתונות כי ההאשמות שואנונו סיפק מידע על הרכבת פצצות אטום לחברי החמאס בכלא (שהתבררו ככוזבות, כאמור), הגיעו אליו בראשונה מקצין בכיר של שירותי הביטחון, ביוני 1999. כאשר פורסמו כמה מתמלילי המשפט כעבור כמה שנים, שוב התקשר אליו מקור משירותי הביטחון, התלונן באוזניו שואנונו תואר בעיתונות כקדוש, וחזר על ההאשמות המקוריות. ראו: "Vanunu Supporters Testify at Israeli Press Ethics Committee", *U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, May 30, 2000.

25. <http://www.nonviolence.org/vanunu/archive2/yaeditorial.html>

חלון ההודמנויות, שהיה עשוי להיפתח בעקבות מעשהו של ואנונו, לא נפתח אפוא בחברה האזרחית הישראלית, והאפשרות לדיון משמעותי בנשק הגרעיני הצטמצמה. אפשר ללמוד זאת גם מתוך סקר שנערך על-ידי אריאן (1999): במהלך השנים נשאל הציבור בישראל, מהם הנושאים העיקריים שעל הממשלה לעסוק בהם, והנשק הגרעיני לא נתפס כאחד מהם (אריאן, 1999, ע' 75). בארצות-הברית, לשם השוואה, נערך סקר דומה, ועל אותה שאלה השיבו 10% מהנשאלים שהגרעין הוא נושא מרכזי שהממשלה צריכה לעסוק בו תמיד (Schuman, Ludwig & Krosnick, 1986).

כך, קיומו של עיקרון תרבותי של ריבונות לאומית, הנתמך על-ידי הדגשה פולחנית של עמימות וסודיות גרעינית, לא זו בלבד שדיכא כל מחאה משמעותית אפשרית בנושא, אלא גם איחד את הישראלים לפעולה משותפת, כאיש אחד, ולהמשכת השמירה על הסודיות והעמימות הגרעינית שפרשת ואנונו איימה עליה. כך הצליחה המדינה למנוע דיון עקרוני בנושא הגרעין לא באמצעות מדיניות של כפייה והפחדה, אלא על-ידי השלטת עיקרון תרבותי שלפיו אי-הוודאות והעמימות, האופייניות לעידן של המודרניות השנייה, הן חיוניות ורצויות, ועל הציבור להיות שותף ביישומן. אך האם בכך הסתכמה פרשת ואנונו? בחברת הסיכון העולמית, בעידן שמכנים אותו לעתים "פוסט-וסטפלי", זו הייתה רק ההתחלה. שהרי הפגנת הריבונות הלאומית באמצעות פרשת ואנונו הייתה כשמן בגלגלי התנועות הטרנס-לאומיות ושימשה זרו לפעילותן.

פוליטיקה גלובלית של תנועות טרנס-לאומיות

לאחר שנודע ברבים דבר לכידתו של ואנונו בידי סוכנים ישראלים והבאתו לישראל, החלו התט"ל לפעול. מעורבותן של אלה התרחשה ממש על-פי המודל הספירלי שתואר קודם, שלפיו הארגון המקומי, שדרכו להשפעה חסומה, מעורר את הארגונים הגלובליים וקורא להם לפעול בנושאים בעלי משמעות אוניברסלית. בעניין זה כדאי להפנות את תשומת הלב ל"וועד הישראלי למען מרדכי ואנונו ופירוז המזרח-התיכון מנשק ביולוגי, כימי ואטומי", שהוקם על-ידי כמה ישראלים מיד לאחר שנודע דבר מעצרו של ואנונו. הוועד, שנקרא בתחילה "הוועד לפומביות משפטו של מרדכי ואנונו", ניסה לארגן את הציבור להתנגדות למשפט בדלתיים סגורות, אך בלא הועיל.²⁶ סיבה נוספת שהניעה את הוועד לפנות לתט"ל תוארה בפשטות בידי אחד הפעילים: "אנו יודעים זה זמן רב שהסולידריות הבינלאומית עוזרת במאבקים מקומיים. לאחרונה נתקלנו שוב ושוב בעובדה שרבים מהמאבקים שלנו הם גלובליים."²⁷

ההפנייה עזרה. במהלך שנות התשעים נוצרו רשתות ועדי פעולה במדינות שונות: אוסטרליה, בריטניה, בלגיה, קנדה, צרפת, גרמניה, הודו, אירלנד, איטליה, ניו-זילנד, הולנד, ניגריה, נורווגיה, פינלנד, רוסיה, שוודיה, שווייץ, טיוואן, יפן וארצות-הברית.²⁸

26. מתוך ריאיון עם ריינה מוס, הפעילה המרכזית בוועד, שנערך עם אחד הכותבים ב-4.5.2005, בפור.

27. Ilan Shalif, "The Globalization of our Struggle", 21 July, 1997. In: <http://www.tao.ca/ainfos/A-Infos97/3/0142.html>. Also in: Gshalif@netvision.net.il

28. כתובותיהם של כל הוועדים הללו נמצאות בידי המחברים, כמו כן התכתבות אינטרנטיית עם ראשיהם, שבה הם מדווחים על עיקרי פעילותם ועל שיטות עבודתם.

פעילותן של הרשתות גובתה לא פעם על-ידי תנועות שלום, תנועות לזכויות אזרח ותנועות סביבתיות, שהפיתוח הגרעיני הוא אחד הנושאים שהן עוסקות בהם; לדוגמה, אמנסטי אינטרנשיונל, או עמותת שנקראת COME (The Committee on the Middle East), שהעיקרון התשיעי מתוך עשרת העקרונות שלה נוגע לצורך בשחרורו המידי של אסיר המצפון ואנונו ובכינונו של המזרח-התיכון כאזור חופשי מנשק גרעיני.²⁹

ההתנגדות לגרעין קיימת בעולם ברמות מקומיות וגלובליות מאז הירושימה. התנגדות זו ידעה תקופות של עליות, כגון בראשית שנות השבעים, ומורדות (Wittner, 1997). אך המאבק בעניינו של ואנונו היה שונה. השידוך בין הוועד הישראלי לתנועות הגלובליות היה אופייני לעידן שלאחר המלחמה הקרה ולהגחתה של חברת הסיכון העולמית, שבה כוחות שונים מתריעים לא פעם מפני סכנה של שואה גרעינית, בלי קשר לזהותם הלאומית, המדינתית או הגאוגרפית. גם העמדת ואנונו במרכז המאבק הייתה אופיינית לעידן האינדוידואליזציה הנאו-ליברלי. גם האסטרטגיות והטקטיקות הפוליטיות השונות, שאומצו על-ידי הת"ל, היו ברובן אופייניות לעידן החדש, שבו תנועות חברתיות שמות דגש ניכר בשאלות של זהות ובמאבקים תרבותיים. כך הפיצו התנועות את דבר מאסרו של ואנונו ואת בידודו הממושך בבית-הסוהר, וגם המשיכו את מאבקו נגד הסכנה הטמונה בגרעין הישראלי, בהציען לה מסגרת פרשנות גלובלית שונה מזו המדינתית.

האסטרטגיה האופרטיבית המרכזית של הת"ל שפעלו בעניינו של ואנונו הייתה ארגון מסע הסברה עולמי משותף לתמיכה בוואנונו. הקמפיין כלל החתמת עצומות של בעלי שם מארצות שונות, כמו העצומה משנת 1990, שחתמו עליה יותר מ-1500 מדענים ואינטלקטואלים, ובהם 23 בעלי פרס נובל, ואשר קראה לשחררו מהכלא, וזאת זמן קצר לפני שואנונו ערער על עונשו לפני בית-המשפט העליון; או כמו העצומה ממרס 1995, שהוגשה לשגרירות ישראל בלונדון וחתמו עליה 22 אלף איש.³⁰

מי שמחפש סימנים לצמיחתה של חברה אזרחית גלובלית ימצא זאת בוודאי בעובדה שסביב ואנונו נוצרה פעולה קולקטיבית טרנס-לאומית, המתואמת במקומות שונים ברחבי העולם ומעלה מסר משותף. הוועדים נוהגים לא פעם להפגין באותו תאריך במקומות שונים בעולם, ודומה שהם מבהירים בכך את המשמעות הגלובלית שיש למעשהו של ואנונו. בחברת המידע הגלובלי אין זה קשה במיוחד לארגן פעילות כזאת. הארגונים השונים, הפזורים ברחבי העולם, משתפים פעולה ומתעדכנים באמצעות האינטרנט והדואר האלקטרוני,

29. COME, <http://www.MiddleEast.org/COME.HTM>; מידע מפורט על פעילויות הרשתות, במכתב מ-Fredrik Hefermehl למחברים, 5 בנובמבר, 2000; על הוועד הפיני, לדוגמה, ראו: <http://www.aseistakieltaaytyjaliitto.fi.vanunu/vanunuengl.htm>. פעילותה של הקבוצה הפינית מפורטת במכתב ששלח Kaji Raninen לחוקרים. אמנסטי, לדוגמה, הגישה בשנת 1991 מחאה לישראל על יחסה לוואנונו ועל כך שהוא מוחזק בבידוד מאז 1986. הארגון טען שיחס זה הוא "אכזרי ובלתי אנושי". ראו: הארץ, 4 באוקטובר, 1991. גם בשנת 1996 קראה אמנסטי לשחרורו המידי של ואנונו, וכך גם בשנת 1998. גם כאשר הוא שוחרר מהבידוד, המשיך הארגון לקרוא לשחרור המלא. ראו: http://www.amnesty.org.uk/press/Israel_sep201996; <http://www.geocities.com/Paris.Arc/3165/Vanunu.html>; <http://www.amnesty.org.uk.news.press.releases>

30. Paolo Farinella and Venance Journe, "Justice to Vanunu", *The Bulletin of the Atomic Scientists*, 30, Jan./Feb. 1999, v. 47, no. 1; <http://www.vanunu.freeserv.co.uk/chronol.html>

העובר בתוך שניות בין תרבויות, ארצות, עמים ומדינות. כך נוצר מצב, לדוגמה, שבו הוועד הישראלי הפגין בישראל ביום השנה לכליאתו של ואנונו, ובאותו היום הפגינו למענו גם בשיקגו, בלוס-אנג'לס, בניו-יורק, בושינגטון, בלונדון, באוסלו, בטורונטו, באושווה, בסידני ובוונקובר.³¹ אופיו הגלובלי של המאבק ניכר, לדוגמה, כאשר דוד לוי, שר החוץ של ישראל, נתקל בהפגנות נגד מדיניות הגרעין הישראלית כשביקר באוסלו.³² גם כאשר ראש עיריית אשקלון, העיר הדרומית שבה שוכן בית-הסוהר שבו נכלא ואנונו, ביקר בהירושימה, מיד התייצבו מול מלוננו מפגינים יפנים, מהוועד האנטי גרעיני הפועל בעיר זו בחסות אמנסטי, כשהם נושאים שלטים הקוראים לשחרורו של האסיר.³³

אחד הוועדים הפעילים ביותר הוא הוועד האמריקאי. בראשו עמד במשך שנים סם דיי (עד פטירתו לפני זמן לא רב), פעיל זכויות-אדם מוויסקונסין, שהיה בשעתו עורך ה-*The Bulletin of the Atomic Scientists*. הוועד פרסם באתרי אינטרנט, הוציא לאור דפי עמדה וחברות, ארגן אספות, ועידות, לילות שימורים, מצעדים וישיבות-שבת (sit-ins) מול השגרירות בושינגטון מדי חודש בחודשו, ובו-בזמן גם מול הקונסוליות הישראליות השונות ברחבי ארצות-הברית. באירועים השונים נהגו המשתתפים להקריא מכתבים שהגיעו מואנונו ולהפיץ ספרים, חוברות, קלטות, חולצות וסטיקרים שעניינם הוא הפירוט הגרעיני והשלום. הוועד האמריקאי הוציא לאור גם ביטאון שנקרא המערכה האמריקאית לשחרורו של מרדכי ואנונו, שבו נוהל מעקב אחר גורלו של האסיר, וכך נוצר מעין פיקוח עקיף על השלטונות הישראליים.³⁴

סם דיי נהג לנסוע ברחבי העולם כדי להפיץ את המסר של ואנונו. לדוגמה, בחודש יוני 1997 הוא פעל באוסטרליה ובניו-זילנד, גייס כספים לארגונו, ניסה לעורר את דעת הקהל שם, להשפיע על אנשי פרלמנט וליצור דינמיקה של פעולה. כמו רבים מן החברים בתנועות החברתיות החדשות, גם אנשים אלה היו פעילים בארגונים רבים העוסקים בנושאי הגרעין, אך עיקר פעילותם התרכזה סביב השימוש בכל במה אפשרית כדי להעביר את המסר של ואנונו.³⁵ הם עשו זאת גם על-ידי שכירת לוביסטים וגיוס סנטורים, שחלקם אכן פעלו ולחצו על הממשל, בהתאם לקווי המתאר של הפוליטיקה האמריקאית.³⁶

31. <http://www.baltimorechronicle.com/vanunu.html>.

דוגמה אחרת, מתוך החוברת *The U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, Fall, 2001.

32. מתוך מכתב של הפרמל (Heffermehl) למחברים. כמו-כן ראו *The Norwegian Free Vanunu Committee*, an appeal to Mr. David Levi, at his visit to Oslo, November 26, 1996.

33. *The U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, Nov. 2001.

34. על הוועד האמריקאי, ראו: June 1, 1999; October 9, 1999; Letters from Sam Day to the authors, October 9, 1999; *The U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, Fall 1999, Winter 2000, Spring 2000, etc.

35. *Alliance for Survival, Peace Conversion Times*. In: <http://www/concentric.net/~Nonukes/vanunu.htm>.

36. על זיקות והשפעות בין הוועד האמריקאי לחברי סנאט וקונגרס, ראו:

“Time to right the scales of justice” excerpts from a statement by Rep. Bruce Vento of Minnesota, in a press conference in Washington, March 19, 1999; <http://www.nonviolenc.org/vanunu/archive/s99timetoright.html>; *The U.S. Campaign to Free Mordechai*

באופן כללי, מטרתו של הוועד האמריקאי הייתה לקדם את מסגרת הפרשנות החלופית למסגרת הפרשנות של מדינת הסוד הישראלית. ואנונו תואר באונוני הסנטורים כאסיר מצפון וכפעיל בינלאומי לשלום, שהיה מוכן להקריב את החופש האישי שלו למען מטרה. פעילותם השפיעה לא פעם. על רקע זה אפשר להבין, לדוגמה, את דבריה של הסנטורית הרפובליקאית לין ריוורס (Lynn Rivers), שהסבירה במסיבת עיתונאים, ב־18 במרס, 1999: "נשאלתי לא פעם מדוע בחרתי להתערב בעניין זה. האם אני אנטי־יהודית?... האם אני מתנגדת למלחמה?... העיקרון הוא ששכנע אותי. מרדכי ואנונו שילם מחיר בגלל עיקרון. אך אם לא נתמוך בו ובאחרים כמוהו, נשלם מחיר גבוה יותר בגלל היעדר עקרונות."³⁷ אחת מהצלחותיו של הוועד האמריקאי הייתה העובדה ש־36 סנטורים מן הבית העליון חתמו על עצומה שהופנתה לנשיא קלינטון, עצומה שקראה לשחרורו של ואנונו מטעמים הומניטריים.³⁸

תומכי ואנונו בחרו לפעול בדרך לא־שגרתית נוספת, שנועדה להמחיש את מסגרת הפרשנות החלופית לזו הישראלית ולגעת גם בשאלות של זכויות אדם: בשנת 1997, בני הזוג אאולוף (Eoloff) מסיינט פול שבמינסוטה אימצו את ואנונו לבן. בני הזוג היו אז בשנות השישים לחייהם, נוצרים אמריקאים, פעילים ותיקים למען השלום וזכויות האזרח, שיש להם גם ילדים ביולוגיים משלהם. באמצעות פסק־דין בבית־משפט אמריקאי שאישר את אימוצו של ואנונו, דרשו בני הזוג את העברתו של האסיר לארצות־הברית. האימוץ נועד לפרוץ את חומת הבידוד שהמדינה כפתה על ואנונו, ואכן השלטונות נאלצו, למרות אי־רצונם, לאפשר להורים המאמצים לבקר את האסיר.³⁹

ועד פעיל נוסף בעניין ואנונו היה הוועד הנורווגי, שבראשו עמד הפרמל (Heffermehl), עורך־דין ופעיל שלום ידוע בארצו.⁴⁰ הפרמל היה מעורב בפעילות יומיומית במדינתו

Vanunu, Fall 1999; <http://www.populist.com/99.1-.buell.html>; "Senator Wellstone Asks President to Intercede", in: <http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/.f99wellstone.html>;

<http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/f99boxer.html>

כך, לדוגמה, הסנטורית בוקסר (Boxer) נענתה ללחצים מצדו של הארגון The Bay Area Campaign to Free Mordechai Vanunu, גם הסנטור ונטו (Vento) פעל בעקבות הפעלת לחצים מצד הוריו המאמצים של ואנונו, השייכים לאזור הבחירה שלו. וראו גם מכתב מסנטור ולסטון (Wellstone), <http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/s99timetoright.html>

<http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/s99persuaded.html> .37

וראו גם: "He has Suffered Long Enough", *The Newsletter of the U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, Summer, 1999

<http://www/nonviolence/org/vanunu/archive/s9936members.html> .38

ראו גם את תגובת הנשיא: <http://www.nonviolence.org/vanunu/s99signers.html>

וכן: "Congressional support grows", in *The U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, Summer, 1999

וגם: *Berkeley Action*, Newsletter of Berkeley (אין תאריך).

Chris Tomlinson, (Associated Press), "U.S. Couple adopts Israeli traitor" in: http://seattletimes.nwsourc.com/extra/browse/htmI97/adop_102997.html .39

.40 התכתבות בין המחברים לבין הפרמל, בתאריך 5 בנובמבר, 2000.

בעניינו של ואנונו. הוא כתב מאמרים רבים, וגם הוציא ספרים. אחד הספרים, קולות למען ואנונו, נכתב על־ידי חמישה־עשר מומחים בינלאומיים, שהציגו את ואנונו כדוגמה מוסרית לעולם כולו.⁴¹ הפרמל גם הרבה לפעול בזירת הפוליטיקה הבין־מדינתית. לדוגמה, הוא שלח מכתב לאנשי משרד החוץ הבריטי, בשנת 1997, כדי לשכנעם לפעול למען ואנונו, מכיוון שהוא נחטף מבריטניה בניגוד לחוק הבינלאומי. התשובה הבריטית הייתה אופיינית לפוליטיקה מדינתית של אי־התערבות. הבריטים הודיעו לו במכתב התשובה שאין כל הוכחה להפרת חוק כלשהו בשטח בריטניה.⁴²

נשק פוליטי נוסף הפועל ברמה התרבותית, האופיינית כלי־כך לפוליטיקה החדשה, הוא גיוס אישים מפורסמים למען מטרה מוסרית. בכך הצטיין במיוחד הוועד הבריטי, הפעיל מכל הוועדים. אנשי תאטרון וספרות, שחקני קולנוע וחתני פרס נובל חתמו למען שחרורו של ואנונו. חלקם בעלי שם, שאף נהפכו לפעילים נמרצים, כדוגמת הרולד פינטר, ג'ולי קריסטי ובמיוחד סוונה יורק, שעליה אמרו הפעילים שאינה מעבירה יום בחייה מבלי לעסוק בפרשה. הוועד הבריטי, שבמהלך השנים החתים עשרות אלפי אנשים למען ואנונו, ארגן הפגנות ומשמרות מחאה, ואנשיו ניסו להשפיע על הפרלמנט והביאו להעלאת כמה שאילתות בנושא ואנונו על־ידי צירים שונים.⁴³ אנשי הוועד הצליחו גם לגייס את העיתונות הבריטית, במיוחד את הסאנדיי טיימס, שפעל במיוחד למען ואנונו והציג דימוי של עיתונות בעלת תפיסה קוסמופוליטית, ליברלית והומנית, הניצבת כאנטי־תזה לעיתונות הישראלית ולקו האתנוצנטרי והמגמתי שהיא בחרה.⁴⁴

אחת משיטות הפעולה המעניינות של הוועדים השונים היא שליחת מכתבים לוואנונו. היו חודשים שואנונו קיבל אלפי מכתבים, ומטרתם הייתה ברורה: לעורר באסיר את התחושה שאינו לבד, שיש מי שתומך בו ובמעשה שעשה. נציגי המדינה היו ערים למשמעות זו של המכתבים. היו שנים שחלק מהמכתבים לא הגיעו כלל לידי האסיר, היו תקופות שלא הורשה לענות עליהם או שתשובותיו הגיעו ליעדן באיחור ניכר.⁴⁵ גם מאות אתרי האינטרנט שעסקו בואנונו שימשו כאסטרטגיה שנועדה למנוע את השכחת האיש, אשר

41. ראו, לדוגמה: www.Oslo, September, 23, 1997, Fredrik S. Heffermehl, in: [http://www.Fredrik S. Heffermehl, "Disarmament: וכן: aseistakieItaytyjaliitto.fi/vanunu/vanuengl.htm](http://www.Fredrik S. Heffermehl,) – Human Rights: Mordechai Vanunu 11 Years of Torture", in *IPS News .Reports*. <http://www.oneworld.org/ips2/oct.vanun.html>

42. Tanya Collingridge, from the Near and North Africa Department, Foreign and Commonwealth Office, London, a letter to Mr. F.S. Heffermehl, April 16, 1997

43. האתר הבריטי: <http://www.vanunu.freeseve.co.uk.index.html>; ראו גם: <http://www.coventry.org.uk/news.newswire/oddy-mep/980313b.htm>; <http://www.llb.labournet.org.uk/1998/june/int6.html>

44. *Sunday Times*, April וכן: <http://www.vanunu.freeseve.co.uk/activ.htm>

45. ידיעות אחרונות, 29.12.1994, לגבי משמעותם של המכתבים, מתוך ריאיון שערך אחד המחברים עם רינה מוס. דוגמה למכתב: "Dear Mordechai Vanunu, the undersigned participate in European NGO Conference – Nuclear weapons Free Europe... wish to express our compassion, respect and solidarity with your courageous whistleblowing in 1986", Burg, Stadtchlaining, June 14, 1997, וראו גם: <http://www.nonviolence.org/vanunu/sum00nopardon.html>

באופן וירטואלי לא נותר מבודד בכלא אשקלון בשל ההזדהות הגלובלית עמו באתרי האינטרנט הרבים.⁴⁶

הארגונים הגלובליים מתייחסים לתקשורת לא רק כאל מקור מידע, לא רק כאל אמצעי לחשיפת סודותיה של מדינת הסוד, אלא גם כחלק אינטגרלי ממאבקם ליצירת קהילה גלובלית, החורגת מגבולות גאוגרפיים, מדינתיים או תרבותיים.⁴⁷ במובן זה היה להם קל להפוך את ואנונו לגיבור של תקופה. "מהן התכונות ההופכות אדם לגיבור?" שאל סאמר למברט (Summer Lambert) מה־Nuclear Age Peace Foundation, והוסיף: "ואנונו עשה את מה שכל אזרח מכובד חייב לעשות... הוא אדם שמציב לכולנו דוגמה לאחריות גלובלית ופוליטית."⁴⁸ העמותות הגלובליות מכנות את ואנונו whistle blower, מעין מוכיח בשער, שחיוניותו רבה בכל דמוקרטיה. הן מציגות אותו באופן המנוגד לחלוטין לאופן שבו הוצג בישראל. כפי שהציג זאת הפרמל, לדוגמה, כשנאם לפני סטודנטים לתארים מתקדמים באוניברסיטה נורווגית, אשר העניקה לוואנונו תואר דוקטור של כבוד: "האם מרדכי ואנונו הוא בוגד, או מודל של אזרח העולם?" והתשובה הגלובלית ברורה, כמובן, ועומדת בניגוד גמור למסגור הפרשנות המדינית.⁴⁹

הגלובלים גם הפיצו את הסיסמה - I am your spy, כדי להצביע על אופיו האוניברסלי של הצעד שעשה ואנונו. הם נהגו להפגין עם מסכות בדמות פרצופו של ואנונו, כמחאה על הדמוניזציה שישראל עשתה לאיש גם באמצעות איסור על צילום פניו. הם גם כינו את ואנונו "האיש במסכת הברזל", כדי למחות באופן סמלי על השתקתו. לאחר ניסיונו של ואנונו להבהיר את נסיבות חטיפתו באמצעות מילים ספורות שכתב על כף ידו וחשף בדרכו לאחד הדיונים המשפטיים שנערכו לו, הפכו הארגונים גם את כף היד המונפת לסמל המאבק למען חופש הדיבור בנושאי הגרעין.⁵⁰ ייצור הפרשנות למציאות לוהה בפעילויות סמליות לרוב: לדוגמה, סטודנטים בגלוגו בחרו בוואנונו כרקטור האוניברסיטה שלהם.⁵¹ כך, באמצעות הפעילות הסמלית הענפה וייצור הפרשנות למציאות, ניסו הת"ל לפנות לרגש המוסרי של בני-האדם, לעורר בהם תחושה של חוסר צדק, של עוול, של

46. http://www.napf.org/hero.mordechai_vanunu.html

47. על קהילה וירטואלית סביב ואנונו, ראו, לדוגמה, http://www.cpsr.org/cpsr/liss/listserv_archives/cyberjournal/950417/cj-4/14>The Vanunu Case (Israel; Nuclear) by rkmoore@iol.ie

(Richard K. Moore). וכן: pp. 185–212, Buchler, 2000.

48. Summer Lambert, "Mordechai Vanunu, Nuclear Age Peace Foundation", in: http://www.naf.org/hero.mordechai_vanunu.html

49. ראו גם מאמרו של John Buell, "Human Rights and Nuclear Secrets", in: <http://www.populist.com/99.10.buell.html>

ג'ון בול כתב יחד עם טום דה-לוקה את הספר *Sustainable Democracy: Individuality and the Politics of the Environment*, שהוצא לאור בהוצאת Sage.

50. כידוע, על כף ידו הופיעו המילים: "נחטפתי ברומא, ב-30.9.80". ראו, לדוגמה, על המשמר, 23 בדצמבר, 1986. השלטונות, מצדם, הגישו תלונה נגד ברנרד ג'ון, הכתב הור שפרסם את הכתובת שעל כף היד. על המשמר, 24 בדצמבר, 1986.

51. הארץ, 16 בדצמבר, 2004.

כעס, של רחמים וכמובן גם של הערצה. זהו מעין מסע צלב מוסרי, האופייני כלי-כך לפעולותיהן של תנועות חברתיות חדשות בעידן של "קץ האידאולוגיות" הישנות (Turner, 1996), שבו נושאים בעלי משמעות עקרונית ומוסרית מועברים לכול באמצעים סמליים ופשוטים, רגשיים וראוותניים, במה שבק (Beck, 1999, pp. 37–40) כינה "תת-פוליטיקה גלובלית".

כחלק מתהליך הפיכתו של ואנונו לגיבורה של הזירה הגלובלית בעידן המודרניות השנייה, ארגונים בינלאומיים שונים פעלו גם למען הענקת פרס הנובל האלטרנטיבי לוואנונו. ארגונים גלובליים שונים גם מציגים את ואנונו מדי שנה כמועמד לפרס נובל לשלום. מועמדות לפרס זה יכולים להגיש רק זוכים לשעבר, ועצם הגשת המועמדות כרוכה בכבוד רב ובהכרה בכך שהמאבק נעשה מסיבות אלטרואיסטיות.⁵² בסיכומו של דבר, באמצעות פעולות אלה של הענקת כבוד ניסו התט"ל להציג את מעשהו של ואנונו "כקולו האמיתי של המצפון", כפי שהסביר זאת הרולד פינטר.⁵³ אין ספק שמסגור הפרשנות שלהם עמד בניגוד גמור לזה של מדינת הסוד הישראלית. כלום הייתה לכך השפעה על גורלו של ואנונו? כלום הייתה לכך השפעה על מדיניות הגרעין של ישראל? האם בפעילותם של התט"ל הייתה גלומה הבטחה לחיבור גלובלי-מקומי המוצג על-ידי חוקרי התט"ל כחיוני לשינוי מדיניות ולשינוי חברתי משמעותי בחברת הסיכון העולמית?

כאשר הגלובלי פוגש את המקומי

גולת הכותרת של המפגש בין הגלובלי למקומי היה כנס אקדמי למחצה, שנערך באוקטובר 1996 בתל-אביב, שהיא מרכז פעילותה של החברה האזרחית בישראל. הכנס הוכתר בשם המרשים – "דמוקרטיה, זכויות אדם ומרדכי ואנונו", והפעילים הצליחו להביא אליו אישים בעלי שם, כדוגמת ג'וזף רוטבלט, חתן פרס נובל לשלום לשנת 1995, שהשתתף בשעתו בפרויקט מנהטן, ואת דניאל אלסברג, שהיה מעורב בפרויקט מנהטן II, שנהפך לגיבור תרבות של תנועות השלום לאחר שפרסם ב-1971 מסמכים מסווגים של

52. <http://www.peacemagazine.org/9701/vanunu.htm>. בשנת 1987 הוענק לוואנונו גם ה-Right Livelihood Award, הידוע יותר בשמו "פרס הנובל האלטרנטיבי", בעבור "אומץ לבו ונכונותו להקרבה אישית, בעת שחשף את ממדיה של תוכנית הגרעין הישראלית." ראו: <http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/f99alternative.html>. בהודמנות אחרת, 58 ממקבלי הפרס בעבר החליטו לקרוא לשחרורו של עמיתם לפרס. ההחלטה התקבלה פה אחד, בפגישתם ביוני, בולצבורג שבאוסטריה, כשהתכנסו לרגל מלאת עשרים שנה לארגונם. ראו: <http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/f99alternative.html>. על הצגת מועמדותו של ואנונו לפרס נובל, ראו תרגום של מכתב שנכתב על-ידי Myrid Korigan Mcguire מבלפסט, זוכת פרס נובל לשלום שהציעה את ואנונו כמועמד, הארץ, 11 בינואר, 2001. מקגוואייר גם ניצלה את ההזדמנות והציגה מסר גלובלי, שבו תיארה את ואנונו כמי שהקריב את עצמו לטובת האנושות. ראו: <http://www.nonviolence.org/vanunu/sp01nobel.html>.

53. <http://www.ascistakeiltaytyjaliitto.fi/vanunu/>.

הפנטגון שתרמו לסיומה של המלחמה.⁵⁴ הכנס נועד להתריע על הסכנה הגרעינית, אך הוא לא זכה בתשומת לב ציבורית רבה בישראל. העיתונות כמעט לא סיקרה אותו, והישראלים "הצביעו ברגליהם" ולא באו לכנס.⁵⁵ אך המארגנים ראו בו בכל זאת ציון דרך, ובעקבותיו ניסו להגיע לתודעת הציבור בישראל גם בדרכים אחרות.⁵⁶

כעבור שנה, ב־23 בספטמבר 1997, התכנסו בתל־אביב מתנדבים מתריסר מדינות ל"שבוע מחאה", לציון אחת־עשרה שנה לחטיפתו ולמאסרו של ואנונו. ציפיותיהם היו גדולות: סם דיי כתב: "הכנס הצליח הרבה מעבר למשוער, וכך אנו חוזרים שוב לישראל ומעבירים את המערכה לרחובות." ⁵⁷ חדורי תקווה, יצאו הפעילים לרחובות הערים הגדולות בישראל, הקימו דוכני מחאה וניסו להשפיע על הישראלים. גם אנשי הוועד הישראלי קיוו שהנה הם מגיעים לחברה הישראלית בעזרתם של הפעילים שהגיעו מבחוץ, כפי שהסביר אחד הפעילים: "הביקורת על היחס הקשה כלפי מרדכי ואנונו בבית־הסוהר ועל תקופת מאסרו הממושכת נעשתה מקובלת יותר בציבור. לא יכולנו אפילו לחלום על שינוי כזה בדעת הקהל וביחסה של התקשורת." ⁵⁸ אלא שדבריו שיקפו משאלות לב בלבד. המאמצים להגיע לציבור בישראל ולשכנעו בצדקת המאבק נכשלו לחלוטין. הפעילים זכו בקיתונות של בוז ובקריאות גנאי, כגון "תחזרו למקום שבאתם ממנו". הישראלים, שחלק מהסוציאליזציה הפוליטית שלהם הסתמכה על שיתופם בקהילת הסוד הלאומית, ראו את הגלובלים כתימהונים המנסים להגן על בוגד וכמי שאינם מסוגלים להבין את צרכיה הביטחוניים של ישראל.⁵⁹ הישראלים נותרו שבויים בקונספציה שנשקפת להם סכנה מפיתוחו של הגרעין העירקי, האירני או הלוזי, ומהם בלבד.⁶⁰ כך, בתוך כמה ימים, התברר שכשלו ניסיונותיהם של הפעילים להשיג מסגרת פרשנות משותפת להם ולישראלים, והם חזרו לארצותיהם כלעומת שבאו.

54. אלסברג היה פקיד של הפנטגון שפרסם מסמכים אשר הוכיחו כי הממשל האמריקאי הוליך שולל את הקונגרס ביחס למלחמת וייטנאם. לאחר הפרסום, התביעה הכללית באמריקה ניסתה להעמידו לדין, אך החוקה הגנה עליו.

55. אורית שוחט, "לא רוצים לדעת", הארץ, 18 באוקטובר, 1996.

56. <http://www.nonviolence.oga.vanunu/archive2/w00atombomb.html>.

57. למעשה, הם החלו להנהיג שבוע מחאה כבר ב־1996, ועשו זאת 4 פעמים בין 1996 ל־1999. על

תקוותם ששבוע המחאה ב־1997 יגיע לציבור הישראלי, ראו: Alliance for Survival, Peace Conversion, Times. <http://www.concentric.net/~Nonukes/vanunu.htm>.

58. Ilan Shalif, in <http://www.tao.ca/ainfos/A-Infos97/3/0142.html>.

59. ראינות שנערכו עם שתי פעילות מרכזיות, בשנת 2001: Felice Cohen-Joppa, associate coordinator of U.S. Campaign to Free M. Vanunu, and Editor of the Nuclear Resister newsletter; Marie Stone, committee member UK campaign to free M. Vanunu and for a nuclear free middle east.

60. מדי פעם מדפיסים עיתוני ישראל כותרות על איום בנשק המוני של מדינה זו או אחרת במזרח התיכון, במיוחד לפני דיון בתקציב הביטחון. ראו, לדוגמה, אלוף בן, "הודמנות אחרונה לעצור את פצצת האטום האירנית", הארץ, 18 במאי, 2000; "לוב בדרכה לאטום", מעריב, 5 בספטמבר, 2002; שלומי שטיין, "לוחמי שלדג מתאמנים לקראת תקיפה באיראן", מעריב, 14 במרס, 2005.

מחקרים על תנועות חברתיות חדשות הוכיחו בבירור באיזו מידה היכולת ליצור מסגרת פרשנות משותפת היא משמעותית בהשגת השפעה. היא זו שקבעה, לדוגמה, את ההתייחסויות השונות לאסון צ'רנוביל: בצרפת הצליחה המדינה להשליט את הפרשנות שלה על המציאות, שלפיה הענן הגרעיני אינו מהווה סכנה; במקומות אחרים באירופה, כגון דנמרק וגרמניה, התנועות האנטי-גרעיניות הצליחו להשפיע על הציבור ולשכנעו בסכנה הרבה האורבת לו מאותו אסון בדיוק (Duyvendak & Koopmans, 1995). ואילו בישראל, הציבור והמפלגות הפוליטיות השונות, כולל מפלגות האופוזיציה, לא חשבו שהפרשה ראויה להתייחסות כלשהי. אין פלא שואנונו כתב בלגלוג מר לסם דיי: "אתה והאחרים בושינגטון מתעניינים בנושא יותר מהפוליטיקאים בישראל."⁶¹

ניסיונותיהן של התנועות הטרנס-לאומיות ליצור חזית מאוחדת גלובלית-מקומית לא עלו יפה דווקא בתקופה שבה הייתה ישראל נתונה בטרנספורמציה חברתית, במשבר של פוליטיקה מפלגתית, וכפי שכבר צוין, גם בפריחה של תנועות חברתיות ועמותות סביב נושאים "חדשים", שהיו קשורים בפרט ובזכויותיו. אלה היו קולות חדשים ורעניים, המאפיינים לא פעם מודרניות רפלקסיבית, אך סוגיית הגרעין בכל זאת לא השתלבה בכל אלה. ייתכן שהיא נתפסה כפוליטית מדי בחברה האזרחית שהחלה לבלבל בישראל, חברה שפיתחה תפיסה נאו-ליברלית ואימצה קו של פוליטיקה "א-פוליטית" (בן-אליעזר, 1999). גם תנועות השלום הישראליות, הרושמות לזכותן יותר מעשרים שנות פעילות, לא עסקו בנושא הגרעין, כאילו אינו נוגע כלל לשאלות של שלום ומלחמה. עמותות וארגונים סביבתיים, כמו "החברה להגנת הטבע", העמותה הירוקה הגדולה בישראל, או גרינפיס, שיש לה סניף פעיל בישראל, לא שוכנעו בחשיבות העניין כתוצאה מפעילות הגלובלים האנטי-גרעיניים בישראל, או כתוצאה מפעילותו של הוועד הישראלי למען מרדכי ואנונו. גרינפיס העולמית הוקמה כתגובה לניסויים גרעיניים שערכו האמריקאים בשנות השבעים, ונושא הגרעין עומד מאז בראש מעייניה (Wapner, 1995). אך הסניף הישראלי מתעלם מכך. "טרם הבשילו התנאים לעסוק בגרעין בישראל", מסבירים ראשי הסניף כאשר הם נשאלים לפשר שתיתקם.⁶² מעניין שההפגנה היחידה שארגן גרינפיס נגד הגרעין הייתה כאשר אחדים מחבריו קשרו עצמם לשער של שגרירות סין, כמחאה על ניסויים גרעיניים שזו עשתה.⁶³ וכך, אם הוועד הישראלי למען ואנונו אינו מצליח להשתחרר מהסטיגמה הציבורית שהפכה אותו "לפוליטי מדי", הרי גרינפיס הישראלית, לעומתו, פשוט אינה פוליטית דיה.⁶⁴ בסיכומו של דבר, הרפלקסיביות המתעוררת בציבוריות הישראלית תועלה לפסים מסוימים ונמנעה משום-מה מלנוע בפסים אחרים.

61. מכתב ממרדכי ואנונו לסם דיי, 9 במרס, 1999. המכתב הגיע לתעודתו ב-24 ביולי, 1999. ראו: <http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/letter.html>

62. ריאיון עם דובר גרינפיס הישראלית, בשנת 1999.

63. ההפגנה הייתה חלק מגל מחאה בעולם, בעקבות ניסוי גרעיני שערכה סין ב-17.8.1995. מפגיני גרינפיס הפגינו מול שגרירות סין בישראל, 13 מהם נעצרו, ואלה מהם שלא היו ישראלים גורשו מהארץ. ראו: הארץ, 28 באוגוסט, 1995.

64. על מספרם הקטן של חברי הוועד אפשר ללמוד גם מהפגנותיהם. לדוגמה, כשמלאו שמונה שנים לחטיפתו של ואנונו מאיטליה, הפגינו חברי הוועד למען שחרורו מול ביתו של ראש הממשלה. בהפגנה

בשבוע המחאה ב־1997 הסתיימו מאמצי הפעילים הגלובלים להגיע אל החברה הישראלית. שנה לאחר מכן, הפעילים שבאו לישראל מאנגליה, מנורווגיה, מארצות-הברית, מקנדה ומאוסטרליה, לא ניסו כלל לצאת לרחובות. הם הסתפקו במגעים עם הוועד הישראלי הקטן, הגישו עצומה לראש הממשלה והפגינו מול בית הנשיא. אמונים על שיטות פעולה האופייניות למאבקייהן של תנועות שלום, הם הסתפקו בפעולות סמליות, כמו ניסיון לפרוץ בהפגנות אל הכור, ניסיון שנבלם כבר במחסום הראשון והביא למעצרים של המתפרצים. כך נכשלו הניסיונות לחבר בין הגלובלי למקומי. ומה ממחיש זאת יותר מן העובדה שבחלק מההפגנות, מספר המשתתפים שהגיעו מחו"ל היה גדול ממספרם של הפעילים הישראלים?⁶⁵

בעקבות האכזבה מאי-הצלחתם בקידום הרעיון האנטי-גרעיני בציבור בישראל, שינו הת"ל בהדרגה את אסטרטגיית הפעולה שלהם, או לפחות העבירו את כובד המשקל מפעולות סמליות ומנקיטת אסטרטגיות המכוונות להשגת שינוי נורמטיבי בציבור הישראלי לפעולות ממוסדות יותר, האופייניות לקבוצות לחץ, הכוללות ניסיונות להשפיע על מקבלי ההחלטות בישראל. ניסיון כזה נעשה כבר בשנת 1996, כאשר משלחת בינלאומית, שכללה נציגים של ארגון אמנסטי, מדעני גרעין בדימוס, השחקנית סוזנה יורק ופעילים שונים, נפגשה בירושלים עם שר המשפטים דוד ליבאי. השר, שהוא פרופסור למשפטים הידוע בדעותיו הליברליות, קיבל את פני המשלחת בסבר פנים יפות. אנשי המשלחת התלוננו באוזניו על תנאי מאסרו של ואנונו, ובמיוחד על העובדה שהוא מוחזק בבידוד זה כתשע שנים וחצי. השר האזין בקשב רב, והנוכחים התרשמו שהצליחו להשפיע במידת-מה על עמדתו. לרגע היה נדמה להם שבעידן המודרניות הרפלקסיבית אפשר לשכנע אפילו שרים בממשלתה של מדינת הסוד הגרעינית. אך למחרת יצא השר בהצהרה פומבית, שבה הסביר כי אין סיכוי לשחרורו המוקדם של ואנונו, וכי הוא ירצה את מלוא עונשו עד שנת 2004, בין השאר משום שהוא ממשיך לאיים בחשיפת סודות נוספים.⁶⁶ תגובתו של ליבאי המחישת גם את המלכודת שהת"ל נקלעו אליה עם המעבר לשיטות פעולה של קבוצות לחץ, ההופך אותן לתלויות ברצונם הטוב של מקבלי ההחלטות. ואכן, במהלך השנים הבאות ניסו הגלובלים פעמים רבות להיפגש עם נשיא המדינה, עם ראש הממשלה או עם שרי המשפטים של ישראל. נציגי

נכחו כשלושים איש בלבד. ראו: יוסי הטני, "30 חברי הוועד... הפגינו", הארץ, 2 באוקטובר, 1994. דוגמה נוספת: בהפגנה שנערכה מול מכון פרס לשלום, ב־4 באוקטובר 2000, נכחו כעשרים איש. ראו: Rayna Moss, in *The U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, Spring-Summer, 2000. בהפגנה גדולה מאוד, שחברי הוועד התייחסו אליה כאל הישג גדול ואשר נערכה במאי 2000, נכחו כ־200 איש. שום עיתון לא מצא לנכון לדווח על ההפגנה. ראו: גדעון ספירו, מכתב למערכת הארץ, 30 במאי, 2000 (המכתב מצוי בידי המחברים); Rayna Moss, "The Biggest Ever Anti-Nuke Protest at Dimona", *The U.S. Campaign to Free Mordechai Vanunu*, May 26, 2000; http://www.nonviolence.org/vanunu/may26_protest.html.

⁶⁵ http://salam.org/activism/vanunu_protest.html. על הניסיונות הסמליים לחדור לכור, ראו:

עליזה ארבל, "אנשי הוועד למען ואנונו ניסו להיכנס לכור", הארץ, 23 בספטמבר, 1998.

⁶⁶ http://www.nando.net/newsroom/ntn/world/040696/world14_3356.htm. וראו גם את

התרשמותו של אלסברג מהפגישה: <http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/f99spotlight.html>.

המדינה נעתרו לעתים לבקשות ונפגשו עם הפעילים, אך הדבר לא חולל שינוי במצבו של האסיר. בהדרגה הלך והתברר שהשפעתם של הפעילים על ראשי המדינה הישראלית היא מועטה, עד כדי כך שהפעילים חששו כי המדינה מנצלת את הפגישות הללו כדי לנטרל אותם. מה גם שהסכמתם או סירובם של נציגי המדינה להיפגש עם הפעילים היו אקראיים ולא-מובנים. כך נהגה המדינה גם כלפי הוריו המאמצים של ואנונו: לעתים היא התירה להם להיפגש עם האסיר ולעתים סירבה, ודומה שההיגיון היחיד שהנחה את נציגי המדינה היה הרצון להבהיר מי קובע את כללי המשחק, מיהו הריבון ומהו סדר השיח.⁶⁷

בשנת 1998 נדמה שאסטרטגיית הפעולה של קבוצת לחץ מניבה תוצאות, והפעם בעזרתו של לחץ בין-ממשלתי. בראשית אותה שנה ביקשה ממשלת נורווגיה מישראל להוציא את ואנונו מהבידוד שהוא שרוי בו זמן כה רב. ראש ממשלת נורווגיה, מאגנה בונדוויק, ושר החוץ שלה, קנוט וולבק, העלו את הבקשה בפגישה עם ראש הממשלה נתניהו, בביקורו באוסלו. נתניהו ניסה לדחות את הבקשה, והשתמש בטיעון המדינתי הטיפוסי שמדובר בעניין ישראלי פנימי. אך מארחיו התעקשו. הם הזכירו לו כי נורווגיה מכרה בשעתה לישראל מים כבדים, וזו עשתה בהם שימוש שאינו לצורכי שלום, בניגוד להבטחתה. יתר על כן, בקשותיה של נורווגיה מאוחר יותר להחזיר לה את המים הכבדים לא נענו. עוד טענו הנורווגים, אגב שימוש בטיעונים ליברליים של זכויות אדם, שתנאי כליאתו של ואנונו מוגדים לאמנות בינלאומיות.⁶⁸ נתניהו לא הבטיח דבר, אך יום לאחר

67. לדוגמה, הפגישה עם עור וייצמן, כשהיה נשיא מדינת ישראל, שממנה יצאו הפעילים במפח נפש; <http://www.llb.labournet.org.uk/1998/june/int6.html>

<http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/f99alternative.html>

http://news6.tdo.bbc.co.uk/low/english/world/middle_east/newsid_80000/804_79/.stm

<http://www.nonviolence.org/vanunu/archive/f99alternative.html>

עליוה ארבלי וגדעון אלון, "חברי משלחת מבריטניה התומכים בשחרור של ואנונו לא הורשו לבקר", הארץ, 20 באפריל, 1998; עליוה ארבלי, "הוריו המאמצים של ואנונו הורשו לבקר ברגע האחרון", הארץ, 16 בדצמבר, 1999; ראו גם ריאיון עם הוריו המאמצים של ואנונו, הארץ, 6 בספטמבר, 1999. הדברים אושרו גם על-ידי הוריו המאמצים של ואנונו בעת ריאיון עמם.

68. הארץ, 12 במרס, 1998. מעניין שמיד בתחילתה של פרשת ואנונו, בתשובה לשאלתה בפרלמנט הנורווגי, הבטיח שר החוץ שנורווגיה תדרוש מישראל לאפשר לפקחים מטעמה שיבדקו מה עשתה ישראל במים הכבדים שנורווגיה מכרה לה בשנת 1959. כלומר, כבר אז נקשר גורלו של ואנונו בנורווגיה. על-פי תחקיר של הטלוויזיה הנורווגית, לאחר הגילויים של ואנונו, נדרשה ישראל גם להחזיר כמחצית מהמים הכבדים שקיבלה מנורווגיה, ומוכן שלא עשתה זאת. ראו: יוסי מלמן, "מדענים נורווגים סייעו", הארץ, 11 באוקטובר, 1996. לעניין המים הכבדים, ראו, לדוגמה: John Fialka, "Norway to Seek Study of Israeli Nuclear Materials", *The Wall Street Journal*, Feb. 17, 1987. ראו גם: "בקשתה של נורווגיה למידע לגבי השימוש שעשתה ישראל במים הכבדים הואצה בעקבות פרשת ואנונו, באמצעות שאלות חוזרות ונשנות בנושא, שהעלה ציר הפרלמנט מהשמאל תאו קוריינסקי (Theo Korizinski) בפרלמנט של אוסלו.", Benny Morris, "Israel Bars Heavy Water Inspection", *Jerusalem Post*, April 16, 1987.

ראו גם: יורם ירקוני, "השיטה פשוט נכשלה", ידיעות אחרונות, 25 בנובמבר, 1999; <http://www.nonviolence.org.vanunu/archive2/yasystemfailed.html>

מכן, ב־12 במרס 1998, הוצא ואנונו מן הבידוד והורשה להיפגש עם אסירים אחרים ולשוחח עמם.⁶⁹ נורווגיה הייתה המדינה היחידה שהתערבה בפרשת ואנונו. הסיבה לכך היא שהחברה הנורווגית היא חברה אזרחית מפותחת, ויש בה תנועות חברתיות חדשות לרוב. אחדות מאלה לחצו על הממשל הנורווגי לפעול ברמה ההומניטרית נגד הפרות של זכויות האזרח, במיוחד בנושאים כמו הפיתוח הגרעיני. כך שוחרר ואנונו מבידודו בלחץ עקיף של התנועות הגלובליות ושל הוועד הנורווגי.⁷⁰ ייתכן שהוצאתו של ואנונו מהבידוד חשפה את העובדה שהמדינה הווסטפלית אינה בלתי חדירה להתערבות מבחוץ. אחדים מהפעילים הגלובלים אכן דיווחו שראו בכך הישג מנקודת מבט הומנית והצלחה מסוימת מבחינת המאבק האנטי־גרעיני. אך האם קועקעו היסודות הנורמטיביים שמדינת הסוד נשענת עליהם כאשר היא עוסקת בפיתוח גרעיני? האם נפרצה מדיניות העמימות ואי־הוודאות הגרעינית? תנועות חברתיות חדשות רבות השיגו הישגים בתחום הגרעין באמצעות הפעלת לחצים על ראשי מדינות וממשלות. במחקרים השוואתיים שונים, כפי שהראו קישלט (Kitschelt, 1986) או פלאם (Flam, 1994), התנועות האנטי־גרעיניות הציבו לעתים אתגר ממשי לפני מקבלי ההחלטות בארצותיהם, ולפחות בכל הנוגע לאנרגיה גרעינית הצליחו לא רק לקרוא תיגר על טענות המומחים ולערער על המונופוליוציה שלהם בתחום, אלא גם להביא לפומביות מסוימת של המידע בנושא, לזיכרון ציבורי נרחב ואף לשינויים במדיניות. אלא שהמקרה הישראלי שונה, לא רק מכיוון שמדיניות העמימות והסודיות מקשה את קיומו של דיון ציבורי, אלא גם משום שכאשר הגרעין נתפס כסוגיה ביטחונית חשובה, קל לערער את מסגרת הפרשנות של הפעילים הגלובלים, המנותקים מההוויה הישראלית.

כך, במקום שהמדינה תיעתר ללחצי הגלובלים, נהפכו הם, אולי בלי משים ואולי גם בליט ברירה, למעין עלה תאנה, המראה כביכול שבעידן הרפלקסיבי של המודרניות השנייה המדינה פתוחה להשפעות מבחוץ. אלא שלמעשה, הפעילים הגלובלים נעשו תלויים בנציגי המדינה וברצונותיהם. אין ספק שהם לא הצליחו לחולל שינוי נורמטיבי בישראל ובוודאי שלא הצליחו לחולל שינוי במדיניות. ולגבי ענייני הגרעין, באותו הזמן נכשלה גם "הגלובליזציה מלמעלה", כשארגון NPT עדיין לא הצליח לכפות על ישראל את האמנה

69. יוסי מלמן, "ואנונו יקבל מעמד של אסיר רגיל", הארץ, 12 במרס, 1998; משה ריינפלד, "מנהל כלא אשקלון סיכם עם ואנונו", הארץ, 13 במרס, 1998; <http://www.mfa.gov.il/mfa/go.asp?MFAHoa4to>. ראו גם מכתב המודיע על שחרורו של ואנונו מבידוד עם מגבלות כאסיר ביטחוני.

70. גם הפרמל, בהתכתבות עם המחברים מ־5 בנובמבר 2000, מצביע על האפשרות שהלחץ העקיף של התט"ל השפיע. אביגדור פלדמן, עורך־דינו של ואנונו, טוען שהממשלה שינתה את עמדתה גם בשל הלחץ הבינלאומי. ראו: http://news6.thdo.bbc.co.uk/low/english/world/middle_east/ne...; <http://www/jpost.com//com/archive/13.Mar.1998/News/Article65149.st,3.html>; סברה אחרת היא שהייתה השפעה גם לביקורו של ח"כ דדי צוקר ולאזהרתו שואנונו מאבד את שפיותו בבידוד. צוקר וח"כ יוסי כץ אחריו היו מהבודדים שביקרו את ואנונו מטעמי חמלה. על ביקורו של כץ, ראו: יוסי ורט, "יוצא מדעתו", העיר, 5 בינואר, 1996; "MK Katz visits with convicted spy Mordechai Vanunu", *Israel Wire*, Feb. 28, 2000. <http://www.israelwire.com/News/000228/00022827.html>

האוסרת פיתוח נשק גרעיני, ואילו מצרים ניסתה אך לא הצליחה, למרות מאמציה, להניע את מוסדות האו"ם לדון בצורה משמעותית בגרעין הישראלי.⁷¹ ולגבי "הגלובליזציה מלמטה", זו רק חשפה את המגבלות העומדות לפני התט"ל, המתקשות ליצור חיבור משמעותי בין הגלובלי למקומי, ואשר בוחרות, כתחליף לכך, לפעול כמעין קבוצת לחץ המנסה להשפיע על בעלי משרות בכירות.

קשייהן של התט"ל ביצירת שינוי במדיניות חשפו גם את המשמעות הסוציולוגית שהייתה לסודיות ולעמימות הגרעינית, את התפקיד שהן מילאו בכינונה הבלתי פוסק של הריבונות הלאומית, זו המופנית כלפי הקהילה הפוליטית הביתית, ואת חיוזקה של ריבונות זו לנוכח "איומים מבחוץ". אך הגלובלים לא ויתרו. הם בחרו "בנשק המידע" וראו בו כלי יעיל במאבקם נגד מדיניות הסודיות והעמימות הישראלית. לכן הם פרסמו את העובדה שישראל ייצרה כבר כמאה עד מאתיים פצצות; הם הציגו תרשים של הכור בדימונה, על מכוניו השונים וחלק מקומותיו המוסתרות בבטן האדמה, וכן צילומים של חדר הבקרה של הכור ושל המכון שעוסקים בו בהפרדת הפלוטוניום. ישראל לא אישרה ולא הכחישה את אמיתות הפרסומים, וודאי שלא התייחסה לטענה שהיא מייצרת פצצות נוספות.⁷² אך המודל הספירלי הוכיח את עצמו ולו במשהו, משום שבעקבות הפרסומים בחו"ל התאפשר פרסום הדברים גם בארץ, בלויית ציון העובדה שהפרסומים באים מ"מקורות זרים". הארגונים הגלובליים פרסמו גם צילומי לוויין של אתרים אשר הוצגו כבסיסי הטילים הגרעיניים של ישראל, אגב ציון מיקומם המדויק במפת ישראל. מדובר, לדוגמה, בפרסום של CPSR, ארגון של מדעני מחשב החרד להשפעת הטכנולוגיה על הסביבה;⁷³ או בתצלומי לוויין שפורסמו על-ידי "הפדרציה של המדענים האמריקאים" (FAS), ובו צוין גם מיקומם של כל האתרים הביטחוניים שבהם עוסקים בייצור ובאחסון הפצצה, ואפילו בשיגורה האפשרי. בפדרציה הזאת חברים חתני פרס נובל רבים, והיא נהנית מהשפעה ויוקרה מרובה. המדור של הפדרציה שפרסם את התצלומים מכונה "העין הציבורית", ולא בכדי. 2.1 מיליון כניסות לאתר נרשמו בשבוע שבו התפרסמו סודותיה הביטחוניים של ישראל (במאי 2000),

71. על מאמציה של מצרים ראו, לדוגמה, Walsh, 1994, וכן, "פוליטיקות סביב האן-פי-טי", הארץ, 24 באפריל, 2000. על הקושי של הגלובליזציה "מלמעלה" ביחס לפיקוח על ישראל, ראו: Jones & McDonough, 1998, pp. 205–214. וכן: <http://www.fas.org/nuke/control/npt>.

72. על המבנה המשוער של הכור בדימונה, על ההערכה שיש לישראל כ-200 פצצות וברשותה פצצות נוספות או מימן, על כך שבדימונה מפרידים את הפלוטוניום, בודפת מרכיבים את הפצצות, בכאר יעקב מייצרים את טילי השיגור, בכפר זכריה מאחסנים את הנשק הגרעיני, ובעילבון שבגליל מאחסנים את הנשק הטקטי, ראו (בעקבות כתבה בסאנדיי טיימס וכתבות אחרות שהתפרסמו בחו"ל ואחר-כך בארץ): עוזי מחנימי, "ישראל המעצמה הגרעינית השישית בעולם", על המשמר, 10 באוגוסט, 1986; "ישראל ייצרה 200 פצצות גרעיניות בכור בדימונה", ישראל שלנו, 10 בדצמבר, 1986; יואב לימור, "פצצות אטום קטנות", מעריב, 14 בנובמבר, 1994; ניצן הורוביץ, "תמונות של הכור", הארץ, 18 במאי, 2000. יש הטוענים כי ההערכות הללו מוגזמות. לדוגמה, ג'ורג' קסטר (George Keuster), המומחה שהעיד במשפטו של ואנונו, העריך שלישית של 40–50 פצצות אטום בלבד. על האפשרות שיש לישראל פצצת מימן, ראו: עמי דור-און, "האם הגיעה ישראל אל שער העולם החדש של פצצת המימן?" חדשות מחלקה ראשונה, 5 באוגוסט 2002. עוד על סודות הכור, ראו: Spector, 1990.

73. <http://www.cpsr.org/cpsr/about-cpsr/html>.

ו-46 אלף מהן היו מישראל.⁷⁴ מדובר, אם כן, בפוליטיקה תרבותית גלובלית בעלת משקל של ממש. כפי שאכן הסביר סטיבן אפטרגוד (Steven Aftergood), האחראי על האתר: "הגיע הזמן שישראל תתרגל לחוקים החדשים של המשחק. הכול פתוח לחקירה."⁷⁵ הציבור בישראל נחשף למידע, שפורסם במקביל גם בעיתונות הישראלית, אך הוא לא הגיע למסקנה שהגלובלים כיוונו אליה, ולבטח לא דרש דיון עקרוני בסכנות שהגרעין מציב. כך המשיך הגרעין להיות "לא נושא". בפברואר 2000 חל מפנה מסוים, כאשר הנושא הועלה לדיון בכנסת בפעם הראשונה בתולדותיה. חבר הכנסת איסאם מח'ול, ממפלגה ערבית לא ציונית, הוא שהעלה את הנושא על סדר היום, למגנת לבם של שאר חברי הבית, שקטעו את דבריו ועזבו ברובם את האולם בעת הדיון בנושא, כפעולת מחאה.⁷⁶ העובדה שחבר כנסת ערבי העלה את הנושא לא הייתה מקרית. הערבים אזרחי ישראל, המפלגות הערביות ונציגיהן בכנסת מודרים מהקהילה האתנו-לאומית ומהמסגרת של האינטימיות התרבותית, המתחברת בין מדינת הסוד לקהילה הלאומית, במיוחד בכל מה שקשור בשאלות של ביטחון. במובן זה, ייתכן שחבר הכנסת מח'ול שיחק לידיה של קהילת הסוד. שהרי העלאת הנושא דווקא על-ידי רק חיוקה את זהותה של קהילת הסוד והמחיש את גבולותיה האתנו-לאומיים.

אם כן, החשיפה המתמשכת של העמימות והסודיות בנושאי הגרעין לא חוללה שינוי ביחסה של החברה הישראלית לנושא. ובאשר לתט"ל, הן לא הצליחו לשכנע את הישראלים שכולם שייכים לכפר גלובלי אחד בכל הנוגע לסכנות הכרוכות בגרעין, והן הטו את מרכז הכובד של פעילותן לפוליטיקה צרה של אינטרסים ולניסיון להשפיע על ראשי מדינה. למעשה, שתי העובדות הללו מאירות פן אחר של התט"ל: את היותן קבוצות סטטוס גלובליות, שיש להן השקפת עולם משלהן, דימויים, תפיסת עולם, מנהגים וסגנון חיים משלהן, ואת העובדה שפעילותן התרבותית מנותקת במידה רבה ממקומיות כלשהי. אפשר לראות זאת בבירור גם כאשר בוחנים את האופי שנשאו ביקוריהם השונים של פעילי התט"ל בישראל. אפשר לאפיין את הביקורים בגלובליזציה המבוססת על גישה ליברלית-פלורליסטית של הגנה על זכויות אדם בלבד, כפי שמכנים זאת מקדונלד (Macdonald, 1994) והופגוד (Hopgood, 2000). הפעילים באים בדרך כלל לזמן קצר, לאירוע אחד, להפגנה אחת, ועוזבים. חומות בית הכלא באשקלון, כאשר ואנונו שהה ביניהן, שימשו במשך שנים כ"קיר צעקות". הפעילים נחתו בשדה התעופה בן-גוריון, נסעו במשך שעה לבית-הכלא, ביקשו להיכנס ונתקלו בסירוב, כמובן. הם החלו לצעוק את שמו הפרטי של האסיר - "מו־רדכי, מו־רדכי", והפעולה ההפגנתית צולמה, בדרך כלל, על-ידי צלמים שהוזמנו מראש. למחרת או כעבור ימים ספורים שבו ללונדון. בהזדמנות אחרת שרו Happy Birthday מחוץ לחומות כלא אשקלון, ובדרך חזרה לשדה-התעופה

.74 Federation of American Scientists (date: 29/5/2000). <http://www.fas.org/eye/3nws.htm>;
<http://www.fas.org/wysiwyg://38/>

.75 <http://www.nonviolence.org/vanunu/june8.html>

.76 דברי הכנסת, 2 בפברואר, 2000. ראו גם: גבי ברון, "האטום על שלחן הכנסת", ידיעות אחרונות, 3 בפברואר, 2000; דליה שחורי, "הכנסת פוצצה את הויכוח הגרעיני הראשון", הארץ, 3 בפברואר, 2000.

תהו, "האם שמע אותנו?".⁷⁷ קשה להלין על מי שפועלים בהתנדבות למען רעיון ומשקיעים שעות וימים בכך, אך מרצם של הפעילים כמעט לא הופנה לגיוס החברה הישראלית, וגם פעילותם הנמרצת בארצותיהם הייתה מיועדת לאיסוף תרומות למען הארגון יותר מאשר לגיוס משתתפים. העיסוק בואנונו נהפך בהדרגה לחלק מסגנון חיים, לחלק מכינונה של זהות גלובלית, קוסמופוליטית, שאין בה די ליצירת חיבור של ממש בין הגלובלי המקומי, לא כל שכן למאבק נגד מדינת סוד הנסמכת על אופיייה האתנו־לאומי והקהילתי.

הרדיו באנגליה השמיע החל בשנת 1994 אופרה שנקראת "ואנונו". לדברי המבקרים, האופרה הציגה את ואנונו כמטפורה לחברה הגלובלית ההולכת ונוצרת לקראת סוף המאה העשרים.⁷⁸ אוניברסיטת טרומוסו (Tromsøe) העניקה לואנונו תואר דוקטור של כבוד בטקס מלא (בהיעדרו של ואנונו, כמובן), שכלל ביגוד תואם מימי הביניים, מקהלה של המכללה המקומית, מגילת קלף, נאומים חגיגיים וכדומה.⁷⁹ הוועד הבריטי ארגן מכירות פומביות של דברי אמנות למען האסיר. "זוהי הזדמנות, "אומרת ההזמנה, "לרכוש פריט אמנות בעל ערך, וכל ההכנסות מוקדשות למטרה נעלה."⁸⁰ המכירות הפומביות נערכו באווירה של תרבות גלובלית נעדרת גבולות. הן כללו קוקטיילים ומוזיקה קלסית ברקע; הגברים באו בחליפות והנשים בשמלות ערב, ונשמעו דיבורים רכים ומנומסים של מכובדים וידוענים מכל העולם. לאחר אירוע כזה דווח תמיד על הצלחה. העיתונות הבריטית הקצתה כמה שורות לעניין והמשתתפים נהנו הנאה מרובה.⁸¹ סגנונה של קבוצת סטטוס גלובלית, שאינה מתחברת למקומיות כלשהי וספק אם אפשר לראות בפעילותה סוג של "גלובליזציה מלמטה", ניכר במובהק גם בתיאור הבא:

Those of you who have attended Vanunu Benefits will know of the pleasure – touched by sadness – that they afford. The Benefits have always sold out... On a damp night, last October, we gathered at Leighton House. To the music of the fountain we sipped wine as we gazed at an oriental splendor of architecture and ceramics... We heard sublime music from the Velvet Fist Choir and from cello, flute, drums and harp... There was provoking humor from Arnold Brown and Mike Rosen, politically evocative speeches from Paul Foon and Tony Benn, together with moving readings by the luminous Susannah Yourk and Julie Christie. Where else do you find such variety, such quality at such modest ticket prices – and at the same time help such a brave and deserving man?⁸²

77. <http://www.peacemagazine.org/9701/vanunu.htm>

78. המוזיקה חוברה על־ידי רוברט לוליני (Robert Lolini) ודיוויד נרליץ' (David Nerlich) וזה האחרון

ניצח על האופרה. ראו: <http://toysatellite.com.au/babel/vanunu/>

79. <http://www.nonviolence.org/vanunu/sm01university.html>

80. דוא"ל: campaign@vanunu.freemove.co.uk

<http://www.nonviolence.org/vanunu/sm01tromsoetext.html>; <http://www.vanunu>

freemove.co.uk/chronol.html

81. <http://www.nonviolence.org.vanunu/sp01artists.html>

82. <http://www.vanunu.freemove.co.uk/page.8.html>

הרחק משם, בתאו שבכלא אשקלון, ואנונו כותב: "עוד שנה חלפה, ועתה לאחר 13 שנה, עם כל הפעילות הזאת באירופה ובארצות הברית, אני עדיין כאן... מה עוד ניתן לעשות ולא נעשה?" ועוד כתב האסיר: "ייתכן וכל מה שיעשה לא יעזור. זה מה שהם [השלטונות הישראלים] מנסים להוכיח במשך כל השנים הללו."⁸³ אלה היו רגעים של ייאוש, אך הם ממחישים גם את מגבלותיה של הפעילות הגלובלית בעניינינו של ואנונו, מגבלות של תט"ל שמולן ניצבת מדינת סוד, הנעזרת אף היא בפוליטיקה תרבותית של אי־ודאות ועמימות, וכן ברפלקסיביות הציבורית שהיא מכוננת, כמכשיר יעיל למניעת דיון של ממש בסכנות הקשורות בגרעין הישראלי בחברת הסיכון העולמית.

סיכום

הרעיון של חברה קוסמופוליטית, כלל־עולמית, מעין קהילה של קהילות הנעדרת גבולות מדיניים, הצית מאז ומתמיד את דמיונם של בני האדם. למרות הוויכוח המתמשך על הגלובליזציה, על משמעותה, כיוונה ותוצאותיה, קיימת הסכמה שאנו חיים בעידן של תלות הדדית וקישוריות (interconnectedness) הולכת וגוברת, המגדירה מחדש תופעות כמו מדינת לאום וגבולות, בזמן שיחסים טרנס־לאומיים ותנועות טרנס־לאומיות נעשים מרכזיים יותר בפוליטיקה. אף־על־פי־כן, חקר ההיבטים הטרנספורמטיביים של הפוליטיקה הטרנס־לאומית עדיין חסר ניתוח מפורט וממצה של התהליך שבאמצעותו חדשנות תרבותית גלובלית מיתרגמת לרמה המקומית ומשיגה השפעה שם, כאשר בתווך ניצבת מדינת הלאום, שהשפעתה שמורה לה גם בחברת הסיכון העולמית, במיוחד כאשר היא מגלה גמישות מבנית ומתחברת במובן מסוים למגמות העולמיות החדשות ומונעת על־ידי כך שינוי כולל שלה.

ישראל היא דוגמה קלסית למקרה שבו, במובנים רבים, הידע הגלובלי חודר למדינה ומשפיע על אורח החיים בה. אלא שבמובנים אחרים, במיוחד כשמדובר במה שקרוי תחום הביטחון, מתחולל תהליך שונה, תהליך של העברת ידע ועיבודו לפרקטיקות ממשיות, שלמדינת הלאום יש חלק מרכזי בו. המקרה הישראלי מראה שחברת הסיכון העולמית היא חברה שמעלה למודעות הציבורית סיכונים שונים, אלא שהיא אינה פותרת אותם בהכרח. פרשת ואנונו שימשה לנו דוגמה למחקר אמפירי, שאפשר ללמוד ממנו שאי־הודאות האופיינית למודרניות השנייה אינה נפתרת, ולא פעם היא עצמה משמשת מכשיר שלטוני. לפיכך, ייחסנו את המגבלות המונעות את השפעתן של התט"ל על סדרי המדינה והחברה בעיקר לפוליטיקה התרבותית של מדינת סוד, שעידן אי־הודאות של המודרניות השנייה עוזר לה לשעתק אסטרטגיה של סודיות, אי־ודאות ועמימות גרעינית, כאמצעי לכינון ריבונותה הלאומית.

חוויותיו של ואנונו כ"אדם חופשי" מאז עזב את בית־הכלא, לאחר שריצה את מלוא עונשו, מבלי שהמדינה הסכימה לניקוי שלישי מעונשו, כנהוג במקרים רבים, מדגימות אף

83. מכתב מכלא אשקלון שנכתב בראשית אוקטובר 1999 והתקבל בפברואר 2000. נמסר למחברים על־ידי הפרמל. ראו גם: <http://www.nonviolence.org/vanunu/sum00vanletter.html>.

הן את טענתו העיקרית של חיבור זה.⁸⁴ באמצעות חוקי חירום מנדטוריים משנת 1945, שוחרר ואנונו מכלאו בתנאים מגבילים, ב־24 באפריל, 2004. חופש התנועה שלו הוגבל, נאסר עליו להתראיין או להיפגש עם נתינים זרים, ונאסר עליו לצאת מן הארץ. לא חלפה שנה מאז עזב את כלא אשקלון, וואנונו נאסר שוב בירושלים המזרחית, במבצע משטרתי ראוותני. העילה למאסר הייתה טענתה של המדינה שהאיש הפר את תנאי שחרורו ב־21 מקרים שונים. בין השאר, על־פי כתב האשמה, התראיין לעיתונות זרה וניסה לעזוב את הארץ ולנסוע לבית־לחם בערב חג המולד.⁸⁵ מעצרו דרבן את התט"ל לפעולה. נציגים מטעמן הגיעו לישראל ומחו על טענות המדינה. חבר הכנסת מחז'ל ארגן להם באופן יוצא מן הכלל שימוע ב־19 באפריל, 2005, בוועדת חוק ומשפט של הכנסת. אחריה הם ארגנו מסיבת עיתונאים בירושלים המזרחית, שבה השתתפו אישים ידועים בעולם מתחום זכויות האדם והמאבק האנטי־גרעיני.⁸⁶ האגודה לזכויות האזרח הישראלית הביעה נכונות להגן על ואנונו, ובניגוד לשנות השמונים המאוחרות, ואנונו זכה גם בכמה כתבות אוהדות בעיתונים, לצד כתבות שהביעו חשש ממצב הבטיחות בכור הישן.⁸⁷ האם מדובר בפרץ ציבורי של רגשות חמלה? או שמא בהסרת אבן יסוד נוספת מהמבנה השביר של מדינת הלאום, המנסה לשמר את עליונותה בעידן המודרניות השנייה? קרוב לוודאי שעדיין מוקדם לשפוט. אך אל יתפלאו הקוראים אם גם בפרק החדש של הסאגה הקרויה פרשת ואנונו תגלה מדינת הסוד הישראלית יכולת פוליטית מרשימה, שתאפשר לה להתמודד עם ניסיונות גלובליים להשפיע על מדיניותה או לחלופין לחשוף את סודותיה. בסיכומי של דבר, אנו רואים את הפוליטיקה התרבותית המדינית כסוג של פוליטיקה שבאמצעותה מדינות מתמודדות (במיוחד בתחום הביטחון) עם מסגרות פרשנות חלופיות, שבמרכזן עומדת תפיסה גלובלית ואוניברסלית. במובן מסוים אפשר אף לומר שמדינה עשויה להפיק תועלת מרובה מפרשות כמו זו של ואנונו, שכן בעזרתן היא מבהירה לאזרחיה את "המותר" לעומת "האסור". ומה מתאים יותר מלסיים את המאמר במוטו של "אדון V, מחזה לשחקן מבודד", שהוצג בידי השחקן יונתן צ'רני, בשנת 1997: "הוא ידע את כל מה שאנחנו ידענו, אבל הוא היחיד שהעז לדבר. הם יכלו לחסל אותו בכל רגע, אבל הם רצו אותו חי."

84. על הסירוב לניכוי שלישי, ראו: אלי ביהדנה ויעקב גלנטי, "מרדכי ואנונו לא ישוחרר מהכלא", מעריב, 5 במאי, 1998; עמיר בן דוד, "המדינה עדיין מתנגדת", ידיעות אחרונות, 25 בנובמבר, 2002.

85. על ההאשמות נגדו: יובל יועז, "כתב אישום נגד ואנונו על הפרת תנאי שחרורו", הארץ, 17 במרס, 2005. וראו גם: ראלי סער וגדעון אלון, "פינס האריך בשנה האיסור על ואנונו לצאת מהארץ", הארץ, 19 באפריל, 2005.

86. "Invitation to Press Conference", Tuesday, April 5, 2005;

<http://www.vanunu.freerve.co.uk/htdocs.pressrelease.htm>

87. ראשיתן של כתבות אוהדות ביחס לואנונו: אתי אברמוב, "אנחנו כבר מתכננים למרדכי מסיבת שחרור בלונדון", תל־אביב, 14 ביוני, 2002; יהודה מלצר, "הפסיון על פי מוטי", הארץ, 24 במרס, 2004; יוסי מלמן, "מסע נגד ואנונו", הארץ, 23 במרס, 2005; ראובן פדהצור, "עזבו את ואנונו", הארץ, 20 באפריל, 2004. על החשש לתקינות הכור והדרישה של חברת הכנסת זהבה גלאון לבדוק זאת, ועל קורותיה של ועדת הכנסת ש"בדקה", ראו אריק בנדר, "התכ"ם ביקרו בכור וקבעו: הוא בטוח", מעריב, 14 במרס, 2005.

מקורות

- אהרונסון, שלמה (1994). הפוליטיקה והאסטרטגיה של נשק גרעיני במזרח התיכון. ירושלים: אקדמון.
- אלחאג', מאג'ד ובן-אליעזר, אורי (עורכים) (2004). בשם הביטחון, סוציולוגיה של שלום ומלחמה בעידן משתנה. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- אריאן, אשר (1999). ביטחון בצל איום, דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום. תל-אביב: מפירוס, אוניברסיטת תל-אביב.
- בן-אליעזר, אורי (1992). סכנת הגול העצמי, על הפוליטיקה של העמימות הגרעינית. פוליטיקה, 44, 24-27.
- בן-אליעזר, אורי (1999). האם קיימת חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 51-98.
- גדרון, ב', כץ, ח' ובר, מ' (2003). המגזר השלישי בישראל, בין מדינת רווחה לחברה אזרחית. תל-אביב: קו אדום, הקיבוץ המאוחד.
- ג'עבר, פואד (1972). נשק גרעיני בישראל. תל-אביב: בוסתן.
- הרצוג, חנה (2000). ידע, כוח ופוליטיקה פמיניסטית. בתוך: חנה הרצוג (עורכת), חברה במראה. תל-אביב: רמות.
- הרש, סיימור מ' (1991). ברירת שמשון. תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- ישי, יעל (2003). בין גיוס לפיוס, החברה האזרחית בישראל. ירושלים: כרמל.
- כהן, אבנר (עורך) (1987). אנושות בצל האטום. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- כהן, אבנר (2000). ישראל והפצצה. ירושלים: שוקן.
- מרגלית, דן (1997). ראיתי אותם. תל-אביב: זמורה ביתן.
- נוימן, גיורא ועין גיל, אהוד (1998). ואנונו והפצצה. ירושלים: הוצאת הוועד הישראלי למען מרדכי.
- עברון, יאיר (1987). הדילמה הגרעינית של ישראל. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פוקן, מישל (2005). סדר השיחה. תל-אביב: בבל.
- פילק, דני ורם, אורי (עורכים) (2004). שלטון ההון, החברה הישראלית בעידן הגלובלי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, ומכון ואן ליר.
- פלד, יואב ואופיר, עדי (2001). ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, ומכון ואן ליר.
- פלדמן, שי (1983). הרתעה גרעינית לישראל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פריאר, שלהבת (1992). מי הפריע למישהו לנהל דיון ציבורי רציני? פוליטיקה, 44, 22-23.
- קימרלינג, ברוך (2003). נשק ואנרגיה גרעינית, סוד שיח האליטות. בתוך: אלחאג' ובן-אליעזר, בשם הביטחון, סוציולוגיה של שלום ומלחמה בעידן משתנה (ע' 77-102). חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- קימרלינג, ברוך (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים. תל-אביב: עלמא, עם עובד.
- רם, אורי (2005). הגלובליזציה של ישראל, מקוורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. תל-אביב: רסלינג.
- שיף, זאב (1987). "הנושא העדין" שהשתיקה אינה יפה לו. פוליטיקה, 13, 20-21.

- Abraham, Itty (1998). *The making of the Indian atomic bomb*. London: Zed Books.
- Ahmed, Samina & Cortright, David (Eds.) (1998). *Pakistan and the bomb: Public opinion and nuclear options*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Archibugi, Daniel & Held, David (1995). *Cosmopolitan democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Barker, Marry L. & Dietrich, Soyez (1998). Think locally, act globally? The transnationalization of Canadian resource-use conflicts. In: Ken Conca & Geoffrey Dabelko, *Green planet blues, environmental politics from Stockholm to Kyoto* (pp. 107–117). Westview Press.
- Barkin, J. Samuel & Cronin, B. Bruce (1994). The state and the nation: Changing norms and the rules of sovereignty in international relations. *International Organization*, 48(1), 107–130.
- Beck, Ulrich (1992). From industrial society to risk society: Questions of survival, social structure and ecological enlightenment. *Theory, Culture & Society*, 9, 97–123.
- Beck, Ulrich (1996). World risk society as cosmopolitan society? Ecological questions in a framework of manufactured uncertainties. *Theory, Culture & Society*, 13(4), 1–32.
- Beck, Ulrich (1997). *The reinvention of politics*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1999). *World risk society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (2003). The silence of words: On terror and war. *Security Dialogue*, 34(3), 255–268.
- Beck, Ulrich, Bonss, Wolfgang & Lau, Christoph (2003). The theory of reflexive modernization. *Theory, Culture & Society*, 20(2), 1–33.
- Benford, Robert D. (1993). Frame disputes within the nuclear disarmament movements. *Social Forces*, 71(3), 677–701.
- Biersteker, Thomas & Weber, Cynthia (1996). *State sovereignty as social constructs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brysk, Alison (2002). *Globalization and human rights*. Berkeley: University of California Press.
- Buchler, Steven M. (2000). *Social movements in advanced capitalism*. N.Y.: Oxford University Press.
- Callaghy, Thomas, Kassimir, Ronald & Latham, Robert (Eds.) (2001). *Intervention and transnationalism in Africa: Global-local networks of power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Castells, Manuel (1997). *The power of identity*. Oxford, U.K.: Blackwell.
- Cohen, Avner (1992). Nuclear weapons, opacity and Israeli democracy. In: Avner Yaniv (Ed.), *National security and democracy in Israel* (pp. 195–225). Boulder, Co.: Westview.
- Cohen, Avner & Benjamin, Frankel (1991). Opaque nuclear proliferation. In: Frankel Benjamin (Ed.), *Opaque nuclear proliferation* (pp. 14–44). London: Frank Cass.
- Cohen, Yoel (1992). *Nuclear ambiguity: The Vanunu affair*. London: Sinclair-Stevenson.
- Cox, Robert (1999). Civil society at the turn of the millennium: Prospects for an alternative world order. *Review of International Studies*, 25, 3–28.

- Deudney, Daniel (1993). Dividing realism: Structural realism versus security materialism on nuclear security and proliferation. *Security Studies*, 2(3/4), 7–36.
- Duyvendak, J.W. & Koopmans, R. (1995). The political construction of the nuclear energy issue. In: Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak & Marco G. Giugni (Eds.), *New Social Movements in Western Europe: A comparative analysis* (pp. 145–164). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Flam, Helena (1994). *States and anti nuclear movements*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Frankelm, Benjamin (Ed.) (1991). *Opaque nuclear proliferation*. London: Frank Cass.
- Giddens, Anthony (1992). *Modernity and self identity: Self and society in late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Goldstein, Judith & Keohane, Robert O. (1993). *Ideas and foreign policy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Held, David (1995). *Democracy and the global order*. Cambridge: Polity Press.
- Held, David & McGrew, Anthony (Eds.) (2000). *The global transformations reader*. London: Polity Press.
- Herzfeld, Michael (1997). *Cultural intimacy: Social poetics in the nation-state*. New York: Routledge.
- Holden, Barry (Ed.) (2000). *Global democracy: Key debates*. London: Routledge.
- Holton, Robert J. (1998). *Globalization and the nation-state*. London: Macmillan Press.
- Hook, Glenn D. (1985). Making nuclear weapons easier to live with: The political role of language in nuclearization. *Bulletin of Peace Proposal*, 16(1), 67–77.
- Hopgood, Stephen (2000). Reading the small print in global civil society: The inexorable hegemony of the liberal self. *Millennium: Journal of International Studies*, 29(1), 1–25.
- Hounam, Peter (1999). *The woman from Mossad: The torment of Mordechai Vanunu*. London: Vision Paperbacks.
- Irwin, Alan, Allan, Stuart & Welsh, Ian (2000). Nuclear risks: Three problematics. In: Barbara Adam, Ulrich Beck & Joost Van Loon (Eds.), *The risk society and beyond: Critical issues for social theory* (pp. 78–104). London: Sage.
- Kaldor, Mary (2003). *Global civil society: An answer to war*. Cambridge: Polity Press.
- Katzenstein, Peter (Ed.) (1996). *The culture of national security: Norms and identity in world politics*. N.Y.: Columbia University Press.
- Keck, Margaret & Sikkink, Kathryn (1998). *Activists beyond borders: Advocacy networks in international politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Keeble, Richard (1997). *Secret state, silent press, new militarism: The Gulf and the modern image of warfare*. Luton; University of Luton Press.
- Kemp, Adriana & Ben-Eliezer, Uri (1999). Dramatizing sovereignty: The construction of territorial dispute on the Israeli-Egyptian border at Taba. *Political Geography*, 19(3), 318–344.

- Kemp, Adriana & Raijman, Rebecca (2004). Tel-Aviv is not foreign to you: Urban incorporation policy on labor migrants in Israel. *International Migration Review*, 38(1), 26–51.
- Keohane, Robert O. (2000). Sovereignty in international society. In: David Held & Anthony McGrew (Eds.), *The global transformations reader* (pp. 109–123). Cambridge: Polity Press.
- Kitschelt, Herbert (1986). Political opportunity structures and protest: Anti-nuclear movements in four democracies. *British Journal of Sociology*, 16, 57–85.
- Krasner, Stephen (1999). *Sovereignty: Organized hypocrisy*. N.J.: Princeton University Press.
- Lapid, Yosef & Kratochwil, Friedrich (1997). *The return of culture and identity in IR theory*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Lebow, Richard Ned & Risse-Kappen, Thomas (Eds.) (1995). *International relations theory and the end of the cold war*. N.Y.: Columbia University Press.
- Lifton, R.J. & Markusen, E. (1990). *The genocidal mentality*. New York: Basic Books.
- Lipschutz, Ronnie D. (1996). *Global civil society and global environmental governance*. Albany: SUNY Press.
- Macdonald, Laura (1994). Globalizing civil society: Interpreting international NGOs in Central America. *Millennium*, 23(2), 267–285.
- Nash, Kate (2000). *Contemporary political sociology: Globalization, politics, and power*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Risse, Thomas, Ropp, S.C. & Sikkink, K. (Eds.) (1999). *The power of human rights: International norms and domestic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Risse-Kapen, Thomas (Ed.) (1995). *Bringing transnational relations back in: Non-state actors, domestic structures, and international institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothman, Franklin Daniel & Oliver, Pamela E. (1999). From local to global: The anti-dam movement in southern Brazil, 1979–1992. *Mobilization, an International Journal*, 4(1), 41–57.
- Rucht, D. (1993). “Think globally, act locally?” Needs, forms and problems of cross-national cooperation among environmental groups. In: J.D. Liefferink, P.D. Lowe & A.P.J. Mol (Eds.), *European integration and environmental policy* (pp. 75–95). London: Belhaven Press.
- Rudgers, David F. (2000). *Creating the secret state: The origins of the central intelligence agency, 1943–1947*. Kansas: University Press of Kansas.
- Schuman, Howard, Ludwig, Jacob & Krosnick, Jon (1986). The perceived threat of nuclear war, salience, and open questions. *Public Opinion Quarterly*, 50, 519–536.
- Shafir, G. & Peled, Y. (2000). *The new Israel: Peacemaking and liberalization*. Boulder Co.: Westview.
- Shafir, G. & Peled, Y. (2002). *Being Israeli: The dynamics of multiple citizenships*. N.Y.: Cambridge University Press.

- Smith, Jackie, Chatfield, C. & Pagnucco, R. (Eds.) (1998). *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity beyond the state*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Snow, David A. & Benford, Robert D. (1992). Master frames and cycles of protest. In: Aldon D. Morrisand & Carol McClurg Mueller (Eds.), *Frontiers of social movement theory* (pp. 133–155). Yale University Press.
- Spector, Leonard S. (1990). *Nuclear ambitions*. Boulder: Westview Press.
- Tarrow, Sidney (1998). Fishnets, internets, and catnets: Globalization and transnational collective action. In: Michael P. Hanagan, Leslie Page Moch & Wayne te Brake (Eds.), *Challenging authority: The historical study of contentious politics* (pp. 228–244). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Theoharis, Athan G. (Ed.) (1998). *A culture of secrecy: The government versus the people's Right to know*. Kansas: University Press of Kansas.
- Thompson, E.P. (1979). The secret state. *Race and Class*, 20(3), 219–242.
- Turner, Ralph (1996). The moral issue in collective behavior and collective action. *Mobilization*, 1(15), 1–16.
- Vincent, David (1998). *The culture of secrecy, Britain, 1832–1998*. Oxford: Oxford University Press.
- Walsh, Jim (1994). The riddle of the Sphinx: Egypt's failure to balance the Israeli nuclear threat. *Breakthrough*, 1, Spring, 12–16.
- Wapner, Paul (1995). Politics beyond the state: Environmental activism and world civic politics. *World Politics*, 47, 311–340.
- Wittner, Lawrence S. (1997). *Resisting the bomb: A history of the world nuclear disarmament movement, 1954–1970*. Stanford: Stanford University Press.

"רוב הסיכויים שזיכרון העבר יישכח כלא היה": הבניה של הומוסקסואליות במדורי ייעוץ בעיתוני נוער

כלנית צאלח*

תקציר. מחקר זה בוחן את השיח על הומוסביות במדורי הייעוץ בעיתונות הנוער, מדורים המבנים דיאלוג בין מבוגרים לבני נוער במסגרת שמציעה עיסוק בחוויות "האותנטיות" של גיבוש הזהות. את קורפוס המחקר – כל הגיליונות של מעריב לנוער וראש 1 שיצאו בין 1986 ל-2000 – ניתחתי במסורת האיכותנית, מתוך תפיסה של שיח כפרקטיקות הקשורות בגוף ידע, וכצורות מסוימות של הקניית משמעות למציאות באמצעות מילים או דימויים. כך ביקשתי לעמוד על האופנים שבהם טקסטים חברתיים פועלים, במובן הפוקויאני, כזירה לכות ולעידוד הפיקוח על העצמי, ולבדוק את הקשר בין ידע/כוח לנורמליות וסטייה, וכיצד אלה מובנים חברתית ומתווכים דרך מדורי הייעוץ. המוטיב המרכזי במדורים הוא הכחשת ההומוסביות. מגוון של פרקטיקות שיח מגוונות לשם כך. המבנים הנרטיביים המסבירים את ההתנסות ההומוסבית הופכים אותה לחטא בר-תיקון ומסמנים את הנתיב לכפרה.

על רקע העניין האקדמי הגובר בשאלות של מיניות וייצוגים של מיניות, בולטים בהיעדרם מחקרים הבוחנים באופן ביקורתי את תיווך המיניות לבני נוער. המחקר הנוכחי יוצא מתוך ההיעדר הזה כדי לשאול כיצד עיתוני הנוער בישראל מבנים הומוסביות במדורי הייעוץ לאורך הזמן. המאמר מייחס חשיבות מיוחדת לקהל היעד של העיתונים – בני נוער בכלל ונוער הומוסבי בפרט, אך יותר מכך הוא מייחס חשיבות לעיתונים עצמם, המהווים טקסטים תרבותיים המשקפים את הדרך שבה מבוגרים ישראלים מבנים נעורים, אחרות בכלל והומוסביות בפרט.

לשם עיגון תאורטי ומחקרי נסקרה ספרות העוסקת בעולמות התוכן השונים הרלוונטיים לנושא המחקר – גיל ההתבגרות כתקופה חשובה ומעצבת, שבה מתגבשת הזהות האישית

* החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה.

המאמר מבוסס על עבודת מאסטר שנכתבה בהנחייתה של ד"ר רבקה ריב"ק. תודה לה על ההנחיה המסורה, המאגרת והתומכת. תודתי נתונה גם לקוראים האנונימיים על הערותיהם המדויקות ומאירת העיניים, לד"ר סיגל גולדין, לפרופ' תמר כהריאל ולד"ר יובל יונאי על התובנות שחלקן עמי. 1. לאורך המאמר אשתמש במושגים הומוסביות והומוסבים כדי למנוע סרבול לשוני, למעט מקרים שבהם אתיחס לאחת מהקהילות באופן מובחן. אין בשימוש זה כדי להעיד על אחדות, הומוגניות או זהות בין הומואים ללסביות, אלא זהו ניסיון להימנע מהדרה של אחת הקבוצות מן הדיון.

והמיניות. הסתכלות על טקסטים המיועדים לגיל זה עשויה לחשוף מהן ההנחות התרבותיות לגבי בני נוער והתבגרות; עיצוב הזהות ההומוסבית, שמתרחש לרוב בגיל ההתבגרות ומקשה על האתגרים המוכרים של בני נוער; ייצוג הומוסביות במדיה – סקירת השינויים שחלו במשך הזמן בתרבות הפופולרית, כפי שהם משתקפים במחקר; וכן עיתוני הנוער, שהקריאה בהם גוברת בגיל ההתבגרות, ויש להם חשיבות מיוחדת לגבי בני נוער המגבשים זהות הומוסבית.

בין התבגרות הטרנסקסואלית "נורמלית" להתבגרות הומוסבית

התבגרות נחשבת לרוב כתקופה לא פשוטה. לעתים קרובות היא מתוארת כתקופה של סערות רבות, כאשר האדם הצעיר נאלץ למצוא את מקומו יחסית לשאר העולם. על-פי אריקסון (1950), כדי שאדם ינהל חיים בריאים ויצרניים, עליו להשלים כמה משימות התפתחותיות. המטרה הסופית כוללת זהות בטוחה (מוגנת), תחושה חיובית של העצמי ויכולת להתמוג עם אחרים ביחסים אינטימיים אמיתיים (Radkowsky & Siegel, 1997). תאוריות פסיכולוגיות ופסיכואנליטיות פופולריות, כשל אריקסון, ניסו להגדיר מהי "נורמליות" והשתמשו בה ככלי להבחנה בין פרטים או בין קבוצות של אנשים. הנורמליות נתפסה כתוצאה רצויה של התפתחות רגשית ונפשית של הפרט וכתוצר של גורמים חברתיים וסביבתיים (Adams, 1997). למותר לציין כי בהמשגה הקלסית של ההתפתחות, גיבוש של זהות הומוסבית לא נתפס כהישג, אלא ככישלון. אפשר לראות את התאוריות על התפתחות וזהות כדרך שבה החברה ממשיגה את תופעת הנוער וההתבגרות. באמצעותן אפשר לראות כיצד החברה מתמודדת עם איום העתיד בדמות נוער לא-צייטן, שאינו מקיים את הפרקטיקות של דור ההורים. במובן הזה, היחס של התרבות לבני נוער בכלל ולהומוסבטים בפרט מבטא את החרדות שלה מפני מיניות לא-נורמטיבית.

גיבוש הנטייה המינית נתפס כבעל משקל מרכזי בבניית הזהות האישית. בתקופת ההתבגרות המינית המתבגרים טרודים בשאלה הכללית "מי אני". בתקופה זו נדרשים המתבגרים לתפקד באופן עצמאי יותר, ומושם דגש בסוגיות של מיניות וזהות מגדרית (אפרת, 1999). זהו גם הזמן שבו גוברים הספקות וחוסר הוודאות, והם עשויים להוביל מתבגרים לשאלה "האם אני הומו/לסבית". שאלה כזאת עשויה להיות רלוונטית במיוחד לצעירים אשר חשו עוד קודם שהם שונים במידה מסוימת.

פיתוח זהות וניהולה הם משימות עיקריות לגבי כל המתבגרים, אך גיבוש של זהות הסובלת מעצם הגדרתה מסטיגמה של חריגות הוא משימה התפתחותית נוספת המקשה על בני נוער שחשים משיכה חד-מינית (Ryan, 2001). תהליך גיבוש הזהות שלהם נעשה במקרים רבים מורכב במיוחד, מכיוון שעומדות לפניהם מטלות נוספות, כגון קבלת הנטייה החד-מינית והתמודדות עם המסגרת המשפחתית במסגרת החשיפה או ההסתרה של זהותם (גיל, 1997).

משנות השבעים עד אמצע שנות השמונים הוצעו כמה מודלים של גיבוש הזהות ההומוסבית (Cass, 1979, 1984; Coleman, 1982; Plummer, 1975; Ponce, 1978; Troiden, 1979, 1988). אומנם מודלים אלה שונים בשלבים שהם מציגים, אך הם מתארים בכל זאת דפוסים דומים מאוד (Rotheram-Borus & Langabeer, 2001):

- א. כמעט כולם רואים את הזהות כמתעצבת על רקע הסטיגמה הקשורה בהומולסביות. הסטיגמה משפיעה על הגיבוש והביטוי של זהויות הומולסביות.
- ב. כל אחד מהמודלים מתייחס לתקופה של השוואה, בלבול או חיפוש.
- ג. עיצוב זהות הומולסבית כולל קבלה הדרגתית של התיוג הומולסבי כמוחס לעצמי.
- ד. הומולסבים מפתחים מגע חברתי גובר עם הומולסבים אחרים במשך הזמן.
- ה. כל מודל מדבר על הגעה לאינטגרציה של הנטייה המינית או למחויבות כלפיה.

בסוף שנות השמונים ובמהלך שנות התשעים התעוררה ביקורת על המודלים הללו, שנתפסו כחד-כיווניים, ליניאריים ואוניברסליים, ויצאו מתוך הנחה שהשלבים השונים מובילים לבסוף לאיזון, קבלה והשלמה, כמצבים נשאלים של רווחה פסיכולוגית. הגישות החלופיות, הביקורתיות, אינן מדברות על השלמה ופתרון כל הבעיות אלא על קונפליקט, ויכוח, דיאלוג ודילמה כפרקטיקות יומיומיות, ועל גיל ההתבגרות כגיל שבו מיוחסת חשיבות חברתית רבה לתהליך גיבוש הזהות, שנמשך כל החיים, על-פי תפיסתן. הגישות המאוחרות כוללות גם התייחסויות שונות לקבוצות בעלות נטייה מינית שונה, ובעיקר ללסביות, בטענה שהמודלים הקודמים היו מבוססים על הנחות שאינן מתאימות להן (Kahn, 1991; Schneider, 2001).

מכל המודלים וההסברים שהוצעו עלה שאומנם מתבגרים בעלי תשוקות חד-מיניות אינם קבוצה הטרוגנית, אך ההתנגשות בין נטייתם המינית לנורמות החברתיות יוצרת דפוסים חוזרים של לחצים חברתיים, ולפיכך נוצרות גם אסטרטגיות פסיכולוגיות חוזרות, שבאמצעותן הם מתמודדים עם הלחצים הללו (Radkowsky & Siegel, 1997). מתבגרים (ומבוגרים) שנאבקים בנטייתם החד-מינית עלולים לחוות רגשות שליליים רבי עוצמה. בני נוער אלו חווים אפליה עזה, בידוד חברתי קיצוני ודחייה, תחושת זהות מבלבלת, הערכה עצמית נמוכה, קשרי משפחה וחברות דלים, ודאגה אובססיבית לסודיות נטייתם המינית (Graber & Bastiani-Archibald, 2001; Grossman, 2001; Rivers & D'Augelli, 1994; Savin-Williams, 2001). המצוקות הללו הופכות את הנוער החד-מיני למועד לנשירה מבתי-הספר, לאלימות, להומופוביה מופנמת² ואף לדיכאון ולהתאבדות (D'Augelli & Hershberger, 1993; Gibson, 1994; Radkowsky & Siegel, 1997; Ryan, 2001). מצב זה יכול להקנות לאמצעי התקשורת כוח עצום, שכן הם יכולים לקחת חלק משמעותי בהדרת הומולסבים לשוליים החברתיים, אך גם יכולים למלא בעבורם תפקיד תומך, נגד הזרם המרכזי, בכך שיספקו להם מידע וקהילה וירטואלית. בחלק הבא אסקור את התפקיד שמילאו עד כה.

הומולסביות בראי התקשורת – מעט מדי וצר מדי

במשך שנים הייתה ההומולסביות בלתי נראית בתקשורת ההמונים במערב (Croteau & Hoynes, 2000; Fejes & Petrich, 1993; Gross, 1988, 1989, 1994; Hantzis &

2. מושג המתייחס למטענים השליליים (בושה, אשמה ושנאה עצמית) שהומולסבים מפגימים כחלק בלתי נפרד מתהליכי החברות שלהם, במהלך עיצוב הזהות ולעתים אף לאחר "היציאה מן הארון".

Lehr, 1994; Kielwasser & Wolf, 1992; Russo, 1981). "עידן ההיעדר", כך כינה זאת עמית קמה (2000, 2001) בהתייחסו לדפוס דומה בישראל. כאשר ההומוסבאים הוצגו בתקשורת, היה זה באופן שתמך בסדר החברתי, כלומר, באופן צר ואגב שימוש בסטראוטיפים שליליים.

בקולנוע (Dyer, 1993; Russo, 1981) שימשו דמויות הומוסביות כאמצעי קומי ולוחקו כנבלים, אומללים וסוטים. הדמויות ההומוסביות המעטות שהופיעו בסרטים בשנות השישים והשבעים הומתו במיתות שונות ומשונות, ולגורלן זה נוסף ממד של אומללות, ייאוש, אובדן ונידודי חברתי. שינוי המגמה, שהחל להיווצר בתחילת שנות השמונים, היה איטי ולא ליניארי, ונבע בחלקו מלחץ שהפעילו פעילים הומוסבאים על מקבלי ההחלטות, לחץ שאִתגר אותם להרחיב את הדימויים הצרים המוכרים (Croteau & Hoynes, 2000). יחסה של הטלוויזיה להומוסבאים היה דומה: הכתדה סמלית ולאחר מכן דימויים סטראוטיפיים שליליים אפיינו את ימיה המוקדמים (Croteau & Hoynes, 2000; Fejes & Petrich, 1993). בתחילת שנות השבעים הופיעו ניצנים ראשונים של דמויות הומוסביות, בעיקר גברים, שהיו נטולות סטראוטיפים בוטים ובלטים. דמויות אלה הופיעו בתוכניות פריים טיים, בדרך כלל בסצנות שהיו קשורות להומוסביות (כלומר הוגדרו כ"בעיה"), או כדמויות רגילות אך שוליות. בשנות השמונים והתשעים החלו דמויות הומוסביות להופיע באופן ריאליסטי ורציני יותר, במיוחד בתפקידים שעסקו באיידס (Croteau & Hoynes, 2000). גם הופעת דמויות חיוביות של הומוסבאים (כמעט תמיד מבוגרים, ולרוב גברים) אינה חפה מבעיות, שכן רבות מהדמויות ה"חיוביות" שימשו כמנגנונים להנצחת ההטרוסקסיזם³ (Brookey & Battles & Hilton-Morrow, 2002; Dow, 2001; Fejes, 1989; Moritz, 1994; Westerfelhaus, 2001; Ciasullo, 2001). הנוכחות ההומוסבית בעיתונות הכתובה נבדקה בדיווחי החדשות בארצות-הברית (Alwood, 1996) ובעיתונות הכתובה בבריטניה (Pearce, 1973). שני המחקרים העלו דפוסים דומים לאלה שנמצאו במדיה האחרים.

בני נוער המגבשים זהות הומוסבית ומחפשים במדיה מידע, אישור ומודלים, נתקלים בבעייתיותם של הייצוגים הללו.⁴ היעדר ייצוגים הומוסבאים, חוסר נראות בורה התקשורתית והבניית ההומוסביות כבעיה או כסטייה, כל אלה מחזקים את בידודם של המתבגרים ההומוסבאים. כתוצאה מכך הם עלולים להימנע מביטוי נטייתם המינית, ובכך להיעשות מבודדים עוד יותר ובלתי נראים זה לזה (Kielwasser & Wolf, 1992). הימנעות מביטוי נטייתם עלולה להביא לכך שהייצוגים בתקשורת ההמונים ייתפסו כמשקפים את המציאות וימשיכו לתמוך בסטטוס קוו של מתבגרים שנעדר בו כל ביטוי משמעותי של נוער הומוסבאי.

3. מושג המדגיש את הממד האידאולוגי-מבני, המבחין בין אנשים על-פי נטייתם המינית וממסד את ההטרוסקסואליות. זאת להבדיל מהמונח הומופוביה, המדגיש את הממד הפסיכולוגי-סובייקטיבי של העוינות כלפי הומוסבאים (קדר, זיו וקנר, 2003).

4. במחקרה של אפרת על יציאה מהארון של מתבגרות לסביות ישראליות, התייחסו חלקן לאמצעי התקשורת וקבלו על היעדר מידע מספק ואמין, הדרוש להן כלסביות ולחברה בכלל: "אף פעם לא ראיתי במדיה לסבית, אלא רק כמושג שלילי לחלוטין [...] רק עכשיו, קצת את מתחילה לראות איזשהם גילויים, והם גם נורא סטיגמטיים" (אפרת, 1999, ע' 27).

עיתוני נוער

המחקרים על נראות הומולסבית באמצעי התקשורת אינם מתייחסים בדרך כלל לטקסטים שפונים לבני נוער, אף-על-פי שאלה מבליים חלק ניכר מן הפנאי שלהם כשהם חשופים לתקשורת ההמונים, בעיקר לטלוויזיה, למערכות שמע ולווידאו (Beentjes et al., 2001).⁵ מחקר שהשווה בין בני נוער במערב אירופה ובישראל הראה ש-60 אחוז מהנוער בישראל (עד גיל 16) קוראים כתבי-עת, כאשר הקריאה בכלל, ובפרט קריאה לשם רכישת מידע, עולה בגיל ההתבגרות (שם, 2001).

בני נוער הומולסבים, שאינם זוכים בתמיכה משפחתית, שנתקלים בקבוצת שווים עוינת ואינם מוצאים מודלים ומקורות מידע זמינים, נעשים תלויים במדיה כמקור לדימויים ולמידע. הם נוטים לפנות לטקסטים כתובים הנתפסים כמקור מידע לא-מסמן, ומחפשים בהם תשובות לשאלות המטרידות אותם (Fuoss, 1994). טקסטים כאלה נתפסו כבעלי חשיבות בתהליך "היציאה מהארון" בעיקר בקרב הומואים (Oneil, 1984, in: Fejes & Petrich, 1993).⁶

אומנם חינוך מיני למתבגרים אינו נובע ממקור אחד. ההורים, בית-הספר, קבוצת השווים וגם אמצעי תקשורת ההמונים הם סוכנים פעילים; אך עיתוני נוער הם מקור נגיש, זול, זמין ומיידי למידע על מיניות, כאשר צריכת מידע מן העיתון מאיימת על המשתמשים פחות מכל אפשרות אחרת. עיתוני נוער ניתנים לקנייה בקלות, נמצאים באופן חופשי בספריות, עוברים מיד ליד בין חברים וקרובים ומאפשרים קריאה פרטית וחוזרת (Garner, Sterk & Adams, 1998).⁷

אך חשיבות המסרים בעיתוני הנוער אינה נובעת רק מקהל היעד שהם פונים אליו. מגוינים אלה אינם רק חלק מסביבת הקורות שבני הנוער מתבגרים בה, אלא הם חומרים שאפשר לחקור באמצעותם גישות והנחות תרבותיות (כתריאל, 1999). עיתוני נוער מגדירים נורמות ומשקפים את ההבניה התרבותית לגבי המושג בני נוער ולגבי מערכת הידע שלהם ומה היא צריכה לכלול (Jenkins, 1998). החברה הישראלית ייחסה תמיד משקל רב לצעירים (רפפורט וחובריה, 1995), והם ממלאים תפקיד מרכזי בתודעתה הקולקטיבית. קבוצת הגיל הזאת היא סמן רגיש ביותר לזיהוי ולאבחון הדרך שבה התרבות רואה את עצמה כהווה

5. היקף הזמן והפונקציות שממלאים המדיה השונים קשורים בגיל, במגדר ובמצב סוציאקונומי (Lemish, Liebes & Seidmann, 2001).

6. על רקע הפריחה של המדיום האינטרנטי, ובגלל יתרונותיו בתחומי האנונימיות, החשאיות והאינטראקטיביות, הוא ראוי לבחינה נפרדת בשאלת מקומו בעיצוב הזהות ההומולסבית. ניר (Nir, 1998), שחקרה את דפוסי המעורבות של מתבגרים הומואים בתוכנת השיחה IRC, מצאה שהם מכוננים באמצעותה קהילה וירטואלית, המשמשת כקבוצת תמיכה וכמקור מידע (ראו אצל קמה, 2000).

7. בכתבה לרגל 13 שנה למדור הייעוץ של מעריב לנוער, נשאל עורך המדור על הצורך בו, והשיב כי "בסופו של דבר רוצה אדם לברר את העניינים לגבי עצמו [...]". לא תמיד הוא מרגיש נוח לפנות בצורה אישית להורים, למורה, או לרופא. אם הוא פונה לעיתון בצורה אנונימית, הוא מוצא תשובה להתלבטותיו ולתהיותיו. יותר מזאת: מהתשובה לשאלה שלו ילמדו ויקבלו הבהרות גם בני נוער רבים ואחרים, הנתונים באותה מבוכה" (מעריב לנוער, 3.9.1989).

וכעתיד (Jenkins, 1998). עיתוני הנוער, כתוצר של התרבות הישראלית, משקפים את הדרך שבה מבוגרים ישראלים מבנים נעורים והומוסביות. כלומר, ניתוח של טקסטים המיועדים לגיל זה עשוי לחשוף מהן ההנחות התרבותיות לגבי בני נוער ולגבי התבגרות, ומה החברה הישראלית מספרת לעצמה על מיניות, על אחרות בכלל, ועל אחרות חד-מינית בפרט.

המחקרים העוסקים בעיתונות למתבגרים מתמקדים לרוב בטקסטים (Durham, 1998; Evans et al., 1991; Finders, 1996; Gonick, 1997; McRobbie, 1991, 2000; Peirce, 1990) ובדרכים שבהן הם נצרכים (Currie, 1999, 2001), בעיקר על-ידי נערות. רוב הניתוחים הללו מתמקדים בשיחים של יופי ורומנטיות, השכיחים בעיתונים. המאמרים מצביעים על הדרכים שבהן תרבות המיינסטרים "מדריכה" נערות כיצד להיות נשים, ועל הדרכים שבהן נערות מסוימות נושאות-ונותנות עם אותם מסרים. באופן כללי, טקסטים אלה מיידעים נערות בצורך להיות יפות (Wolf, 1991) ומכאן – גם מושכות מבחינה מינית (Mazzarella, 1999).

במחקר האתנוגרפי של פיינדרס (Finders, 1996) על קריאת עיתוני נוער על-ידי נערות אמריקאיות, אפשר לראות היטב כיצד נערות אלה תופסות ומבנות את התפקידים החברתיים שלהן באמצעות העיתונים. הנערות שפיינדרס צפתה בהן לא היו מודעות כלל וכלל לתפקיד המרכזי של המבוגרים בעיצוב התכנים של העיתון, וחיפשו בין דפיו תשובות לגבי מקומן שלהן בעולם המתבגרות. מבחינתן, המגוינים הללו הם שלהן בלעדית, והתכנים שבהם מתקבלים כ"אמת". בהיעדר מרחק ביקורתי, אימצו הקוראות את תוכני העיתון על מילותיו, חוויותיו ודימויו כתסריטים שנכתבו במיוחד בעבורן.

גם קארי (Currie, 1999, 2001) דיווחה שרק מיעוט מהנערות שראיינה אותן וצפתה בהן ערער על יכולתם של העיתונים, כז'אנר, לייצג את צורכיהן ולענות על שאלותיהן. אומנם הנערות במחקרה ראו את כתבי-העת כ"טקסטים" ולא כאמת צרופה, אך הם היו בכל זאת בסיס השוואתי לחיי היומיום, סיפקו להן "דברים שהן צריכות לדעת" על עצמן ועל העולם החברתי שלהן, והגדירו בעבורן את האופייני והרצוי. הקריאה ההשוואתית הזאת, טוענת קארי, מטשטשת את הגבולות בין המציאות הטקסטואלית למציאות החווייתית שלהן. מעבר לכך, המשמעויות המובנות על-ידי העיתון העניקו לנערות ביטחון אונטולוגי ותחושת שייכות. אחת מתוצאותיו של תוקף אונטולוגי זה היא פנייה לטקסט לשם הנחיה. למעשה, כדי לדחות את ההבניות הטקסטואליות של העיתון לטובת חוויות אחרות שלהן, על הנערות למצוא לעצמן מקום שהוא מחוץ לנורמליות שהובנתה על-ידי הטקסט. לנוכח התובנות לגבי קהל היעד של עיתוני הנוער, מחקר זה מבקש לחזור ולמקד את הדיון בטקסט עצמו.

המחקר

המחקר הנוכחי בוחן את נוכחותם של הומוסבטים בשיח הפופולרי של מדורי הייעוץ בעיתוני הנוער ואת אופייה של הנוכחות הזאת, מרגע כניסתם אל ערוץ הנוער הזה ובמהלך התמורות החברתיות שמתועדות בשיח למבוגרים. בבסיס המחקר עומדות שתי הנחות: האחת – שטקסטים חברתיים אינם רק ביטוי של המציאות החברתית-תרבותית שהם קיימים

בה, אלא הם גם מבנים אותה באופן פעיל; והשנייה – שהחלוקות הבינאריות בין נשיות לגבריות ובין נורמליות לסטייה מבקשות להשתיק ולהשכיח קשת רחבה יותר של התנהגויות, תשוקות והזדהויות מיניות. החלוקות הדיכוטומיות נתמכות על-ידי טיפולה של תקשורת ההמונים במיעוטים המיניים, ויש להן משמעות מיוחדת לגבי טקסטים המופנים לבני נוער, הנמצאים בתהליך הגיבוש של זהותם.

שפה היא מדיום של כוח. לפי באטלר (2001), שפה מפעילה כוח באמצעות יצירת קטגוריות, המחלקות את העולם ויוצרות תנאים להשתייכות ולהצדקה. מערכי המשמעות המעצבים את המציאות מגדירים אופני קיום מסוימים כטבעיים או רצויים, ובו-זמנן מגדירים אחרים כסוטים או לא-לגיטימיים (רוזמרין, 2001). קטגוריות שיח אלה, המקיימות סדר חברתי ומדרג ערכי בין אופני קיום שונים, משפיעות על הכוח החברתי (באטלר, 2001). התאוריה הקוורית, שבאטלר היא אחת ממנסחיה, שואלת מה אפשר ללמוד על החברה והתרבות מהצורה שבה התרבות מגדירה את ההתנהגות המינית "הנכונה" ומהדרך שבה היא מגדירה מיעוטים מיניים ומתייחסת אליהם (יונאי וספיבק, 1999).

פוקו (1976 [1996]), שהתמקד בתפקידה של המיניות בחברה, העלה שאלה מרכזיות באשר למנגנונים, לסוכנים ולשיחים, שבמסגרתם מתהווה "הכוח לכנות" (the power to name), להגדיר ולעצב מיניות נורמלית או סוטה. מתוך תפיסה של שיח כפרקטיקות הקשורות לגוף ידע, וכצורות מסוימות של הקניית משמעות למציאות באמצעות מילים או דימויים, ניתוח מדורי הייעוץ מאפשר לבחון את הדרכים שמדורי הייעוץ פועלים בהן, במובן הפוקואני, כזירה להפעלת כוח ולעידוד אופני פיקוח על העצמי, וכן לבחון את הקשר בין ידע/כוח לנורמליות וסטייה, וכיצד אלה מובנים חברתית (איליץ', 1978; Turner, 1992, 1996) ומתווכים באמצעות טקסטים פופולריים (Brumberg, 1997).

ואלה היו השאלות שהנחו את המחקר:

- מהם המבנים הנרטיביים של השיח על הומוסביות במדורי הייעוץ? האם חל שינוי במבנים אלה במשך הזמן?
- האם ישנם הבדלים מגדריים במבנים הנרטיביים? כיצד נרטיבים אלה משתתפים בהבניית שיח מוסרי על הומוסביות – שיח שמבטא ומייצר ראיית עולם ומערכת ערכים?

מעבר לכך, המחקר מתמקד בתפקידו של השיח הרפואי-ייעוצי כבסיס לכוח חברתי ובודק את הקשר בין ידע/כוח לבריאות וחולי: כיצד מדורי הייעוץ מייצרים סטייה ונורמליות אגב ביסוס מומחיות? האם חל שינוי במשך הזמן בהגדרה החברתית של מה פתולוגי ומה נורמלי בכל הקשור להומוסביות?

קורפוס המחקר

קורפוס המחקר כלל את כל השאלות שעסקו בהומוסביות (במפורש או במרומז) והופיעו במדורי הייעוץ המרכזיים⁸ של שני עיתוני הנוער – מעריב לנוער (של רשת

8. מדובר במדור הייעוץ המיני, הפסיכולוגי והלא מקצועי (במדורים הלא מקצועיים עונים אנשים שאינם מומחים, אם מפורסמים כדוגמת רינה מור, יעל ברזוהר ושמוליק טיאר, ואם אנשים לא מוכרים), העוסקים כולם בתכנים דומים (להתפלגות השאלות לפי המדורים ראו נספח מס' 1).

מעריב) וראש 1 (של רשת ידיעות אחרונות) בין השנים 1986–2000, בסך הכול 506 שאלות.⁹ עיתונים אלה, הדומים בצורתם ובתוכנם, הם במה ראשונה במעלה של טקסטים לנוער בארץ, ומקובל להתייחס אליהם בשיח הפופולרי כמי שמייצגים את תחומי העניין של הנוער בישראל (לימור וגבל, 2002).

הבחירה בשני העיתונים נועדה להגדיל את קורפוס הטקסטים לניתוח, בהסתמך על מחקרים שעמדו על נדירותם של ייצוגים הומוסלסביים במדיה בכלל וייצוגים של מתבגרים הומוסלסביים בפרט (Fuoss, 1994; Gove, 1996; Kielwasser & Wolf, 1992). תשובה מורחבת במעריב לנוער מפברואר 1986 הדגישה את העובדה שזוהי תשובתו הראשונה של העיתון בנושא הומוסלסביות (ראש 1 יצא בראשונה באפריל 1988), ולכן הבדיקה החלה בשנה זו. תאריך זה עולה בקנה אחד עם מחקרים המצביעים על שינוי בנוכחות ההומוסלסביות ובשיח עליה במחצית השנייה של שנות השמונים (Kama, 2000).

השיטה

המדורים נותחו בניתוח תוכן איכותני, אגב שימת דגש בהבנה לעומק של יחידות הניתוח, מתוך קריאה ביקורתית ומקיפה של טקסטים. ניתוח זה מאפשר לחשוף ולגלות משמעויות סמויות, אגב מיקום הטקסט בהקשר חברתי מסוים (van Dijk, 1990). הניתוח שילב ניתוח שיח ביקורתי – ניתוח הנשען על הנחות שלפיהן הלשון היא גורם מרכזי בעיצוב התודעה (שלסקי ואריאלי, 2001), ואינה משקפת את המציאות אלא מבנה אותה באופן פעיל (Potter & Wetherell, 1987). עיקר הניתוח התמקד בהבניה של השיח ובמשמעויות שלה. ניתוח השיח לאורך זמן אפשר לזהות יציבות ושינויים בהבניית ההומוסלסביות; וניתוח נרטיבי – ניתוח המתייחס לשיח (כולל השיח העיתונאי) כאל סיפור סיפורים (storytelling) ומבקש לאמץ כלים ספרותיים לשם ניתוחו. ההנחה היא שנרטיבים במדיה מטביעים את חותמם על תפיסות צופיהם או קוראיהם ומעצבים ומארגנים אותן לסכמות, המאפשרות להפוך את המציאות להגיונית, מוסכמת ומוכרת (Liebes, 1994).

ממצאים

מדורי הייעוץ הם אחד הז'אנרים הבולטים בעיתונות הנוער.¹⁰ מדורים אלה מבנים דיאלוג בין מבוגרים לבני נוער, במסגרת שמציעה עיסוק בחוויות "האותנטיות" של גיבוש הזהות. טקסטים אלה מספקים יותר מאשר ערכים התנהגותיים. בחירת השאלות שמבנה את התשובות, יחד עם מסרים המקודדים כתשובות תואמות, משרטטים מסגרת נורמטיבית של הנהוג והרצוי בקרב בני נוער.

המדורים בנויים מצמדי שאלות ותשובות, צמדים המייצגים את שתי הצורות של הפעילות הלשונית שפישר מדבר עליהן (Fisher, 1987). האחת – שיח מימטי (תיאורי או

9. קריאתי הרחיבה מעבר לגבולות הקורפוס, ולכן נותחו גם 9 שאלות מגליונות שנדגמו אקראית מהשנים 1982 ו־2002.

10. מספר השאלות שהופיעו בשנה היה 149 בשנת 1986 (מעריב לנוער בלבד), 496 בשנת 1990, 1879 (!) בשנת 1994 ו־501 בשנת 2000.

סיפורי), המגולם לרוב בשאלות הקוראים. שאלות אלה ממוסגרות כשיח של בני נוער טיפוסיים, נערים או נערות, שהקוראים יכולים להזדהות עמם. הפעילות הלשונית השנייה שפישר מציין היא שיח טיעוני, כלומר, אמירות ישירות, חיוויים, טענות, הבעת דעות והסקת מסקנות. שיח טיעוני זה מאפיין את התשובות הניתנות בנעימה סמכותית וברטוריקה של ניטרליות.¹¹

תבנית השאלות והתשובות אינה מוגבלת רק למדורי הייעוץ שנבחנו, ובמשך השנים היא תופסת נתח גדל והולך מתוכני העיתון. כלומר, היא מבנה את הקוראים כאנשים שיש להם שאלות ובעיות שאפשר לטפל בהן, ואת העיתון כגוף בעל מומחיות ואכפתיות, המעורב בחייהם.¹² מעדותם של העיתונים עצמם עולה כי מדורי הייעוץ הם מן הפופולריים ביותר בעיתון.¹³ מדי פעם מערכת העיתון אף נאלצת לבקש מהקוראים לא לשלוח שאלות נוספות, בגלל עומס פניות.¹⁴ ב-1991, עם מותו של ד"ר בלוך, עורכו של מדור הייעוץ המיני "על בנים ועל בנות", נכתב כי מדורו "נהפך זה מכבר לא רק למדור הנקרא ביותר בעיתון, אלא גם למקור אמין ורציני של מידע על הסברה מינית. [...] מדי שבוע הגיעו לתאו שבמערכת מעריב לנוער עשרות רבות מאוד של שאלות. ארצי' (כינוי של בלוך) מייין אותן בקפדנות, חילק אותן לנושאים וענה על כולן ברצינות, כאילו היתה זו עבודת קודש ממש".

בהמשך המאמר אציג שני טקסטים, שכל אחד מהם מורכב משאלה¹⁵ ותשובה שיובאו במלואן. באמצעות שני הטקסטים המייצגים הללו, האחד מ-1986 והאחר מ-1998, אתייחס למגמות בולטות, תמות חוזרות ודרכי ייצוג אופייניות במדורים. פרקטיקות ייצוג והבניה אלה פועלות, כך אטען, כדי להכחיש ולהשתיק הומולסביות. את שני הטקסטים אלוה בדוגמות משנים נוספות, כדי לעמוד על השינויים/השמרנות בתשובות היועצים.

11. בתשובה לבת 17, שמחתה על "הגישה שהמדור מציג" כלפי הומוסקסואליות, ענה היועץ כי "איני יכול לקבל את ביקורתך כאילו אני מעמיד את הנושא מראש באור שלילי. הקפדתי תמיד להיות נייטרלי וככל שניתן להעמיד את הדברים על בסיס הידע המדעי" (מעריב לנוער, 9.10.1988).

12. בפברואר 1986 נכתב במאמר מערכת כי "ייחודו הבולט של מעריב לנוער - ההשתתפות הערה של הקוראים בשורה ארוכה של מדורים. [...] אנחנו קשורים עם בעלי מקצוע מנוסים ומהימנים אשר יענו על כל שאלה שתעלה בדעתך". בספטמבר, באותה שנה, מאמר מערכת נוסף מספר כי "זהו העיתון היחיד בישראל המקדיש כשליש מעמודיו לשירות הקוראים, וכי כמעט כל שאלה שעולה על הדעת, תוכל למצוא תשובה מתאימה מעל דפי העיתון".

13. מעריב לנוער (בעיקר מאמרי מערכת) - 21.1.1986, 27.5.1986, 19.1.1988, 10.5.1988, 24.12.1989, 29.9.1991, 15.4.1999.

14. לדוגמה - מעריב לנוער, 21.1.1986; ראש 1, 17.10.1993.

15. אומנם השאלות הן חלק בלתי נפרד מההבניה של ההומולסביות (לדוגמה, נושאי השאלות או המבנים הנרטיביים שההומולסביות מופיעה ונחווית בהם), אך במאמר זה אתמקד רק בתשובות היועצים. כאשר לתיאור כללי של התפלגות השאלות על-פי מין השואל ועל-פי נושאי השאלות - ראו נספחים 2 ו-3 בהתאמה.

טקסט הווידי – סיכוי להתמכרות והצורך להתוודות¹⁶

אוהב את בני מינו (מעריב לנוער, 16.9.1986)

"(בן 15 וחצי, דתי). אני מרגיש שאני נמשך לבנים יותר מבנות, ויש בנים שאני חושב כי אני אוהב אותם (ממש). בעיה זו התגלתה לפני כשנה וחצי. אני חי בפנימייה של בנים בלבד, שם אין לי בעיות בנושא זה כי זה 'סמוי', אך מאוד מאוד הייתי רוצה להיפטר מזה. אני לא מסוגל לתאר את עתידי בתור הומוסקסואל. הייתי רוצה להקים משפחה ולהיות אדם רגיל. האם יש אפשרות להיפטר מזה? אם כן, האוכל לעשות זאת בלי לערב בזה את הוריי?"

"השאלה הראשונה היא: האם מוצדקת הרגשתך שאתה עתיד להיות הומוסקסואל? בגילך קורה לא פעם, שנער מטפח הערכה ואהבה לבני המין שלו, בעיקר מפני שבמוסדות מסוימים אין אפשרות פיזית לקיים קשר כלשהו עם המין השני. זו יכולה להיות פנימיית בנים; זה יכול להיות צבא, המרוחק מאזורים מאוכלסים; שירות בצ"י סוחר; בית סוהר. במעקב אחרי גברים המצויים במקומות כאלה, נמצא שרבים מהם (כולל אלה שכבר התנסו ממש בפעולות הומוסקסואליות) שינו כיוון כאשר השתנו הנסיבות, כיוונו את אהבתם למין השני ולא חזרו לפעולות ההומוסקסואליות. נקודה זו יש לברר אצלך. ודבר זה אי אפשר לעשות בהתכתבות בלבד. ייתכן מאוד שהכתובת הראשונה שעליך לפנות אליה היא: היועץ הדתי בפנימייה שלך. אין שום ספק שהנושא הזה לא יפתיע אותך, הוא גם ישמור על סודיות. אפשרות אחרת היא: יועץ פסיכולוג, אם הוא מצוי בפנימייתך. אני מבין שהבעיה מעיקה עליך יותר מפני שהדת היהודית מתנגדת באופן נמרץ ביותר לפעולות ולרחשי לב הומוסקסואליים. אופציות אחרות הפתוחות בפניך הן: ייעוץ ב'דלת פתוחה', גם שם ישנה דיסקרטיות מרבית. כל יועץ יהיה אשר יהיה (אפילו דוד אהוב, חבר מבוגר ממך, וכו') יצטרך לקבל הרבה יותר פרטים מאלה שחשפת במכתבך. תצטרך לספר לו על גישתך לחברים, ניסיוןך עם המין השני (האם אתה מפחד מהן, או שהיו לך חוויות לא נעימות? וכו' וכו').

לעצם שאלתך על אפשרות של ריפוי מלא – התשובה תלויה במידת ההתמכרות של הבן להומוסקסואליות ובאיזו צורה? המחשבות, החלומות, היחס לקשר עם בנות. ככל שהמצב 'נזיל', בלתי מגובש, וטרם התבטא בכל המישורים הנ"ל – הסיכוי להיחלץ גדול יותר. במקרה שלך: הצלחת לשמור על סודיות עד כה. ייתכן שאינך חולם על בנים, וה'אהבה' שלך לבנים מסוימים היא עדיין בגדר דבר ברי-חלוף. מעשית, חפש יועץ שאתה נותן אמונה בו; תסביר לו בפירושי-יתר את בעייתך. אין ספק שתרגיש אחר-כך לפחות הקלה!"

וידוי וידוי תרדוף

בטקסט הווידי מוצעים על נס הדיסקרטיות והסודיות, כפי שאפשר למצוא אצל רב, יועץ או פסיכולוג ("הוא גם ישמור על סודיות", "גם שם ישנה דיסקרטיות מרבית"), וכן

16. ההדגשות בכל המובאות הן שלי, אלא אם מצוין אחרת.

הסודיות שהנער הצליח לשמור עליה עד כה. כמו־כן מודגשת שוב ושוב התביעה (התביעה החברתית, המוצגת כצורך של השואל) לחשוף, לספר ולפרט ("כל יועץ... יצטרך לקבל הרבה יותר פרטים מאלה שחשפת", "תצטרך לספר לו", "תסביר לו בפירושי־יתר").

לסוד יש כמה תפקידים בטקסט. ראשית, הוא מאפשר למתבגר לחזור למוטב, שכן הסטייה כאילו לא נוצרה כל עוד איש אינו מודע לרגשותיו של הנער. שנית, הוא מחזק את הקישור לבושה, ושלישית, הוא שומר את הידע כולו בידי בעלי הסמכות. למעשה, מועבר כאן מסר כפול: כל עוד הידע נמצא ברשות המתבגר בלבד, הוא סובל, אך עם זאת עליו לשמור זאת בסוד. לעומת זאת, עליו לגלות כמה שיותר לרשויות המוסמכות, וככל שיספר יותר – יסבול פחות ויחוש הקלה.

קישורו של סוד ההומולסביות האפשרית לאשמה ולבושה אינו דבר של מה בכך. התשובות מבטיחות לבני הנוער דיסקרטיות גם אם לא ביקשו אותה כלל וכלל, ובכך המדורים מזהים את ההומולסביות לא רק עם משהו אחר ושונה (שיכול להיות חיובי ומהנה, לדוגמה), אלא עם משהו שצריך להתבייש בו ואסור לדבר עליו. על־פי התשובה, אם בכל זאת מדברים על כך, בוודאי שאין לדבר על כך עם ההורים (כדי לא לפגוע בהם) אלא עם אנשי מקצוע. כלומר, הפנייה לאנשי מקצוע, מעבר למדיקליזציה ולפתולוגיזציה של ההומולסביות, מסמנת את הדברים שיש להסתירם מעינים של אנשים קרובים ומשמעותיים, בגלל הבושה והאשמה על המעשה ועל גרימת הצער.

האתוס התרפויטי, לפי אילו (2002), מתפקד בכמה רמות אידאולוגיות. ברמה הראשונה מוענקת לגיטימציה לסמכותם של מומחים ולשימוש במדע לבהינתן סוגיות בין־אישיות. באופן מפתיע, לנוכח הניגוד הבינארי בין מדע לאמונה, המדורים אינם מגייסים את המדע בלבד לשם פתרון הבעיה. התשובה מהססת בין שני עולמות מנוגדים כל־כך, הרב מול הפסיכולוג. אך למרות הפער ביניהם, שניהם מקבלים סמכות דומה – הם קובעי הנורמה, תפקיד שנשלל מן הפונה. בתשובות אחרות נאמר:

(לבן 15 וחצי): "ממילא אתה זקוק לכמה שיחות הבהרה עם יועץ או פסיכולוג, שיוכלו לקבוע – לפי הפרטים הנוספים שתמסור להם – מי אתה ומה אתה" (מעריב לנוער, 25.3.1990).

(לבן):¹⁷ "עד סוף גיל ההתבגרות, ולפעמים גם מאוחר יותר, קשה בדרך כלל לנער לדעת בוודאות אם הוא הומוסקסואל או לא. על מנת לדעת אם אתה באמת הומוסקסואל, יהיה עליך לפנות ליועץ פסיכולוגי" (ראש 1, 21.11.1993).

אם כן, המין אינו רק עניין של תחושה והנאה, חוק ואיסור, אלא גם עניין של אמת, וההתוודות היא דרך לייצר את האמת הזאת לגבי העצמי. התשובות מדגימות בבהירות את טענותיו של פוקו בדבר מרכזיותו של שיח הווידוי בהבניית מיניות. פוקו (1976 [1996]) גרס שהמיניות המודרנית מובנית באמצעות רשתות של שיח (פסיכואנליטי, טיפולי) כסוד שצריך "לשחרר" אותו באמצעות פרקטיקות ריטואליות של וידוי. על־פי תפיסתו, הפסיכואנליזה מבקשת להניע את האנשים לדבר על המיניות, וכתוצאה מכך גם על עצמם בדרכים מסוימות:

17. לא תמיד מצוינים פרטי השואלים.

(לבן 13): "לא פירטת כלל מהי בעצם הבעיה. [...] ישנם ספרים רבים המטפלים בנושאים אלה, אך ספק אם תוכל להיעזר בהם. קודם כול, צריך לברר בדיוק מהי הבעיה. [...] אני מציע לך, אפוא, לפנות אל 'דלת פתוחה' בעיר הקרובה אליך [...] שם, בטלפון או בשיחה דיסקרטית, יוכלו להבין את בעייתך [...] המסגרת של שיחות דיסקרטיות מובטחת!" (מעריב לנוער, 14.1.1986)

(לבת 14): "ייתכן שחשובים יותר הפרטים שלא חשפת במכתבך" (מעריב לנוער, 3.6.1986).

(לבת 17): "תודה על גילוי הלב ועל התיאור המפורט של הבעיה. [...] במכתבך חסרים פרטים חשובים לגבי הקשר שלך - בעבר ובהווה - עם בנים, מבחינה נפשית ופיזית. האין בתנועה או בכיתה בנים שאת נמשכת אליהם, מסיבה זו או אחרת? האם את נגעלת ממגע יד של בן? [...] מהי כוונתך באומך שאת דומיננטית? האם מעמדך בתנועת הנוער הוא מעמד של מדריכה? מהו המצב (מבחינות אלו) אצל חברתך הטובה? ועוד: האם אתן מופנמות, פסיביות, המגבילות פעילות בראיית סרטים, בצפייה בטלוויזיה, בקריאת רומנים, ונמנעות מפעילויות חיצוניות (ספורט, ריקוד, טיולים עם שני המינים)? איך "הולך" לכן בבית-הספר?"

אם תנסו לענות בכנות על שאלות אלו, יהיה לכן מושג (רק מושג!) לגבי הדברים שתצטרכו לספר לגורם מקצועי (פסיכולוג/ית יועצ/ת), כדי שיוכל לעזור לכן (מעריב לנוער, 22.12.1987)

(לבת): "קשה לעמוד על טיבה של המשיכה הגופנית שאת חשה אל חברתך מבלי לשוחח אתך ולקבל קצת יותר פרטים. [...] דרך אגב, לא פירטת איך חברתך מתייחסת לעניין. האם היא חשה מה עובר עלייך? ואולי היא מעודדת אותך לכיוון זה? (מעריב לנוער, 20.12.1992).

(לאמה של בת 9): "חסרים לי נתונים רבים על בתך וחברתה: פרטים על אישיותן, קצב התפתחותן הגופנית, התעניינותן הכללית בנושאים של מיניות וקשר אינטימי, נטייתן להרפתקנות ועוד (מעריב לנוער, 19.11.1993).

הכוח לגלות את האמת ולקרוא לה בשם מצריך, על-פי התשובות, נוכחות תמידית וקשובה. למדע המין (Scientia Sexualis) של המערב,¹⁸ על-פי פוקן, היה קיבעון בנוגע לגילוי האמת על המיניות. כאמצעי עיקרי לגילוי אמת זו שימש תהליך הווידוי. ברגעי הווידוי, הדובר מייצר נרטיב על מיניותו, שאותו מפרשת דמות סמכותית - המומחה. האמת הנחשפת בתהליך זה אינה, כמובן, אמת שהתגלתה, אלא אמת שיוצרה. היא קיימת כידע במסגרת שיח מיוחד, והיא קשורה לכוח (ספארגו, 2002). מעבר לכך, הכרחיות הווידוי מקבלת אישור ותיקוף במסגרת ההתערבות הרפואית. "הווידוי יידרש על-ידי הרופא, יהווה בסיס הכרחי לדיאגנוזה, ויהיה לכשעצמו גם גורם משפיע בטיפול. האמת - אם היא נאמרת בזמן, למי שצריך, ועל-ידי מי שגם מחזיק בה וגם אחראי לה - מבריא" (פוקן,

18. מושג המתייחס לדרך שבה התרבות המערבית המודרנית מטביעה את חותמה על הגוף באמצעות שיחים על מיניות, שיחים המייצרים סוגי ידע ומשמעויות (ספארגו, 2002).

[1976] 1996, ע' 49). והיועץ כאילו מצטט את דבריו של פוקו ואומר: "חפש יועץ שאתה נותן אמונך בו; תסביר לו בפירושייך את בעייתך. אין ספק שתרגיש אחר-כך לפחות הקלה!"

הומולסביות: המחלה והתרופה

תשובת המומחה בטקסט הווידוי משלבת את התביעה לווידוי המסורתי עם כללי השיח המדעי: מדיקליזציה המחייבת תיעוד מפורט ואשר כוללת אבחנות וניסיון להסביר תסמינים ולרפא אותם. למומחה שיש בידו הכלים "להוציא את האמת לאור" יש גם את הכוח לקבוע מהם תכנים לגיטימיים ונורמליים ומהם תסמינים פתולוגיים. על-ידי שימוש במטפורות מתחום הרפואה, שיח מסוג זה מצדיק את התערבותם של מומחים. כך אפשר לעמוד על הפער בין שיח התחושות הסובייקטיביות של השואל, המתלבט בסוגיית זהותו, לבין השיח התיאורי, האובייקטיבי-מדעי, המוצע בתשובה. לדברי היועץ, הומולסביות היא משהו שיש לטפל בו, בגדר פתולוגיה שנמשלת להתמכרות. בתשובה אחרת, לנער שמקיים יחסים הומוסקסואליים במשך כמה שנים, אף-על-פי שהחליט להימנע מכך, נאמר: "בעייתך אינה פשוטה כלל. מתברר שלא די בהחלטתך לשנות את מנהגיך [...] אתה שבויה בהתנהגות שנהפכה להרגל קבוע ואינך יכול עוד בלעדיו. ייתכן שיותר משזה צורך בסיסי הטבוע בך, התנהגותך כפייתית ותודקק לעזרת איש מקצוע כדי להבין את מניעי מעשיך" (מעריב לנוער, 13.10.1987).

השיחים המדעיים והפסיכולוגיים הם שניים מן המנגנונים שהופעלו כדי למנוע את התפשטות הפרקטיקה המינית בין גברים ולשמר את ההגמוניה הזכרית (קמה, 2000). מרכיב חשוב במנגנונים הללו היה הסיווג של הסטיות, שאותו ערכו אנשי הפרופסיות המדעיות/רפואיות. שיחים אלה היו בעלי תפקיד מפתח בהצגת דימוי הומוסקסואלי לציבור הרחב (יונאי וספיבק, 1999). השיח של תחומי הדעת הללו הגדיר את המשיכה החד-מינית כהריגה מהדפוס הנורמלי והבריא, סטייה שצריך להסבירה ולתקנה. ההבניה של הומולסביות כמחלה, הדורשת ברור אטיולוגי, בשילוב הווידוי כתנאי להיחלצות ולריפוי, היא דומיננטית מאוד בשאלות המוקדמות, אך לא רק בהן:

(לבן 13): "קודם צריך לברר בדיוק מהי הבעיה [...] אני מציע לך אפוא לפנות אל 'דלת פתוחה' [...] שם בטלפון או בשיחה דיסקרטית יוכלו להבין את בעייתך ולתת לך עצה מקצועית או להפנותך למסגרת פסיכולוגית (כגון זו הקיימת בתל השומר לבעיות מין, בהנהלתו של הד"ר עמי שקד). בעייתך, כפי שאמרת, היא עקרונית בתחום הפסיכולוגיה, וחייבים לתת לאנשי מקצוע זה הזדמנות לאבחנה ולטפל בה" (מעריב לנוער, 14.1.1986).

(לבן): "התופעה של אוננות מרובה (וגם עם חבר מזמן לזמן) די שכיחה בהתחלת גיל ההתבגרות. אם היא הולכת ופוחתת עם הזמן והיחסים עם נערות מתפתחים באופן רגיל (בגילים 15-16), כי אז אין 'משקע' ולא נגרם נזק כלשהו. מצד שני, אם כבר הגעתם לגילים הנ"ל ולא פיתחתם קשרים עם המין השני - האוננות ההדדית עלולה להפוך למוקד הסיפוק שלכם. ייתכן אפוא שמדובר

בנטייה הומוסקסואלית התחלתית. במקרה זה רצוי ששניכם תקבלו, כבר בשלב הנוכחי, ייעוץ מקצועי." (מעריב לנוער, 30.12.1986)

(לבן 15 וחצי): "הפסיכולוגים [...] ישוחחו עמך על כל הנושא הזה, ובסופו של דבר יחליטו אם להכין אותך לחיים כהומו (כאשר יתברר שזה גורלך) וידריכו אותך לתפקד בחברה, במשפחה, מבלי שהדבר יזיק לך פיזית או נפשית. אפשרות נוספת – שהסיכוי להצליח בה הוא קלוש: לשנות את זהותך המינית!"¹⁹ (מעריב לנוער, 5.5.1987).

(לבת 16): "את נמצאת בגיל שבו אמור להתחיל שלב המעבר לקשר עם אובייקט האהבה האדיפלי – בחורים, והעובדה שאת מרגישה משיכה חזקה גם לאישה עשויה לרמוז על קושי מסוים בתהליך ההתפתחות הנפשי שלך. [...] איתור ובירור קשיים מסוג זה צריכים להיעשות במסגרת ייעוץ פסיכולוגי" (מעריב לנוער, 5.11.1993).

השילוב של אבחנה מדיקלית עם דרישה למידע רב יותר ולייעוץ פסיכולוגי אינו מקרי. על-פי פוקן (1976 [1996]), המדיקליזציה של תוצאות הווידוי היא אחד המנגנונים שבאמצעותם כונן פולחן הווידוי במסגרת מערכת מדעית. פירושו של דבר שהמיניות הלא-נורמטיבית, יוצאת הדופן, לא מתויגת רק כטעות, כחטא או כחציית גבול, אלא מוכפפת למשטר של הנורמלי והפתולוגי. לאמו של נער בן 16, שהבינה כי בנה הוא הומו נאמר:

"אין ספק שמצב זה דורש עזרה פסיכולוגית, שמטרתה: להביא לראיית הבעיה בפרופורציה הנכונה... הדגשתי במדור זה שוב ושוב, כי כאשר מדובר בהומוסקסואליות, אין הכוונה תמיד לגישה 'חד-סטריט'... כמו כן, לא ברור אם תופעה זו היא רק אחת ממכלול בעיות פסיכולוגיות המטרידות אותן. התשובות תוכלנה להנחות את הפסיכולוג אליו תפני, כדי לקבל עזרה מתאימה. למשל, במקרה האחרון יהיה צורך בבירור ובטיפול מקיפים הרבה יותר. מעשית, הפסיכולוגים המתאימים הם אלה שקשורים ל'דלת פתוחה', או באמצעות המכון לבעיות מיניות במרכזים הרפואיים תל-השומר ורמב"ם" (מעריב לנוער, 25.2.1986).

תשובה אחרונה זו הובאה תחת הכותרת "הבעיה: הומוסקסואליות", וכחלק ממגה מספר המומחה על חוסר המובהקות של מחקרים באשר ל"אשמת" האב או האם. תשובה אחרת מאותה תקופה דנה בסיבות הורמונליות להיווצרות הנטייה ההומוסקסואלית. שיח אטיולוגי זה אפיין את תקופת המחקר הראשונה על הומוסלסביות, מסוף המאה התשע-עשרה עד אמצע שנות השישים של המאה העשרים (Ben-Ari, 2001). השאלה שמשמשת ציר לדיונים הללו היא מדוע וכיצד אנשים מסוימים נעשים הומואים ולסביות. השאלה

19. זו אינה הפעם הראשונה שבה עולה מהטקסט עירוב ובלבול מושגים בסיסיים, כמו זהות מינית/מגדרית ונטייה מינית. קמה (2000) טוען שהתפיסה הרווחת את המושגים האלה היא פרי אידאולוגיה תרבותית, המבקשת לכונן הגדרות בינאריות "פשוטות" בין האבטיפוס האידיאלי, הנכון והרצוי, לבין הסוטים ממנו.

אינה מנוסחת כך שתכלול את הסוגיה של הנטייה המינית בכללותה, ולמותר לציין שבמסגרת התשובות לא עולה הצורך לברר את האטיולוגיה של ההטרסקסואליות. ההמלצה במדור היא "לטפל" בהומולסביות באמצעות פסיכולוגים מומחים, 13 שנים לאחר שארגון הפסיכולוגים האמריקאי קבע שהומולסביות אינה תופעה פתולוגית, והוציא אותה כערך מספר האבחנות של פתולוגיות והפרעות נפשיות - DSM III (Krajesky, 1996). החלטה זו ביטאה מהפך בהתייחסותה של הפסיכיאטריה האמריקאית והמערבית להומולסביות, מראייתה כהפרעה התנהגותית חריגה, הטעונה אבחון וטיפול, לקבלתה כדרך חיים תלופית, השכיחה כווריאנט של המיניות האנושית (קריגר ולוי, 1996). נראה כי השינויים שקרו בלב הפסיכיאטריה חלחלו לאט לשוליים של היועצים, ולאט עוד יותר לשיח שהופנה לבני נוער.

טקסט החרטה - אוהבות ומתחרטות, או זיכרונות נשכחים

נמשכות ומתחרטות (ראש 1, 13.12.1998)

בנות 15: "אנחנו חברות טובות, ולאחרונה התחלנו להימשך זו לזו. לא מזמן שכבנו, ועכשיו אנחנו מתחרטות, אבל עדיין אוהבות. מה לעשות?"

תשובה: "ברוב המקרים הזהות המינית בגיל ההתבגרות עדיין אינה מגובשת. כלומר, נערה יכולה לחשוך בחברה שלה, ואפילו לשכב איתה כמה פעמים, וזה עדיין לא אומר שהיא לסבית. עדיין יכולים לחול שינויים. אז בואו ונעשה סדר בדברים. אתן חברות ואוהבות זו את זו, וזה נפלא. בנות רבות רוצות חברות נפש. שכבתן ואתן עדיין אוהבות. אם אתן מתחרטות - אתן צריכות להפסיק את הקשר המיני, ולהיפתח לקשר עם בנים.

כשתכירו בחור שימצא חן בעיניכן, תרגישו אליו משיכה ויהיו ביניכם יחסים גופניים. אז תבחנו איך אתן מרגישות ביחס לזה, והאם אתן נהנות. רק אז תוכלו להתחילט מהי הנטייה המינית שלכן, ורוב הסיכויים שזיכרון העבר יישכח כלא היה."

זה נורמלי לגיל ההתבגרות, וזה יעבור

התשובה בטקסט החרטה פותחת בקביעה שברוב המקרים הנטייה המינית בגיל ההתבגרות עדיין אינה מגובשת. זוהי התשובה האופיינית לשאלה השכיחה ביותר בקורפוס - האם אני הומו/לסבית, וממנה עולה שגם אם יש מחשבות, רגשות, התנסויות או אפילו מערכות יחסים חד-מיניות, הן דבר-מה זמני, בן-חלוף, שאופייני לגיל ההתבגרות, ואין לראות אותן כהתחלה משמעותית של דרך חיים. התשובה לשאלות הנשנות אומרת שאין סיבה לדאגה, כי זה קורה לכולם. אין סיבה לדאגה, כי זה אומנם מבלבל, אך יש לשער שזו אזעקת שווא. אין סיבה לדאגה, כי בגיל הזה (ומדובר בטווח גילים רחב למדי) אי אפשר לדעת לבטח.

מודלים מערביים טיפוסיים של התפתחות הטרסקסואלית מקצים מקום למשיכה או להתאהבות חד-מינית (Adams, 1997). המומחים שמשיבים לשאלות הקוראים מאמצים

את המודלים האלה; לשיטתם, רוב האנשים עוברים דרך סוג מסוים של "שלב" הומוסקסואלי בתקופה מסוימת בחייהם:

(לבנות 12 ו-14): "מדובר בשלב התפתחותי רגיל ביותר. הזמן יעשה את שלו" (מעריב לנוער, 8.6.1982).

(לבן 14): "אובייקט הגירוי בשלב מוקדם זה של התפתחותך המינית גורם לעיתים קרובות התייחסות למין הוזהה. במשך הזמן נפסקת הסלידה כלפי המין השני וההתקרבות הטבעית אליו גוברת" (מעריב לנוער, 30.6.1987).

(לבן 16): "מה שאתה מתאר הוא תופעה נורמלית של גיל ההתבגרות" (ראש 1, 9.10.1994).

"המשיכה הזו נפוצה מאוד בגיל ההתבגרות, אבל רק מעטים יהיו בסופו של דבר הומוסקסואלים" (ראש 1, 28.1.1996).²⁰

(לבן 13): "בכל מקרה, התעניינותך בבני מינך בגילך אינה תופעה חריגה ואינה מעידה על תופעה הומוסקסואלית בעתיד" (מעריב לנוער, 15.5.1997).

(לבן 14): "את עדיין בשלב הטבעי שבו משיכה כזו היא חלק מההתליך הכללי של גיבוש הזהות המינית" (מעריב לנוער, 2.3.2000).

דווקא השיח שנותן לגיטימציה לכאורה למערכות יחסים חד-מיניות מצליח מתוך הנרמול שלהן ותחילתן גבולותיהן להפוך כל גילוי אחר של מערכות כאלה (בגיל מבוגר יותר) ללא-נורמלי. טקסטים אלה מגדירים התנהגויות "בריאות" לעומת "פתולוגיות", ומשתמשים בשיח מדעי כדי להעניק לגיטימציה למה שנחשב נורמלי וטבעי. הנרמול הופך אמירות ברמת הפרט לאמירות ברמת הכלל. אלה מקבלות תוקף בזכות הסימנים למומחיות "מדעית". נרמול זה מושג על-ידי השימוש במונחים בלתי אישיים ולא בניסוח אישי של חייוי דעה (אילוז, 2002).

כשהם קובעים/מבטיחים "זה נורמלי וזה יעבור", המומחים מוחקים את הקטגוריה הזהותית (הומו/לסבית) ומותירים אותה כהתנהגות מבודדת, נבדלת ונפרדת, שאינה (ולא צריכה להיות) מוטמעת כהיבט ממשי בזהות כפי שהיא מתפתחת לאורך זמן. כל עוד ההומולסביות נותרת התנהגות נפרדת יותר מאשר ממד פנימי, היא ניתנת לשליטה, לניהול ולשינוי. כך ההומולסביות נהפכת לחלק מהעבר, אך אינה חלק מהעתיד (Fuoss, 1994).

תאורטית זה בסדר, אבל תתאפק/י, תכוונ/י, תבחר/י

אומנם תחושות ומחשבות חד-מיניות נחשבות "נורמליות בגיל ההתבגרות", אך המומחים מדגישים שאסור שיתרחבו לרצון פעיל ולמגע גופני: חשוב לשמור בכירור על הגבולות בין נורמלי ללא-נורמלי. כלומר, גם כאשר ישנה הכרה ברגשות החד-מיניים, התשובות מנסות לתעל אותם לכיוונים "טובים" יותר, ועומדות על כך שלא חייבים לממש אותם, ובכלל שכדאי להתאפק. הכיוון והבחירה באים לידי ביטוי בשתי רמות מובחנות אך קשורות, שתיהן פועל יוצא של המשגה של הומולסביות כשלב התפתחותי טבעי. ברמה הראשונה והמיידית, המתבגרים נדרשים להילחם ביצר (הטבעי) שלהם ולא לממש פנטזיות חד-

20. כותרת משנה לתשובה מורחבת שכותרתה "הומוסקסואליות זמנית".

מיניות. ברמה השנייה, המתבגרים נתבעים לבחור בדרך ההטרסקסואלית ולא להתקבע בשלב התפתחותי יצרי:

(לבן 16): "קורה שנערים ונערות חווים קשרים הומוסקסואליים בגיל ההתבגרות ולאחר מכן מחליטים על קיום יחסי מין רק עם בני המין האחר או [...] עם בני אותו מין. צריך לזכור שבכל אחד מאתנו יש נטיות הומוסקסואליות, אבל רובנו בוחרים לבסוף לקיים יחסי מין עם בני המין האחר" (ראש 1, 12.1.1990).
(לבת): "ייתכן מאוד שאת מגלה נטיות לסביות, אם כי אין להסיק מכך שאכן זה יהיה כיוון ההתפתחות שלך. זה תלוי במידה רבה בהחלטה שלך לטפח או לקפח מגמה זו" (מעריב לנוער, 7.1.1990).

השימוש בפעלים של החלטה ובחירה מרמז על כך שהומוסביות היא בחירה התנהגותית, ועל בחירה קשה יותר למחול כאשר היא עומדת בניגוד לנורמות חברתיות מוסריות.²¹ הטקסט מותיר לנערים ספרחו ערוצי שיח והתנהגות שדרכם יוכלו לחזור לחיובק הקהילה; אך בזמן הוא מסמן פרקטיקות שאי אפשר לכפר עליהן, כי רב המרחק בין נער שנשבה לבין מבוגר תבוני.

נער בן 13 שאל "האם זה נורמלי לשוחח עם חברים על נושאים של מין, וגם למשש את האיברים זה לזה?" ונענה: "לשוחח על כך - נורמלי בהחלט! [...] משחקי 'השוואה' בין בן לבן מובנים, אך ברגע ש'ממששים', תיתכן תגובה שתגרור קשרים לא רצויים, שיתבטאו בהרגשת אשמה ועד להפסקת קשר רגיל יותר בין בני לבני המין השני" (מעריב לנוער, 9.12.1986).

בתשובה לשאלה זהה²² מ-1991 נאמר לבן 14: "כל זה לגיטימי ונורמלי במסגרת שלבי ההתפתחות. אולם גם טבעי ונורמלי הוא לעבור את השלב הראשון ולהמשיך הלאה!" (מעריב לנוער, 20.10.1991). כלומר, לשוחח על כך זה נורמלי, גם אוונות היא בסדר, אבל לגעת - זה כבר לא. מגע עלול לגרום לאפקט דומינו שסופו הפסקת קשרים רגילים ונורמליים, שהם רק קשרים בין נערים לנערות.
הצורך לשמור על הגבולות קיים גם בשנים מאוחרות יותר, אולם השיח הוא מעודן ומרומז יותר:

(לבת): "לניסיונות האוננות המשותפים אין להתייחס כחשדנות, כל עוד מדובר באפיזודה קצרה המסתיימת אחרי מיצוי החוויה. אבל ברגע שאתן הופכות את העיסוק המיני המשותף לדבר של קבע, אתן מסתכנות באפשרות של הפיכת העניין להרגל, שיפריע לכן לקשור קשרים חברתיים עם בני, ואולי אף לטפח נטיות לסביות בלי שתתכוונו לכך. לדעתי זו סיבה טובה להפסיק את האוננות המשותפת" (מעריב לנוער, 29.7.1990).

21. ויסמן (Whisman, 1996) מדגימה בספרה כיצד העיסוק בהומוסביות דרך קטבים של בחירה ואי-בחירה משקף הנחות הטרסקסיסטיות. המאבק על הכרה משפטית, תרבותית וחברתית להומואים ולסביות נשען על הטענה שהומוסקסואליות לא ניתנת לשינוי, שאדם נולד הומו/לסבית, ו"אשמה" ביולוגית עומדת בניגוד לכוונה של האדם.

22. פרסום אותה שאלה פעמיים אינו נדיר, אך לרוב מדובר בתאריכים קרובים, ולא כמו במקרה הנוכחי, של פער בן חמש שנים. בכל מקרה, הדבר מעניק הזדמנות מרתקת לבחון את התשובות בחלוף הזמן.

(לבת 13): "אם מתנסים בחוויה ארוטית (כמו נשיקה צרפתית) עם אדם משמעותי, בתקופה משמעותית בחיים, ולאורך זמן, זה יכול לעודד התנהגות כזו בעתיד. עדיף להגביל את ההתנסות הזו עם החברה ולחכות עד שתהיו יותר בשלות למגע אינטימי" (ראש 1, 19.2.1993)

(לבן 17): "התעניינות, הודהות ולפעמים גם משיכה אל בני אותו מין, הינם שלב בהתפתחות המינית-נפשית-גופנית בשלבי ההתבגרות. בדרך כלל אין זה בא לידי מימוש גופני" (מעריב לנוער, 6.11.1997)

גם בתחום הפנטזיות רגשות חד-מיניים מקובלים, כל עוד הם לא עוברים לפרקטיקות בפועל:

(לבן): "כל זמן שמדובר בתחום הדמיון, אלה הן הזיות מעוררות, המגוונות את יחסי המין ונחשבות נורמליות לחלוטין" (ראש 1, 2.7.1989).

"זו תופעה נורמלית אבל לא חייבים לממש את הפנטזיות האלה" (ראש 1, 13.9.1994).

(לבן 15): "כל זמן שיודעים להבדיל בין הפנטזיה למציאות" (ראש 1, 11.2.1996).

(לבת 14): "לשם מה לספר? בראש של כולנו עוברות מדי פעם מחשבות שונות ומשונות ויש לנו פנטזיות, גם מיניות, שאת רובן לא נגשים לעולם" (ראש 1, 21.11.2002)

אפשר להבחין כאן בשני דברים. ראשית, משיכה ופנטזיות חד-מיניות מוצגות כטבעיות לגיל ההתבגרות, אבל לא-טבעיות בגילאים אחרים. שנית, פנטזיות אלה – גם אם הן טבעיות בגיל זה ומבליחות לעתים גם בבגרות – אין מן הראוי לממש אותן. בתשובות הללו נמתח קו המחבר בין בגרות לשליטה: ההתבגרות משמעה הכנעת הפנטזיה החד-מינית. במובן זה הבגרות היא גם השלב שבו מסתיימת ההימשכות הלא-בשלה אל בני אותו המין, אבל גם השלב שבו לומדים או נדרשים לתעל או להשתיק את היצר. כלומר, דווקא אותו שיח שתובע בחירה ושליטה מניח את קיומו של יצר הומוסקסואלי שיש לרסן אותו נקודתית או טוטלית.

בתשובה מורחבת שעסקה בפנטזיות נאמר:

"יש בני נוער ומבוגרים שמפנטזים על דברים שלא יכולים לקרות במציאות או שלא היו רוצים שהם יקרו, ובכל זאת נהנים מזה. למשל מפנטזים על קשר רומנטי עם מורה ונהנים מזה, אבל יודעים שבמציאות זה לא יכול לקרות וגם לא רוצים שזה יקרה. יש נערות (וגם נערים) שנהנות מפנטזיה על אונס, אבל יודעות שאילו זה היה קורה במציאות הן היו סובלות ונפגעות מאוד. יש כאלה שמפנטזים על יחסים הומוסקסואליים, אבל לא רוצים שהם באמת יתממשו" (ראש 1, 2.1.1994).

באמצעות חיבור בין פנטזיות הומוסקסואליות לפנטזיות שמעצם טיבן כרוך בהן שימוש לא סימטרי (ולא לגיטימי) בכוח, כמו קשר בין מורה לתלמיד או מעשי אונס, התשובה דוחקת את הפנטזיה הומוסקסואלית למרחב של היצרים שאסור לממשם. לעומת התשובות שהציעו את אי-המימוש כסמן של התבגרות נפשית נורמלית, התשובה הזאת הופכת את

אי-מימושה של הפנטזיה לתנאי לחיי חברה תקינים. לעומת הפנטזיה כְּמִשְׁאֵלָה שאינה מתקיימת מכורח הנסיבות, כאן המפנטזים עצמם הפנימו את הציווי החברתי, והם עצמם "לא היו רוצים" שמשאלותיהם יתגשמו.

עוד מחכה לאחד, או היעדר הזדמנויות

בטקסט החרטה הנ"ל, ובמשך כל השנים, מופיעה הציפייה להזדמנות הנכונה או לנער/ה הנכון/ה. ב־1982 מספר נער שמאז עזיבתו את הפנימייה הוא חושב רק על בנים, וכמוֹכֵן הוא מספר על חברות עם נערה שכשלה. היועץ מרגיע אותו ומסביר: "בן ה־16.5 מדגים יפה את הנקודה של חוסר ההזדמנות – תחילה בפנימייה, ולאחר מכן חוסר הצלחתו עם בת מסוימת. במצב זה הוא נמשך לבנים, כאשר מצב זה הוא 'בטוח' יותר עבורו (בטוח שיצליח). לעומת זאת הוא מציין כי הוא נמשך גם לבנות והרי אפילו ניסה להתחיל – ואף התאהב באחת – רק לא הלך לו. אין ספק שאתה נמצא בשלב ההעברה למשיכה למין השני, ומה שחסר לך בעיקר הן – הזדמנויות [ההדגשה במקור]. הפתרון הוא למצוא הזדמנויות מתאימות במסגרת תנועת־נוער או חברה ולהתגבר על בושא מסוימת כלפי המין השני" (מעריב לנוער, 8.6.1982).

גם בטקסט הווידוי מסביר היועץ לנער המודאג, שיתכן שתחושותיו הן רק עניין של היעדר הזדמנות מתאימה. פנימיית בנים, צי הסוחר או בית־כלא הם באופן מסורתי מסגרות גבריות או חד־מיניות, שאי אפשר לקיים בהן קשר ממש עם בני המין האחר. כמעט עשור לאחר מכן ממשיכים לככב בתשובות מרחבים חד־מיניים (נעדרי הזדמנויות הטרוסקסואליות) כהסבר לפרקטיקות ולתחושות חד־מיניות:

(לבן 14): "ידוע כי בנים בשכבת הגיל שלך מנסים לא אחת ליהנות מקרבה לבני מינם. הדבר קורה בתדירות גבוהה יותר בפנימייות, במחנות סגורים או בבתי־כלא, שם חלה הפרדה בין המינים" (מעריב לנוער, 27.6.1993).

גם כאשר אין מדובר בפנימייה, במחנה סגור או בכלא, מילת המפתח היא הזדמנויות: (לבן 13 וחצי): "התנהגותך היא נורמלית ביותר וכך גם הרגשותיך בגיל זה [...] הסיבה לכך היא שהמנוע המיני²³ שלהם [בנים בתחילת גיל ההתבגרות] עובד על טורים גבוהים ואילו הזדמנויות רבות עם בנות גילם – אין כל־כך [...] המצב ישתנה בהמשך, כאשר הטורים יתרגלו לפעילות המנוע בכיוון המין השני" (מעריב לנוער, 4.8.1991).

על־פי רוב, שיח המדורים מתייחס להומולסביות כאל תופעה מצבית, פועל יוצא של נסיבות נקודתיות. ההנחה היא שברגע שהמצב ישתנה, כלומר, יתאפשרו הזדמנויות

23. עולם התוכן המוטורי חוזר גם באתר הדתי עצת נפש (שעליו ארחיב בפרק הדיון), בתשובה בנושא הומוסקסואליות, שלפיה, "הגוף אינו מבחין בין אם זה בחור שנוגע בו או שזאת בחורה. הגוף מגיב רק לתחושה הנעימה שנגרמת כתוצאה מהמגע הפיזי. כמו שמכונית אינה מבחינה בנהג שנוסע בה, היא אינה מבחינה אם מי שנוהג בה הוא בעל הרכב או הגנב, המכונית מגיבה רק למפתח שמתניע אותה".

הטרוסקסואליות, ההומוסביות תישאר רק אפיוודה חולפת. בעוד ההתייחסות להומוסביות מצבית היא סובלנית, ההתייחסות להומוסביות כזהות היא שלילית. על-ידי ההבניה של ההומוסביות כעניין מצבי (על כל ההנחות הכרוכות בכך – תמימות, סבילות, רגעות, קורבנות, אך גם בחירה או התפתות) מובטחת כפרת העוונות והחזרה בתשובה. עצם פעולת הפנייה לעיתון כמוה כוידוי (אם כי לא מספק) וכצעד ראשון בדרך לגאולה. התייחסות זו גם מסבירה את העצה הנפוצה ליצור הזדמנויות להתנסויות עם בני המין השני, מתוך מחשבה שהקשר הנכון "יעשה את העבודה":

(לבן 14): "האם אתם נהנים מהמישוש מכיוון שאין לכם האפשרות או העוז להתחיל (לאט לאט כמובן) עם הבנות?" (מעריב לנוער, 20.10.1991).
 (לבן 14): "אם תכיר את ההנאה המינית רק דרך קשר עם בן, אתה עשוי להסיק מכך שאתה הומוסקסואל, למרות שאולי אתה לא. [...] קח את הזמן, נסה לקיים קשרים (לאו דווקא מיניים) עם בנות" (ראש 1, 17.1.1999).
 (לבן 16): "ההתנסות המינית שלך עד היום הייתה רק עם בן. לא היה לך קשר מיני עם בת. מה הפלא שהיה לך נעים, הרי גירוי איבר המין על-ידי מציצה הוא דבר מהנה. אבל זה לא אומר שאתה הומו. כדי לדעת זאת תצטרך להתנסות בקיום יחסי מין עם בנות... כרגע נראה לי שנסחפת למצב שגרם לך הרגשה טובה, אבל כל זה עשוי להיות תופעה חולפת" (ראש 1, 11.9.2002).

נער בן 14, המוטרד מהאפשרות שהוא הומו, נענה כך: "אם אתה עושה זאת [מאונן באמצעות גירוי אנאלי] עם עצמך, אתה לא הומו. במערכת יחסים מינית שתהיה לך עם בחורה בבוא העת היא תוכל לגרות אותך גם בדרך זו, אם תרצה" (ראש 1, 19.9.2002). התשובה אינה אומרת "אם תהיה לך מערכת יחסים עם בחורה", אלא "כשתהיה לך"; כלומר, ברור שהנער (כשיגדל לבחור) יתנסה בקשר עם בחורה שתגויס – מרצון או לא-מרצון – למאבק באפשרות החד-מינית. הטקסט, שמקפיד להבחין בין גירויים מיניים לבין זהות הומוסקסואלית, משתמש באבחנה הזאת לא כדי לתת לגיטימיות לזהות ההומוסקסואלית, אלא כדי לאפשר לעינוג האנאלי להיכלל במסגרת הטרוסקסואלית: לנרמל אותו ולהדיר את האפשרות ההומוסקסואלית.

אחוות נשים – כן. לסביות – לא

המרכיב הבולט ביותר בטקסט החרטה הוא הכחשת הלסביות האפשרית, הכחשה שמושגת בכמה שלבים. ראשית, הפחתה של הקשר בין שתי הנערות לדרגת חברות בלבד; לאחר מכן, העצה המוכרת להיפתח לגברים ותיאור התסריט הטבעי שלאחר מכן ("כשתכירו בחור... תרגישו אליו משיכה... ויהיו ביניכם יחסים גופניים"). גם כאן לא נאמר "אם תכירו", אלא "כשתכירו". ולבסוף, המשפט המשמעותי ביותר, שמתמצת בדיקוּק אכזרי מעט את כל פרקטיקות ההכחשה הכוחניות של המדור וקובע ש"רוב הסיכויים שזיכרון העבר יישכח כלא היה". זוהי הכחשה כפולה: הן של המשמעות והעומק של החוויה לגבי הנערות (בלי קשר להגדרתן העצמית כלסביות או אי-הגדרתן ככאלה), שהרי אפילו זיכרון העבר יישכח כלא היה; והן של האפשרות להעניק לחוויה משמעות לסבית. אפשרות זו אינה מופיעה כאן כלל וכלל.

מובן מאליו שקיומו של דבר-מה בטקסט פועל כמסמן, אך גם היעדרו של דבר-מה הוא מסמן. משמעותו של טקסט תלויה לא רק במה שהוא אומר, אלא גם במה שאינו אומר (רוצה, 1994). היעדר הנוכחות של הלסביות פועל כאן ברמה של ייצוג טקסטואלי. המוטיב שעומד בבסיס האי-נראות הזאת הוא הניטרליות הטבעית של מה שנתפס כתרבותי. כאשר האי-נראות הזאת אכן נתפסת כשקופה, מבנים תרבותיים אינם נראים ככאלה אלא כחלק בלתי נפרד מ"טבע הדברים". כל עוד ההומוסלסביות נעדרת, מונצח המיתוס שההטרסקסואליות היא המיניות הטבעית (Gross, 1988).

הפרקטיקה הזאת חוזרת בְּתשובה שבה נאמר לבת 15 כי "ממה שקורה לך אי אפשר לדעת אם את לסבית או לא. אם בשנים הבאות תימשכי לבנים ולא לבנות, המסקנה תהיה שהתחושות שבנות עוררו בך היו שלב נורמלי בגיל ההתבגרות." (ראש 1, 14.8.1994). מהתשובה משתמע כי אם הנערה לא תימשך לבנים, המסקנה תהיה שהתחושות שהנערות עוררו בה לא היו נורמליות. מעבר לכך, גם כאן, האפשרות שאותה נערה תימשך לנשים גם בעתיד, ואולי אף תגדיר עצמה כלסבית, מושמטת, מוכחשת ובכך מוכחדת. הכחשה זו מושגת על-ידי פרקטיקה נרטיבית, שבה הנרטיב מאורגן באופן המשמיט גורמים המאיימים על דפוסי לגיטימיות רצויים. זוהי פרקטיקה מוכרת, שנבחנה גם בהקשרים עיתונאיים (Zelizer, 1990). זהו אינו מקרה של מידע חסר, אלא חלק משיח שמבטל את האפשרות הלסבית על-ידי הבניה שלה כחברות-בנות "טבעית".

אמצעי רטורי זה של תרגום לסביות אפשרית לחברות נעורים לא-מאיימת חוזר גם בתשובה הבאה:

(לבת 14.5): "באנגלית יש ביטוי מיוחד לכך – to have a 'crush' on. כלומר, לפתח משיכה לזה, נלהבת, למישהו/מישהי [...] זהו תהליך נורמלי [...] עובדה, את כותבת שאת דווקא אוהבת בנים. מכאן ברור, כי עד לסיום הגדילה, אין לומר על לסביות או על נטייה ללסביות. במקרה שלך ושל חברתך הנחמדה מדובר בשלב נורמלי, שכיה. בהמשכו תמשיכו להעריץ, לחבב ולהעריך חברות טובות ונחמדות – בלי אלמנט מיני, שממנו את חוששת. כל ההתלהבות הזו תעבור בהדרגה כלפי הבנים" (מעריב לנוער, 1.12.1987).

לנערה שהביעה רתיעה מכך שהיא אוהבת את חברתה נאמר:

"איני רואה שום פסול באהבתך את חברתך. אדרבא, הדבר נראה לי חיובי ובריא מאוד. יש ביניכן קשרי חברות טובים, ואת מרגישה כיף במחיצתה, וזו בהחלט הרגשה חיובית ונורמלית, מה גם שאינך מדברת על קשרי גוף המבטאים נטייה לסבית. אז מה הבעיה?" (מעריב לנוער, 21.3.1993).

לבת 11, שאוהבת לראות תמונות של נשים עירומות וגם לחבק את חברתה, נאמר: "לנשים יש גוף יפה [...] והרבה נערות ונשים אוהבות להסתכל בבנות מינין" (ראש 1, 18.12.1994). אסתטיזציה של הגוף הנשי חוזרת גם בתשובה לנערה בת 16: "בסך הכול, אני לא מוצאת שום דבר רע בעובדה שאת מסתכלת על בנות ומוצאת בהן עניין אסתטי. גם אני נהנית להסתכל מדי פעם על בנות יפות ומטופחות" (ראש 1, 17.8.1997). הלסביות מוכחשת גם בתשובות לשאלות שאינן מטילות בה ספק. באחת השאלות, שכותרתה "סכנת הלסביות", נשאל: "בנות 16, אנחנו קבוצה של לסביות. היינו רוצות

לדעת מהן הסכנות הכרוכות בתופעה זו. "היה אפשר לחשוב שהיועץ יתהה לאילו סכנות מתכוונות השואלות, אך הוא אינו תוהה, אלא בטרם ימנה בצורה קולחת ובוטחת את שורת הסכנות הכרוכות בכך ("מחלות מין", "אי-רצון להשכיר דירה", "סירוב להעסיק את הגבר או האישה החשודים בסטייה מינית"), הוא תוהה דווקא על הלסביות של הנערות: "בלי פרטים נוספים קשה לדעת מה כוונתכן כשאתן מגדירות את עצמכן 'לסביות'. האם כל [ההדגשה במקור] עניינכן במין מופנה כלפי בנות מינכן? האומנם אין למישהי מכן קשר חברתי או אהבה לבנים? האם גם חלומותיכן מכוונים לבנות בלבד? לפי סקרים שונים מודות רק כ-2% מכלל הנשים שהיו להן חוויות לסביות בהתאם להגדרות הנ"ל. מניחים כי אחוז הבנות שהתמידו בפעולות מיניות עם בנות מינן קטן בהרבה. קשה, אפוא, להאמין שאתן לסביות במלוא מובן המילה" (מעריב לנוער, 9.9.1990).

מה היתה השאלה?

באופן שיטתי, כפי שהראיתי, ההומולסביות בגיל ההתבגרות מובנית כתופעה חולפת ובת תיקון. הטקסט הבא, כטקסטים רבים אחרים, מבליט את מה שנראה כדו-שיח של חירשים:

(בן 16): "שמתי לב שכל הזמן אני חושב על גברים. כשאני מאונן, אני מדמיין דמיונות הקשורים לגברים. כשאני הולך לים, אני חושב ומסתכל על גברים ומרגיש שבאתי רק בשבילם. אני מקנא בחברי שמסתכלים בהנאה על בחורות בים. האם כל זה מעיד שאני הומו?"

למרות האפשרות שהנער אכן הומו, והקנאה בחבריו נובעת מהרצון להשתייך ולא להרגיש שונה, התשובה אינה מכירה בה כלל וכלל:

"כל זה מעיד שאתה מאוד מבוהל ומבולבל. העובדה שאתה מקנא אומרת שאתה לא אדיש לגמרי לבנות. אנחנו בדרך כלל לא מקנאים במשהו שלא אומר לנו כלום [...] רוב הבנים בגיל ההתבגרות חווים את התחושה 'אולי אני הומו'. יש כאלו שהמחשבה הזו מטרידה אותם, יש כאלו שמפנטזים על מגע עם בן אחר, יש כאלו שמתנסים ביחסים הומוסקסואליים. כל זה עדיין לא יכול להעיד על שום דבר ברור" (ראש 1, 14.9.1990).

לא ברור מה בשאלה מעיד על בהלה ובלבול, אך ברור יותר שהתשובה חותרת לשלילת האפשרות החד-מינית. המכבש הדכאני הזה מביא לעתים לפער בלתי נתפס בין השאלה לתשובה שניתנת לה. נערה בת 14 שמחפשת מענה לבדידות כותבת: "אני לסבית. וזה לא מפריע לי, אני מקבלת את זה. אני רוצה להכיר עוד נערות לסביות, כי אני לבד ואין לי עם מי לדבר על זה." אך היועצת אינה מוותרת על התסריט הקבוע ועומדת על כך ש"יכול להיות שמתוך ההתנסויות שלך את כבר יודעת שאת לסבית [...] יחד עם זה, אני מציעה לך להיות עם ראש פתוח לאפשרות שאולי תוך כדי ההתבגרות תרגישי אחרת. ולכן אל תינעלי עדיין על זה שאת לסבית" (ראש 1, 27.11.1994).²⁴

24. מעניין המשחק בטקסט בין פתיחות לסגירות. המונח "ראש פתוח" מסמן דווקא את ההטרסקסואליות,

השאלה הבאה, פורסמה תחת הכותרת "חי בשקר":

(בן 15): "אני יודע שאני הומוסקסואל כבר הרבה זמן. התנסיתי עם בנים, ואני משוכנע שזה זה. סיפרתי על כך לכל חברי, וגם לאחיותי, והן תקפו אותי ואמרו שאני חייב להשתנות ולהוריד את הסטיגמה שיש עלי. הבטחתי להן שאעשה כך, והייתי בטוח שאני מסוגל לצאת עם בנות ולהיות נורמלי, אבל זה קשה משחשבתי, ואני נוטה לחזור אל 'החיים כהומו'. נוסף לכול, אני גם מאוהב בנער שלומד שכבה מעלי, וקשה לי לא לחשוב עליו כל הזמן. אגא, עזרי לי לא להיות בשקר."

היועצת מתגייסת למשימה, אך לא למשימה שביקש הנער:

"אתה באמת בבעיה. לא זו בלבד שאינך בטוח שאתה הומוסקסואל (עובדה שהבטחת לאחיותיך להשתנות), אתה גם מאוהב בנך מבית-ספרך. בעייתית במיוחד היא העובדה, שאתה מרגיש צורך 'לצאת מהארון', כלומר, לספר הכול לחבריך ולאחיותיך. למה בדיוק כולם צריכים לדעת מה אתה עושה בתחום כה פרטי בחייך? [...] חכה קצת. בדוק את עצמך, לא רק עם בנים (אם אתה מסוגל ומעוניין). תן לעצמך זמן לגבש את נטיותיך המיניות ללא לחץ מהסביבה, ואז אם אומנם תהיה בטוח שאתה הומוסקסואל, תוכל להחליט למי לספר זאת. כדאי שתדע שבגילך, במקרים רבים ההעדפה המינית עדיין אינה מוחלטת והיא צפויה לשינויים" (ראש 1, 21.3.1999).

הפער בין השאלה לתשובה אינו אלא פרקטיקה נוספת להדרה של ההומוסביות אל מעבר לתחום האפשרי, הנורמלי, הלגיטימי והרצוי. בטקסט הבא מבקשים השואלים לדעת אם חבר טוב שלהם הוא הומו. התשובה המקיפה, שמשכילה לרתום שיח פרוגרסיבי לפרקטיקות דכאניות בעליל, מעניקה הזדמנות מצוינת לבחון את האידיאולוגיה השלטת במדורי הייעוץ באשר להומוסביות:

"אנחנו שני נערים בני 15, ויש לנו חבר נורא טוב, שכל הזמן נוגע בנו. הוא מנצל כל הזדמנות לחבק אותנו וסתם למשש, וחוזר מזה הוא גם נראה נשי כזה, לא ספורטאי טוב וכו', אבל כשאנחנו מדברים על בנות, הוא משתתף וגם מזמין אותן לרקוד במסיבות. אנחנו רוצים לדעת אם הוא הומו?"

תשובה: "אי אפשר לדעת בוודאות על-פי התנהגות גלויה אם מישהו הוא הומו [...] השאלה היא, האם הידיעה שהוא הומו או לא תכתוב את הרגשתכם לגבי החיבוקים שלו? נשמע מתוך השאלה שבכל מקרה העניין לא מוצא חן בעיניכם, ולכן בתור חברים טובים הכי כדאי להיות גלויים וישירים ולומר לו שאתם מעדיפים שהוא לא יחבק אתכם. שאלה נוספת היא, האם עובדת היותו הומו או לא תכתוב את יחסים החבריים אתו. כדאי שתבררו ביניכם, אם אתם מוכנים להיות חברים של הומו או לא. כדאי לחשוב על המשמעות של חברות עם חברכם, האם כיף לכם אתו, האם יש לו מה להציע לכם כבן-אדם, האם החברות ביניכם מספיק

בעוד ללסביות מיוחסת הסגירות ("תינעלי"). באותה רוח, לנער בן 14 שכותב שהוא נמשך רק לבנים, נאמר: "כדאי שתישאר עם ראש פתוח לגבי עצמך, בלי שתנסה למצוא כיום תשובה חד-משמעית לשאלה מהי הנטייה המינית שלך" (ראש 1, 18.6.1995).

יקרה לכם שאתם מוכנים לקחת את 'הסיכון' ולהיות חברים של מישהו שאולי הוא הומו. אם דעת הקהל והסטיגמה החברתית הן הגורמים המשפיעים עליכם, וחשיפת סודו יכולה לקלקל לכם דברים היקרים לכם בחברות אתו, כדאי שתמצאו את הדרך להפסיק את החברות אתו" (ראש 1, 16.2.1990).

העובדה שאין מדובר בכותב עצמו מאפשרת לטקסט לזהות את ההומולסביות ולדון בה באופן פוזיטיביסטי, לא מתוך היעדרה, אלא מתוך האיום שבנוכחותה. כאן ההכחשה אינה פסיכולוגית, במובן של "אינכם מבינים/יודעים מה אתם מרגישים", אלא זו הכחשה/הדחקה במישור החברתי: להדיר את החבר, להתרחק ממנו, להתעלם ממנו. הטקסט למעשה מסביר לקוראים, אם כי בעקיפין, מהן הסנקציות המוטלות על מי שנוגע ונראה נשי (גם אם הוא רוקד במסיבות). הטקסט מבהיר בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, מהו המחיר שיש לשלם אם אינך ספורטאי/ת טוב/ה. ראוי לשים לב גם לשימוש במילה "סיכון". הדיבור על החבר מאפשר למנות אחת לאחת את הסכנות שאורבות לפתחו של מי שבחר בדרך הנלווה הזאת. גם ההסתייגות לגבי ודאות היותו הומו לא משנה את ההמלצה לשקול היטב אם אומנם כדאי להמשיך לראות בו "חבר נורא טוב". מעבר לכך, תשובה זו היא דוגמה מאלפת וקשה לכך שהתשובות לשאלות בענייני ההומולסביות המועלות במדורי הייעוץ רק מחזקות את הכוחות אשר מלכתחילה מגדירים את ההומולסביות כבעיה.

דיון: מבני כוח ושינויים המתחוללים במשך הזמן

במאמר זה מיפיתי את הדרכים שבהן מדורי הייעוץ מתייחסים להומולסביות. הדגמתי כיצד אפשר לראות את ההתייחסויות כולן כפרקטיקות שתוצאתן אחת – הכחשה של ההומולסביות. הכחשה זו נעשית בדרכים מתוחכמות ומרומזות, כדרך לשכנע שאין ההומולסביות בקרב בני נוער, ובוודאי אין ההומולסביות נורמלית. רגשות והתנסויות חד-מיניים מוסברים כהתנסות טבעית של גיל ההתבגרות, כשלב בדרך לזהות הטרנסקסואלית בריאה או כמרכיב שישנו בכל אחד, אך מוטב להתאפק ולא לממש אותו. הסברים נוספים שמאמצים אף הם את הנרטיב הזה כוללים היעדר הזדמנויות עם בני המין השני, חרדת הביצוע של הבנים ואחוות הנפש של הבנות. מבנים נרטיביים אלה הופכים את ההתנסות ההומוסקסואלית לחטא בר־תיקון ומסמנים את הנתיב לכפרה.²⁵

25. ואם מדובר בכפרה, מושג מסוים על שמרנות המסרים הללו אפשר לקבל מהתבוננות באתר עצת נפש (<http://www.atzat-nefesh.org>), "אתר לשומרי מצוות המעוניינים לקבל ייעוץ בנושאים הקשורים במיניות וביחסים בין המינים במסגרת ההלכה היהודית". האתר מגדיר הומוסקסואליות כ"נטיות הפוכות" ומדבר על ריפוייה. בהדרכה של האתר לנוער מהדהדות אותן פרקטיקות של העיתונים, הממצבים את עצמם כליברליים וכקרובים ללב הנוער. כמו במדורי הייעוץ, הפרקטיקות הנפוצות באתר הן המשגה של ההומוסקסואליות כשלב נורמלי וחולף בגיל ההתבגרות ("אל דאגה, בלבול בקשר לזהות המינית הוא דבר נורמלי"); הצורך באיפוק ובתיעול של הרגשות החד-מיניים ("אל תעשה דברים שיכולים לכוון את המיניות שלך למקום שאתה לא רוצה בו בחיים שלך") ובעיקר היכולת לבחור אחרת ("לא חייבים להתנהג כך, לא חייבים לבחור בחיים הומוסקסואליים, לא חייבים להיות הומו". כל אדם הוא כפי שהינו, מסיבה ויחידה אחת: כיוון שבחר להיות כך ולא אחרת").

בחינת נוכחותה של ההומולסביות במדורי הייעוץ מעלה כי ההומולסביות מתווכת ומיוצגת באמצעות פרקטיקות דכאניות ובאמצעות דיאלקטיות של שיח שקוף, אובייקטיבי ו"טבעי". בחינת המדורים הראתה הכחשה והשתקה של איום נוכח: לא מחיקה, אלא הטלת ספק. בשיח של המדורים, ההומולסביות של ממש אינה קיימת, אלא כחלום בלהות של נוער הטרוסקסואלי. דרך הייצוג של ההטרוסקסואליות מלמדת על הדרך שבה רואים העיתונאים את ההומולסביות ומבנים אותה. הסיבות להטרוסקסואליות אינן נושא לבידור. ההבניה החד-משמעית של ההטרוסקסואליות כמוכנת מאליה לא מאפשרת לכלול רצון מיני ההומולסבי כטבעי.

בתשובות המוקדמות במדורי הייעוץ בולט המסגור של ההומולסביות כסטייה וכהפרעה פתולוגית. המיניות מובנית כסוד, שצריך להוציאו לאור באמצעות פרקטיקות של וידוי וחפוש אחר אמת; והיא מכווננת במדורי הייעוץ כמנגנון של כוח, הכולל אמצעים מפקחים המגדירים את הנורמה. הממד הנורמטיבי בשיח התרפויטי מסדיר את הגבולות שבין הנורמלי והבריא לבין הפתולוגי והלא-בריא. הייצוג הדיסקורסיבי של המסרים המועברים במדורי הייעוץ מבנה נעורים נורמליים כהטרוסקסואליים והומולסביות כפתולוגיה.

בתשובות המאוחרות יותר, מדיקליזציה זו פחות בולטת ובוטה. באמצעות שיח רפואי מועבר מסר שאין צורך לנקוט צעדים כדי לטפל בתופעה, משום שהיא תחלוף מאליה. כלומר, ההבניה של ההומולסביות כתופעה לא-בעייתית כרוכה בהמשגה שלה כתופעה טבעית בקרב בני נוער, תופעה שחולפת מעצמה (ומתוך בחירה מודעת) במהלך ההתבגרות. כך המומחים מכחישים את קיומה של נטייה כזאת כחלק ממשי וקיים בזהותם של בני נוער מסוימים (קמה, 2000). מאמצע שנות התשעים, בתהליך איטי והדרגתי, מופיעות יותר תשובות המתייחסות להומולסביות כאל אפשרות תקפה ורלוונטית. לאחר התניות והגבלות, היועצים מרשים לעצמם לומר:

"אם נמשכים רק לבני אותו מין, אם הפנטזיות נסובות לרוב סביב בני אותו מין, ואם מתנסים ביחסים הומוסקסואליים והם טובים ומספקים, זה מראה על נטייה הומוסקסואלית אפשרית" (ראש 1, 14.5.1995)

בתשובות אחרות נאמר:

(לבת 16): "התנסות מינית מהסוג שתוארת במכתבך מצביעה על נטייה מסוימת, אך עדיין לא על גיבוש סופי של זהות" (מעריב לנוער, 19.12.1996)
 (לבן 17): "על-פי תוכן מכתבך, לדעתי אתה בהחלט מגלה נטיות הומוסקסואליות" (מעריב לנוער, 6.11.1997)

בסוף שנות התשעים אפשר אפילו למצוא תשובות שאומרות:

(לבן 17): "בכל מקרה, לדעות הקדומות לגבי הומוסקסואליות כסטייה אין מקום בחברה מודרנית, ותמו הימים בהם היה צריך להסתירה" (מעריב לנוער, 17.12.1998).

(לבן 15): "הדבר החשוב ביותר הוא שתקבל את עצמך בחיוב ובאהבה" (מעריב לנוער, 23.9.1999).

(לבת): "את גם לא צריכה להקפיד להסתיר את נטייתך [...] פשוט תתנהגי בחופשיות, ובטבעיות" (מעריב לנוער, 6.4.2000).

השינויים שחלו בדימויים ובנרטיבים של הומוסקסביות במשך השנים מטעים, משום שהם סגנוניים יותר מאשר מהותיים, וכן בכך שאינם ליניאריים. האידאולוגיה ההטרסקסיסטית נותרה בעינה, רק הפרקטיקות להנחלתה משתנות. ייתכן שהשינוי בפרקטיקות הייצוג וההבניה הוא הכרחי למציאות חברתית שהשתנתה בעשורים האחרונים. הול (Hall, 1993) מדבר על כך שאידאולוגיות שורדות רק אם הן מסוגלות להשתנות ולהתאים את עצמן לאירועים חדשים ולהתפתחויות בקונפליקטים החברתיים. לכן, אף-על-פי שברמה אחת האידאולוגיות אמורות להישאר יציבות ועקביות לאורך זמן, ברמה אחרת הן נדרשות להיות תמיד משועתקות, מחוזקות ומתפתחות כדי "לכסות" את הבלתי מוסבר.

הסתירות הללו יכולות להסביר את היעדר הליניאריות בתשובות המומחים. שיחים מסוימים כמעט דועכים, שיחים חדשים מופיעים, אך הבסיס הרחב, המבחין בין הומו להטרו ומעדיף את ההטרו, והמבחין בין הומוסקסביות כזהות קבועה, בוגרת ובעייתית להומוסקסביות מצבית ונסלחת של גיל ההתבגרות, אינו נסדק. יותר מכך, הוא מגויס מתוך תחושת שליחות ואחריות של העיתון לעשות את כל שביכולתו כדי לסייע למי שאפשר לסייע לו.²⁶

אידאולוגיה הטרו-נורמטיבית זו, שלפיה היחסים ההטרסקסואליים הממוסדים הם נורמה ראויה וכל שאר צורות ההתנהגות המינית הן סטיות מנורמה זו (ספארגו, 2002), מודגמת היטב בגיליון האחרון של מעריב לנוער בשנת 1999, שיצא כגיליון עתידני מיוחד, הנושא את התאריך 2050. במדור הייעוץ, תחת הכותרת "מתעניין בבנות", פורסמה השאלה הבאה: (בן 13): "אני חושב שאני הטרסקסואל (נמשך לבנות) ונראה לי שהחברים שלי יודעים. אני מתבייש, מה לעשות?"

התשובה הבדיונית המבדחת של 2050 מלמדת יותר מכל על המצב הלא-מצחיק

ב-2000:

"אכן בעיה קשה. בעבר הרחוק (הרבה לפני שנולדת) היו הטרסקסואלים הרוב באוכלוסייה. כיום, בשל הקשרים שלנו עם תרבויות אחרות, נחשבת ההסתגרות וקיום היחסים עם בני מין אחר חריגה. לפיכך, אני מבין את בושתיך. הנני ממליץ לך לפנות לייעוץ הממוחשב של בית-הספר (ניתן להתקשר גם דרך המודם הטלפתי). אם ייעוצו לא יעזור, ניתן לעבור טיפול על-ידי השתלת רכיב אלקטרוני במוח, שישנה את העדפותיך המיניות. פנה בדחיפות לעזרה מקצועית" (מעריב לנוער, 30.12.1999).

תשובה זו בנויה כמובן כ"הפוך על הפוך" ומספרת לנו הרבה על היחס הנוכחי להומוסקסביות, כאל משהו חריג, המצריך ייעוץ מקצועי דחוף ואפילו טיפול לשינוי נטיות. אך דומה שיותר מכול התשובה מרמזת על הפחד והרתיעה מכך שיחס סובלני וליברלי

26. במאמר מערכת של מעריב לנוער מ-1989, שקדם לכתבה חגיגית לרגל שלוש-עשרה שנה למדור הייעוץ של ד"ר בלך, מתואר הלה כאורים והתומים של ההסברה המינית, ככתובת המוסמכת ביותר בישראל, כעונה על צורך שלא נמצא לו כל פתרון אחר וכאדם שהקדיש למדור את כל ניסיונו בחינוך מיני כדי לתת מענה לרבבות פניות לעזרה.

להומולסביות או "הקשרים שלנו עם תרבויות רחוקות", יוביל למצב שבו כולם ייפכו להומואים ולסביות, וייווצר מצב אבסורדי שבו דווקא ההטרסקסואליות תהיה חריגה ומקור לבושה.²⁷

אומנם המומחים במדורי הייעוץ אינם יכולים לשלול באופן כוללני ומוחלט את קשת הגילים ושלל ההתנסויות והאמירות שמופיעות בשאלות הקוראים, אך הם ממשיכים לדבוק בהפרדה בין נוער מתנסה לבוגר הומוסבי: "לסבית היא בת שלאחר שהתפתחה כאישה ורכשה ניסיון בחיים היא בוחרת לדחות כליל קשר מיני עם גברים ולקיים יחסים נפשיים וגופניים כאחד רק עם נשים" (מעריב לנוער, 2.4.1989), "רק מבוגרים יכולים לדעת בבירור אם הם הומוסקסואלים או לא" (ראש 1, 10.9.1995); "אדם נחשב להומוסקסואל אם כמבוגר הוא נמשך רומנטית ומינית בעיקר או רק לבני מינו" (ראש 1, 20.10.1996). ההבחנה הזאת בין נערים למבוגרים אינה רק רטורית וטקסטואלית. מאחוריה עומד מכבש של לחצים, שכנועים והסברים דיסקורסיביים, המנסה לשלול את התוקף של רגשות, מחשבות ותשוקות הד-מיניות.

אין כללים שיצביעו על דרך הייצוג החיובית או ההוגנת ביותר, אולם ייצוג של פרקטיקה חברתית כסטייה, כחולי, כבעיה או אפילו כסוגיה של זכויות פרט (כפי שנמצא בטקסטים שנבחנו כאן) הוא בעל השפעה אפשרית על תפיסות העולם של מי שנחשפים לו (Fejes & Petrich, 1993). לענייננו, הוא עשוי להשפיע על הדרך שבה הומוסלבים והטרסקסואלים רואים את עצמם ואת יחסם לחברה. דוגמות לקריאה של ייצוגים הומוסלביים בעיתונות נוער אפשר למצוא בשני מחקרים שנערכו לאחרונה: במחקר העוסק בתהליכי גיבוש זהות של לסביות מתוארת אחת המרוויינות כמי ש"כמתבגרת צעירה [בגיל 12 בערך] התנסתה בקשרים גופניים עם שתי חברות, אך ייחסה זאת, לאור קריאת עיתוני נוער וספרות נוער, להתנסות טבעית של מתבגרים" (חקלאי, 2002, ע' 79). במחקרו של קמה (2000) על דפוסי תקשורת וצריכת תקשורת של הומואים, מספר אחד המרוויינים: "מצד אחד היה לי מחשבות: 'אתה הומו, יו, מה אתה הולך לעשות?' וזה. 'יש לך בעיה.' מצד שני, בעצם אולי זה לא ככה, כי בכל המעריב לנוער למיניהם תמיד היה את האנשים שכותבים: 'אני נמשך לבני מיני, מה אני אעשה' - אז תמיד הייתה התשובה הזאת: 'זה נורמלי בגילאים האלה, זה שלב שיעבור וזה וזה וזה'. ככה שמצד אחד, היה לי את הדבר הזה בראש, מצד שני היו המקורות שהיו מרגיעים, מקורות פסבדו-מקצועיים כאלה, שבגיל 12 נראים לך יותר רציניים ממה שהם באמת. שהם נראים מרגיעים, ולכן לא הייתי בטוח. אבל בגיל 14 כבר הייתי בטוח, כי ראיתי שזה לא שלב. זה לא עובר" (שם, ע' 222).

נראה כי כוחם של מדורי הייעוץ טמון באופיים הדיאלקטי, המספק את הדרכים לחיפוש משותף של הקוראים והמומחים אחר האמת. קארי (Currie, 2001) מסבירה את האטרקטיביות של מדורי הייעוץ לגבי בני הנוער בכך שהם מייצגים לדעתם את החיים האמיתיים ויש בהם ידע מועיל. כשהתפרסם בראשונה מדור הייעוץ הפסיכולוגי במעריב לנוער, בשם "יש לי בעיה" (אחר-כך "הפסיכולוג לשירותך" ו"עצה אישית"), כתב עורך העיתון כי

27. על אותו פחד סיפרה הבדיחה הבאה, שפורסמה בראש 1 ב-1992: "צרפתי קשיש החליט לעזוב את צרפת מולדתו בגלל ריבוי הומוסקסואלים והוא הסביר את מניעיו: לפני 30 שנה, להיות עליו הייתה עבירה שישבו עליה בכלא. לפני עשרים שנה החליפו את העונש לקנס כבד. היום זה בכלל חוק, ואני החלטתי לעזוב לפני שזה יהיה חובה."

"סתם שאלות אישיות לא תיעננה במדור זה, אלא אך ורק בעיות אמיתיות שהן אופייניות לגיל ההתבגרות [...] וכאלו העשויות לעזור למספר רב יותר של בנים ובנות" (מעריב לנוער, 24.12.1989). מהזווית הזאת, האידאולוגיה ההטרנסקסיסטית וההטרנו-נורמטיבית ששולטת במדורים אינה רק דעה שלילית לגבי הומוסביות או ייצוג מוטעה/מעוות לגביה, אלא פרקטיקה יומיומית שהיא מרכיב של המציאות. כפי שקארי מנסחת זאת: "אידאולוגיה היא מרכיב של עולם היומיום לגבי הקורא, כאשר משמעויות בטקסטים מיוחסות לערך 'אמת'. מהפרספקטיבה הזאת, אידאולוגיה לעולם אינה 'רעיונות' או 'אמונות' בלבד. אידאולוגיה היא דרך לדעת" (Currie, 1999, p. 142).

בכטין (Bakhtin, 1981), בדברו על "דיאלוגיות פנימית", טוען שמשמעות היא דיאלוגית בבסיסה. מה שמשמעויות בהקשר זה הוא עצם ההגדרה של הפרקטיקות ההומוסביות כבעיה, או עצם הפנייה לעיתון לשאול לגביהן. הרי זו כשלעצמה שיחה עם הדיבור ששולל פרקטיקות מן הסוג הזה. בעקבות בכטין כדאי להצביע על כך שגם טקסטים שנראים לנו דכאניים ביותר הם רב קוליים: גם הם (ובמיוחד הם) מתמודדים עם התביעה לפתיחות ולהבנה, ואולי לכן הכוח הדכאני שלהם, אשר מוסווה על-ידי פתיחות, מצליח לשרוד למרות תמורות ושינויים משמעוטיים בספרות משיקות של התרבות. הדיאלוגיות הפנימית משמעה שכל אמירה היא במובן מסוים (ולא זניח) תגובה לאמירה של מישהו אחר, גם אם היא מופנמת מאוד ולא מסומנת.

במובן הזה מרתק לראות כיצד המומחים משיבים לשאלות השונות בחלוף הזמן, מתוך ידיעה והכרה של התמורות אשר התרחשו בחברה הישראלית. על רקע הפתיחות היחסית שמתפתחת בייצוגים של מבוגרים ובעבור מבוגרים, בולטות השמרנות והדכאנות של המסרים בטקסטים המיועדים לבני נוער. כניסת הומואים (ולסביות) לזרם המרכזי התרבותי בארץ, כפי שמדווח קמה (2001), שינתה את כללי המשחק. אך המיינסטרים, בעיקר זה שרואה את עצמו גם אחראי מבחינה חינוכית, דואג למזער את היקף השינויים. התגובה הזאת היא שעומדת מן הסתם מאחורי המסר הכפול, שמקצה מקום להומוסביות אך רק על במות מסוימות ובהקשרים דיסקורסיביים קבועים. הפרקטיקות שסקרתי מלמדות על האקרובטיקה הנדרשת מהיועצים לנוכח העמדות ההפוכות המאיימות על מומחיותם ועל קביעותיהם הנחרצות, אקרובטיקה שהשורה התחתונה שלה היא יֶאֱקְצִיּוֹנְרִית ושמרנית עד כאב.

נספחים

נספח 1: התפלגות השאלות לפי מדורים (באחוזים)

שבועון	מעריב לנוער	ראש 1	סה"כ
מדור:			
מיני	62	83	73.5
פסיכולוגי	37	2.5	18
לא מקצועי	1	14.5	8.5
סה"כ (100%)	228	278	506

נספח 2: התפלגות השאלות לפי מין השואלים (באחוזים)

שבעון	מעריב לנוער	ראש 1	סה"כ
מין השואלים:			
בן	63	64.5	64
בת	36.5	32	34
אי אפשר לקבוע	0.5	1	0.8
המערכת	-	2.5	1.2
סה"כ (100%)	228	278	506

נספח 3: התפלגות השאלות לפי נושאים (באחוזים)

שבעון	מעריב לנוער	ראש 1	סה"כ
נושא השאלה: ⁱ			
האם הומו/לסבית?	38.5	49.5	44.5
מישהו נגע/פיתה/תקף אותי	10.5	7.5	9
איידס/מחלות מין	9	7	8
אני רוצה לצאת מזה	8.5	5.5	6.5
איך הם עושים את זה? ⁱⁱ	4	7	5.5
קוראים לי הומו	6.5	3	4.5
מה בין הומו להומוסקסואל? ⁱⁱⁱ	2.5	4.5	4
בעיות עם החבר/ ^{iv}	5	2	3.5
אני לבד רוצה להכיר מישהו	3.5	2	3
מי אשם בהומוסקסואליות?	2.5	2	2.5
נמאס מהשקרים. רוצה לצאת מהארון	2	2.5	2
מה עם הצבא?	2	1.5	1.5
אחר	5.5	6	5.5
סה"כ (100%)	228	278	506

- i. מיון השאלות נעשה על-פי השאלה המרכזית בהן (גם במקרים של כמה שאלות) ולא על-פי הנרטיב שסיפרו. כך ייתכן שהיו שאלות שסיפרו על תקיפה או פיתוי, אך השאלה שנשאלה הייתה לגבי הנטייה המינית, ולכן הן מוינו לקטגוריה הראשונה. הקטגוריות שנקבעו מובחנות ומוציאות זו את זו, אך בפועל, הגבולות בשאלות היו גמישים יותר. כך, לדוגמה, בחלק ניכר מהשאלות שסוגו לקטגוריות "אני רוצה לצאת מזה" ו"קוראים לי הומו", התלבטו השואלים/ות לגבי נטייתם המינית.
- ii. קטגוריה זו כוללת שאלות שביקשו לברר איך הומואים ולסביות מקיימים יחסי מין/מאוננים/נכנסים להריון וכדומה.
- iii. קטגוריה זו מתייחסת לשאלות שעסקו בהגדרות ובמושגים. לדוגמה, מה זה הומו? / מה זה הומוסקסואל? / מה זה סטרייט? / מה זה קוקסינל? וכולי.
- iv. קטגוריה זו מתייחסת לשאלות שעסקו ביחסי מין/ זוגיות/קשרים של הומומולסבים.

מקורות

- אילוז, אווה (2002). האוטופיה הרומנטית: בין אהבה לצרכנות. אוניברסיטת חיפה/ זמורה ביתן.
- איליץ, איוון (1978). נקמת הרפואה. תל-אביב: עם עובד.
- אפרת, ריבי (1999). תהליך "היציאה מן הארון" עבור מתבגרות לסביות ישראליות. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", בית-הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
- אריקסון, אריק ה' (1950). ילדות וחברה: פסיכולוגיה של האדם בתמורות הזמן. מרחביה: ספרית הפועלים, הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר.
- באטלר, ג'ודית (2001). קוויר באופן ביקורתי. תל אביב: רסלינג.
- גיל, שרון (1997). נסיון התאבדות כנקודת מפנה בחייהם של מתבגרים הומוסקסואלים. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", בית-הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
- חקלאי, אייל (2002). תהליכי גיבוש זהות בקרב לסביות. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", החוג לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל-אביב.
- יונאי, יובל וספיק, דורי (1999). בין שתיקה לגינוי: הבניית הזהות של ההומואים בשיח המשפטי בישראל 1948-1988. סוציולוגיה ישראלית, א(2), 257-293.
- כתריאל, תמר (1999). מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל. אוניברסיטת חיפה/ זמורה-ביתן.
- לימור, יחיאל וגבל, אינס (2002). בעלות צולבת על אמצעי התקשורת: האם באמת יש לה השפעה על התכנים? קשר, 32, 28-36.
- ספארגו, תמסין (2002 [2000]). פוקו והתאוריה הקווירית. ספרית הפועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר.
- פוקו, מישל (1976 [1996]). תולדות המיניות I: הרצון לדעת. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- קדר, יאיר, זיו, עמליה וקנר, אורן (2003). מילון מונחים. בתוך י' קדר, ע' זיו וא' קנר (עורכים), מעבר למיניות: מבחר מאמרים בלימודים הומו-לסביים ותיאוריה קווירית (ע' 351-355). תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- קמה, עמית (2000). העיתון והארון: על הזיקות בין דפוסי תקשורת של הומוסקסואלים בישראל. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.
- קמה, עמית (2001). הבור והמטוטלת: ייצוג הומואים ולסביות בתקשורת ההמונים. בתוך: נ' ישובי (עורכת), הדרה ודימוי שלילי: אי שוויון בתקשורת הישראלית (ע' 60-65). ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- קריגר, ישראל ולוי, עמיחי (1996). הומוסקסואליות. הרפואה, 30(3), 191-194.
- רוזמרין, מירי (2001). הקדמה - בין חזרה לשכתוב: ג'ודית באטלר והפרפומריה של הזהות. בתוך: ג' באטלר, קוויר באופן ביקורתי (ע' 7-21). תל-אביב: רסלינג.
- רועה, יצחק (1994). אחרת על תקשורת: שבע פתיחות לעיון בתקשורת ובעיתונות. אבן יהודה: רכס הוצאה לאור פרויקטים חינוכיים בע"מ.
- רפפורט, תמר, לומסקי-פדר, עדנה, רש, נורה, דר, יחזקאל ואדלר, חיים (1995). נוער ונעורים בחברה הישראלית. בתוך ח' פלום (עורך), מתבגרים: היבטים אישיים, משפחתיים וחברתיים (ע' 17-40). אבן יהודה: רכס.

שלסקי, שמחה ואריאלי, מרדכי (2001). מהגישה הפרשנית לגישות פוסט מודרניסטיות בחקר החינוך. בתוך נ' צבר-בן-יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי (ע' 31-76), תל-אביב: דביר.

- Adams, Mary Louise (1997). *The trouble with normal: Postwar youth and the making of heterosexuality*. Toronto: University of Toronto Press.
- Alwood, Edward (1996). *Straight news: Gays, lesbians, and the news media*. New York: Columbia University Press.
- Bakhtin, M.M. (1981). *The dialogic imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Battles, Kathleen & Hilton-Morrow, Wendy (2002). Gay characters in conventional spaces: Will and Grace and the situation comedy genre. *Critical Studies in Media Communication*, 19(1), 87-105.
- Beentjes, Johannes W.J., Koolstra, Cees M., Marseille, Nies & Van der Voort, Tom H.A. (2001). Children use of different media: For how long and why? In: S. Livingstone & M. Bovil (Eds.), *Children and their changing media environment: A European comparative study* (pp. 85-111). London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Ben-Ari, Adital (2001). Changes and developments in homosexuality research: A three decade perspective. *The Journal of Applied Social Sciences*, 25(2), 169-174.
- Brookey, Robert A. & Westerfelhaus, Robert (2001). Pistols and petticoats, piety and purity: To Wong Foo, the queering of the American monomyth, and the marginalizing discourse of deification. *Critical Studies in Mass Communication*, 18(2), 141-157.
- Brumberg, Joan J. (1997). *The body project: An intimate history of American girls*. New York: Random House.
- Cass, Vivienne C. (1979). Homosexual identity formation: A theoretical model. *Journal of Homosexuality*, 4(3), 219-235.
- Cass, Vivienne C. (1984). Homosexual identity formation: Testing a theoretical model. *Journal of Homosexuality*, 20(2), 143-167.
- Ciasullo, Ann M. (2001). Making her (in) visible: Cultural representations of lesbianism and the lesbian body in the 1990's. *Feminist Studies*, 27(3), 577-608.
- Coleman, Eli (1982). Developmental stages of the coming out process. *Journal of Homosexuality*, 7(2-3), 31-43.
- Croteau, David & Hoynes, William (2000). *Media/Society: Industries, images and audiences*. Thousand Oaks CA: Pine Forge Press.
- Currie, Dawn (1999). *Girls talk: Adolescent magazines and their readers*. Toronto: University of Toronto Press.
- Currie, Dawn (2001). Dear Abby: Advice pages as a site for the operation of power. *Feminist Theory*, 2(3), 259-281.
- D'Augelli, Anthony R. & Hershberger, Scott L. (1993). Lesbian, gay and bisexual youth in community settings: Personal challenges and mental health problems. *American Journal of Community Psychology*, 21(4), 421-448.
- Dow, Bonnie J. (2001). Ellen, television, and the politics of gay and lesbian visibility. *Critical Studies in Mass Communication*, 18(2), 123-140.

- Durham, Meenakshi G. (1998). Dilemmas of desire: Representations of adolescent sexuality in two teen magazines. *Youth & Society*, 29(3), 369–389.
- Dyer, Richard (1993). *The matter of images: Essays on representation*. London & New York: Routledge.
- Evans, Ellis D., Rutberg, Judith, Sather, Carmela & Turner, Charli (1991). Content analysis of contemporary teen magazines for adolescent females. *Youth & Society*, 23(1), 99–120.
- Fejes, Fred (1989). Images of men in media research. *Critical Studies in Mass Communication*, 6, 215–221.
- Fejes, Fred & Petrich, Kevin (1993). Invisibility, homophobia, and hetosexism: Lesbians, gays, and the media. *Critical Studies in Mass Communication*, 9(4), 350–373.
- Finders, Margaret J. (1996). Queens and teen zines: Early adolescent females reading their way toward adulthood. *Anthropology & Education Quarterly*, 27(1), 71–89.
- Fisher, Walter (1987). *Human communication as narration*. Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press.
- Fuoss, Kirk (1994). A portrait of the adolescent as a young gay: The politics of male homosexuality in young adult fiction. In: R.J. Ringer (Ed.), *Queer words, queer images: communication and the construction of homosexuality* (pp. 212–234). NY: New York University Press.
- Garner, Ana, Sterk, Helen M. and Adams, Shawn (1998). Narrative analysis of sexual etiquette in teenage magazines. *Journal of Communication*, 48(4), 59–78.
- Gibson, Paul (1994). Gay male and lesbian youth suicide. In: G. Remafedy (Ed.), *Death by denial* (pp. 15–64). London: Alyson Publication.
- Gonick, Marnina (1997). Reading selves, re-fashioning identity: Teen magazines and their readers. *Curriculum Studies*, 5(1), 69–86.
- Gove, Ben (1996). Framing gay youth. *Screen*, 37(2), 174–192.
- Graber, Julia A. & Bastiani-Archibald, Andrea (2001). Psychosocial change at puberty and beyond: Understanding adolescent sexuality and sexual orientation. In: A.R. D'Augelli & C.J. Patterson (Eds.), *Lesbian, gay, and bisexual identities and youth: Psychological perspectives* (pp. 3–26). Oxford: Oxford University Press.
- Gross, Larry (1988). The ethics of (mis) representation. In: J.S. Katz & J. Ruby (Eds.), *Image ethics* (pp. 188–202). Oxford University Press.
- Gross, Larry (1989). Out of the mainstream: Sexual minorities and the mass media. In: E. Seiter, H. Borchers, G. Kreutzner & E.M. Warth (Eds.), *Remote control: Television audiences and cultural power* (pp. 130–150). London: Routledge.
- Gross, Larry (1994). *What is wrong with this picture? Lesbian women and gay men on television*. In: R.J. Ringer (Ed.), *Queer words, queer images: Communication and the construction of homosexuality* (pp. 143–156) NY: New York University Press.
- Grossman, Arnold H. (2001). Avoiding HIV/AIDS and the challenge of growing up gay, lesbian, and bisexual. In: A.R. D'Augelli & C.J. Patterson (Eds.), *Lesbian, gay, and bisexual identities and youth: Psychological perspectives* (pp. 155–180). Oxford: Oxford University Press.

- Hall, Stuart (1993). Deviance, politics, and the media. In: H. Abelove, A. Barale & D.M. Halperin (Eds.), *The lesbian and gay studies reader* (pp. 62–90). New York: Routledge.
- Hantzis, Darlene M. & Lehr, Valerie (1994). Whose desire? Lesbian (non) sexuality and televisions' perpetuation of heterosexism. In: R.J. Ringer (Ed.), *Queer words, queer images: Communication and the construction of homosexuality* (pp. 107–121). NY: New York University Press.
- Jenkins, Henry (1998). Introduction: Childhood innocence and the modern myths. In: H. Jenkins (Ed.), *The children's culture reader* (pp. 1–37). New York University.
- Kahn, Marla J. (1991). Factors affecting the coming out process for lesbians. *Journal of Homosexuality*, 21(3), 47–70.
- Kama, Amit (2000). From terra incognita to terra firma: The logbook of the voyage of gay men's community into the Israeli public sphere. *Journal of Homosexuality*, 38(4), 133–162.
- Kielwasser, Alfred P. & Wolf, Michelle A. (1992). Mainstream television, adolescent homosexuality and significant silence. *Critical Studies in Mass Communication*, 9(4), 350–373.
- Krajesky, James (1996). Homosexuality and the mental health professions: A contemporary history. In: R.P. Cabaj & T.S. Stein (Eds.), *Textbook of homosexuality and mental health* (pp. 17–39). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Lemish, Dafna, Liebes, Tamar & Seidmann, Vered (2001). Gendered media meanings and uses. In: S. Livingstone & M. Bovil (Eds.), *Children and their changing media environment: A European comparative study* (pp. 263–282). London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Liebes, Tamar (1994). Narrativation of the news: An introduction. *Journal of Narratives and Life History*, 4(1–2), 1–8.
- Mazzarella, Sharon R. (1999). The 'Superbowl of All Dates': Teenage girl magazines and the commodification of the perfect form. In: S.R. Mazzarella & N.O. Pecora (Eds.), *Growing up girls: Popular culture and the construction of identity* (pp. 97–113). NY: P. Lang.
- McRobbie, Angela (1991). *Feminism and youth culture: From Jackie to Just Seventeen*. Boston: Unwin Hyman.
- McRobbie, Angela (2000). Jackie magazine: Romantic individualism and the teenage girl. In: A. McRobbie (Ed.), *Feminism and youth culture* (pp. 67–117). New York: Routledge.
- Moritz, Marguerite J. (1994). Old strategies for new texts: How American television is creating lesbian characters. In: R.J. Ringer (Ed.), *Queer words, queer images: Communication and the construction of homosexuality* (pp. 122–142). NY: New York University Press.
- Pearce, Frank (1973). How to be immoral and ill, pathetic and dangerous, all at the same time: Mass media and the homosexual. In: S. Cohen & J. Young (Eds.), *The manufacture of news: Social problems, deviance and the mass media* (pp. 284–301). London: Constable.
- Peirce, Kate (1990). A feminist theoretical perspectives on the socialization of teenage girls through seventeen magazine. *Sex Roles*, 23(9–10), 491–500.

- Plummer, Kenneth (1975). *Sexual stigma: An interactionist account*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ponse, Barbara (1978). *Identity in the lesbian world: The social construction of self*. Westport, Ct: Greenwood Press.
- Potter, Jonathan & Wetherell, Margaret (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behavior*. London: Sage.
- Radkowsky, Michael & Siegel, Lawrence J. (1997). The gay adolescent: Stressors, adaptations and psychological interventions. *Clinical Psychology Review, 17*(2), 191–216.
- Rivers, Ian & D'Augelli, Anthony R. (2001). The victimization of lesbian, gay, and bisexual youth. In: A.R. D'Augelli & C.J. Patterson (Eds.), *Lesbian, gay, and bisexual identities and youth: Psychological perspectives* (pp. 199–204). Oxford: Oxford University Press.
- Rotheram-Borus, Mary Jane & Langabeer, Kris A. (2001). Developmental trajectories of gay, lesbian, and bisexual youths. In: A.R. D'Augelli & C.J. Patterson (Eds.), *Lesbian, gay, and bisexual identities and youth: Psychological perspectives* (pp. 97–118). Oxford: Oxford University Press.
- Russo, Vito (1981). *The celluloid closet: Homosexuality in the movies*. New York: Harper & Row.
- Ryan, Caitlin (2001). Counseling lesbian, gay, and bisexual youths. In: A.R. D'Augelli & C.J. Patterson (Eds.), *Lesbian, gay, and bisexual identities and youth: Psychological perspectives* (pp. 224–251). Oxford: Oxford University Press.
- Savin-Williams, Ritch C. (1994). Verbal and physical abuse as stressors in the lives of lesbian, gay male, and bisexual youths: Associations with school problems, running away, substance abuse, prostitution, and suicide. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62*, 261–269.
- Schneider, Margaret S. (2001). Toward a reconceptualization of the coming-out process for adolescent females. In: A.R. D'Augelli & C.J. Patterson (Eds.), *Lesbian, gay, and bisexual identities and youth: Psychological perspectives* (pp. 71–96). Oxford: Oxford University Press.
- Troiden, Richard R. (1979). Becoming homosexual: A model of gay identity acquisition. *Psychiatry, 42*, 362–373.
- Troiden, Richard R. (1988). Homosexual identity development. *Journal of Adolescent Health Care, 5*, 682–687.
- Turner, Bryan (1992). *Regulating bodies: Essays in medical sociology*. London: Routledge.
- Turner, Bryan (1996). *The body & society*. London: Sage.
- van Dijk, Teun A. (1990). Discourse analysis in the 1990's. *Text, 10*(1–2), 133–156.
- Whisman, Vera (1996). *Queer by choice: Lesbians, gay men, and the politics of identity*. NY: Routledge.
- Wolf, Naomi (1991). *The beauty myth: How images of beauty are used against women*. New York: Anchor Books.
- Zelizer, Barbie (1990). Achieving journalistic authority through narrative. *Critical Studies In Mass Communication, 7*(4), 366–377.

ילדות במשפחות יהודיות מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע-עשרה ועלייתן של תנועות חברתיות

מתת אדר-בוניס*

תקציר. עבודה זו דוחה את ההנחה שמשפחה וחדשנות מנוגדים זה לזה. היא מתמקדת ביחסים שבין שארים מבוגרים לשארים צעירים במשפחות של יהודים מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע-עשרה, ומלמדת על חינוכיותן של יחידות משפחתיות גדולות ודינמיות, הכוללות משקי בית מורחבים ורשתות משפחתיות רחבות היקף, להתפתחותם הרגשית והאינטלקטואלית של צעירים, שהתגייסו בבוא הזמן לתנועה חברתית זו או אחרת. כמו כן היא מעידה על יעילותה של הגישה הפוסט-מודרנית בסוציולוגיה של המשפחה. יחסים נזילים של סמכות ושל אהבה, שאפיינו את המרחב המשפחתי שבו גדלו הצעירים, לא חיבלו בשלמות זהותם. הם תרמו להתפתחות צעירים עצמאיים, הישגיים ובעלי יכולת לקשור קשרים ולהפעילם למטרותיהם. כך תרמו יחסים אלה (לצד גורמים נוספים) לעלייתן של תנועות חברתיות ולמודרניזציה של החברה היהודית.

מבוא

ההיסטוריה של יהודי פולין-ליטא ההיסטורית¹ במאה התשע-עשרה התאפיינה בתסיסה רעיונית ובעלייתן של תנועות חברתיות רבות ומגוונות, ביניהן החסידות, תנועת הישיבות, ההשכלה, הבונד והציונות. תסיסה זו נוצרה בעיקר בגלל הגורמים הבאים:

1. גורמים אידאולוגיים, וביניהם השפעת ההשכלה האירופית על החברה היהודית, החשש של המנהיגות הדתית מפני ההשכלה, וכן השפעת הלאומיות והסוציאליזם.
2. גורמים פוליטיים, וביניהם שינויים מרחיקי לכת אך בלתי עקיבים שחלו במעמד המשפטי של היהודים באזור זה.
3. גורמים כלכליים, וביניהם שקיעת הפאודליזם (הצמיחות בוטלה בחלקיה השונים של פולין באמצע המאה התשע-עשרה) ותחילת המודרניזציה של האזור. שינוי זה פגע בכלכלת היהודים, שנגזרה מן המבנה הפאודלי, אך גם סיפק הזדמנויות כלכליות חדשות לקבוצה קטנה של יזמים יהודיים.

* המחלקה לסוציולוגיה, תקשורת ומדע-המדינה, האוניברסיטה הפתוחה.

1. בשליש האחרון של המאה השמונה-עשרה חולק אזור זה בין רוסיה, פרוסיה והקיסרות האוסטרו-הונגרית. המציאות המתוארת בעבודה זו התרחשה בעיקר בבילורוסיה, באוקראינה ובליטא. מקום לידתם המדויק של האנשים שילדותם מתוארת כאן נזכר בנספח.

4. גורמים חברתיים, וביניהם העיור, שנעשה ברובו בכפייה (בתחילת המאה התשע-עשרה ישבו כ-36% מן היהודים בכפרים. בסוף המאה ירד שיעור זה ל-25%, על-פי גרנצרסקה-קדרי, 1997, ע' 317, 320), פתיחת בתי-ספר ממשלתיים ועלייה מהירה ברמת השכלתם של היהודים בחצי השני של המאה התשע-עשרה, העמקת הבדלי המעמדות בחברה היהודית, והיווצרות אינטליגנציה, מעמד בינוני, מעמד פועלים (שעמו נמנו בעלי מלאכה ועובדי בתי-הרושת) ופרולטריון בעל אמצעי מחיה מועטים ביותר (גרנצרסקה-קדרי, 1997, ע' 332).
5. גורמים דמוגרפיים, וביניהם עלייה דרמטית במספר היהודים, בעיקר בעקבות הגירה מתחום המושב ברוסיה, שגברה לאחר הפרעות ב-1881. ב-1764 היה מספר יהודי פולין 750,000 נפש בערך (שטמפפר, 1997, ע' 268), אך בסוף המאה התשע-עשרה היה מספרם 2,452,800 (גרנצרסקה-קדרי, 1997, ע' 319). גורם אחרון זה החמיר את מצבם הכלכלי של היהודים, מכיוון שקצב גידולה של האוכלוסייה עלה על קצב היווצרותן של הזדמנויות כלכליות חדשות (שטמפפר, 1997). גידול זה יצר צפיפות באזורי המגורים של היהודים ודחק בהם לשנות את מעמדם המשפטי ולהגר למקומות אחרים בתוך האזור וגם למדינות אחרות (ב-1897, כ-50% מיהודי רוסיה, שכללה גם את רוב יהודי פולין ההיסטורית, לא גרו במקום הולדתם, על-פי שטמפפר, 1997, ע' 281). תוצאה נוספת של השינוי הדמוגרפי הייתה היווצרותו של מאגר צעירים עצום, שהתנועות הנדונות יכלו לגייס מתוכם חברים לשורותיהן. ב-1897, שיעור בני העשרים ומטה בקרב יהודי רוסיה (שבהם נכללו, כאמור, רוב יהודי פולין ההיסטורית) עלה על 52% (Cooper, 1996, p. 314).

בעבודה זו אני מבקשת לדון בגורם נוסף, שיחד עם הגורמים שנזכרו לעיל תרם לעלייתן של התנועות הנדונות: מבנה המשפחה היהודית. הנחת המוצא בעבודתי היא שהצעירים שגויסו לתנועות היו משוחררים דיים מקשרים חברתיים קודמים ומצורות חשיבה מסורתיות. הכרה בחיוניותו של השחרור ובכך שהמשפחה כובלת אליה את היחידים (בהשפעת רוסו) הובילה חוקרים למסקנה, שהתגייסות לתנועות חברתיות תלויה ביכולתם של צעירים להתנתק בכוח ממשפחותיהם. רעיון זה מופיע, לדוגמה, בחיבורו של גריבן (Greven, 1977) על הגירת פורטניס צעירים מאנגליה לאמריקה במאה השבע-עשרה. קשר שלילי בין משפחה להתגייסות לתנועות חברתיות של יהודים תואר על-ידי ביאל (1994). הוא ראה בהתגייסותם של צעירים וצעירות יהודיים לתנועות ההשכלה תגובה לכישלון רבים מהם בחיי הנישואים, משום שנישאו בגיל צעיר ובשידוך. חוקרים אחרים טענו שהמשפחה עשויה דווקא לספק תנאים חיוביים לחדשנות. רודולף ורודולף (Rudolph & Rudolph, 1976), לדוגמה, ייחסו את מעורבותם של רג'פוטס צעירים במודרניזציה הכלכלית של הודו לרקע המשפחתי שלהם. לין (Lynn, 1977), מצדו, דחה את תאוריית גריבן והצביע על קשר בין הגירת הפורטניס הצעירים לאמריקה לבין הליברליזציה של המשפחה האנגלית. בעבודה נוספת על אנגליה, המחזקת את טענת לין, קשר איטמן (Ittmann, 1995) את הגירתם של צעירים אנגלים במאה התשע-עשרה למקומות העבודה ואת תרומתם לתיעוש באנגליה לאוטונומיה של הילדים במשפחות איכרים ופועלים. בעבודה נוספת, מאוחרת יותר, על החברה היפנית, הצביע אייזנשטדט (Eisenstadt, 1996) על קשר חיובי אחר בין משפחה לחדשנות. הוא תיאר את היחסים

הרגשיים שבין אימהות יפניות לילדיהן כיחסים של אמון בלתי מותנה, וראה בהם גורמים לחדשנות וליוזמה, באפשרם התנסות בשינוי בלי חשש מכישלון.

גם היסטוריונים שחקרו את יהדות מזרח אירופה מצאו במשפחה תנאים חיוביים להתגייסותם של צעירים לתנועות השונות. אטקס (תשמ"ו), לדוגמה, מצא קשר כזה בין תנועת הישיבות בליטא במאה התשע-עשרה לבין דפוס המגורים המטרילוקליים לאחר הנישואים, שהיה נפוץ בחברה היהודית באזור זה. זלקין (1998) מצא קשר בין דפוס נישואים שהיה נהוג בשכבת המשכילים במזרח אירופה לבין התפשטות ההשכלה, ולוין (1984) – (1985) תיאר את היחסים ה"צנטריפוגליים", בלשונו, של מהפכני הבונד עם בנות זוגם כיחסים שאפשרו את פעילותם הפוליטית.

חוקרים אלה התמקדו בזוגיות ובנישואים ולא גילו עניין רב ביחסים בין מבוגרים לילדים. כמה חוקרים וחוקרות, ביניהם בנדיקט (Benedict, 1949) לנדס וזבורובסקי (Landes & Zborowski, 1950) וקופר (Cooper, 1996), שטיפלו ביחסים בין מבוגרים לילדים בקבוצה הנדונה, סיפקו בעיקר תיאורים סטראוטיפיים של יחסים אלה. בעבודה שלפניכם אתמקד ביחסים בין מבוגרים לצעירים במשפחות מן המעמד הבינוני ובהשפעתם על נטיות הצעירים לחדשנות ועל התגייסותם לתנועות הנדונות.

המקורות

תלמידי ישיבות, משכילים, ציונים ובונדיסטים מן האזור הנדון במאה התשע-עשרה² הותירו אחריהם ספרי זיכרונות³ (ז'אנר ספרותי שיהודים אימצו בסוף המאה השמונה-עשרה), ואני בחרתי להשתמש בהם. השימוש בזיכרונות אוטוביוגרפיים לשם שחזור המציאות ההיסטורית הוא נושא לוויכוח. סוציולוגים "רפלקסיביים" תומכים אומנם בשימוש במקורות אלה, אך קוראים למשתמשים בהם להביא בחשבון את המטרה שלשמה נכתבו, את פער הזמן בין הכתיבה לאירועים ואת היות הכותבים סובייקטים מכווני מציאות ולא מגליה (Stanley & Morgan, 1993, p. 49). יש הבוחרים בעמדה קיצונית עוד יותר ורואים באוטוביוגרפיה בדיה, שאפשר ללמוד ממנה רק על האני הכותב, ולא על מציאות חיים כלשהי המתוארת בטקסט (עמדה זו מיוצגת, לדוגמה, על-ידי Gusdorf, 1980). הטעמים לפסילתה של האוטוביוגרפיה הם רבים: היא מסתמכת על הזיכרון הבוגדני, היא יונקת מן האינטרוספקציה המתוכנת והבלתי אמינה, היא סלקטיבית במכוון ועוד ועוד (Adams, 1990, pp. 169–170). אימוץ עמדה זו מעמיד בספק את ערכם של הזיכרונות שבידי כמקור מידע על ילדותם ונעוריהם של כותביהם. ברוב המקרים הם נכתבו שנים לאחר האירועים, על-ידי אנשים מגובשים רעיונית, שמטרותיהם היו לבקר ולחנך (Peli, 1990)

2. למרות אורכה של התקופה, אפשר לדבר על משפחות יהודיות בפולין-ליטא במאה התשע-עשרה, וזאת בשל ההמשכיות הניכרת בגודל משקי הבית ובהיקף הרשתות המשפחתיות. ביחסים בין הורים לילדים חלו שינויים במהלך התקופה הנחקרת, והחוקרים מחלקים אותה לשתי תת-תקופות, שיתוארו בהמשך.
3. אספתי כ-25 זיכרונות אוטוביוגרפיים ועוד כמה ביוגרפיות. כמה מילים על זהותו של כל כותב וכותבת אפשר למצוא בנספח.

או לחלוק עם אחרים זיכרונות מתקופה היסטורית חשובה (לדעתם), ואפשר להניח שהתאימו את המציאות שתיארו להשקפת עולמם ולמטרותיהם בזמן הכתיבה, ואולי אף המציאו אותה.

עמדה מתונה יותר (שגם אני מחזיקה בה) היא שאפשר לשחזר מציאות היסטורית מזיכרונות אוטוביוגרפיים. זיכרונות אלה מגלים מציאות היסטורית כפי שהאוטוביוגרפים רואים אותה ברגע הכתיבה (ורסס, 1997, קצא), וראייה זו היא אכן תוצאה של זיכרון, שכחה, התבוננות פנימית וחשש מהתבוננות, מחויבות לכנות, צורך ליפות, צורות חשיבה תלויות זמן ומקום⁴ ועוד.⁵ החיפוש אחר מציאות המתקיימת בלי תלות במבט האנושי, שבגללו היסטוריונים או סוציולוגים פוסלים את האוטוביוגרפיה כמקור למחקר היסטורי, מבטא, כפי שטוען איקין (Eakin, 1992, p. 144), אמונה פוזיטיביסטית תמימה ביכולתנו לגעת בעובדות היסטוריות.

קבלת העמדה המתונה יותר כנקודת פתיחה מאפשרת להפעיל אמצעים שונים כדי לשפר את מהימנותו ואת תוקפו של המחקר ההיסטורי. כך, לדוגמה, הידיעה שמשכילים במאה התשע-עשרה ראו את עצמם מחויבים לאמת ההיסטורית ולחשיפה לא-סלקטיבית של החיים האישיים (גינצבורג, תרכ"ד, ע' 2; Mintz, 1989; Peli, 1990) מאפשרת לייחס לכתביהם מהימנות שאי אפשר לייחס לכתביהם של מי שלא התחייבו לאלה. המידע הכלול בזיכרונות האוטוביוגרפיים גם ניתן לתיקוף פנימי, ולבסוף, הוא ניתן לתיקוף בעזרת חומרים חיצוניים. עם חומרים אלה נמנים זיכרונות של אחרים מאותה תקופה ומאותו אזור, במידת האפשר כאלה המכונים לאותו אירוע (לדוגמה: אחים המתארים אותה משפחה), מחקר ביוגרפי ומחקר היסטורי המבוסס על חומרים לא-אישיים. התבססות על כמה אוטוביוגרפיות או על אוטוביוגרפיה וביוגרפיה של אותו אדם (גם אם אינה אלא אוטוביוגרפיה נוספת, של הביוגרפ/ית, כפי שטוענים כמה חוקרים), מאפשרת לעבור מן הסובייקטיבי אל הבין-סובייקטיבי ומסיפור חיים להיסטוריית חיים (Kazmierska, 2002; Rosenthal, 2002).

מדוע משפחות מן המעמד הבינוני?

התנועות הנדונות בעבודה זו גייסו הן את בני המעמדות הנמוכים (מקומם של אלה בלט בחסידות ובבונד) והן את בני המעמד הבינוני. רוב המשפחות שאתמקד בהן בעבודתי שייכות למעמד הבינוני – משפחות של סוחרי עצים ותבואה, חנוונים, בעלי פונדקים ומלונאים. בחירתי במשפחות ממעמד זה נובעת מכך שחבריהן השאירו זיכרונות (כנעני, 1986), וחשוב יותר – שהקשר בינן לבין התפתחותם של צעירים אוטונומיים ומשוחחררים הוא בעייתי תאורטית. משפחות עניות מתוארות בדרך כלל על-ידי סוציולוגים כמשפחות המשחררות את צעיריהן (ולעתים גם את חבריהן המבוגרים), משום שאין להן במה להאכיל

4. צורות חשיבה אלה הן בעלות יתרונות ולא רק חסרונות. לדוגמה, החשיבה הפמיניסטית עוררה עניין חדש בחייהן ובתפיסותיהן של נשים.

5. חלק מ"מכשולים" אלה עומדים גם לפני סוציולוגים, אנתרופולוגים ופסיכולוגים החוקרים אנשים חיים.

אותם ומה להוריש להם, וגם משום שבתקופה הנדונה עדיין לא היו טעונות ביותר באהבה, כפי שאנחנו מגדירים אותה (Goode, 1970; Stone, 1977).⁶ משפחות מן המעמד הבינוני, לעומת זאת, מתוארות בדרך כלל⁷ כבעלות מבנה סמכות פטריארכלי, ובתקופה הנדונה גם כטעונות אהבה, שמקורה בקשר בין האם לילד. בשל שני המאפיינים הללו, היה צפוי שהן יככלו אליהן את צעיריהן וימנעו את התגייסותם לתנועות הנדונות. העובדה שבני המעמד הבינוני אכן התגייסו לתנועות, וחלקם אף נטלו חלק בהנהגתן, דורשת הסבר.

1. משקי הבית

ראשונים יידונו משקי הבית שבהם גדלו הצעירים. הסוציולוגיה הפונקציונליסטית של המשפחה התמקדה בחקר משק הבית הגרעיני, שיוחס לחברה האירופית כולה, ובכללה ליהודי אירופה. מאז תחילת שנות השישים נשמעו קולות ביקורתיים מצדם של סוציולוגים והיסטוריונים, שהתנגדו להתעלמותה של הסוציולוגיה מנוכחותם של משקי בית מורחבים בחברות המערביות, לצד משקי הבית הגרעיניים, מן ההבדלים במבנה משקי הבית בחברות הללו על רקע מעמדי ואתני, ומן ההבדל שבין אירופה הצפון-מערבית ההיסטורית, ששלטו בה משקי בית גרעיניים, לבין אירופה המזרחית, שבאזורים רבים שלה שלטו משקי בית מורחבים (Hajnal, 1982). כמו כן נמתחה ביקורת על תיאורם הסטטי מדי של משקי הבית (Janssens, 1993).

מאהלר (1958), שסיפק נתונים דמוגרפיים על יהדות פולין במאה השמונה-עשרה (נתונים סטטיסטיים מן המאה התשע-עשרה הם מעטים יחסית), מצא שמשקי הבית בחברה זו היו קטנים למדי: מספר חבריהם הממוצע⁸ היה 4.3 נפשות ב-1764 ו-4.7 נפשות לקראת סוף המאה השמונה-עשרה. אך במאה התשע-עשרה עלה מספר החברים במשקי הבית היהודיים, ומשפחות בעלות שבעה ילדים ויותר לא היו נדירות (שטמפפר, 1997). מסקר צפיפות דיור, שנערך בברדיצ'ב ב-1860, עולה שבכתי יהודים גרו 12-13 נפשות בממוצע (צפיפות בתיים של לא-יהודים הייתה נמוכה בהרבה). סקר דומה, שנערך במוגילב ב-1880, מצביע על 10 נפשות ויותר בכתי היהודים (Ransel, 2001).

חשובה יותר שאלת הרכבם של משקי הבית היהודיים. כ"ץ (תשי"ח, ע' 163-164) טען ש"המשפחה היהודית [מן המאה התשע-עשרה עד המאה השמונה-עשרה] היא בגדר משפחה קטנה... היא מורכבת מגרעין החיתון ומן הילדים שנולדו לו...". אך הוא הוסיף ש"לגרעין משפחה זה מצטרפים לעתים לא-נדירות שותפי חיים בעלי שייכות משנה", בהם הורים זקנים, חתנים וכלות, משרתים ואחרים. מאהלר (1958) טען שמשקי הבית של יהודי פולין

6. הטענה שהאהבה המשפחתית אינה רגש אוניברסלי מקובלת על מספר לא קטן של היסטוריונים חברתיים, אם כי רבים גם חולקים עליה. לפי טענה זו, משפחות בורגניות נטענו באהבה במאה ה-18, ורגש זה הופיע במשפחות ממעמדות נמוכים יותר מאוחר יותר.

7. שותפים לתיאור משק הבית מן המעמד הבינוני כפטריארכלי פרויד, אנגלס, סוציולוגים נאו-מרכסיסטיים וסוציולוגיות פמיניסטיות. גם פרסונס, שהדגיש את הסולידריות במשק בית זה, כיוון ליחסים שבין בני הזוג אך הכיר ביחסי הסמכות שבין הורים וילדים.

8. ממוצע הוא, לעתים, מדד מטעה. הוא כזה גם במקרה הנדון, בהסתירו את השונות הרבה, שכפי הנראה אפיינה את משקי הבית היהודיים.

(במאה השמונה-עשרה) כללו לעתים אבות ובניהם הנשואים, כלומר, משפחות רב-דוריות. פלקנס והלפרן (Plakans & Halpern, 1981) הראו שאצל יהודי מזרח אירופה במאה השמונה-עשרה, 27% ממשקי הבית כללו שני זוגות או יותר, וכן ילדים. משקי בית שכללו זוג וילדיו ומבוגר נוסף הגדילו עוד יותר את שיעור משקי הבית המורחבים, אם כי לא ברור עד כמה. כמו כן הגדילו את שיעור משקי הבית המורחבים משקי בית שבזמן המדידה היו גרעיניים, אף-על-פי שהצטרפו אליהם חברים נוספים, לפי הצורך. על אופיים הדינמי של משקי הבית היהודיים במזרח אירופה עמד כנעני (1986, ע' 15). הוא תיאר את התרחבותם, עם צירופם של אב או אם שהתאלמנו, ילד יתום של קרובי משפחה ועוד, ותלה אותה בנסיבות חיים אלה ואחרות. רוב חוקריהם של משקי הבית היהודיים לא הבחינו בין משקי בית ממעמדות שונים, אך אפשר לשער שנטייתם של משקי בית מן המעמד הבינוני להתרחב ולקלוט חברים נוספים הייתה חזקה יותר מזו של משקי הבית העניים.

משקי בית מורחבים תוארו בדרך כלל על-ידי סוציולוגים בעלי ראייה מודרנית (המניחה את קיומו של מבנה ברור) כבעלי מבנה פטריארכלי נוקשה. תיאור זה אותגר על-ידי כמה חוקרים, ביניהם רודולף ורודולף (Rudolph & Rudolph, 1976), שחקרו את משק הבית הרג'פוטני בהודו וזיהו בו זרימה מתמדת של קואליציות הנבנות ומתפרקות. עבודה זו, כעבודות דומות לה, מבשרת את המפנה הפוסט-מודרני⁹ בסוציולוגיה של המשפחה, שתמציתו היא התמקדות באופיים הנזיל והלא-מסודר של יחסים משפחתיים (Cheal, 1991, p. 9; Morgan, 1996, p. 200).

השפעתם של יחסים אלה על היחיד נתונה לוויכוח מתחילת שנות השבעים ועד היום. רוסל (Roussel, 1992), לדוגמה, סבור שהם מספקים לו סביבה לא-בטוחה. לנג (Laing, 1971) סבור שאלה הם תנאים טובים לפירוק זהותו ולהתפתחותו של אני מקוטע (fragmented). ליפטון (Lifton, 1993), לעומת זאת, משער שיחסים משפחתיים המובנים בצורה רופפת עשויים להאיץ את שחרורו של היחיד, והשערתו עולה בקנה אחד עם ממצאיהם של רודולף ורודולף. משק הבית הרג'פוטני התגלה להם כבית גידול לצעירים אוטונומיים ויצירתיים. בשורות הבאות אבקש להראות שגם משק הבית היהודי היה מרחב ליחסים נזילים ומפוזרים.

א. יחסי סמכות במשקי הבית

משקי הבית היהודיים המסורתיים באירופה תוארו על-ידי טוד (Todd, 1985) כסמכותיים. כנעני, שהתעניין בפרקטיקות משפחתיות של יהודי מזרח אירופה (1986, ע' 80) ולא באידאולוגיה משפחתית, תיאר מבנה סמכות רופף. הוא ייחס את המבנה הזה לכך שליהודי האזור לא היה בסיס חומרי ליחסי סמכות נוקשים. הם לא שלטו על אדמות או על רכוש רב, לא תפסו משרות רמות שיכלו להוריש אותן לבניהם, וגם אלה שצברו רכוש לא יכלו להבטיח את הורשתו לדורות הבאים, בגלל אי-יציבותם של התנאים הפוליטיים

9. "פוסט-מודרני" יש שתי משמעויות בשיח הסוציולוגי: 1. שלב בהיסטוריה; 2. ראייה חדשה של המציאות, המנוגדת לראייה המודרנית שלה. בעבודה זו הכוונה לראייה פוסט-מודרנית של מציאות חברתית.

והכלכליים באזור הנדון.¹⁰ קופר (Cooper, 1996, p. 313) תמך בכנעני ותיאר את השפעת מבנה הסמכות הרופף על אופיים העצמאי של הצעירים היהודים במזרח אירופה, אך לא ביצע בחינה שיטתית של יחסי הסמכות בין הורים לילדים. הזיכרונות שבידי מעידים על יחסי סמכות רופפים וגמישים בין הורים לילדים.

יחסי אבות וילדים

האבות במשפחות הנדונות היו אחראים לכלכלת ילדיהם, לחינוכם ולשידוכם. בענייני כלכלה ושידוכים הם גילו סמכותיות ניכרת, אך בתפקידם כמחנכי הבנים, שהוא מוקד הדיון בעבודה זו, לא גילו סמכותיות רבה.

תפקידם כמחנכים היה רחב היקף: הם היו מעורבים בהכנסת ילדיהם ל"חדר" ובפיקוח על מסגרת זו; הם שכרו להם מלמדים פרטיים, סיפקו לילדיהם ספרי לימוד והמשיכו ללמד אותם בבית, כל אב לפי יכולתו. כשהבנים התבגרו, דאגו אבותיהם להעביר אותם לשיבות או למסגרות לימוד אחרות, אך לשם כך נאלצו לגייס את הסכמת המבוגרים הנוספים במשק הבית ואף את עזרתם של קרובי משפחה, שהתגוררו בקהילות אחרות, במתן מחסה ובפיקוח על הבנים שיעברו לקהילת מגוריהם. יתר המבוגרים במשק הבית שיתפו פעולה לעתים עם האבות, ובמקרים אלה חיזקו את סמכותם, אך בלט המאבק בענייני חינוך, שבו היו כולם שרויים, ואשר החליש את סמכות האבות וחיזק את אוטונומיית הילדים.

אחד המאפיינים הבולטים של האבות, שתרם במידת־מה להחלשת סמכותם, היה שילוב של מסורתיות ומודרניות. ביטוי אחד לשילוב זה – ארונות הספרים שבבתיהם הכילו ספרי קודש וספרי חול (זלקין, 1998). כמה אבות בחרו להנחיל שילוב זה לבניהם. אביו של פרץ סמולנסקי, לדוגמה, אף שהיה יהודי "כשר", דאג שבנו ילמד לא רק תלמוד, אלא גם תנ"ך ודקדוק השפה העברית,¹¹ שנחשבו דברי מינות בסביבתו (קלויזנר, תשט"ו). אביו של אברהם בר גוטלובר היה חסיד, אך היה מספר לילד סיפורי תורה ונביאים, ואף נתן לו ספרי דקדוק וספרים של לסינג ומנדלסון. אביו של אשר גינצבורג (אחד העם) היה אומנם חסיד סדיגורא, אך נמשך אל ההשכלה והחזיק בספרייתו ספרי מדע יחד עם ספרי קודש. הוא חונך את בנו לחסידות וסירב ללמדו רוסי, למרות רצונו העז של הבן ללמוד את השפה, כדי לחסום את דרכו להשכלה (אחד העם, תשכ"ב), אך העמיד את ספרייתו, ובה גם ספריו האסורים, בחדר השינה של הבן. הוא גם התיר לבן לקנות ספרים ממוכר ספרים משכיל, שביקר באחוזתם דרך קבע, ולא הרבה לפקח על הקשרים בין השניים, וכן התיר לבנו ללמוד גאומטריה מספריו הוא.

כיצד הצטיירו האבות בעיני הבנים? אחד העם הדגיש את אופיו הסמכותי והאליים של האב, ותיאר את ילדותו בצל האב כתקופה ש"השחיתה בי את כל הטוב אשר נתן לי הטבע בלידתי" (אחד העם, תשכ"ב, ע' 19). קלויזנר, לעומת זאת, תיאר אותו כאדם מתון וכאב רגיש לצרכיו האינטלקטואליים של בנו, שקיבל את חדשנותו של בנו, מכיוון ש"שכלו מחייב כך" (קלויזנר, תש"ד, ע' 2).

10. נובע מכך היעדר שושלות בחברה היהודית, להוציא את שושלות הרבנים. גם המשפחות העשירות ביותר בקרב יהודי פולין, שצברו את הונן במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, נעלמו לפני תום המאה, ואת מקומן בעילית הכלכלית תפסו כמה משפחות יהודיות חדשות (גרנצרסקה־קדרי, 1997).

11. שיטה זו של לימוד תנ"ך ודקדוק עברי כהכנה ללימוד התלמוד פותחה על־ידי הגאון מווילנה.

כניעת האבות לבנים בשל יתרונם השכלי הבולט מתוארת בזיכרונות נוספים. אחד מהם הוא ספר הזיכרונות של שלמה מיימון (תש"ב). עליונותו האינטלקטואלית של שלמה מיימון ביחס לאביו הייתה מוסכמת על הכול. בגיל צעיר, כשהיה בן תשע בסך הכול, היה מתפלפל ומתפלמס עם אביו וגובר עליו בדרך כלל (שם, ע' 86). הוא התעניין במדעים, קרא בלילות, מתחת לשמיכה, בספר אסטרונומיה שמצא בין ספרי אביו, ושיחק בכדורים כאילו היו גרמי השמים. כשסבתו, שישנה אתו במיטה אחת, גילתה את סטיותיו הליליות וסיפרה עליהן לאביו, נזף בו האב, שציווה עליו בעבר שלא יעסוק אלא בתלמוד, "אבל בלבו היה שמח שבנו הצעיר השכיל לעבור על חיבור שלם של אחד המדעים בלי מדריך", כפי שכתב מיימון (שם, ע' 72). כשהיה יהל"ל (לוי, 1968) בן 17 (ונושוי), שלח אותו אביו ללמוד מחוץ לעיר, כדי להרחיקו מהשפעת המשכילים הרבים בה. כשחזר, פגש משכיל צעיר, ובהשפעתו החל ללמוד שפות ולקרוא את ספרות ההשכלה. כשנודע לאב על כך, הצטער אך הגיב באיפוק. יהל"ל כתב: "אבי תמיד הרים עלי עיניים חשכות מלאות ייאוש וצרה גדולה אבל לא ניסה להתווכח עמדי באומרו לפני מכריו: מה אדע ולא ידע הוא?" (שם, ע' 46).

תגובת האבות מלמדת על סתירות במבנה הסמכות במשפחה היהודית. קריטריון ההצטיינות האינטלקטואלית, שנתן לבנים עדיפות על אבותיהם, התנגש בקריטריון הגיל, שהעניק לאבות עליונות על בניהם, והחליש אותו.

יחסי אימהות וילדים

היימן, בספרה על האישה היהודייה והמודרניות (1995), הבחינה בין נשים יהודיות במערב אירופה לבין נשים במזרחה: במזרחה, "האישה העובדת המוכשרת והחזקה הייתה אידיאל תרבותי רווח, בניגוד לאידיאל של האישה הביתית שרווח בכורגנות המערבית", כתבה (שם, ע' 60). מן הזיכרונות שבידי עולה תמונה שונה: במשפחות המזרח-אירופיות האמידות, נשים לא עבדו בשכר בדרך כלל, והן נרתמו לפרנסת המשפחה רק אם התאלמנו או שמשפחתן התרוששה.

האם האימהות היו סמכותיות? קופר (Cooper, 1996) תיאר אותן כבלתי סמכותיות. קלויזנר (תשי"ג, 273) תיאר את האימהות (הליטאיות) כ"מעשיות, חכמות ושרורות בביתן" (בניגוד לאבות "התלושים, ההוים והרגשניים"), ודווקא תיאר זה, למרות היותו סטראוטיפי במידת-מה, נראה לי מציאותי יותר. תפקידן העיקרי של הנשים בנות המעמד הבינוני באזור הנדון, בעיקר בשליש האחרון של המאה, בדומה לתפקיד הנשים היהודיות הכורגניות בגרמניה באותה תקופה (Kaplan, 1991), היה חינוך הילדים ביד רמה והצבתם בחברה. רוב האימהות שבזיכרונות תוארו כסמכותיות. "בבית אבי [!] הייתה אמי הראש ועקרת הבית, כי הייתה בעלת דעה וקשה כארו, ואבי רך כקנה ושומע בקולה בכל אשר תאמר לו," כתב יל"ג (קלויזנר, תשי"ד, ע' 305).

גורם אחד שהשפיע על ריכוז הסמכות בידיהן ועל מעורבותן בענייני חינוך הילדים היה כוחן הכלכלי. רוב הנשים המתוארות בסיפורי הזיכרונות הביאו עמן נדוניה, וחלקן הקטן עבדו, במסחר בדרך כלל (קראו על כך גם אצל פרוש, 2001, ע' 44-47). גורם שני ובעל השפעה ישירה יותר על סמכותן כמחנכות היה השכלתן הרבה, שנבעה מדמוקרטיציית החינוך בסביבתן בתקופת ילדותן ונעוריהן. בחוק משנת 1804 ושוב בחוק משנת 1835 הותר לילדי היהודים ללמוד בבתי-ספר ממשלתיים ברוסיה. תגובת היהודים לאפשרויות

החדשות לא הייתה נלהבת בחצי הראשון של המאה, אך במחציתה השנייה החלו היהודים להגיב להן ביתר חיוב (גינזבורג, תשנ"ג, ע' 396). במהלך המאה התשע-עשרה נפתחו ברחבי רוסיה בתי-ספר ממשלתיים ופרטיים לבנות, גם לבנות יהודיות, שבהם לימדו שפות, חשבון, גאוגרפיה, מלאכות יד ומוזיקה, ולעתים גם לימודים כלליים בשילוב עם לימודי דת, ובמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה גדל בצורה בולטת מספר הבנות היהודיות שלמדו בבתי-ספר אלה (פיינר, תשנ"ג). שיעור הבנות במסגרות הלימוד הכלליות עלה על שיעור הבנים, שבחלקם הגדול נשלחו למסגרות הלימוד המסורתיות (פרוש, 2001; Stampfer, 1992). ילדות ונערות שלא למדו במסגרות אלה למדו בדרכים אחרות: הן זכו במלמד פרטי שבא לביתן, למדו ב"חדר", עם בנות בלבד או עם בנים (גרינבוים, 1999), למדו עם בנות נוספות אצל מורה פרטי, בעיקר לימודים כלליים, למדו מתוך הקשבה לבני הבית ומתוך שיחה עם משרתים. נשים בוגרות למדו לא פעם מילדיהן. הודות לכך הייתה לנשים רבות השכלה כללית מעורבת בהשכלה דתית כלשהי.

בספרי הזיכרונות נזכרות נשים משכילות רבות: אימהות, סבתות ואף סבתות-רבות, שבחברתן ותחת השפעתן גדלו כותבי הזיכרונות: אמו של יל"ג ידעה לקרוא ספרי תפילה בידידי (אף-על-פי שלא ידעה לכתוב), היא דיברה ברוסית ובפולנית, וכפי שנדרש מבעלת בית-מלון, ידעה חשבון (קלויזנר, תשי"ד, ע' 305). ש"א הורודצקי, שגר בבית סבו, חי במחיצת אם סבו, חנה חיה'לה, שגרה באותו בית, כנראה (הוא נולד ב-1871, ולכן יש להניח שאם סבו נולדה בעשור הראשון של המאה התשע-עשרה או בעשור האחרון של המאה השמונה-עשרה). על-פי כתביו, ידענותה הייתה מופלגת עד כדי כך שאחיה אמרו עליה "שאינן הבדל בינם לבינה אלא בשטריימל שעל ראשם" (הורודצקי, 1957, ע' 21). סבתו של מאז"ה, גיטל, שבביתה גר, הייתה אף היא ממשפחת למדנים. היא הייתה בקיאה בספרי מוסר רבים, ציטטה כלשונם את מאמרי חז"ל, ידעה את פירוש כל התפילות ואת ה"צאנה וראינה", ומדי שבת שימשה מגידה בעזרת הנשים שבבית המדרש (מאז"ה, תרצ"ו, ע' נג). גם שז"ר היה מוקף בנשים משכילות. אחת מהן, זלדה רובל'ס, סבתו, הייתה "ידענית באותיות השחורות". בכל יום שבת הייתה אומרת את כל ספר תהילים בעל-פה, בלי כל שגיאה, והייתה בקיאה בספרות הנשים הפופולרית, כגון "קב הישר", "מנורת המאור" ו"צאנה וראינה". אמו ידעה רוסית, עברית וגרמנית, קראה בשולחן ערוך ולמדה עם ילדיה גמרא, והייתה נפגשת עם רבנים ודנה עמם בשאלות הלכתיות (שז"ר, בלי תאריך, ע' 22). אהרון דוד גורדון גדל אף הוא במחיצת סבתו (ילידת הרבע הראשון של המאה), "משכילה טרם זמנה" שדיברה עברית וגרמנית, ובמחיצת אם משכילה (איגס, תשי"ח, ע' 5).

רבות מן האימהות, ובהן אמו של שז"ר ואמו של פרץ סמולנסקין, סייעו לילדיהן בלימודים, לעתים אף בלימודי הקודש, אף-על-פי שתחום זה נחשב גברי. אמו של סמולנסקין גידלה וחינכה את ילדיה לבדה, במשך שנתיים שבהן נעדר האב מן הבית, ואף לימדה את בנה עברית (קלויזנר, תשי"ט). אם משכילה ומעורבת נוספת הייתה לאסקה, אמו של חיים ארלוזורוב. כשהיה בן שלוש-עשרה שכרה בעבורו מורה לעברית, וכשהיה בן חמש-עשרה השיגה לו מורה נוסף לעברית, שהשפיע עליו מאוד. היא לקחה אותו להרצאה על מלחמת השפות,¹² שנשא שמריהו לויין כאשר ביקר בעיר מגוריהם (הרצאה שחוללה שינוי עצום

12. מאבק בין קבוצות שנחלקו ביניהן בשאלה איזו שפה (יידיש, עברית או שפת החברה המארחת) צריכה לשמש כשפתו של העם היהודי.

בחיי, לטענת אחיותיו), וכל זאת על דעת עצמה, בלי להיוועץ באב (ארלוזורוב, בלי תאריך). גם אימהות משכילות פחות היו מעורות למדי בלימודי הילדים. אמו הלא-משכילה (כנראה) של מרדכי אהרן גינצבורג לקחה אותו לראשונה ל"חדר" ופיקחה על התנהגותו התקינה במסגרת זו, מכיוון שהאב הסוחר נעדר בדרך כלל מהבית. אמו של חיים וייצמן, שגם היא הייתה לא-משכילה, ישבה ליד הילדים כשהכינו שיעורי בית, האזינה לשיחותיהם ואף למדה עמם רוסיית (רוז, 1986).

רוב האימהות לקחו חלק מרכזי בהחלטות על כניסת הילדים למסגרות לימוד (שהייתה כרוכה לא פעם בעזיבת הבית ובמעבר לעיר אחרת), וברוב המקרים נאבקו באבות (פרוש, 2001, 165-173) ועודדו את הילדים לרכוש השכלה כללית למרות התנגדות האבות לכך. לדוגמה, אמו של שמחה דולינסקי, שהייתה אשתו של ראש ישיבת סלובודקה, החליטה שבנה ילמד בחדר מתוקן ולא בחדר רגיל, בניגוד לרצון בעלה, וכשהתבגר דרשה שילמד רוסיית וחשבון אצל מורה פרטי במקביל ללימודיו בישיבה (דולינסקי, תש"ן). תיאור זה מתיישב עם הטענה לגבי זיקתן החזקה יותר של נשים יהודיות באזור הנדון, בהשוואה לגברים יהודים, לחינוך הכללי ולחברה הנוצרית (היימן, 1995, ע' 47-73; פרוש, 2001; Stampfer, 1992).

נשים סמכותיות פחות ויתרו על מאבק גלוי באבות ובחרו בהתנהגות חתרנית. כזאת הייתה גולדה, אמו של אחד העם, שהתנגדה לדעותיו המסורתיות של האב. היא הייתה קוראת לבנה הצעיר עיתונים וספרים ברוסיית בלי ידיעת האב (אחד העם, תשכ"ב).

סמכותם של שארם נוספים

שארם סמכותיים נוספים היו סבים וסבתות, שגרו באותו משק בית, גיסים וגיסות וכן אחים ואחיות מבוגרים. מרדכי אהרן גינצבורג כתב על סבו השמרן, שבביתו גרה המשפחה: "ויהיו כל דברי הבית נחתכים על-ידי אבי זקני" (תרכ"ד, 112), וזאת בעיקר כשהאב נעדר מן הבית לרגל עסקיו. סבו השמרן של אחד העם, שעבר לגור באחוזת בנו לעת זקנה, נאבק באב המתירני מדי לטעמו, בכל הנוגע לחינוך הילד. סבו המשכיל של מאז"ה נאבק בסבתא, שסירבה לשלוח את הנער לגימנסיה, למרות רצונו בכך. סבים שימשו לעתים כמלמדי הבנים. ש"א הורודצקי, היתום מאב, עבר בגיל עשר לגור בבית אבי אביו, בצ'רנוביל, ולמד בבית המדרש שניהל. מל"ל החל את לימודיו אצל אבי אמו.

סבתות לא נהנו בדרך כלל מהכרה בסמכותן, בעיקר כשהאימהות היו בין החיים, והסתפקו בהתנהגות כוחנית חתרנית. סבתו של שלמה מיימון, לדוגמה, נהגה להלשין על התנהגותו לאביו (וכך פיקחה גם על התנהגות האב), וכך נהגה גם סבתו של שמריהו לוין. סבתה המתירנית של שושנה לישנסקי נאבקה בחשאי בסמכותם הנוקשה של הסב והאם: היא סיפקה לשושנה ולאחיותיה כסף לקניית ספרים אצל מוכר ספרים נודד, "בתנאי שהדבר לא יוודע לאימא ולסבא". סבתות אחדות, כאם אביו של ארתור רופין, נאבקו בגלוי על סמכותן. סבתו של רופין הרבתה להתווכח עם אמו המתירנית על חינוכו, ומשנכשלה במאבקה עברה להתגורר עם בתה.

אחרונים היו האחים והגיסים. אחיו הגדול של פרץ סמולנסקין, לדוגמה, הביא אותו אליו לישיבת שקלוב, וסיפק לו ספרי השכלה בסתר (קלויזנר, 1954). המשורר היידי מיכל גורדון, שגר במשך שבע-שמונה שנים בבית הורי כלתו (עד מותה), משך את אחיה בן השתים-עשרה, י"ל גורדון, אל ההשכלה. בבוא העת הביא אותו לוילנה וקירב אותו לחוגי

המשכילים בעיר. במכתב לגיסו כתב יל"ג: "על ידך נהפכתי לאיש אחר... לולא באת אתה בצל קורת בית אבי, כי עתה אולי הייתי יושב... בבתי המשקים ומוזג יין ושיכר לבני הניכר, או הייתי למורה הוראה בישראל כשאר עדרי חברי..." (קלוזנר, תשי"ד, ע' 308).

סמכותם של זרים

גם זרים לקחו חלק ביחסי הסמכות הללו. הורים שיתפו לעתים בהחלטות את הרב המקורב למשפחה. הוריו של ראדוס התלבטו אם לשלוח אותו לשיבת סלובודקה, הרחוקה מבתים, ולכן הזמינו אל ביתם את המלמד של בנם והגיעו להחלטה משותפת. הוריו של אחד העם שיתפו את המלמד בבחירת כלה לבנם.

אבות הכניסו את הילדים ל"חדר" ולמסגרות לימוד אחרות, או חיפשו בעבורם מלמדים פרטיים, וכך חלקו עם המורים השונים את סמכותם על הילדים. אומנם ברבים מן הזיכרונות תוארו האבות כמי שפיקחו על המלמדים ואף העבירו את הילדים ממלמד למלמד, אך בזיכרונותיהם של חיים וייצמן ושל אליעזר בן יהודה תוארו מלמדים בעלי שיעור קומה אינטלקטואלי, שהפכו על פיהם את יחסי הסמכות המדרגיים עם האבות. חלקם הושפעו מרעיונות ההשכלה או הציונות, ניצלו את מסגרות הלימוד המסורתיות כדי להנחיל רעיונות חדשים אלה לתלמידיהם, ולשם כך הפכו את הצעירים לבני ברית חשאיים שלהם.

קשרים דומים נרקמו בין הצעירים לבין חברים ללימודים, וכן בינם לבין מוכרי ספרים נודדים (השפעתם של מוכרי ספרים על התפתחותם האינטלקטואלית תוארה על ידי אחד העם, בוקי בן יגלי ושושנה לישנסקי), צעירים משכילים, ציונים או סוציאליסטים (בסתר או בגלוי), שנדדו בין העיירות כדי לגייס תמיכה (פיינר, תשנ"ח) ואחרים. כולם ביקשו להנחיל את השקפת עולמם ולהתיידד, ומצאו בנערים צמא לרעיונות ולידידות.

אחד התנאים להשפעתם של זרים היה היעדר פיקוח על הילדים. ילדים שוטטו בצעירותם (לפני שהחלו ללמוד ב"חדר", ובמידת מה גם בזמן הלימודים) בסביבות הבית וברחובות, במשך שעות ארוכות, עוזבים לנפשם. שוטטות ברחוב תוארה, לדוגמה, בזיכרונותיהם של חיים וייצמן (רוז, 1986), ארתור רופין (1968), רחל כצנלסון-שו"ר (1989) וקוטיק (1998).¹³ "אבי לא ידע מעולם היכן אני ומה מעשי", כתב קוטיק. הודות לכך היה יכול להיפגש בסתר עם חבריו הציונים.

ב. יחסי אהבה במשק הבית היהודי

בעקבות פרויד ובולבי (Bowly, 1969, 1973) מקובלת ההנחה שבין הילד לאמו יש זיקה רגשית עזה במיוחד, המתאפיינת באקסקלוסיביות (הדרת שותפים נוספים), בהמשכיות, ברגישות האם לילד ולצרכיו ובנכונותה לספקו בלא תנאי. זיקה זו שבין האם לילדה מתפתחת במשפחה הבורגנית הגרעינית והאינטימית (היא מכונה לעתים "משפחה אדיפלית"), שבה האב מפרנס והאם מגדלת את ילדיה, כשהיא מנותקת במידה רבה מסביבתה. זיקה זו מורחבת מן האם אל סוכנים חברתיים נוספים, והיא תנאי ליכולתו של הילד לקשור קשרי אמון עם אחרים. היא גם תנאי להתפתחותן של עצמאות, יוזמה ופתיחות לשינויים, משום

13. כללתי את זיכרונותיו של קוטיק בגלל עושרם האתנוגרפי. קוטיק אומנם לא היה ציוני, אך בילדותו נמשך לציונות ואף פעל למענה בין צעירי קהילתו.

שהיא מאפשרת לקיחת סיכונים והתנסות בכישלון. כיוון חשיבה זה נתמך לאחרונה על-ידי אייזנשטדט (Eisenstadt, 1996), שהצביע על הקשר בין אמון בלתי מותנה ביחסי אימהות וילדים במשפחות יפניות מודרניות לבין נטיות חזקות לשינוי בחברה זו.

קריאה זו של המשפחה האדיפלית אינה מוסכמת על הכול. פוסטר (Poster, 1978, p. 25), לדוגמה, טוען בשם פרויד, שעם פתרונו של התסביך האדיפלי מתחזקת הזדהות הילד עם אביו ועם היחידה המשפחתית. מרגע זה והלאה תקשה עליו הפריצה אל החברה הרחבה, וקשריו עמה יהיו, במקרה הטוב, תעתיק קשריו עם משפחתו ולא יתאפיינו בחדשנות.

באילו תנאים של אהבה יצליחו הילדים לפרוץ את גבולות המשפחה ויהיו ליזמים ולמחדשים? תשובת פרויד עצמו, לפי פוסטר (Ibid, p. 204), היא שהדבר יתאפשר כשהמשפחה והקהילה יתמזגו זו בזו, והילדים יוכלו לבחור לעצמם מושאי הזדהות מתוך קבוצה רחבה של מבוגרים. ביקורת דומה על המשפחה הבורגנית השמיעה האנתרופולוגית מרגרט מיד ב-1954 כשכתבה: "למעשה, ראיות אנתרופולוגיות אינן תומכות בהנחה לגבי חשיבותו של הקשר בין האם לילד... להפך, ההשוואה בין תרבויות מלמדת שהסתגלות טובה יותר של הילד מובטחת כשהוא מטופל על-ידי כמה וכמה אנשים חמים וידידותיים" (מצוטט על-ידי Mead, 1954, p. 477). פסיכולוגיות פמיניסטיות ממשיכות לספק עדויות אמפיריות להצלחתו של דפוס זה של גידול ילדים, ולא דווקא בחברות ילידים. טיזארד (Tizard, 1994), לדוגמה, מצאה שאבות, אחים גדולים, סבים וסבות, דודים ודודות וגם שכנים מעורבים בגידול תינוקות באנגליה. היא לא מצאה ראיות להשפעה שלילית כלשהי של עובדה זו על הסתגלותם של הילדים. מסקנתה היא שאקסקלוסיביות היחסים בין האם לתינוקה אינה הכרחית. נראה שגם המשכיות הקשר בין הילד לאם חשובה פחות מכפי ששעזר בולבי. מחקרים על ילדי אימהות עובדות מלמדים שכאשר החלופות לאימהות הן תומכות ומספקות גירויים, הילדים אינם נפגעים מן הקשרים המקוטעים עמן.

הנחה נוספת – הנחת הרגישות האימהית – נדחתה אף היא על-ידי המחקר הפסיכולוגי הפמיניסטי. פניקס ווולט (Phoenix & Woollett, 1994) טוענות שהציפייה לרגישות, המניחה שהאם פנויה, קשובה, סובלנית לגמרי כלפי ילדיה ונכונה לספקם בלי תנאי, היא ציפייה לא-מציאותית. רוב האימהות עסוקות בעניינים נוספים: בגידול ילדים נוספים, בעבודה, בטיפול בהורים הזקנים ועוד. סובלנותן מוגבלת (הוכחה לכך היא שבחלק גדול מזמנן הן עסוקות בחינוך ילדיהן, כלומר, בניסיונות לשנותם) ורבות מהן מספקות את עצמן, במידה זו או אחרת, באמצעות הילדים. אשר ליחסי הקרבה שבין האם לבן במשפחה הבורגנית, הקטנה והמבודדת, כפי שתוארו על-ידי פרויד, חוקרות אלה טוענות שברוב המקרים תיאור זה לא תאם את המציאות. ברוב משקי הבית הבורגניים בתקופתו של פרויד ובסביבתו עלה מספר הילדים על אחד, ולא התאפשרה אותה קרבה לאם שתוארה בחיבוריו. ההשערה שיש קשר בין הזיקה הרגשית ההדדית, החזקה, הממושכת והאקסקלוסיבית, שבין אימהות לילדים, המאפיינת משפחות מודרניות, לבין מעורבותם של ילדים אלה בבגרותם בשינוי חברתי, נדחתה אם כן על-ידי מחקרים לא-מעטים, ותחתיה הועלתה ההשערה שיחסי אהבה "פוסט-מודרניים", מפוזרים ונוזלים, הם תנאים הולמים להתפתחותם של צעירים מסתגלים ופעילים בחברה.

היחסים הרגשיים בין ילדים להורים במשפחות הנדונות בעבודה זו טופלו עד היום באופן מצומצם בלבד ומפוקפק למדי. עבודות בנושא זה הן זו של האנתרופולוגית רות בנדיקט (Benedict, 1949) על גידול ילדים במזרח אירופה, וזו של רות לנדס ומרק

זבורובסקי (Landes & Zborowski, 1950). בשתי העבודות ניכרת השפעתו של פרויד, שתיאר את מרכזיות הקשר הרגשי בין אימהות לבנים, ושל הסוציולוגיה הפונקציונליסטית, שהתמקדה במשק הבית הגרעיני. לפי לנדס וזבורובסקי, האם היהודייה סיפקה לילד, עד שנתו הרביעית בערך (שבה נכנס לחדר), קרבה גופנית, הערצה, תשומת לב רבה ואהבה בלתי מותנית. היא "יצרה סביבו וסביבה עולם ליבידינלי של שני אנשים" (Ibid, pp. 454-455). עבודות אלה סובלות מרומנטיזציה של יחסי בנים ואימהות (בנדיקט מתארת את האם היהודייה כמי ששרה לתינוקות כשהיא מחתלת אותם), מדגש רב מדי על אקסקלוסיביות הקשרים בין הילד לאם ומהתעלמות כמעט מוחלטת מילדים נוספים במשק הבית, ממשרתיים, מאורחים ומקרובי משפחה נוספים. שתי העבודות גם מתעלמות מהבדלים בין טיפוסים שונים של משקי בית על רקע מעמדי. עבודתם של לנדס וזבורובסקי, לדוגמה, מבוססת על תערובת של ראיונות עם מהגרים לארצות-הברית (רובם השתייכו, כנראה, לפרולטריון היהודי במזרח אירופה, על-פי שטמפפר, 1997) ועל ניתוח ספרי זיכרונות (בדרך-כלל פרי עטם של בני המעמד הבינוני, על-פי כנעני, 1986), בלי כל הבחנה ביניהם. עבודות מאוחרות יותר בנושא הנדון, כגון זו של קופר (Cooper, 1996, pp. 262-263), ממחזרות את טענותיהם הסטראוטיפיות של קודמיהן. כיצד באמת ארגנו חברי משקי הבית את יחסי האהבה ביניהם? על כך להלן.

אהבה בין אבות לבנים

דיון על אהבת אבות דורש הבחנה בין צעירים שנולדו בחלק הראשון של המאה לבין אלה שנולדו בחלק השני שלה. אצל כמה מן הראשונים, יחסי אבות ובנים תוארו כיחסי אהבה. יחסי אימהות ובנים זכו בהתייחסות מועטה בלבד בזיכרונות האלה. אביו של מרדכי גינצבורג, איש ההשכלה, הוא דוגמה לאב אהוב, שהבן בילה בחברתו מאז שנתו הרביעית. הוא גילה רגישות רבה לצרכיו האינטלקטואליים של בנו, לימד אותו עברית, סיפר לו את סיפורי המקרא, ו"הכל באר היטב, בלשון נמרץ ובהרחבת דברים, עד כי נתפעלתי לפעמים להוריד דמעות" (תרכ"ד, ע' 8). אב זה היה רגיש מאוד גם לצרכיו הרגשיים של הבן. הוא העביר אותו מ"חדר" ל"חדר", בחיפוש אחר "חדר" מתאים, והיה מחנכו "ברוח האהבה" (שם, ע' 17). לא פלא אפוא שהאב זכה במקום של כבוד בספר זיכרונותיו של בנו, בעוד האם זוכה במקום צנוע בלבד. אביו האוהב של אברהם בר גוטלובר, גם הוא איש ההשכלה, הוציא את בנו מן ה"חדר" משום שהמלמד הכה אותו, שכר לו מורה לרוסית ומלמד פרטי, ואף לימד אותו בעצמו וסיפק לו ספרים. קצת לפני הגיעו לגיל שמונה-עשרה (אף שכבר היה נשוי), לקח אותו למסע בגליציה וברומניה למשך כמה חודשים, כדי להצילו מגיוס חובה. בנו אמר עליו: "מנעורי גידלני כאב רחמן, ויאהבני אהבה נמרצה, ואף אני אהבתיו יותר מנפשי" (גוטלובר, 1976, ע' 240). גם שלמה מיימון ויל"ג (קלוזנר, תשי"ד, ע' 306) תיארו אבות אהובים.

לדעתם של היסטוריונים (לדוגמה, Meyer, 1983), במשפחות הבורגניות באירופה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נחלש הקשר בין האב לבן, ופינה את מקומו לקשר חדש, בין הבן לאם. שינוי זה ניכר גם בזיכרונות שבידי. "אבי היה קורן לי באור בהיר וקר", ו"אליו נמשכתי בשכלי אך לא בלבי", כתב שמריהו לוין (תרצ"ה, ע' 12). מדם כתב על אביו הרופא: "אבא - עניין אחר. מפני אבא יראים. ראשית הריהו גבר, וכלפי גבר רוחשים תמיד יראת כבוד. הוא המחמיר, העסוק והטרוד, הרציני, והעיקר: הוא רחוק

יותר" (1984, ע' 26). רחל כצנלסון-שו"ר כתבה: "אבא לא התערב בחינוך שלי עד גיל שתיים-עשרה. את אבא כמעט לא הכרתי עד אז. יותר משישה חודשים בשנה היה שווה בנכר (הוא סחר בעצים בדרום רוסיה), ואני יכולה לומר שעד גיל שתיים-עשרה גדלתי בלי אב" (1989, ע' 39).

מאפיין נוסף של אהבת האבות לבנים היה אופייה המותנה. אהבה זו לא ניתנה "בחינם", אלא הותנתה בהצטיינות הבנים בלימודים. המבחן, שהיה מוסד בחברה היהודית, היה אחד הביטויים הבולטים של יחס זה. כל מכר וכל מלמד היה רשאי לבחון את הילדים כשרצה בכך, וגם האבות נהגו לבחון את ילדיהם בזמנים קבועים או בהפתעה. אביו של אחד העם, לדוגמה, היה בוחן את בנו מדי שבת אחר הצהריים. את הערכתו כלפיו היה מבטא בצורה מוזרה: הוא היה מעניק לילד סטירת לחי, גם כשהלה היה עונה בהצלחה (אחד העם, תשכ"ב, ע' 54). גם אביו של שמריהו לוי היה בוחן את בנו לעתים קרובות ומתפאר בהישגיו, בעיקר בחשבון, לפני קרובים וידידים (לוי, תרצ"ה, ע' 38). גם סבו, שגר עמם, היה נוהג להעמיד אותו לפני אורחים כדי שידקלם את האלף-בית מן הסוף להתחלה, ובתמורה להצלחתו היה נותן לו חצי רובל (שם, ע' 60). הוריו של ארתור רופין היו שולחים את המבחנים והתעודות שלו מהגימנסיה לקרובי משפחתם, כדי להתפאר בהישגי בנם (רופין, 1968, ע' 46).

מה עוללו יחסים אלה לילדים? קוטיק, שזכה בדרך כלל בהערכת משפחתו על הצטיינותו בחשבון, תיאר כיצד המבוגרים התעלמו ממנו ומיתר הילדים בבית "ולא העריכונו כילדים טובים" בעת שקרוב משפחה כישרוני יותר התארח אצלם, נבחן על-ידי המבוגרים ועורר בם הערצה כשענה על כל השאלות בהצלחה (קוטיק, 1998, ע' 204). אך נראה שהפגיעה בנפשם הרגילה של הילדים לא הייתה הרסנית מדי. התניית אהבתם-הערכתם של האבות בהצטיינותם האינטלקטואלית של ילדיהם הטביעה באלה צורך חזק בהישגים אינטלקטואליים וכן מחסור רגשי קל, שאפשר את שחרורם מאבותיהם ועודד אותם להתקשר עם אחרים. כפי שתואר למעלה ויתואר עוד בהמשך, מאפיין נוסף של יחסי האהבה בין בנים לאבות היה נטיית האבות להרחיב את הקשרים האלה ולשתף בהם קרובי משפחה ואף זרים.

אהבה בין אימהות לילדים

לטענת כמה חוקרים, הקשר בין אימהות לילדים מושפע מקשר משפחתי אחר, הלוא הוא הקשר הווגי. היימן (Hyman, 1989) תיארה את הקשר הווגי במשפחות יהודיות במזרח אירופה כקשר חזק. גם כנעני, שהדגיש את הריחוק בין גברים לנשים בקרב יהודי מזרח אירופה, טען שרוב הזוגות בנו לעצמם חיי נישואים סבירים. פריז (Freeze, 1997), לעומת זאת, בדקה סטטיסטיקות של גירושים בקרב יהודים ברוסיה הצארית ומצאה שבמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה שכיחות הגירושים בקרב יהודי רוסיה הייתה גבוהה. היא הסיקה מכך שהזוגיות היהודית הייתה רעועה במקרים רבים. הזיכרונות שבידי תומכים במסקנה זו. אברהם מאפו כתב במכתב לאחיו, שיחסיו עם אשתו היו עכורים: "רק אחד לאלף ימצא שמחה במשפחתו, וגם זה יהיה מראית עין בלבד" (דינור, 1970, ע' 133). שמריהו לוי קשר את נדודיהם של גברים יהודיים, לצורך פרנסה כביכול, להיעדר אהבה אל נשותיהם (שם, ע' 154).

בשל הקשר הרגשי הדל בין בני הזוג ובשל העובדה שהנשים במשפחות הללו לא עבדו בדרך כלל לפרנסת המשפחה ורק ניהלו את עבודת הבית, סבור כנעני (1986, ע' 86)

שנשים אלה היו חסרות סיפוק רגשי, חברתי ואינטלקטואלי, ומשום כך שאבו את סיפוקן מילדיהן. אך התרשמותי, שאבסס אותה בהמשך, היא שנשים אלה נהנו מחיי חברה מספקים למדי. גם אם שאבו את סיפוקן מילדיהן, הן לא ביקשו לבנות קרבה אקסקלוסיבית עמם, אלא ראו בהם צינור שדרכו זרמה אליהן אהבתם והערכתם של אחרים.

כפי שכבר נאמר, משכילים שנולדו במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה לא הרבו להתייחס לאימהות בכתבי זיכרונותיהם. לדוגמה, אין מידע רב על יחסה של האם אל מרדכי אהרן גינצבורג בילדותו המוקדמת; גינצבורג כתב – "בשנה הרביעית לחיי יצאתי מחיק אמי...", אך הוסיף ששנים אלה לא הותירו בו כל זיכרון (גינצבורג, תרכ"ד, ע' 8). בילדותו המאוחרת יותר גילתה האם נוקשות וחוסר הודעות עם רגשותיו. היא התנגדה להעברתו מ"חדר" ל"חדר", אף-על-פי שסבל בכמה מן החדרים, ובבית חינכה אותו בקפדנות יתר: "לא חדלה להרעימני על כל דבר פשע קל בדברים יורדים חדרי בטן" (שם, ע' 34), לא גילתה סלחנות כלפיו וטפלה עליו מעשים שלא עשה. על פגיעת האם בו כתב: "אחרי אשר נבאשתי בעיני אמי... בראותי כי אך הבל איגע לשוב אל כבודי הראשון, לא חשתי לשמור עוד את דרך הכבוד, ואשוב אל קיאי לגנוב כסף וחפצים" (שם, ע' 34). גינצבורג לא הזכיר תרומה כלשהי מצדה להתפתחותו האינטלקטואלית (להוציא את נשיאתו אל ה"חדר" ואת פיקוחה על ביקוריו בו).

אברהם בר גוטלובר כתב על אמו שהייתה צנועה וצדקת ותו לא. מל"ל כתב על אמו רק שהייתה מתפארת בייחוסה המשפחתי. על אמו החורגת (אחות אמו המנוחה, שנישאה לאביו המבוגר ממנה בשנים רבות רק כדי שהבן לא ייפול בידי אם זרה) כתב: "השוטה הזו הפקירה חייה למעני."

לעומת זאת, כמה מילידי השליש האחרון של המאה התשע-עשרה¹⁴ תיארו את אמותיהם כמקורות אהבה וכמושאי האהבה העיקריים שלהם בילדותם ובנעוריהם. בנקודה זו כדאי לחזור אל העמדה הרפלקסיבית ביחס לזיכרונות ולשאלו אם הבדל זה אינו נובע מראייה חדשה של האימהות אצל כותבי הזיכרונות, בהשפעת אידאולוגיה זו או אחרת (בעיקר האידאולוגיה הלאומית), שבה תמכו בעת הכתיבה. תשובה אחת לשאלה זו היא שגורמים נוספים (כגון התיעוש, שהרחיק את האבות מן הבתים והותיר בהם את האימהות, וכן התרחבות השכלת הנשים), ולא רק אידאולוגיות, הם שהשפיעו על מרכזיותה של האם ועל הסנטימנטליזציה שלה. תשובה שנייה היא שהעמדתה של האם במרכז, גם אם הושפעה מאידאולוגיה כלשהי, הגיעה לגיבושה לפני הולדתם של כותבי הזיכרונות והשפיעה עליהם בעודם ילדים. חיים וייצמן, שהושפע מתנועת "חיבת ציון", כתב במכתב למורו כשהיה בן אחת-עשרה: "נישאה נס ודגל לציון, לאמנו, שעל ברכיה נולדנו..." (רוז, 1986). הוא כתב על ציון, האם הקולקטיבית, אך הסמלת ציון כאם תרמה בלי ספק להעמדת האם במרכז משפחתו שלו.

כיצד תיארו כותבי הזיכרונות המאוחרים את אמותיהם? ולדימיר מדם תיאר את אמו כדמות "הקרובה היחידה" בילדותו (1984, ע' 27), בהשוואה לאביו המרוחק. שמריהו לוי תיאר את אמו כ"קורנת חום", בהשוואה לאביו הקר. תיאורים אלה יצרו אצל לנדס וזבורובסקי

14. חלוקה רגישה יותר של המאה התשע-עשרה, לתקופה שבה האב היהודי היה מרכזי ולתקופה שבה האם נעשתה מרכזית, אינה אפשרית בשלב זה ודורשת מחקר נוסף.

(Landes & Zborowski, 1950) את הרושם המוטעה שאימהות העניקו לילדיהן אהבה בלתי מותנית.

אימהות לילדים רכים סיפרו וקראו להם ושרו להם שירים. "כשהייתה אימי קוראת את פרשת השבוע מהטייטש חומש, ושאר ספרי מוסר ב'רגון, הייתי אוהב לשבת או אל צידה והיא הייתה קוראת בקול שאשמע גם אני, כי לא ידעתי עוד אז לקרוא בעצמי", כתב אחד העם על אמו (גולדשטיין, 1992). אמו של חיים ארלוזורוב רכשה לו מנוי לעיתון הילדים ברוסית "סוויטלאצ'וק", כשהיה בן שלוש, והקריאה לו סיפורים מתוכו (ארלוזורוב, בלי תאריך). כשקראו או סיפרו סיפורים לילדיהן, גילו האימהות רגישות לצורכיהם האינטלקטואליים. עם זאת, הן לא כוננו עמם "עולם ליבידינלי של שני אנשים". הן הרחיבו את קרבתן לילדיהן, כללו בה אנשים ומקומות אחרים והכינו את הילדים לקראת קשריהם החוץ-משפחתיים עם אנשים ומקומות אלה ולקראת הודמנויות חדשות לתגמולים חברתיים בעלי ערך לילדים ולהן עצמן.

אשר לעוצמת הקשר הרגשי בין אימהות לילדים בתקופה הנדונה, שלזינגר (Schlesinger, 1971), היימן (Hyman, 1989), קופר (Cooper, 1996) ורנסל (Ransel, 2001) סבורים, בדומה לבנדיקט (Benedict, 1949) וללנדס וזבורובסקי (Landes & Zborowski, 1950), שקשר זה היה חזק. החומר שבידי אינו תומך בסברה זו. אומנם אהבת האימהות לילדים הייתה בעלת עוצמה רבה יותר מזו של אהבת האבות, אך היא לא התקרבה בעוצמתה לאהבת האם שתוארה על-ידי בולבי (Bowlby, 1969, 1973).

רוב האימהות ריסנו את ביטויי אהבתן לילדיהן. הפינוק נתפס על-ידיהן כשורש הרע. אמו של שמריהו לויין, לדוגמה, חינכה את ילדיה בקשיחות לעצמאות ולעמידה ברשות עצמם. אחד החששות הגדולים שלה היה שיגדלו מפונקים. היא לא פינקה את ילדיה במזון יקר ולא בשעות שינה רבות. היא טיפחה בביתה תודעה עמוקה לצניעות ולחסכנות (לויין, תרצ"ה, ע' 91). גם הוריו של שמחה דולינסקי חששו מפינוק ילדיהם. אביו, שהיה ראש ישיבת סלבודקה, התנגד לכך שילדיו ילמדו בישיבה זו, מחשש שהמורים בישיבה יפנקו אותם, משום שכולם היו חבריו של האב. מתוך חשש מפינוק יתר העדיפה אמו של שמחה שיעבור בגיל שבע לעיר מיר, יחד עם אביו, כשהאב קיבל משרת ראש ישיבה שם. האם והבן לא התראו במשך שנה תמימה, ואפשר להניח שהפירוד היה נמשך, אילולא חלה האב ונאלץ לשוב לביתו (דולינסקי, תש"ן).

אהבת האימהות לילדיהן, בדומה לאהבת האבות, הייתה בעיקרה מותנית בהשיגיהם. תמיכה בפרשנותי מצאתי אצל זבורובסקי והרצוג¹⁵ (Zborowski & Herzog, 1967, p. 293), שדחו את הטענה, המקובלת על כמה חוקרים, בדבר נוכחותה של אהבה בלתי מותנית בקשר בין אימהות לילדים במשפחות הנדונות. ציפייתן העיקרית של האימהות מילדיהן הייתה שיצטיינו בלימודים. לימודים עיוניים היו מקור הכבוד העיקרי להורים ולמשפחה המורחבת כולה. לדוגמה, דודותיו של בוקי בן יגלי (היתום מאב), שהתאספו מדי פעם כדי לדון בעתידו, דחו בבוז את הצעתו של אחד הגיסים להנחיל מקצוע לנער היתום

15. בעבודה זו, שכתב זבורובסקי בשותפות עם אליזבת הרצוג שבע-עשרה שנה לאחר צאת עבודתו המשותפת עם לנדס לאור, הוא חזר בו מטענתו על האהבה הבלתי מותנית בין ילדים לאימהות יהודיות. אפשר לייחס את השינוי הזה להשפעת הפמיניזם באקדמיה האמריקאית בתקופה זו, שתיאר את אהבת האם כאידאולוגיה תלוית חברה.

מאב, מכיוון שחינוך מקצועי לא היה מכובד דיו, ולא נחשב יאה למשפחתן. אמו האלמנה של זאב ז'בוטינסקי נפגעה עמוקות כשאחד מגיסיה הציע שתשלח את ילדיה ללמוד מקצוע, ולא דיברה אתו עד מותו. היא שלחה את ילדיה לגימנסיה, למרות קשייה הכלכליים, וגם שכרה לבנה מורה פרטי לעברית.

כצפוי, האימהות מילאו תפקיד חשוב בעידודם של הילדים לחתור אל מקור כבוד זה, ולא לה מהם שהצטיינו גמלו בגאווה, כפי שעולה מזיכרונותיהם של חיים וייצמן (רוז, 1986), שמריהו לוי (תרצ"ה, ע' 224) ורבים אחרים, אך אימהות שאפתניות אלה לא הודהו עם רגשות הילדים, ועולמם הפנימי נשאר חתום בפניהן.

מערכת יחסים בין אם לבת תוארה על-ידי רחל כצנלסון-שו"ר (1989). היא תיארה את אמה כאישה עצבנית, נוקשה וקמצנית במשאבים חומריים ובגילויי רגשות. יחס הבת אליה היה מזיגה של אהבה, געגועים ופחד מפניה: "מאימא היה לי פחד גדול. יחד עם זה אהבתי אותה כמו כל ילד" (שם, ע' 28). זיכרון אחד במיוחד מסגיר את חוסר הרגישות של האם, שבלט בהשוואה להתנהגותה התומכת של האומנת. בחור גדול ומאיים יצא מאחד מבתי הנוצרים והחל לרדוף אחריה, ומרוב אימה לא מצאה בעצמה כוח לברוח; כשנכנסה הביתה נסערת, "אמא עמדה מול הראי וסרקה את שערותיה. סיפרתי לה את סיפורי האיום, אך היא לא רצתה לשמוע זאת, כי 'לא יפה לדבר על דברים כאלה'. אז פנתה אלי האומנת הזקנה ואמרה: את תראי, אני תכף אלך לרחוב ההוא ואעשה מהבחור אתל (ביידיש: חורבן). הייתה בכך נחמה..." (שם, ע' 33). כאימהות רבות אחרות, גם אם זו סיפרה סיפורים, ובאמצעותם חיבבה את עצמה על ילדיה. אך גם סיפוריה מסגירים את היעדרה של רגישות אימהית. "אימא הייתה מספרת יפה מאד... עד היום אני אוהבת לשמוע את סיפוריה", כתבה הבת, "אבל לסיפוריה יש חיסרון גדול... היא הייתה מספרת לי איך הם חיו, איך נסעו, כמה שלמו לרופא [אביה היה חולה בשחפת]... אבל הרגשות העמוקים והפנימיים נשארו סתומים לי. מעולם לא ספרה על מחשבותיה ושיקוליה, והלא הייתה זקוקה לרגישות רבה כדי להיות עם בעלה החולה בנכר בגיל 23" (שם, ע' 38). את טיוליה בערבי שבת, בחברת אמה ונשים אחרות, תיארה כך: "אמא הלכה עם המכרות שלה, וסחבה אותי אחריה כמו לגלות... הייתי נסחבת בהרגשה כזו של תפלות... עד היום אינני מבינה, איך היה ילד יכול להיות כל כך מיותר אצל המבוגרים..." (שם, ע' 37).

רק כאשר נשקפה לילדים סכנת מחלה או מוות, העניקו להם ההורים, ובעיקר האימהות, חום ואהבה בלא תנאים (ראו גם אצל Ransel, 2001). אמו של שו"ר החזירה אותו הביתה מן הישיבה משום שחששה כי התקרה הנמוכה בבית הרב תגרום כאבי ראש לנער הרגיש. אמו של אליהו לויין-אפשטיין דרשה שיעזוב את לימודיו בישיבת וולוז'ין ויחזור הביתה כשלקת בדלקת עיניים. מות ילדים היה מכה נוראה למשפחה, והאימהות, יותר מכל בן משפחה אחר, השתדלו להגן על חייהם ובריאותם בתפילה, בכישוף או בטכניקות ריפוי עממיות (כפי שעשתה, לדוגמה, אמו של שמריהו לויין).

נראה שדאגה אימהית זו התפרשה על-ידי הילדים כהוכחה לאהבתן. לכן אפשר למצוא בזיכרונותיהם ביטויים כגון "היא אהבה אותי כבן" ו"היא הייתה לי כאם רחמניה"¹⁶, שבאמצעותם תיארו את יחסן של נשים אחרות אליהם.

16. דימוי האם הרחמנייה נפוץ מאוד במקורות היהודיים. אפשר שהספרות - ולא בהכרח הניסיון - היא מקורם של דימויי האם הרחמנייה שבזיכרונות.

אופיים המותנה של קשרי האימהות וילדיהן הושפע מקשריהן עם חברים נוספים במשק הבית: הם הותנו גם ביכולתם של הילדים להתחרות באחרים על אהבת האימהות. רבות מן האימהות (ובהן אמו של ארתור רופין ואמו של חיים וייצמן) היו מטופלות בילדים רבים. רופין זכר שבאחת מלידותיה נשלח לבית קרובי משפחה לאכול; מתוך גאווה הסתובב ברחובות ולא נכנס לבית הקרובים, וכשחזר הביתה לא שאל אותו איש היכן היה (רופין, 1968, ע' 87). חיים וייצמן הרגיש גם הוא עזוב בבית הוריו מרובי הילדים (היו להם חמישה-עשר ילדים), ומסיבה זו הועבר לבית סבו וסבתו.

פרטיות היא תנאי הכרחי להתפתחותה של קרבה רגשית בין בני המשפחה, וההזדמנויות לפרטיות היו מעטות בבתי הנדונים כאן, הן בגלל הדיירים הרבים שהתגוררו בהם דרך קבע והן בגלל האורחים הרבים שביקרו בהם. ביתו של ולדימיר מדם, לדוגמה, היה מלא תמיד באורחים. "לעיתים הוא נשמע ככוורת דבורים..." (מדם, 1984, ע' 48). בית שמריהו ליון, בית סוחרים, היה גם הוא מלא באורחים (בלילות הסתיו היה מספרם מגיע לעתים לעשרים איש), וכך גם בתיים של אחד העם ושל א"ד גורדון. עול הטיפול באורחים הללו נפל בעיקר על הנשים, כמובן, ולפיכך אין זה פלא שהקשרים הרגשיים בין הילדים לאימהות לא ניתנו בעוצמה רבה.

מכשול נוסף לקרבה בין אמהות לבנים בגיל צעיר היה "החדר". הבנים בילו בו מאור ראשון עד אור אחרון, ושהו במחיצת בני המשפחה רק זמן קצר לפני כן וזמן קצר אחרי כן, לפני ששכבו לישון.

מהי השפעת המשווערת של קשר זה על הצעירים? דה־מוס (2003) או מילר (1992, ע' 66), המאמינים בחינוכיותה של אהבת אם חזקה ויציבה (כמו פסיכולוגים מודרניים אחרים), היו משערים שמחסור באהבת אם הוליד בצעירים אלה תחושת חוסר ערך ותוקפנות או נטיות לגרנדיוזיות מלווה בדיכאון. ליפטון (Lifton, 1993), הפוסט־מודרניסט, היה משער שמחסור באהבת אם ידחף את האישיות הפרוטאית,¹⁷ הלוכשת יחס ופושטת אותו, להשתחרר מן הקשר עם האם ולחפש לעצמה את אהבתן (או אהבתם) של תחליפי אימהות. הזיכרונות שבאמתהתי תומכים בהשערה אחרונה זו.

אהבת זרים

בסוף המאה השמונה־עשרה היו המשרתים (יהודים ולא־יהודים) שגרו בבתי יהודים כ־25%–28% מכלל הדרים במשקי הבית היהודיים (מאהלר, 1958). גם במשקי הבית הנדונים כאן עבדו ואף גרו לעתים אומנות, מטפלות, משרתות ומשרתים, שיצרו קשרים של קרבה גופנית ורגשית ניכרת עם גיבורי הזיכרונות. למשפחת מדם, לדוגמה, היו כמה משרתות (מדם, 1984, ע' 49) שאתן, ולא עם בני המשפחה, נהג הילד ולדימיר לבלות את רוב זמנו. בגיל שלוש היה קשור מאוד להרמינה, האומנת הגרמנייה שלו, ששיחקה אתו, השגיחה עליו ולימדה אותו גרמנית. אומנם הוא תיאר את אמו כדמות "הקרובה היחידה", אך בכל זאת כתב ש"אהב את הרמינה אהבה עזה" ופחד שמא תעזוב אותו (שם, ע' 26). עוד זיכרון משנותיו הראשונות: "שבת, בערוב היום. שעת רחצה. אני יושב באמבטיה, והנערה העוזרת רוחצת אותי, עוטפת אותי במגבת ונושאת אותי לחדר השינה, למיטתי. היא מכסה אותי בשמיכה חמה ואני נרדם בתחושה של חמימות ואושר" (שם, ע' 57). משה מנחם גולדשטיין,

17. מלשון פרוטאוס, אחד מאלי הים היווניים, הלוכש ופושט צורה.

שהתגורר בבית סבו וסבתו מצד אביו, גדל עד גיל ארבע תחת השגחתה של אומנת, ש"היה קשור אליה כאם" (גולדשטיין, בלי תאריך, ע' 7). לצבי שמשי הייתה מינקת, שקרא לה "אימא רחל" (שם, ע' 3). בביתה האמיד של רחל כצנלסון-שז"ר עבדו כמה משרתות. אחת מהן, משרתת נוצרייה זקנה, ישנה בחדר הילדים, ו"עד היום", כתבה כצנלסון-שז"ר, "אני זוכרת את ריחה הגויי" (שם, ע' 40).

בכמה מן הזיכרונות תוארו קשרים עם בעלות בית. שמחה דולנסקי גר בגיל שבע עם אביו בחדר שכור אצל משפחת פריד בעיר מיר. הגברת פריד חשוכת הילדים פינקה אותו ודאגה לו "דאגה אימהית", והוא היה מבלה בחברתה שעות ארוכות. ארתור רופין כתב על אהבתו לאלמנה הזקנה שטורצאל, שבביתה גרה משפחתו בילדותו. קשרים אלה החלישו את זיקתם הרגשית של הילדים לשארי בשרם, תרמו לגיבושה של זהותם העצמאית והכינו אותם לפרידה קלה ממשפחתם הקרובה ולהתקשרויות קלות עם קרובים ועם זרים.

2. רשתות משפחתיות

בחברות אירופיות היסטוריות רבות צעירים לא גדלו במשק הבית של הוריהם, והם עברו למשקי בית אחרים, בדרך כלל עשירים יותר. תופעה זו ממשיכה להתקיים בחברות לא מעטות בעולם השלישי. לניעות גאוגרפית ומעמדית זו, המתרחשת לעתים קרובות במרחב המשפחתי (Schrawers, 1999), יש השפעה משחררת מבחינה הכרתית ורגשית, והיא תנאי לחדשנות אינטלקטואלית, כפי שהראו מקקג (Mccagg, 1972) ובריס (Brym, 1978). גם בחברה היהודית בפולין-ליטא בתקופה הנדונה, חיי הצעירים התאפיינו בתנועה במרחב המשפחתי. לפיכך, נוכחותן ותפקודן של רשתות משפחתיות גדולות ותנועתם של צעירים בתוכן היו תנאים משפחתיים נוספים להתפתחותם האינטלקטואלית והרגשית של הצעירים ולעלייתן של התנועות הנדונות בחברה היהודית.

א. צעירים יהודים במזרח אירופה בתנועה: כמה גורמים לתופעה

תנועה מתמדת זו במרחב המשפחתי, שאפיינה את הצעירים, נוצרה בגלל גורמים ותנאים שונים. גורם ראשון היה השכיחות הגבוהה של תמותת ההורים, בעיקר של האבות. בסוף המאה התשע-עשרה, תוחלת החיים הממוצעת של גברים יהודיים במזרח אירופה הייתה 47 שנה, ושל נשים כ-10 שנים יותר (Silber, 1980, p. 275). עדויות לתמותת הורים נכללות גם בזיכרונות שבידי. במקרה של מות הורה או הורים, הועברו היתומים בדרך כלל לביתם של קרובי משפחה. גורם דמוגרפי נוסף, אם כי משני בחשיבותו, להעברת ילדים לבתי קרובים, היה ריבוי הלידות.

גורם נוסף לעזיבת ילדים צעירים את ביתם היה מחסור במסגרות לימוד מתאימות. ילדים רכים נשלחו ל"חדרים" בקהילות אחרות. רוב גיבורי הזיכרונות שבידי נשלחו לשיבות בגילי 12 עד 15, ובמחצית השנייה של המאה נשלחו אחדים מהם לגימנסיות.

ברוב המקרים הם לא גרו במוסד הלימודי עצמו אלא בבתיהם של קרובי משפחה או בחדרים שקרוביהם עזרו להם לשכור. הנוהג לשלוח נערים לקהילה אחרת היה מקובל עד כדי כך, שגם נערים שלמדו במסגרות רשמיות פחות, כבתי מדרש, בחרו לעשות זאת לא במקום מגוריהם (שטמפפר, תשנ"ה).

ב. ארגון הסמכות ברשתות המשפחתיות: סמכותם של דודות, דודים ושארים אחרים הסמכות על הילדים הואצלה לא רק לחברי משק הבית המורחב, אלא גם לחברי הרשת המשפחתית, שהייתה מפורזת על פני קהילות שונות וכללה דודים, דודות, סבים, סבתות, אחים ואחיות מבוגרים ושארים אחרים.

הדודים הוזכרו במרבית הזיכרונות. בחלק מן המקרים הם קיבלו לביתם אחיינים שהתייתמו (בוקי בן יגלי, לדוגמה, גר אצל דודו קורחין במשך שלוש שנים). הורים גם העדיפו לשלוח את בניהם ללמוד בעיירה או בעיר שבה התגוררו דודים. אלה שיכנו את אחייניהם בביתם או סייעו להם בשכירת חדר אצל אחרים, פיקחו עליהם, הזמינו אותם לארוחות בביתם, ולעתים גם לימדו אותם. מל"ל עבר בגיל חמש-עשרה מעירו קיידן לעיר וילקומיר, גר אצל דודו ולמד בבית מדרשו (ליילינבלום, 1970). עוזר וייצמן (אביו של חיים) עבר בגיל ארבע-עשרה מהעיירה סיירניקי לבית דודו בעיירה מוטילי, כדי ללמוד שם בישיבה תחת פיקוחו של הדוד.

הפיקוח מצד הדודים היה, לכאורה, מכשול לחדשנות. אך למעשה, פיקוחם (ופיקוחם של יתר המבוגרים) לא היה הדוק, והמעבר לקהילה החדשה ולמסגרת הלימודים החדשה יצר לעתים תכופות מפגש גורלי של הצעירים עם בעלי רעיונות חדשים ועם ספרות אסורה (ספרות השכלה, או ספרות ציונית או סוציאליסטית) בין כותלי הישיבות (אטקס וטיקוצ'ינסקי, 2004). אליעזר בן יהודה, לדוגמה, נשלח על-ידי אמו בגיל שלוש-עשרה לישיבה בעיר פולוצקין, שבה גר אחיה, דוד וולפסון, כדי שיפקח עליו בתקופת לימודיו. פיקוחו של הדוד על הנער היה רופף, ובין כותלי הישיבה הוא נחשף לכתבי משכילים שהביאו לעזיבתו את הישיבה (קלויזנר, תרצ"ט).

דודים ואבות שיתפו פעולה, אך במקרים רבים גם נאבקו זה בזה. דודים חדשנים ניסו להדביק את אחייניהם הצעירים באמונותיהם, שלא היו מקובלות תמיד על האבות. מאיר וונדרוף, דודו של שמריהו לויין, שעבד כפקיד בחברה גדולה בדינבורג, הביא רעיונות חדשים מן העיר הגדולה לסוויסלובין, רעיונות שהקסימו את אחיינו הצעיר. כשפתח ביוזמתו חדר מתוקן בעיירה, שכנע את האב לשלוח אליו את ילדיו. כשהחליט הנער שמריהו לא להמשיך ללמוד אצל רב העיירה, אלא ללמוד בגימנסיה, בניגוד לרצון אביו, הוא ברח לדינבורג, לבית הדוד.

לצד ההורים, הדודים והסבים, שנהנו מיתרון דורי ביחס לגיבורי הזיכרונות, אפשר למצוא ברשת זו צעירים בני אותו דור, דודנים בדרך כלל, שגם להם הייתה השפעה על כותבי הזיכרונות, ולצד אלה ישנן גם נשים, ובהן אחיות בוגרות נשואות, סבתות, חותנות¹⁸ ובעיקר דודות. הדודה פיגה, אחות אביו של ש"א הורודצקי, הייתה אשת סוחר עשיר וכיסתה את הוצאות מחייתו של הנער כשגר אצל סבו בצ'רנוביל, ואחר-כך אספה אותו לביתה. בוקי בן יגלי גר אצל אחות אמו במשך שלוש שנים, ודודותיו האחרות היו מתאספות מדי פעם בביתה כדי להחליט יחד על עתידו.

ג. אהבה ועזרה הדדית ברשתות המשפחתיות
היחסים ברשת המשפחתית הגדולה לא היו יחסי חינוך ופיקוח בלבד. קרובי המשפחה טיפלו זה בזה והושיטו עזרה כלכלית זה לזה. עזרתם הכלכלית של קרובי המשפחה לבשה

18. על חותנות קראו אצל אטקס (תשמ"ו).

צורות שונות: העסקת קרובים, חיפוש עבודה לקרובים, הלוואת כספים, הזנה, משלוח בגדים משומשים ומזון ועוד. משפחת רופין, שהיגרה לגרמניה, ירדה מנכסיה; האב היה כותב מכתבים לקרובי משפחתו בפולין ומבקש כסף, ופעם בחצי שנה היה עורך מסע מקרוב לקרוב כדי לגייס כספים. ב־1898 פירט הנער ארתור רופין ביומנו את מקורות ההכנסה השנתית של המשפחה: מקרובי משפחה – 700 מארק, מרווחי האב – 800 מארק, וממשכורתו שלו 130 מארק. הקרובים עזרו לא רק בכסף אלא גם בלוש ובאוכל. דודה אחת הייתה שולחת מדי שנה בסתיו אווז מעושר, דודה שנייה שלחה בגדים ונעלים ישנות, ואצל קרובים אחרים, שגרו בקרבם, קיבלו בני משפחתו ארוחות מדי פעם (רופין, 1968). הרשת המשפחתית סיפקה גם אהבה, וקרובות משפחה נתפסו לא אחת כאימהות שניות. אליהו לוי אפשטיין למד בישיבת וולוז'ין, גר בחדר שכור ואכל אצל דודתו בימי שבת. "היא הייתה משגיחה עלי בעין אימא," כתב (לוי אפשטיין, תרצ"ב, ע' 29). בוקי בן יגלי, שגר בבית סבתו, כתב עליה: "אמי זקנתי אהבתני כבן ותהי לי כאם רחמניה."

הקשר עם חברות הרשת המשפחתית התחרה לא אחת בקשר בין הילדים לאימותיהם, ואף גבר עליו לעתים. ש"א הורודצקי תיאר את יחסה של דודתו פייגה אליו כ"אהבת אם טובה". הוא מצדו היה קשור אליה "באהבת בן נאמן לאמו". על עזיבתו את רוסיה בשנת 1906 כתב: "קשה הייתה עלי הפרידה מבית דודתי... דודתי מצידה הבינה לרוחי, אם כי הטעימה עד כמה תרגיש בהעדרי." קשר זה עם הדודה חיבל בקשר בינו לבין אמו. על אמו כתב: "היא הייתה מקנאה בדודתי, בגלל יחסי אליה, ואמרה שדודתי לקחה ממני את רוב אהבת בן לאמו, ורק חלק קטן נשאר בי בשבילה" (הורודצקי, 1957, ע' 72). צבי שמי, התגורר בבית סבו, אבי אביו, מגיל שלוש עד גיל שבע, אף-על-פי שהוריו היו בין החיים, וכתב כך: "עד שנתי השביעית לא ידעתי את הורי ורק שמעם שמעתי דרך אגב וכלי עניין רב. כי יחיד הייתי נכד לאבותיי הזקנים, ובן אח רך לשלוש דודות צעירות ולשני דודים בחורים, ואהי למו ילד שעשועים וכולם פנקו אותי וטפלו בי" (שמי, תרח"צ, ע' 3).

3. התפתחות צעירים עצמאיים ובעלי יוזמה

משקי הבית המורחבים והרשתות המשפחתיות הגדולות יצרו מרחב של יחסים מפורזים ונוזלים. כיצד השפיעה סביבה זו על הצעירים? קופר (Cooper, 1996, p. 313) זיהה בילדים היהודים במזרח אירופה בתקופה הנדונה נטיות לעצמאות, אך לא הביא ראיות לעצמאות זו ולביטוייה.

מרדנותם של ילדים יהודים תוארה בזיכרונות רבים. תיאורים אלה הושפעו בוודאי מהשקפת עולמם של הכותבים בבגרותם, אך שפע הפרטים שבהם מאפשר להניח שמשוה מתכונה זו אכן אפיין אותם כבר בילדותם. מרדכי אהרן גינצבורג כתב: "אולם בבית המלמד הזה לא ארכו לי הימים, כי העיר בקרבי את רוח המרדות, ואמרד בו באחרית ימי הזמן הראשון. לשוא הביאני חדרו ביד חזקה, וידש את בשרי בשוטים, כי עמדתי כצור על דעתי..." (שם, ע' 24-25). אחד העם, שהחל ללמוד בחדר בגיל שלוש, החליט כי אינו לומד יותר משורות ספורות ביום, בניגוד לדעתם של אביו ושל המלמד (גולדשטיין, 1992). שמריהו לוי ברח בגיל שלוש מן החדר, מכיוון שהמלמד הכה אותו. בהסכמת הורי נשא אותו המלמד בחזרה אל החדר, אולם לאורך כל הדרך בעט הילד במלמד ומשך בשערותיו. בילדותם המאוחרת ביטאו כותבי הזיכרונות את מרדנותם בקריאתם בסתר של ספרים

ועיתונים "בלתי כשרים", שאותם גילו בראשונה בבית הוריהם. שם גם למדו מן האימהות והסבתות לנהוג בחתרנות, ושם גילו את כוחם כשאבותיהם הגיבו על מעשיהם בכניעות מפתיעה.

כשהתבגרו, הפגינו אוטונומיה גלויה. עדות מעניינת לאוטונומיה הרבה של צעירים במשפחות מזרח אירופיות מספקת לנו גרדה לופט (אשתו של חיים ארלוזורוב), ילידת קניגסברג שבגרמניה ובת למהגרים ותיקים, שרבים משכניה היו מהגרים יהודים מן המזרח, ולפיכך יכלה לעמוד על המיוחד להם. במשפחות המהגרים, כתבה, לא שמו דגש בסדר ובמשמעת, וההורים נכנעו לילדים. משפחת ארלוזורוב, שהיגרה מרוסיה, הייתה מאורגנת באופן דומה: "בבית זה לא ידעו משמעת מהי... בבית הורי קבעו אבא ואימא את צורת החיים. בבית ארלוזורוב ברחוב אייזנבך בברלין נתנו הילדים את הטון. לפעמים ניסתה האימא למחות נגד אי הסדרים שבאורח החיים, אך ללא הצלחה" (לופט, 1987, ע' 40-41). האוטונומיה של הצעירים התבטאה ביכולתם לגבש לעצמם מטרות, לשאת-ולתת עם קרוביהם ולהפעיל אותם כדי להגשים את המטרות הללו, ובהיעדר קרובי משפחה – ביכולתם לפנות לזרים. בגיל שתיים-עשרה חזר ראדוס לחופשה בביתו משיבת סלובודקה וסירב לחזור אליה. הוא פנה לרבו משכבר הימים, ש"אותו אהב כבן את אביו", ובהשפעתו העביר אותו האב לישיבת ויטבסק הקרובה לבית. שושנה ליזנסקי ואחיותיה הזמינו את ר' יוסף השוחט, מכרו של הסב, שתמך בהשכלת בנות, כדי שישכנע את סבן להסיר את התנגדותו ללימודי הרוסית. תוצרים אלה של הארגון המשפחתי של היהודים במזרח אירופה במאה התשע-עשרה מוכיחים שגידול ילדים על-ידי "הרבה אנשים חמים וידידותיים" תורם לא רק להסתגלותם המוצלחת, כפי שטענה מיד (Mead, 1954, p. 477), אלא גם לעצמאותם ולנטייתם לחדשנות, שהולידו את מעורבותם בשינויים חברתיים.

סיכום

עבודה זו דוחה את ההנחה שמשפחה וחדשנות מנוגדים זה לזה. היא מתמקדת ביחסים שבין שארים מבוגרים לשארים צעירים ומצביעה על חיוניותן של יחידות משפחתיות גדולות ודינמיות להתפתחותם הרגשית והאינטלקטואלית של אותם צעירים שהצטרפו בבגרותם לתנועת ההשכלה, לבונד או לתנועה הציונית. כמו כן היא מעידה על יעילותה של הגישה הפוסט-מודרנית בסוציולוגיה של המשפחה. יחסים נזילים של סמכות ושל אהבה, שאפיינו את המרחב המשפחתי שהצעירים גדלו בו ולא חיבלו בשלמות זהותם. להפך, הם תרמו להתפתחות צעירים עצמאיים, הישגיים ובעלי יכולת לקשור קשרים ולהפעילם למטרותיהם. כך תרמו יחסים אלה (לצד גורמים דמוגרפיים, כלכליים, אידאולוגיים וחברתיים) לעלייתן של תנועות חברתיות ולמודרניזציה של החברה היהודית.

נספח

רשימת האישים (כותביהם של זיכרונות אוטוביוגרפיים ו/או גיבוריהם של חיבורים ביוגרפיים), שעל תיאורי ילדותם ונעוריהם מבוססת עבודתי: ארלוזורוב, חיים. 1899 – 1933. יליד רומני, אוקראינה. בהיותו בן 6 היגרה משפחתו לגרמניה בעקבות פרעות 1905. השתייך לציונות הסוציאליסטית והקים את מפלגת "התאחדות". בשנים 1931 – 1933 היה מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות. בן יהודה (פרלמן), אליעזר. 1858 – 1922. יליד לושקי, ליטא. בן למשפחה של חסידי חב"ד. סופר, עיתונאי ובלשן. בשנת 1889 ייסד את חברת "שפה ברורה". בשנת 1890 ייסד את ועד הלשון העברית. ברנר, יוסף חיים. 1881 – 1921. יליד נובי-מליני, אוקראינה. סופר ועורך. למד בישיבת פוצ'פ, משם עבר לגומל, בילורוסיה, ושם הצטרף לבונד בשנת 1898. בשנת 1905 הצטרף לתנועת פועלי ציון והיה פעיל בה. בשנת 1909 עלה לארץ ישראל. גוטלובר, אברהם דוב בר. 1810 – 1899. יליד סטארו-קונסטנטינוב (פלך ווהלין), פולין. משורר וסופר, איש ההשכלה, אחרי פרעות 1881 הצטרף לחובבי ציון. גולדשטיין, משה. ממייסדי רחובות. גורדון, אהרון דוד. 1845 – 1922. יליד טרויאנוב, רוסיה. איש רוח, סופר ועיתונאי, מאבותיה הרוחניים של תנועת העבודה, עלה לישראל בשנת 1904. גורדון, י"ל. 1830 – 1892. יליד וילנה, ליטא. משורר, משכיל. גינזבורג, אשר (אחד העם). 1856 – 1927. יליד סקווירה שבפלך קייב, אוקראינה. הוגה דעות, עיתונאי, עורך "השילוח" בשנים 1896 – 1902. אבי הציונות הרוחנית. רעיונותיו הוצגו בעיקר בחיבורו "לא זה הדרך". גינצבורג, מרדכי אהרן. 1795 – 1846. יליד סלאנט, ליטא. משכיל וסופר. דולינסקי, שמחה. 1898 – 1990. יליד קלם, ליטא. השתייך לתנועת החלוץ בליטא. בשנת 1920 עלה ארצה והצטרף לגדוד העבודה. ממקימי קיבוץ שריד וממקימי מושב גבעת חן. הורודצקי, שמואל אבא. 1871 – 1957. יליד מאלין, אוקראינה. היסטוריון של היהדות והקבלה. עלה לישראל בשנת 1939. וייצמן, חיים. 1874 – 1952. יליד מוטול, ליד פינסק, בילורוסיה. מדינאי וכימאי. מראשי הפרקציה הדמוקרטית בתנועה הציונית. נשיאה הראשון של מדינת ישראל. ז'בוטינסקי, זאב. 1880 – 1940. יליד אודסה, קרים. סופר, עיתונאי, הוגה דעות ציוני. בשנת 1903 היה ציר בקונגרס הציוני, בשנת 1923 עמד בראש תנועת בית"ר בריגה, בשנת 1925 ייסד את מפלגת הציונים הרוויזיוניסטים. כצנלסון-שו"ר, רחל. 1885 – 1975. ילידת בוברויסק, בילורוסיה. חברה ב"פועלי ציון". ממקימות "מועצת הפועלות". אשת הנשיא זלמן שז"ר. לוין אפשטיין, אליהו זאב. 1893 – 1932. יליד פולין. עלה לישראל בשנת 1890. ממקימי חברת "מנוחה ונחלה" שייסדה את רחובות. ייסד בית הוצאה על שמו בוורשה, ואחר-כך בירושלים. לוין, יהודה לייב (יה"ל). 1844 – 1925. יליד גומל, בילורוסיה. משורר עברי וידי. בנעוריו השתייך להשכלה, בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה נעשה סוציאליסט, ובסוף שנות השמונים נעשה "חובב ציון".

לוין, שמריהו. 1867 – 1935. יליד סוויסלוויץ', בילורוסיה. סופר ומנהיג ציוני, חבר ב"ציוני ציון" ומשנת 1911 חבר בהנהלה הציונית.

לופט, גרדה. ילידת קניגסברג, גרמניה. הוריה ילידי פולין. אשתו של חיים ארלוזורוב. לייסין (ואלט), אברהם. 1872 – 1938. יליד מינסק, בילורוסיה. משורר יידי, עורך ומתרגם. היגר לארצות-הברית בשנת 1897 והיה סוציאליסט פעיל.

ליליינבלום, משה לייב (מל"ל). 1843 – 1910. יליד קיידן, ליטא. סופר, עיתונאי, מראשי ההשכלה בתקופתה המאוחרת ומראשוני חיבת ציון.

לישנסקי, שושנה. אמה של רחל ינאית בן צבי. ילידת מאלין(?), אוקראינה.

מאז"ה, יעקב. 1859 – 1924. יליד מוגילב, בילורוסיה. רב קהילת מוסקבה, משכיל, שהצטרף לתנועת חיבת ציון לאחר הפרעות בשנת 1882 והיה ממקימי אגודת "בני ציון" (1884), וממקימי "אגודת חובבי שפת עבר", שפעלה לקידום לימוד העברית ותרבות ישראל. מאפו, אברהם. 1808 – 1867. יליד סלובודקה (קובנה), ליטא. משכיל (למד תנ"ך, דקדוק עברי, ספרות כללית, לטינית, גרמנית, רוסית וצרפתית, שלא היו מקובלים במזרח אירופה בזמנו). כתב כמה רומנים, ובהם את הרומנים העבריים "אהבת ציון" (1853), "עֵיט צבוע" ו"אשמת שומרון", וכן כמה ספרים ללימוד השפה העברית לילדים.

מדם, ולדימיר. 1879 – 1923. יליד ליפאיה (ליבאו), לטבייה. בן למשפחה מתבוללת שחזר ליהדות. הושפע מן המרקסיזם. מנהיג הבונד ברוסיה ובפולין. בשנת 1921 היגר לארצות-הברית.

מיימון, שלמה. 1753 – 1800. יליד צוקוביבוג, פולין. משכיל ופילוסוף. את השם "מיימון" אימץ כמחווה לרמב"ם. בגיל 26 עזב את משפחתו ונסע לברלין. היה מקורב למשה מגדלסון.

סמולנסקי, פרץ. 1840 – 1885. יליד מונסטירשצ'ינה, מוגילב, בילורוסיה. סופר ומשורר לאומי.

קוטיק, יחזקאל. 1847 – 1921. יליד קמניץ-ליטובסק ליד גרודנה, בילורוסיה. משם עבר לקייב, וממנה ברח לוורשה בעקבות פרעות 1882. בן למשפחה חסידית. בויכרונותיו תרם לספרות היידית ולהכרת ההיסטוריה של יהודי רוסיה במאה התשע-עשרה.

קצנלסון, יהודה לייב (בוקי בן יגלי). 1846 – 1917. יליד צ'רניגוב, אוקראינה. רופא, סופר וחוקר. כתב את "שירת הזמיר", את "אגדות וסיפורים של יהודים" ואת "התלמוד וחכמת הרפואה". למד בישיבת בוברויסק אך נמשך להשכלה. היה פעיל ב"חברת מפיצי ההשכלה" ובאגודת "חובבי שפת עבר". בוקנתו תמך בציונות ובשנת 1909 אף ביקר בארץ ישראל.

ראדוס, יהושע לייב. נולד ב־1880 בוויטבסק, ליטא. למד בישיבות ויטבסק, סלובודקה וכן בישיבת וולוז'ין. היגר לדרום אפריקה.

רופין, ארתור. 1876 – 1943. נולד ברוויץ, פוזן. כשהיה בן אחת-עשרה היגרו הוריו לפרוסיה. היה מאבות הציונות המעשית. כלכלן, סוציולוג ואבי ההתיישבות הציונית. בשנת 1908 ייסד ביפו את המשרד הארצישראלי.

שו"ר (שניאור זלמן רובשוב). 1889 – 1974. יליד מיר (פלך מינסק), בילורוסיה, בן למשפחה חסידית. סופר, עיתונאי ומתרגם. נשיאה השלישי של מדינת ישראל. הושפע מכתבי בורוכוב, ממייסדי "פועלי ציון" ו"החלוץ". בשנת 1905, בתקופת המהפכה, ארגן את ההגנה העצמית היהודית באוקראינה ובבילורוסיה.

שמש (שימשלביץ), צבי. אביו של יצחק בן צבי. יליד פולטאוה(??), אוקראינה. חבר בארגון "בני משה" (מסדר סודי של חובבי ציון שפעל בשנים 1889-1897 למען תחייה רוחנית של עם ישראל). ביקר בארץ ישראל בשנת 1891 כדי לבדוק אפשרות של התיישבות בה, אך חזר לאוקראינה.

מקורות

- אחד העם (תשכ"ב [תרצ"א]). פרקי זכרונות ואגרות. תל-אביב: בית אחד העם.
- אטקס, עמנואל (תשמ"ו). משפחה ולימוד תורה בחוגי הלומדים בליטא במאה הי"ט. ציון, נא(א), 87-106.
- אטקס, עמנואל וטיקוצ'ינסקי, שלמה (2004). ישיבות ליטא - פרקי זכרונות. ירושלים: מרכז שז"ר ומרכז דינור, האוניברסיטה העברית.
- איגס, יהודה (תשי"ח). ילקוט א.ד. גורדון. ירושלים: ההסתדרות הציונית (כולל: רשימות לתולדותיו של א"ד גורדון, מאת יוסף אהרונוביץ, ע' 25-26).
- ארלוזורוב, דורה ועליזה (בלי תאריך). ארלוזורוב: הילדות והשחרות. בתוך: חיים ארלוזורוב, מבחר כתבים ופרקי חיים. תל-אביב: עם עובד והספרייה הציונית.
- ביאל, דוד (1994). ארוס והיהודים. תל-אביב: עם עובד.
- בן יגלי, בוקי (1947). מה שראו עיני ושמעו אזני: זכרונות מימי חיי. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גוטלבר, אברהם בר (1976). זכרונות ומסעות. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גולדשטיין, יוסף. (1992). אחד העם. ירושלים: כתר.
- גולדשטיין, שלמה (בלי תאריך). מזלטופול עד גבעתיים. גבעתיים: הוצאת המשפחה.
- גינצבורג, שאול (תשנ"ג). יחידים ודורות: מאה שנה של קורות משפחה אחת. בתוך: עמנואל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה (ע' 380-404). ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.
- גינצבורג, מרדכי אהרן (תרכ"ד). אביעזר: תולדות איש רם המעלה. וילנא: דפוס שמואל פין ואברהם ראזנקראנץ.
- גינצבורג, מנחם מנדל (תש"א). שם לאבא. ירושלים: הוצאת המשפחה.
- גינצבורג שמקין, אסתר (בלי תאריך). בבית הוריו של אחד העם. חיפה: זיכרונות.
- גרינבוים, אברהם (1999). חדר הבנות ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה. בתוך: חינוך והיסטוריה, תשנ"ט (ע' 297-303).
- גרנצרסקה-קדרי, בינה (1997). היהודים בהתפתחותה הכלכלית של פולין במאה ה-19. בתוך: ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר - יהודי פולין לדורותיהם (כרך ראשון, ע' 315-336). ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.
- דה-מוס, לוי (2003). חושך שבטו שונא בנו - הנוסח הגרמני. נתיב, 4-5, 64-69.
- דולינסקי, שמחה (תש"ן). פרקי זכרונות: מאחזותו של סבא בליטא למושב גבעת חן. גבעת חן: הוצאת המשפחה.
- דינור, בן ציון (1970). מכתבי אברהם מאפו. ירושלים: מוסד ביאליק.
- הורודצקי, שלמה אבא (1957). זכרונות. תל-אביב: דביר.

היימן, פולה (1995). האישה היהודיה בסבך הקדמה. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל.

ורסס, שמואל (1997). וילנה היהודית במאה הי"ט בראי ספרות ההשכלה. גלעד, טו-טז. קצא-ריב.

ז'בוטינסקי, זאב (תשי"ח). אבטוביגריפיה. ירושלים: הוצאת ערי ז'בוטינסקי. זלקין, מרדכי (1998). המשפחה המשכילית ומקומה בהתפתחות תנועת ההשכלה היהודית. בתוך: ישראל ברטל וישעיהו גפני (עורך), ארוס אירוסין ונישואים: מיניות ומשפחה בהיסטוריה (ע' 239-252). ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

כנעני, דוד (1986). הבתים שהיו - פרקים בהוויית המשפחה היהודית בדורות האחרונים בספרות העברית והיידית. קיבוץ מרחביה: ספרית פועלים. כ"ץ, יעקב (תשי"ח). מסורת ומשבר. ירושלים: מוסד ביאליק. כצנלסון-שז"ר, רחל (1989). אדם כמו שהוא: פרקי יומנים ורשימות. תל-אביב: עם עובד.

לוין, יהודה לייב (1968). זכרונות והגיונות. ירושלים: מוסד ביאליק. לוין, מרדכי (1984-1985). המשפחה בחברה מהפכנית יהודית: נורמות והליכות בקרב חברי הבונד. המאסף, יד-טו, 157-171.

לוין, שמריהו (תרצ"ה). מזכרונות חיי. ספר ראשון: ילדותי. תל-אביב: דביר. לוין-אפשטיין הלוי, אליהו זאב (תרצ"ב). זכרונות. תל-אביב: לוין-אפשטיין. לופט, גרדה (1987). שמונים שנה ועוד. תל-אביב: עם עובד. לייסין, אברהם (תשי"ג). זכרונות וחוויות. תל-אביב: עם עובד. ליליינבלום, משה לייב (1970). כתבים אוטוביוגרפיים. כרך ראשון. ירושלים: מוסד ביאליק.

לישנסקי, שושנה (תש"ב). מצרור זכרונותי. ירושלים: דפוס מרכז. מאהלר, רפאל (1958). יידן אין אמאליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן. ווארשע: פארלאג יידיש בוך.

מאז"ה, יעקב (תרצ"ו). זיכרונות. תל-אביב: ילקוט. מדם, ולדימיר (1984). זיכרונות. תל-אביב: י"ל פרץ. מיימון, שלמה (תש"ב). ספר חיי שלמה מיימון. תל-אביב: לגבולם עם מוסד ביאליק. מילר, אליס (1992). הדרמה של הילד המחונן. תל-אביב: דביר. פיינר, שמואל (תשנ"ג). האישה היהודיה המודרנית: מקרה מבחן ביחסי ההשכלה והמודרנה. ציון, 58, 453-499.

פיינר, שמואל (תשנ"ח). ההשכלה המוקדמת ביהדות המאה ה-18. תרביץ, סז(ב), 189-240.

פרוש, איריס (2001). נשים קוראות - יתרונות של שוליות. תל-אביב: עם עובד. קוטיק, יחזקאל (1998). נע ונד: זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק. מהדורה מתורגמת ומבוארת בידי דוד אסף. המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב. קלויזנר, יוסף (תרס"ד). אשר בן ישעיהו גינצבורג - תולדותיו, שיטתו ודמותו הרוחנית. ירושלים: אחיאסף.

קלויזנר, יוסף (תרצ"ט). אליעזר בן יהודה. תל-אביב: אמנות. קלויזנר, י" (תש"ד). יוצרים ובונים (כרך 1-2). תל-אביב: דביר.

קלויזנר, י' (תש"ט). היסטוריה של הספרות העברית החדשה (כרך ה, סמולנסקין, ע' 15-104, גוטלובר, ע' 333-387). ירושלים: מאגנס.
קלויזנר, י' (תשט"ו). מניחי היסוד של מדינת ישראל: פרץ בן משה סמולנסקין. ירושלים: אחיאסף.

קלויזנר, י' (תשי"ג). היסטוריה של הספרות העברית החדשה (כרך ג, מאפו, ע' 269-360). ירושלים: אחיאסף.

קלויזנר, י' (תשי"ד). היסטוריה של הספרות העברית החדשה (כרך ד, מל"ל, ע' 190-300, יל"ג, ע' 301-466). ירושלים: אחיאסף.

קלויזנר, י' (1954). קיצור ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה. ירושלים: מדע.
קצנלסון, יהודה לייב (בוקי בן יגלי) (תש"ז). מה שראו עיני ושמעו אוזני: זכרונות מימי חי. ירושלים: מוסד ביאליק.

ראדוס, יהושע לייב (1936). זכרונות. יוהנסבורג: הוצאת המשפחה.
רבינוביץ', אלכסנדר זיסקינד (תרפ"ב). יוסף חיים ברנר. יפו: אחדות העבודה.
רוז, נורמן (1986). חיים וייצמן: קורות חיים. ירושלים: דומינו.
רופין, ארתור (1968). פרקי חי, חלק א: נעורים ושחרות בגולה. תל-אביב: עם עובד.
שו"ר, זלמן (בלי תאריך). מבחר כתבים. תל-אביב: דביר.
שטמפפר, שאול (תשנ"ה). הישיבה הליטאית בהתהוותה. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

שטמפפר, שאול (תשנ"ז). הפנימייה והישיבה במזרח אירופה. בתוך: מרדכי בר-לב ומתתיהו דגן (עורכים), החינוך הפנימייתי הממלכתי דתי בישראל (ע' 15-28). ירושלים: משרד החינוך.

שטמפפר, שאול (1997). גידול האוכלוסייה והגירה ביהדות פולין-ליטא בעת החדשה. בתוך: ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר - יהודי פולין לדורותיהם (כרך ראשון, ע' 263-286). ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

שמי, צבי (תרח"צ). זכרונות. ירושלים: ראובן מס.
שרפשטיין, צבי (1973). חיי היהודים במזרח אירופה בדורות האחרונים (א-ב). תל-אביב: יבנה.

Adams, Timothy Dow (1990). *Telling lies in modern American autobiography*. Chapel Hill: University of North Car. Press.

Benedict, Ruth (1949). Child rearing in certain European communities. In: *Journal of Orthopsychiatry*, 19, 342-348.

Biale, David. (1986). Childhood, marriage and the family in Eastern European Jewish Enlightenment. In: Steven M. Cohen & Paula E. Hyman (Eds.), *The Jewish family: Myth and reality* (pp. 45-61). N.Y.: Holmes & Meier.

Bowlby, John (1969). *Attachment. Attachment and loss* (vol. 1). London: Hogarth Press.

Bowlby, John (1973). *Separation: Anxiety and anger. Attachment and loss* (vol. 2). London: Hogarth Press.

Brym, Robert (1978). *The Jewish intelligentsia and Russian Marxism*. London: Macmillan Press.

Cheal, David (1991). *Family and the state of theory*. Hemel Hempstead: Harvest Wheatsheaf.

- Cooper, John (1996). *The child in Jewish history*. New Jersey: Jason Aronson.
- Eakin, Paul (1992). *Touching the world: Reference in autobiography*. Princeton: Princeton University Press.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1996). *Japanese civilization: A comparative view*. Chicago: University of Chicago Press.
- Freeze, ChaeRan (1997). *Making and unmaking the Jewish family: Marriage and divorce in Imperial Russia, 1850-1914*. Ph.D. dissertation, Brandeis University.
- Freeze, ChaeRan (1997). The litigious "gerusha": Jewish women and divorce in imperial Russia. *Nationalities Papers*, 25, 89–101.
- Goode, William [1963] (1970). *World revolution and family patterns*. London: Free Press of Glencoe.
- Greven, Phillip (1977). *The protestant temperament*. N.Y.: Knopf.
- Gusdorf, Georges (1980). Conditions and limits of autobiography. In: James Olney (Ed.), *Autobiography: Essays theoretical and critical* (pp. 28–48). Princeton: Princeton University Press.
- Hajnal, John (1982). Household formation patterns in comparative perspectives. *Population and Development*, 8, 449–494.
- Hsu, Francis (Ed.) (1971). *Kinship and culture*. Chicago: Aldine. University Press.
- Hundert, Gershon David (1989). Jewish children and childhood in early modern east central Europe. In: David Kraemer (Ed.), *The Jewish family-metaphor and memory* (pp. 81–94). N.Y.: Oxford University Press.
- Hyman, Paula (1989). The modern Jewish family: Image and reality. In: David Kraemer (Ed.), *Jewish family: Metaphor and memory* (pp. 179–193). N.Y.: Oxford.
- Ittmann, Karl (1995). *Work, gender and family in Victorian England*. London: MacMillan.
- Janssens, Angeliq (1993). *Family and social change – the household as a process in an industrializing community*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, Marion (1991). *The making of the Jewish middle class women – family and identity in imperial Germany*. N.Y.: Oxford University Press
- Kazmierska, Kaja (2002). Narratives on World War 2 in Poland: When a life story is family story. *History of the family* 2002, 7, 281–305.
- Laing, Ronald David (1971). *The politics of the family and other essays*. London: Tavistock.
- Landes, Ruth & Zborowski, Mark (1950). Hypotheses concerning the Eastern European Jewish family. *Psychiatry*, 13, 447–464.
- Lifton, Robert (1993). *The protean self: Human resilience in an age of fragmentation*. N.Y.: Basic Books.
- Lynn, Kenneth (1977). *A divided people*. Westpoint, Conn.: Greenwood.
- Mccagg, William (1972). *Nobles and geniuses in modern Hungary*. Boulder Col.: East European Quarterly.
- Mead, Margaret (1954). Some theoretical considerations on the problem of mother-child separation. *American Journal of Orthopsychiatry*, 24, 471–483.

- Meyer, Philippe (1983). *The child and the state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mintz, Alan (1989). *Banished from their father's table*. Bloomington: Indiana University Press.
- Morgan, David (1996). *Family connections: An introduction to family studies*. Oxford: Polity.
- Peli, Moshe (1990). The literary genre of the autobiography in Hebrew Enlightenment literature. *Modern Judaism*, 10, 159–169.
- Phoenix, Ann & Woollett, Ann (1994). Psychological views of mothering. In: Ann Phoenix, Ann Woollett & Eva Lloyd (Eds.), *Motherhood: Meanings, practices and ideologies* (pp. 28–46). London: Sage.
- Phoenix, Ann, Woollett, Ann & Lloyd, Eva (Eds.) (1994). *Motherhood: Meanings, practices and ideologies*. London: Sage.
- Plakans, Andrejs & Halpern, Joel (1981). An historical perspective on 18th century Jewish family households in Eastern Europe. In: Paul Ritterband (Ed.), *Modern Jewish Fertility* (pp. 18–32). Leiden: E.J. Brill.
- Poster, Mark (1978). *Critical theory of the family*. N.Y.: The Seabury Press.
- Ransel, David (2001). The ethno-cultural impact on childbirth and disease among women in western Russia. *Jews in Eastern Europe*, 2(45), 27–47.
- Rosenthal, Gabriele (2002). Family history: Life stories. *History of the Family*, 7, 175–182.
- Roussel, Louis (1992). La famille en Europe Occidentale: Divergences et convergences. *Population*, 47, 133–152.
- Rudolph, Susanne & Rudolph, Lloyd (1976). Rajput adulthood: Reflections on Amar Singh diary. *Daedalus*, 105(2), 145–167.
- Schlesinger, Benjamin (1971). The Jewish family in retrospect: What's past is prologue. In: Benjamin Schlesinger (Ed.), *Jewish family issues: A resource guide* (pp. 13–17). Toronto: Toronto University Press.
- Schrawers, Albert (1999). Negotiating parentage: The political economy of "kinship" in central Sulawesi, Indonesia. *American Ethnologist*, 26(2), 310–323.
- Silber, Jacques (1980). Some demographic characteristics of the Jewish population in Russia at the end of the nineteenth century. *Jewish Social Studies*, 42, 269–280.
- Stampfer, Shaul (1992). Gender differentiation and education of the Jewish woman in 19th century Eastern Europe. *Polin*, 7, 63–87.
- Stanley, Liz & Morgan, David (1993). Autobiography in sociology, special issue. *Sociology*, 27, 1.
- Tizard, Barbara (1994). Employed mothers and the care of young children. In: Ann Phoenix, Ann Woollett & Eva Lloyd (Eds.), *Motherhood: Meanings, practices and ideologies* (pp. 178–194). London: Sage.
- Todd, Emmanuel (1985). *The explanation of ideology – family structures and social systems*. Oxford: Basil Blackwell. Translated by David Garrioch.
- Zborowski, Mark & Herzog, Elizabeth (1967). *Life is with people*. N.Y.: Schocken books.

התפוררות המעורבות האזרחית בארצות-הברית של ימינו*

רוברט ד' פאטנמס**

מאנגלית: רוני דורות***

במהלך שני הדורות האחרונים עברה ארצות-הברית סדרת שינויים מרחיקי לכת. היא סייעה להביס את הקומוניזם על פני כדור הארץ, היא הייתה מן המובילות במהפכה של טכנולוגיית מידע חדישה הממריצה שגשוג חסר תקדים, היא המציאה טיפולים מאריכי חיים למחלות סופניות, מאידס ועד סרטן, ועשתה צעד ענקי בצמצום פרקטיקות של אפליה ובקידום שוויון זכויות לכל האזרחים.

אך במהלך אותם העשורים עברה ארצות-הברית גם שינוי שאינו חיובי כל-כך: אזרחיה נעשו במידה רבה "אזרחיים" פחות, מעורבותם הפוליטית פחתה במידה ניכרת וכך גם פעילותם החברתית, הם אינם ממהרים לתת אמון והם מחויבים פחות לתועלת המשותפת. עם הפצעתו של האלף החדש, האמריקאים נהפכים במהירות לאוסף רפוי של צופים מנותקים, במקום שיהיו קהילה של משתתפים מקושרים.¹

במונחים של מדעי החברה, "ההון החברתי" של האמריקאים פחת במידה ניכרת לעומת ההון שהיה ברשותם לפני שלושים שנה, לדוגמה. הון חברתי מתייחס במהותו לנורמות ולרשתות חברתיות אשר מגבירות את יכולתם של אנשים לשתף פעולה במאמץ משותף. הנורמות והרשתות החברתיות הללו משפיעות במידה ניכרת הן על האנשים שחולקים ומשתתפים בהן והן על אלה שאינם נוטלים בהן חלק. כאשר קיים שוויון בכל התחומים האחרים, הון חברתי הופך את הפרטים (ואת הקהילות) לבריאים יותר, עשירים יותר, מודעים יותר, מאושרים יותר, יצרניים יותר ובעלי יכולת טובה יותר לשלוט ולמשול בעצמם בשלווה וביעילות.

הון חברתי הוא מושג שמקורו בהקבלה לשני סוגים אחרים של הון: הסוג הראשון הוא הון פיזי, שהוא למעשה אובייקט מוחשי כלשהו, שהופך את האדם

* זהו הטקסט של "ממשלה ואופוזיציה/לאונרד שפירו", הרצאה שהתקיימה ב-LSE (בית-הספר לכלכלה של לונדון), ב-6 במאי, 1999.

** Professor of Public Policy, Kennedy School of Government, Harvard University

*** תלמידת תואר שני בחוג למדיניות ציבורית.

1. מכיוון שהמאמר נכתב במקור כהרצאה, ויתרתי על ציטוט ספרותי מקיף. אך ההרצאה נכתבה ברובה על סמך החומר שפורסם מאוחר יותר בספרי *Bowling alone: The collapse and revival of American community* (London, Simon & Schuster, 2001). שם סיפקתי סימוכין מקיפים הרבה יותר לטיעונים המוצגים בחלקם במאמר זה. אני רוצה להודות לקריסטין גוס על עזרתה המיומנת בהפיכת ההערות ששרבבתי במהלך ההרצאה לנוסח כתוב. כמו-כן אני אסיר תודה לסר ניקולס באיין ולרוולנד ג'ונס, על סבלנותם במהלך העיכוב הבלתי נמנע שנוצר בין הרצאת המקור שלי לבין הופעתו של מאמר כתוב זה, וכן על הכנסת האורחים היוצאת מגדר הרגיל שהעניקו לי במהלך ביקורי ב-LSE.

ליעיל מכפי שהיה בלי האובייקט הזה. מברגה היא הון פיזי במידה מסוימת: אם אדם חוסך כסף וקונה מברגה, הוא יכול לתקן זוגות אופניים רבים יותר במהירות רבה יותר. ההון הפיזי הזה משפר את יעילותו.

סוג ההון השני הוא הון אנושי – מונח שטבעו כלכלנים לפני כעשרים וחמש שנים. מונח זה יוצר הקבלה בין קניית מברגה לנוכחותו של תלמיד בבית-הספר. אדם יכול לחסוך כסף כדי לשלם תמורת חינוך או הכשרה, וכך יהיה יעיל מכפי שהיה בהיעדר ההון האנושי הזה. כמו־כן יש לכך גם השפעות חיצוניות: אנשים החיים בסביבתו של האדם הזה מפיקים תועלת מכך שהוא משכיל יותר ויעיל יותר. הם לומדים מהידע שלו ונהנים מפרות עבודתו. כמו הון פיזי ואנושי, גם להון החברתי עשויות להיות השפעות חיצוניות אינדיווידואליות וקולקטיביות. אדם המעורב ברשתות חברתיות, בפרט ברשתות בעלות מאפיינים מובהקים, יהיה יצרני יותר מפרט זהה לו מבחינה דמוגרפית שאינו מעורב כל־כך ברשתות. רשתות וארגונים בעלי רמה גבוהה של אמון והדדיות תורמים במיוחד לפעולה קולקטיבית יעילה. אין אלא לדמיין את הניסיון לתפקד בסביבה שיש בה רמת הדדיות נמוכה, שבה כל אדם צריך להסתכל מעבר לכתפו ולדאוג שמא אחרים יבגדו בו. כל פרט שיהיה שקוע בטרדות כאלה יהיה יעיל פחות מכפי שהיה עשוי להיות במצב שבו היה סומך על זולתו. דוגמה זו ממחישה את משמעותו של הון חברתי ואת העובדה שלרשתות חברתיות יש השלכות. רשתות נוטות לייצר נורמות של הדדיות, ונורמות אלה מאפשרות לאנשים להיות יעילים יותר.

מה קרה למלאי ההון החברתי של אמריקה – לנורמות האזרחיות שלה, לרשתות ולארגונים? על־פי מדדים רבים ושונים, אני משער שמאגר ההון הידלדל פְּשֵׁלִיש בערך מאז שנות השבעים המוקדמות. מובן שמסקנה גורפת זו מסווה שונות רבה. כמה מדדים של הון חברתי נחלשו יותר, כמה מהם נחלשו פחות, אך באופן כללי, המגמות הן מובהקות ועקביות. הבה נתבונן בסוגיית האמון, לדוגמה. מידת האמון שהאמריקאים נותנים בממשל ובפוליטיקה, במוסדות החברתיים ובעמיתיהם האזרחים, צנחה במידה ניכרת בשני הדורות האחרונים. בשנות השישים, כאשר ארגון "מחקרי הבחירות האמריקאי הלאומי" (America National Election Studies) שאל את האמריקאים אם הם סומכים על כך שהממשל פועל בצורה נכונה "רוב הזמן" או "כמעט כל הזמן", שבעה מתוך עשרה נשאלים ענו "כן". בשנת 1999 רק שניים מתוך עשרה נשאלים השיבו בחיוב. זוהי צניחה של 75%, המשקפת שלושים שנה של הישחקות האמון במוסדות הדמוקרטית. באופן דומה חל פיתוח בהערכות כלפי ביצועיהם של מוסדות דת, איגודים, עסקים, אוניברסיטות ועוד. נוסף על כך, האמריקאים אינם ממהרים לתת אמון זה בזה, אם כי מבחינה הגיונית אין הדבר דומה לנתינת אמון ברשויות ציבוריות. דבר זה מתחוויר מממצאים שונים ומגוונים. בממוצע, כשני שלישים מן האמריקאים אמרו לפני כשלושים-ארבעים שנה שהם נותנים אמון באנשים אחרים; כיום, חלק זה הוא כשליש בלבד. כמו־כן יש סיבה להאמין, אף־על־פי שהראיה לכך היא נקודתית למדי, שהאמריקאים אמינים פחות מכפי שהיו בעבר, כלומר, ייתכן שהירידה במדד האמון היא תגובה הגיונית למדי לירידה הממשית באמינות.

"משחקים כדורת לבד"

אינדיקטורים אחרים להיחלשות הלכידות וההתחברות מפתיעים באותה מידה וצריכים

לעורר דאגה עמוקה בקרב אזרחים אמריקאים. לפני חמש שנים, במאמר קצר שנקרא "משחקים כדורת לבד" (Bowling Alone)², דיווחתי על מגמות דומות, כגון המגמה שהאמריקאים נוטים פחות ופחות להצביע בבחירות. לעומת שיעור ההצבעה לפני עשרים וחמש או שלושים שנה, שיעור ההצבעה נשחק בכ-25%, ועובדה זו נכונה בכל הרמות – ברמה הלאומית, המדינתית והמקומית. המאמר השתמש בדימויים כגון "כדורת" ו"מקהלות" כדי להראות שהשתתפות פוליטית היא חלק ממעורבות חברתית כללית יותר. יש להקפיד בהבחנה בין מגמה חברתית רחבת היקף לבין מגמה פוליטית גרידא. ואכן, ירידה בשיעור ההצבעה היא אחד מני אינדיקטורים רבים לחוסר מעורבות חברתית ואזרחית.

המאמר "משחקים כדורת לבד" דיווח, לדוגמה, על ירידה ניכרת בתברות ב"אגודות מורים-הורים" (PTA) מקומיות, התפתחות מנבאת רעות במיוחד לנוכח העובדה שהשתתפות באגודות האלה היא אחת הצורות השכיחות ביותר לקיומה של מעורבות אזרחית באמריקה. מספר ההורים האמריקאים המשתייכים לאגודות מורים-הורים ירד בכמחצית מאז שנות החמישים. ראוי להדגיש שזו אינה ירידה ב-50% ממספר האזרחים הכולל, אלא ירידה של 50% בקרב חלק האוכלוסייה הרלוונטי להשתתפות מעין זו. ברור מאליו שבמהלך תקופת ה"בייבי-בום" היו הורים רבים יותר, ולכן מובן שהיו חברים רבים יותר באגודות מורים-הורים. לפיכך, יש להתאים סטטיסטית את המספרים לירידה שחלה במספר הילדים בגיל בית-הספר מאז התקופה ההיא, כדי לקבל את האינדיקטור המעניין, שהוא נטיית ההורים להשתתף באגודות מורים-הורים. במילים אחרות, נטיית ההשתתפות של ההורים כיום היא כמחצית מנטיית ההשתתפות שהייתה להם בשנות השישים.

כל זה נכון גם לגבי מה שאנו מכנים "מועדוני חיות" (Animal Clubs), כלומר, סוגים שונים של ארגוני אחווה. רוב מועדוני הגברים בארצות-הברית נקראים על-שם חיות: "האריות", "הצבאים", "הדישונים", "הנשרים" ועוד. "משחקים כדורת לבד" הראה כיצד בכל המועדונים הללו הייתה ירידה במספר החברים מאז אמצע שנות השישים או אמצע שנות השבעים. גם כאן, ירידה זו משקפת ירידה בנטייתם של כל האוכלוסייה להשתתף בארגונים מסוג זה. כך גם בארגוני נשים ובקבוצות ששמו של המאמר נשאב מהן, במועדוני הכדורת.

משחק הכדורת הוא בעל חשיבות רבה בארצות-הברית. הספורט מורכב מזריקת כדור על מסלול חלק, שבסופו עומדים חיילי משחק שיש להפילם. השחקן שמצליח להפיל את מספר החיילים הרב ביותר הוא המנצח. אפשר לשחק במשחק הזה לבד, כפי שרבים עושים, או כחלק מצוות. כדורת הוא משחק אהוד מאוד. זהו הספורט ההשתתפותי האהוד ביותר באמריקה. זהו גם אחד מענפי הספורט השוויוניים ביותר בארצות-הברית, משום שאין מתאם מיוחד בין השתתפות במשחק לבין מעמד חברתי. זהו ספורט של מעמד הפועלים ושל מעמד הביניים. זהו ספורט מגוון הרבה יותר מענפי ספורט אחרים גם מבחינת המגדר של העוסקים בו, מיצבם המשפחתי והישיגיהם הלימודיים. מכיוון שהכדורת מושכת אנשים מסוגים שונים ומשני המינים, היא ברומטר חברתי מעניין.

אופן המשחק מאפשר הזדמנויות משמעותיות ליצירת אינטראקציות פנים אל פנים. בדרך כלל מתמודדות בו שתי קבוצות בעלות חמישה שחקנים, אך בכל רגע נתון ישנם רק

2. Putnam, Robert D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, January, pp. 65-78.

שני אנשים על המסלול, אשר מגלגלים את הכדור או מתכוננים לעשות זאת. כך נותרים שמונה אנשים פנויים, שאינם עושים דבר, אלא יושבים על ספסל שצורתו קשת וממתינים לתורם. ברוב המקרים הם מפטטים על המשחק מליל אמש ומתעדכנים ברכילות. אך לעתים קרובות ובאופן בלתי נמנע הם דנים גם בחוק מקומי זה או אחר, בשאלה אם האשפה נאספת כראוי, או בתפקודם של בתי-הספר המקומיים. לפיכך, ברובד העמוק יותר, שמונת האנשים הללו, היושבים בצד, יוצרים דיון אזרחי, אפילו אם אין זה נראה כך באותו הרגע. הם מנהלים שיחה עם אנשים אחרים, שהם מתראים אתם בקביעות בהקשר של הבנה הדדית. הם יודעים שגיו מגוים תמיד בדברים, ולכן הם יודעים איך לפרש את עמדתו בנוגע לדברים מסוימים; הם יודעים שברברה מתמצאת תמיד בעניינים הנוערים, ולכן הם מקדישים תשומת לב להשקפותיה בנושאים אלה.

ספורט הכדורת ממשיך לצבור פופולריות באמריקה. שיעור האנשים המשחקים עלה בכ-10% בעשור האחרון. אך מספר שחקני הכדורת בליגות ובכדורת הקבוצתית ירד בכ-40%. זוהי עובדה משמעותית בתעשיית הכדורת, מפני שמתברר שאנשים המשחקים בצוותים שותים בירה בכמות גדולה פי ארבעה ואוכלים בייגלס בכמות גדולה פי ארבעה. הכסף בתעשייה הזאת מצוי במכירת הבירה והבייגלס ולא בהשכרת הכדורים והנעליים. לכן, תעשיית הכדורת מודאגת מאוד מהירידה במשחק הקבוצתי. גם אזרחים רגילים (שאינם מאנשי התעשייה) צריכים להיות מודאגים, אך מסיבה אחרת: כדורת קבוצתית מצומצמת יותר משמעותה פחות דיון אזרחי.

המאמר הקצר הזה עורר ויכוח ציבורי באמריקה בסוגיה המכונה "משחקים כדורת לבד", משום שטענות המבוססות על דוגמות ספורות אינן יכולות להוות בסיס להכללה נרחבת. עמיתים מלומדים אחרים וכן אנשים מן השורה הגיבו בשאלות מעוררות מחשבה, בהארות ובביקורות, אשר סייעו לחדד את ההבנה באשר להיקפו וטבעו המשתנה של ההון החברתי באמריקה.

כאן אני מעדכן את "משחקים כדורת לבד" באמצעות הצגת ראיות חדשות לגבי מגמות בחיים האזרחיים באמריקה. במאמר מוסגר, יהיה זה מרתק לקבוע אם מגמות בנות-השוואה קיימות גם במדינות אחרות. אך בינתיים אני מעלה ארבע שאלות:

- מה קרה לחיים האזרחיים באמריקה?
- מדוע?
- מדוע זה צריך להטריד אותנו?
- ומה עלינו לעשות בנידון?

מה קרה לחיים האזרחיים באמריקה?

מסתבר שהתשובה לשאלה זו היא מורכבת מתודולוגית הרבה יותר מכפי שהיא נראית. ישנן גישות רבות, אך ישנה הסתייגות לגבי כל אחת מהן. לדוגמה, בחינה של חברות במועדונים ותיקים ובעלי מוניטין, כמו מועדוני "האריות" ו"האילים", מספקת תחושה כלשהי לגבי חיוניותם של ארגונים מסוימים אלה ומאפשרת להשוות באופן כללי מדדים של פעילות ארגונית במשך תקופות ארוכות. אך גישה זו אינה מצביעה על המעבר האפשרי של חברים מארגונים ותיקים לארגונים חדשים יותר. לפיכך, בדיקה של חברות בארגונים

ותיקים לא תספק בהכרח תמונה תקפה של מגמות חברתיות כלליות של התחברות והתקשרות. לכן יש להשתמש בגישות רבות כדי לענות על השאלה שנשאלה על בסיס התפיסה שטוענת כי כל גישה תפצה על חסרונותיה של גישה אחרת.

ראשית, אספתי נתונים של חברות באגודות התנדבותיות רבות במהלך המאה העשרים. כל הארגונים שנבדקו היו בעלי סניפים מקומיים, שבהם נפגשו אנשים פנים-אל-פנים, ואין מדובר בארגוני תמיכה למיניהם, שהחברים בהם אינם עושים דבר מלבד שליחת המחאה למטה הלאומי הראשי. לדוגמה, אספתי נתונים במשך זמן רב לגבי שיעור הגברים הקתולים המשתייכים לארגון "אבירי קולומבוס"; לגבי שיעור הנשים היהודיות המשתייכות ל"הדסה"; לגבי שיעור הילדים הכפריים המשתייכים ל-H-4; לגבי שיעור הגברים בגיל העמידה המשתייכים לאחד מ"ארגוני החיות", וכיוצא באלה. האחוזים הללו משקפים את נתח השוק (market share), כפי שמכנים זאת בעולם הניהול.

למרבה הפלא, נתחי השוק של כל אחד מהארגונים שנמנו התקדמו למעשה בנתיב זהה לגמרי במשך הזמן. הארגונים הללו הראו עלייה בנתח השוק שכבשו, שנה אחר שנה, במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים. רופאים רבים יותר השתייכו ל"איגוד הרפואי האמריקאי" (American Medical Association), נשים רבות יותר השתייכו למועדוני נשים, גברים קתולים רבים יותר השתייכו ל"אבירי קולומבוס" ועוד. תרשים יראה עלייה ארוכה משנת 1900 עד 1960. יש רק פגימה אחת במגמת התרשים, שמתבטאת בירידה דרמטית וקיצונית בחברות בארגונים במהלך שנות השפל (הכלכלי), כפי שהיה אפשר לצפות. רבים מהארגונים איבדו חצי מחבריהם בתוך ארבע-חמש שנים. אבל אז, למרבה התדהמה, משנת 1945 ואילך, חוותה ארצות-הברית את הגידול הארגוני האדיר ביותר בהיסטוריה שלה. שיעור החברות ברוב הקבוצות (כחלק מתוך קבוצת האוכלוסייה הרלוונטית) הכפיל את עצמו בין 1945 ל-1960. וכך היה בכל הארגונים שנמנו לאחר מלחמת העולם השנייה. ייתכן שאין זה מפתיע שלאחר מלחמת העולם השנייה היו חברים רבים יותר ב"לגיון האמריקאי" - מועדון של חיילים משוחררים, אך נתון מפתיע למדי הוא שגם ארגון מסוג "החוה" (The Grange), ארגון איכרים מהמאה התשע-עשרה, הראה זינוק דומה במגמת העלייה בחברות. ארגון צופי הבנות, צופי הבנים ו-H-4, שהם כולם ארגוני ילדים, הראו גם הם גידול דומה לזה של "ליגת הנשים הבוחרות" (The League of Women Voters) וכן הלאה.

ואז, בשנות השישים, בפתאומיות מפתיעה ומסתורית, נוצר קיפאון במגמת נתח השוק של כל הקבוצות הללו, ומעט אחר-כך החלו נתחי השוק שלהן להתכווץ. רוב הקבוצות הללו לא הבחינו בכך, משום שמספר האנשים במאגר החברים הפוטנציאליים שלהם הלך וגדל, והדבר קיזז במידה מסוימת את מגמת הירידה במספר החברים הפוטנציאליים שאכן מצטרפים בסופו של דבר. במילים אחרות, מזכירי המועדונים המשיכו לבצע מעקב אחר חברים פוטנציאליים ולא אחר שיעור החברים הפוטנציאליים שנרשמו בפועל. לכן עבר זמן-מה עד שמנהיגי האגודות ההתנדבותיות הבינו שמשוהו קורה לשיעור ההצטרפות לארגונים שבהנהגתם. מובן שסברתם המיידית הייתה ששגו בדבר-מה - שתוכנית הפעילות גרועה, שמסי החבר גבוהים מדי, או כל דבר אחר. במשך זמן ניכר עסקו ארגונים רבים בניחות עצמי מחמיר. ישנם רישומים של דוחות יועצים שמונו בארגונים הללו כדי לענות על השאלה, "מדוע נקלענו לצרה?"

מובן שההידרדרות הזאת קרתה בכל הארגונים, אם כי לא בדיוק באותו הזמן. הארגון

הראשון שהצליח להגדיל את נתח השוק שלו באופן מרבי היה הפדרציה הלאומית של מועדוני הנשים (National Federation of Women's Club), שהגיע לשיא בשנת 1957. אחרון הארגונים היה ארגון אזרחי במרכז אמריקה, שנקרא "האופטימיסטים", ואשר שנת השיא שלו הייתה 1980, אך כעת הוא צלל לעומק כה רב, שהגיע לרמתם של ארגונים אחרים שהחלו להתרסק לפני כן.

מעניין לראות שהמגמות הללו קיימות גם בארגונים מקצועיים, אף-על-פי שעל פני השטח נדמה שארגונים אלה עשויים להיבדל ממגמת הירידה הכללית. עם העלייה בשיעור ההשכלה המקצועית באמריקה, החברות בארגונים הללו הרקיעה שחקים מאמצע המאה העשרים. מספר החברים ב"איגוד הפרקליטים האמריקאי" (The American Bar Association) בשנת 1991 היה גדול פי עשרה ממספר החברים בשנת 1945; מספר הרופאים החברים ב"איגוד הרפואי האמריקאי" (The American Medical Association) הוכפל באותה תקופה. גם איגודים מקצועיים של מהנדסים, רופאי שיניים ואדריכלים הציגו מגמת עלייה עצומה בחברות. אך במונחי נתח שוק, חלקם של בעלי המקצועות השייכים באמת לארגון המקצועי המתאים להם הראה מגמה דומה לזו של ארגונים התנדבותיים אחרים. כלומר, איגודים מקצועיים הציגו שיעורי עלייה של החברות בהם עד 1960 או 1965 בערך, ואז החלה ירידה מתמדת. לדוגמה, "האיגוד הרפואי האמריקאי" (The American Medical Association) הגיע לשיא בשנת 1961. גם במקרה זה ראשי האיגוד לא שמו לב לכך מיד, משום שמספר הרופאים גדל במהירות רבה, עד כדי כך שהמאגר המתרחב של הרופאים פיצה על העובדה שהאיגוד תפס חלק קטן יותר ויותר מאותו מאגר. אך עובדה זו אינה מוכיחה דבר בפני עצמה. אומנם היא מרמזת על דבר-מה, אך אין בה כדי להכריע; באותה מידה, נתונים על חברות בארגונים מסוימים אינם משקפים בהכרח את הנטייה הבסיסית להצטרף לקבוצות באופן כללי. אדם ביקורתי עשוי לתהות (ורבים אכן תהו) שמא ניתוח זה מוגבל לארגונים מיושנים, ההולכים ונעלמים. אכן, ישנה בעיה מובנית בסוג כזה של ניתוח, שכן ארגונים המספקים נתונים על חברות לאורך זמן רב הם מעצם ההגדרה ארגונים הקיימים זמן רב. אם כך, שאלו הספקנים, אולי יש מערך חדש לגמרי של ארגונים שאנשים מצטרפים אליהם במקום להצטרף לארגונים המיושנים: קבוצות מפגש של "העידן החדש", אלכוהוליסטים אנונימיים ונרקומנים אנונימיים, מועדוני ספרות ועוד. אולי האנשים נושרים מארגונים ותיקים ומוכרים היטב, אך אינם נושרים מחברות בארגונים באופן מוחלט. זוהי הביקורת הראשונה. הביקורת השנייה היא זו: אולי האמריקאים שוב אינם מצטרפים רשמית לקבוצות ואינם באים למפגשים של הארגונים (שכן פעולה זו נתפסת כ"מרובעת" וכמיושנת יותר, בסגנון שנות החמישים), אך הם בכל זאת מבלים יחד, אולי אפילו יותר מכפי שנהגו קודם. אולי הם יושבים בברים, כמו בסדרה הפופולרית Cheers ("חופשי על הבר"), שבהם (כפי שנאמר בסיסמת התוכנית) "כולם יודעים איך קוראים לך". בילוי עם חברים בבר מטפח הון חברתי בדיוק כפי שעושה זאת הבילוי על מסלולי הכדורת.

הייתי מודע לבעיות הללו, אך לא היה ברור לי כיצד עלי לטפל בהן. לדוגמה, הייתי שמח לדעת כמה פיקניקים ערכו אנשים מדי שנה מאז 1975, אך כידוע אין שום "רישום פיקניקים לאומי". באותה מידה לא היה ברור איך אפשר לחפש נתונים שיראו בצורה ברורה בכמה מפגשי מועדון השתתפו אנשים, לא רק במועדונים ותיקים ומוכרים (שיש בהם מעקב אחר פעילות החברים), אלא גם במועדונים חדשים שאין בהם כל רשומות לגבי

הארגון. למרבה הפלא, בדיוק כאשר הנסיבות המחקריות נראו מאכזבות, צצו שני מקורות מידע עשירים שנעשו נגישים, והחיבור ביניהם לא זו בלבד שאישר את הסיפור של "משחקים כדורת לבד", אלא הפך אותו למחייב הרבה יותר. מבקרי טענו שאילו היינו משקיפים מנקודת מבט רחבה יותר על ההון החברתי באמריקה, ולא רק באמצעות חברות בארגונים ותיקים, המצב היה עשוי להיראות עגום פחות. באמצעות המידע החדש יכולנו לגבש נקודת מבט רחבה הרבה יותר לגבי סוגי מגמות של התקשרויות חברתיות, ולנוכח הראיות החדשות המצב אכן נראה עגום הרבה יותר מכפי שטענתי בתחילה.

מערך הנתונים הראשון מבין אלה היה מוכר גם קודם, אך הנתונים לא היו זמינים לניתוח לפני כן. מערך הנתונים הזה כולל שאלונים שנערכו על-ידי חברה בעלת מוניטין בתחום הסקרים, הנקראת "ארגון רופר" (The Roper Organization). מדי חודש, במשך כ-25 שנה, הציגו אנשי רופר לאלף אמריקאים (מדגם המייצג היטב את ארצות-הברית כאשר הוא נעשה מדי חודש בחודשו) סדרת שאלות כדלהלן:

"לפניך רשימת פעולות שאנשים מבצעים ביחס לממשל ופוליטיקה. האם הודמן לך לבצע פעולה מן הפעולות הללו במהלך השנה האחרונה?

- נוכחות במפגש ציבורי העוסק בסוגיות העיר או בית-הספר (יש לשים לב שהשאלה מתייחסת לכל מפגש ציבורי ולכל פגישה העוסקת בנושאים ציבוריים מובהקים).
- פעילות בוועד של ארגון מקומי (גם כאן השאלה מתייחסת לארגון כלשהו, ולא רק לארגון ותיק ומבוסס).
- מילוי משרה במועדון או בארגון כלשהו.
- הפניית מכתב לחבר הקונגרס או הסנטור הנבחר.
- מילוי תפקיד פוליטי או התמודדות על תפקיד כזה.

מובן שאנשים מעטים בלבד מילאו תפקידים פוליטיים, אך כאשר נסקרים אלף איש מדי חודש במשך 25 שנה, כמות המשיבים גדלה במהירות (במערך הנתונים של רופר רשומים 415,000 בעלי תפקידים כאלה). בסקר כה רחב, שהדיגמה בו גדולה כל-כך, אפשר לקבל הערכות סטטיסטיות אמינות של מספר האנשים המתמודדים על תפקיד כלשהו, או של אנשים שכתבו מכתבים לעורך עיתון, השתייכו לארגונים ממשלתיים מקומיים או חתמו על עצומות. בסך הכול, הסקרים אספו נתונים לגבי תריסר דרכים שונות שבהן אדם יכול להיות מעורב פוליטית ואזרחית.

קשה להאמין, אך על-פי הסקרים הללו, ההשתתפות בכל אחת מהפעילויות הללו ירדה משמעותית במשך התקופה. לדוגמה: בין ראשית שנות השבעים לראשית שנות התשעים הייתה ירידה של כ-40% במספר האמריקאים שפעלו כבעלי משרה במועדון כלשהו, וירידה של כ-35% במספר האנשים שהשתתפו במפגשים ציבוריים. בסך הכול חלה ירידה של כ-25% במספר האמריקאים שהשתתפו באחת מאותן תריסר הפעילויות בשנה הקודמת.

הירידות לא היו אחידות בגודלן בכל סוגי הפעילויות. דבר זה מסקרן בפני עצמו ומסייע להבהיר כיצד משתנה אופייה של החברה האזרחית האמריקאית. ההשתתפות בסוגי הפעילויות שהאזרח יכול להשתתף בהן לבדו, בלי שיתוף פעולה מצדם של אחרים (כגון חתימה על עצומה או כתיבת מכתב לנושא תפקיד נבחר) ירדה רק ב-10%-15% במהלך התקופה. לעומת זאת, ההשתתפות בפעילויות שכרוכות בשיתוף פעולה עם מישהו אחר (כגון מפגש ציבורי) התמעטה בצורה חדה הרבה יותר - ב-40%-50%. ברור מאליו שכאשר

אדם הולך למפגש ואין שם איש מלבדו, זה אינו מפגש; כמו-כן, קשה להיות מזכיר ארגון אם אין בארגון חברים נוספים שיבחרו בכ לתפקיד זה. נתונים אלה עולים בקנה אחד עם ההסבר הבא: כל אחד קיצץ מעט בפעילויות הדורשות שיתוף פעולה. כל החלטה של פרט כלשהו יוצרת גלים קטנים, והגלים הקטנים האלה יוצרים יחדיו פעולת הכפלה, יותר מאשר פעולת הוספה, פעולה אשר הופכת את שיתוף הפעולה הקבוצתי למאתגר במיוחד. מכיוון שמאגר הנתונים של רופר גדול כל-כך, אפשר לבסס עליו ניתוחים מעניינים רבים. אך המסקנה העיקרית העולה מהם היא שכל סוגי הארגונים (ולא רק ארגונים מסורתיים) חוו ירידה דומה מבחינת החברות בהם. דבר זה מרמז לכך שלמרות קיומן הברור של כמה קבוצות חדשות, הן אינן מפצות על הירידות החדות בחברות בארגונים מסורתיים עיקריים. מערך הנתונים השני שנעשה זמין זה מכבר הוא שימושי יותר מבחינות רבות: ³ מדי שנה, מאז 1975, ערכה חברת מחקרי השווקים די.די.בי (DDB) סקר שהציג ל-3000-4000 אמריקאים סדרת שאלות לגבי "סגנון חיים". רוב השאלות הללו התרכזו בסוג הרכב, סוג אבקת הכביסה או מוצר אחר המועדף עליהם. אך לפני 25 שנה נוכח אחד המשווקים שחברות יכולות למכור מוצרים ביתר קלות כאשר הן מכירות את הרקע ואת הטעמים של לקוחותיהן הפוטנציאליים. לכן הסקרים כוללים שאלות רבות לגבי גישותיהם של אנשים בנושאים הקשורים למשפחה, הבדלי גזע, מדיניות כלכלית בתחומים שונים, פוליטיקה וכו'. אך הסקרים שואלים גם כמה שאלות מעניינות עוד יותר: כמה פעמים בשנה האחרונה נטלת חלק בפעילויות חברתיות מסוימות. לדוגמה, הסקר שואל, "כמה פעמים בשנה האחרונה ביקרת בכנסייה?" (זהו מידע חיוני למשווקים, כי אנשים הנוהגים לבקר בכנסייה מרבים יותר לקנות ולשלוח כרטיסי ברכה לחג המולד). כך, מבלי משים, יצרו מעצבי הסקר את מערך הנתונים הטוב ביותר באמריקה לגבי תדירות הביקור בכנסייה. בין השאר, אפשר לבדוק את נתוני די.די.בי לעומת סקרים אחרים שבדקו את תכיפות הביקורים בכנסייה, כדי לראות אם כל מקורות המידע מציינים תמונה כללית זהה.

מלבד השאלות לגבי הביקור בכנסייה, שאל סקר הדי.די.בי:

- כמה פעמים בשנה האחרונה השתתפת בפגישת מועדון?
- כמה פעמים בשנה האחרונה אירחת חברים בביתך?
- כמה פעמים בשנה האחרונה התנדבת?
- כמה פעמים בשנה האחרונה שיחת קלפים?
- כמה פעמים בשנה האחרונה יצאת לפיקניק?

אם כן, מסתבר שבכל זאת ישנם נתונים לגבי עריכת פיקניקים בארצות-הברית. כמו בשאר המגמות שהוזכרו, התדירות שבה אמריקאים יצאו לפיקניק קטנה בחצי במהלך עשרים וחמש השנים האחרונות. בשנת 1975 יצאו האמריקאים לפיקניק ארבע פעמים בשנה בממוצע, אך בשנת 1999 הם יצאו רק פעמיים בשנה בממוצע.

3. זהו מאגר נתונים שמדעני החברה לא היו מודעים לו קודם לכן. נודע לי על קיומו במקרה, כאשר סטודנט בוגר אוניברסיטת מינסוטה כתב חיבור ביקורתי על "משחקים כדורת לבד", והזכיר בהערת שוליים מערך נתונים ששמע עליו מהמרצה שלו לשיווק, מערך נתונים שעשוי להיות רלוונטי לנושא. עקבתי אחר רמז זה, וחברת די.די.בי (DDB), שהיא בעלת מערך הנתונים הזה, הסכימה שנשתמש בו בפרויקט הזה.

פעילות חברתית אהודה נוספת היא משחק הקלפים. עד עצם היום הזה, משחק הקלפים נפוץ בארצות-הברית הרבה יותר מהליכה לסרט. מספר הפעמים שהאמריקאי הממוצע משחק קלפים הוא כפול ממספר הפעמים שהוא מבקר בקולנוע. מכל מקום, המידע החדש מבהיר באיזו מהירות נעלמת צורה זו של בילוי חברתי.

בשלהי שנות החמישים, 40% מהאמריקאים הבוגרים שיחקו ברידג' בקביעות. מספר זה נע כעת בסביבות 8%-9%, ומשחק הבריידג' נפוץ בעיקר בקהילות של גמלאים. הבריידג' גוסס למעשה. כאשר אומרים בריידג' לקהל של אנשים צעירים, זה נשמע להם כפי שמשחק ה"וויסט" (Whist) נשמע לאמריקאים בני דורו. כלומר, זהו משחק ששמו נשמע מוכר, אך קשה להיזכר במישהו מסוים שמשחק בו. אכן, מספר שחקני הקלפים צונח במהירות כזאת, שגרף שצורתו קו ישר מתאר את היעלמותו של משחק הקלפים באמריקה בתוך כעשר שנים. אם משחק הקלפים ימשיך להידרדר כפי שהידרדר בעשרים השנים האחרונות, יש לשער שפעילות זו תיעלם לגמרי.

אפשר לומר שאין זה נורא כל-כך (אם אינך יצרן קלפים), אך למעשה, משחק הקלפים הוא חשוב, משום שמשחקי קלפים הם חברתיים במהותם. בבריידג', לדוגמה, אסור לשחקנים לדבר על המשחק, אך הם חייבים לדבר על משהו. לכן הבריידג', בתקופת השיא שלו, היה כנראה המקום החשוב ביותר לדיונים חוץ-משפחתיים חוצי-מגדר באמריקה. באותה תקופה, פעילויות הפנאי היו מחולקות מאוד מבחינה מגדרית, אך בריידג' מעורב היה נפוץ מאוד. כעת הוא כמעט נעלם.

האמריקאים עושים דברים אחרים במקומו. לדוגמה, הם מרבים יותר ללכת לקינו. אבל הימור בקינו אינו פעילות חברתית כלל וכלל. בתי קינו הם אולמות ענקיים, שמאות אנשים יושבים בהם ומושכים בידיות לבדם. ישנם אנשים שבוחרים לשחק בריידג' באינטרנט. אלה הם משחקים בין אנשים אמיתיים, אך הם אינם מלווים בדרך כלל בשיחות. לא תיתכן שיחה העוסקת בדעתם של השחקנים על בתי-הספר המקומיים, לדוגמה, שכן בתי-הספר שכל אחד מהשחקנים בא אתם במגע נמצאים בדרך כלל בסביבות שונות ואף במדינות שונות.

בקיצור, הירידה בכמות משחקי הקלפים הממשיים גדולה הרבה יותר מהעלייה במשחקי קלפים ברשת; אך אפילו אם גרסת הרשת הייתה מחליפה לחלוטין את גרסת הפנים-אל-פנים, גרסת הרשת לא הייתה מייצרת הון חברתי בעל משמעות. משחק הקלפים המסורתי יתחיל להיכחד ברגע שבו מספר המשחקים ירד מתחת לסף מסוים. ברגע שהגבול הזה ייחצה, לא תהיה לפרט כל סיבה ללמוד את חוקי המשחק. "תאוריית המשחקים" מגדירה זאת כבעיית תיאום. ממש כפי שאוכלוסיות ציפורים קורסות בסופו של דבר בשל חוסר בשותפים מתאימים, כך משחקי קלפים נמצאים בסכנת קריסה מאותה הסיבה.

גם הפעילות במועדונים נמצאת בירידה חדה. ב-1975 השתתף האמריקאי הממוצע בתריסר מפגשי מועדון בשנה. המספר הזה עומד כעת על חמישה מפגשים בשנה, והוא ממשיך לרדת בשיעור כזה שמועדונים כגון מועדוני קלפים ייעלמו עד שנת 2010, אלא אם יחול שינוי כלשהו.

הסקר של די.די.בי שאל גם "כמה פעמים בשנה האחרונה ישבת בבר?" מסתבר שפעילות זו הצטמצמה גם היא במידה ניכרת. כמה מאגרי סקרים עצמאיים מאשרים ששיעור היציאה לבילויים ליליים (לבר, למועדון לילה, לדיסקוטק וכו') ירד בכ-30%. הממצא הזה מפתיע במיוחד, משום שיציאה לבילוי לילי היא פעילות של "פנויים" (singles) בדרך כלל,

ודווקא עכשיו מספר הפנויים בארצות-הברית גדול מכפי שהיה לפני דור. איני יודע היכן הפנויים הללו מבלים, אך הם אינם מבלים באחת מן הסביבות החברתיות שנבדקו בסקרים הללו.

למעשה, כל הפעילויות הלא-פורמליות (הליכה למפגשי מועדונים, ביקור בכנסייה, יציאה לארוחות ערב, הזמנת חברים הביתה, ישיבה בברים, יציאה לפיקניקים וכולי) נמצאות במגמת ירידה מהותית. כמו כן, ירידה זו היא קבועה, כלומר, שכיחותן של הפעילויות הללו אינה מתנדנדת משנה לשנה, אלא ממשיכה לרדת, כפי שעולה שוב ושוב מן הסקרים. סקרי די.די.בי אינם מודדים רק את נסיגתם של האמריקאים מהחברה האזרחית; הם מכניסים לרשומות גם את המעבר הבולט מאוד של האומה להתנהגות לא-חברתית. הסקר שאל: "כמה פעמים במהלך השנה האחרונה החווית תנועה גסה לעבר נהג אחר?" התשובה האחרונה שהתקבלה היא 2.2 פעמים בממוצע כלל ארצי, והממוצע בקרב אמריקאים מתחת לגיל 30 עלה אף ל-4.8 פעמים. מעניין עוד יותר לראות שמערך הנתונים כלל תשובות שבהן סיפרו נשאלים כי הם מרמים בתשלום מס הכנסה. מתברר שקיים קשר הדוק בין רמאות במס הכנסה לבין מספר הפעמים שאדם מחווה תנועה גסה כלפי נהג אחר. ממצא זה יכול להוות, כמובן, רמז טוב לרשויות המס בשאלה מי ממגישי הדוחות מצריך בדיקה מעמיקה יותר...

אך הממצא המדהים ביותר בכל מערך הנתונים הזה עוסק בשכיחות שבה אנשים מתכנסים לארוחת ערב עם בני משפחתם. מתברר כי התדירות שבה אנשים אוכלים ארוחת ערב עם בני משפחתם ירדה כמעט בשליש מאז אמצע שנות השבעים. אין זה קורה סתם מפני שישנם פחות אנשים נשואים. נתון זה מתייחס רק לאנשים נשואים שמרבים יותר ויותר לאכול לבדם.

משום מה, "אוכלים לבד" אינו נשמע מרשים כמו "משחקים כדורת לבד", אך העובדה שהאמריקאים מתנתקים ממשפחותיהם עשויה להיות אחת העובדות המטרידות ביותר. אנו מבלים במועדונים זה חמש מאות או שש מאות שנה, אך אנשים אוכלים עם שותפיהם לחיים במשך זמן ארוך הרבה יותר. קשה להעלות על הדעת חברה שבה משפחות לא יסעדו יחד. כך שהמחשבה שפעילות זו עתידה להיעלם בתוך דור או שניים היא מבהילה ביותר, כמעט כמו לחזות בהכחדתם של זנים גדולים.

מדוע ההון החברתי נשחק?

מיפוי השינויים בחברה האזרחית האמריקאית הוא קל יותר ממצאת הסיבות לשינויים הללו. כדי לתהות על מקורן של מגמות חברתיות, המדענים החברתיים נאלצים לא פעם לפעול כאפידמיולוגים, התרים אחר מקורה של מחלה מסוימת: הם מגששים סביב "נקודות חמות" או "כיסים" באוכלוסייה, שהמגמה עשויה להתרכז בהם. בהקשר הנוכחי אפשר לשאול, "מי נהג לערוך פיקניקים רבים והפסיק לעשות זאת?"

אך קשה לאתר מוקדים מרכזיים של מגמות חברתיות, מכיוון שהירידות בפעילות האזרחית והחברתית אחידות להדהים בכל חלקי החברה האמריקאית: המגמות נמצאות בירידה בקרב גברים ונשים כאחד; הן נמצאות בירידה בקרב עשירים, עניים ואנשי המעמד הבינוני; הן נמצאות בירידה בקרב אנשים בעלי השכלה אקדמית, בקרב חסרי השכלה

תיכונת ובקרב כל הרמות ביניהם; המגמות יורדות בערים המרכזיות, בפרברים ובערים הקטנות. אומנם מפגשי מועדונים וצורות אחרות של הון חברתי שכיחים בערים קטנות יותר מאשר בערים מרכזיות, אך הנטיות הן דומות בשני המקומות. הירידה בהון החברתי הייתה גם בכל אזורי המדינה: בחוף המזרחי, בחוף המערבי, בדרום ואפילו בהון החברתי העשיר יחסית בצפון המערב התיכון.

ובכל זאת יש נקודת אור בהירה אחת בתמונה הזאת, העגומה מכל הבחינות האחרות. מסתבר שהדור המבוגר של ימינו מחוסן במידת-מה נגד הווירוס המדכא השתתפות חברתית ואזרחית. אנשים הנמצאים בשנות השישים והשבעים לחייהם מעורבים חברתית כמעט כפי שבני שישים ושבעים לפני כמה עשורים היו מעורבים בחברה, ובכל הנוגע להתנדבות בקהילה המבוגרים בני ימינו משתתפים בפעילות זו הרבה יותר מן המבוגרים בדורות הקודמים.

באופן כללי, השתתפות יורדת בדרך כלל עם הגיל, אך אם נבחן את העדויות הכלולות בארכיונים של סקרי האורך, שנעשו זמינים באחרונה, אנו יכולים לקבל את הגיל כקבוע פחות או יותר ולבחון הבדלים דוריים.

נניח שהיינו מסדרים את כל האמריקאים בשורה אחת, משמאל לימין, החל באלה שנולדו ב-1900 וכלה בילידי שנות השבעים. נניח שהיינו מציגים לאנשים הללו סדרת שאלות: באיזו תדירות אתה קורא עיתון? בכמה פיקניקים השתתפת בשנה האחרונה? באיזו תדירות אתה מבקר במועדונים? באיזו תדירות אתה מבקר בכנסיה? באיזו תדירות השתתפת במפגשים ציבוריים בשנה החולפת?

בקרב הממוקמים בצדו השמאלי של הקו, כלומר, ילידי 1910-1930, שיעור האנשים שמבצעים את כל הפעילויות הללו יהיה גבוה מאוד, כפי שהיה תמיד. האנשים הללו הם "הדור האזרחי המתמשך" (long civic generation), כפי שאני קורא לו. הדור הזה נולד עד אמצע שנות השלושים. אנשים שנולדו בשנות השלושים המאוחרות ובתחילת שנות הארבעים הם עדיין פעילים למדי מבחינה חברתית, אך הם קצת פחות פעילים מאלה שנולדו בשנות העשרים ובשנות השלושים המוקדמות. השקיעה הדורית הזו תימשך בארבעת העשורים הבאים. הבה נשווה בין האנשים שנולדו בשנות העשרים לבין נכדיהם שנולדו בשנות השבעים. רוב הסבים יקראו פי שלושה עיתונים מנכדיהם, יצביעו בבחירות פי שניים מהם ויתנו אמון באחרים במידה כפולה מהם. הם גם יבקרו במועדונים לעתים תכופות פי שלושה.

הביקורת הברורה מאליה היא השאלה, "אז מה?". אולי, כשהנכדים יגיעו לגילם של הסבים, תצטרף החבורה הצעירה למועדונים ותעסוק בפעילויות הללו בדיוק כמו דור הסבים. למרבה הצער, אין שום עדות שתמוך בהנחה אופטימית זו. במונחים טכניים, ישנה עדות מזערית בלבד לכך ששיעורי ההשתתפות השונים על פני קבוצות הגיל מייצגים תופעה של מחזור חיים. למעשה, כל העדויות רומזות לכך שמדובר בתופעה קבוצתית או דורית. הממצא הדורי הוא הרמוז המשמעותי היחיד באשר לשאלה מה גרם לירידה בהשתתפות האזרחית ובהון החברתי במהלך עשרים וחמש או שלושים השנים האחרונות. אך זהו רמז מרשים. יש לו השלכות רציניות גם על העתיד, משום ש"הדור האזרחי המתמשך", אותם האנשים שהגיעו לבגרות במהלך השפל הכלכלי הגדול או מלחמת העולם השנייה, נמצאים כעת בשנות השבעים, השמונים והתשעים לחייהם, ולא נותרו להם שנים רבות לתרום. הקבוצות שבאות אחריהן, אלה שהגיעו לגיל בגרות אחרי מלחמת העולם השנייה, דומה

כאילו נחשפו לסוג של קרני רנטגן אנטי-אזרחיות, שהפכו אותם לחשדנים בכל הקשור להשתתפות בחיים הציבוריים והחברתיים. כתוצאה מכך, ארגוני ההתנדבות מזקינים, משום שאנשים בגיל העמידה וגמלאים חדשים אינם מחליפים את בני "הדור האזרחי הממושך" כחברים או כממלאי תפקידים. לכן הגיל הממוצע על ספסלי הכנסייה ובמפגשי המועדונים הולך ועולה.

יש לציין לחיוב שישנה עדות מסוימת למגמת עלייה קלה בהשתתפות האזרחית בקרב אנשים שהם בני עשרים כעת. הם אינם משתווים בדיוק לקבוצת האנשים בשנות הארבעים והחמישים שלהם, אך בני העשרים-ומשהו הם אזרחיים יותר מאנשים הנמצאים כיום בשנות השלושים לחייהם. לפיכך, בשוליים הקדמיים ביותר של המגמה הממושכת הזאת, עשוי להגיע סיוע אזרחי. בינתיים, מכל מקום, גיל השיבה ממשיך לרכז תחתיו את האנשים האזרחיים ביותר באמריקה, ותהליך זה ימשיך להוביל כלפי מטה את שיעור ההשתתפות האזרחית ואת שיעור ההצבעה בעשרים-שלושים השנים הבאות לפחות.

לסיכום, תהליך "ההחלפה הדורית" הוא הסיבה החשובה ביותר לשחיקה בהון החברתי ובהשתתפות האזרחית. הוא מסביר כמחצית מהירידה הכללית. מה באשר לחצי האחר? אפשרות נוספת וברורה מאלה היא שרוב האמריקאים עובדים, ואף עובדים שעות רבות יותר, ופשוט אין להם זמן לפעילות התנדבותית. לרגע נדמה לנו שזהו ההסבר הפשוט והנכון. אך למרבה הפלא, הגידול בשעות העבודה הוא רק חלק קטן מהבעיה. אומנם רוב הנשים עובדות כיום מחוץ לבית במשך שעות רבות יותר מבעבר, אך הגברים עובדים למעשה פחות שעות מבעבר. נוסף על כך, בקרב הנשים יש לעבודה שתי השפעות מנוגדות: מכיוון שהעבודה צורכת זמן, היא פוגעת בצורות שונות של מעורבות חברתית; אך מכיוון שהעבודה חושפת נשים לרשתות חברתיות רחבות יותר, היא גם מעלה את הסבירות שהן ימלאו תפקיד או משרה במועדון, לדוגמה. שינויים בדפוסי העבודה, ובמיוחד ריבוי המשפחות שיש בהן שני בעלי קריירה, מסבירה רק כ-10% מהירידה בהשתתפות האזרחית. אפשר לשער שתקופות קשות מבחינה כלכלית וחוסר שביעות רצון מהמצב הכלכלי מספקים חלק מההסבר. אך יש הסבורים שדווקא השפע הוא שהביא להשתוללות של האנוכיות. אך הגורמים הללו אינם יכולים להסביר הרבה, משום שבמהלך עשרים-שלושים השנים האחרונות המגמה הכלכלית עלתה וירדה, ירדה ועלתה. במהלך שנות השבעים ידעו האמריקאים זמנים קשים מבחינה כלכלית, אך במהלך שנות התשעים ידעה הכלכלה האמריקאית שגשוג אדיר. אך במשך התקופות הטובות והרעות ההון החברתי המשיך רק לרדת ולרדת. לכן דומה שאי אפשר לראות בכך תופעה כלכלית גרידא.

יש לשער שההתפשטות העירונית מוסיפה שמן למדורה. כל עשר דקות שאדם מבזבז בנסיעות משמען קיצוץ של כמעט 10% בכל צורות המעורבות החברתית - 10% פחות מפגשים של ארוחות ערב, 10% פחות מפגשים במועדון ו-10% פחות ביקורים בכנסייה. הנתון על הביקורים בכנסייה הוא מאיר עיניים במיוחד, משום שרוב טקסי הכנסייה אינם מתקיימים בימי עבודה. במילים אחרות, דפוס זה מרמז לכך שיש משהו אחר בהתפשטות העירונית, מלבד עצם הזמן שהאנשים תקועים ברכב, שמונע מהם להיות נוכחים באירועים אזרחיים חברתיים. קרוב לוודאי שההתפשטות העירונית יצרה הפרדה גאוגרפית בין המקומות שבהם אנשים עובדים, המקומות שבהם הם חיים והמקומות שבהם הם עורכים קניות. הפיזור הזה ניפץ את תחושת הקהילתיות של האזרחים. ההערכה הטובה ביותר היא שההתפשטות העירונית והפרבור הם שאחראים לכ-10% מן הירידה במעורבות האזרחית.

לבסוף, יש להביא בחשבון את הופעת הטלוויזיה. הטלוויזיה הגיעה לקדמת הבמה בדיוק ברגע המתאים כדי לסייע להסברת הירידה בחיים האזרחיים, שכן כבשה חלק ניכר למדי משעות הפנאי של האמריקאים. מערך הנתונים החדש מבהיר כמה חזק הקשר בין צפייה בטלוויזיה לבין ההפיכה לשבלול חברתי. המנבא החזק ביותר למדידת רמת המעורבות האזרחית של הפרט היא התשובה לשאלות הבאות: "טלוויזיה היא צורת הביטוי העיקרית שלי - נכון או לא נכון?" מחצית מהאמריקאים עונים בחיוב ומחציתם בשלילה. תשובתם מנבאת את מעורבותם טוב יותר מרמת ההשכלה שלהם, המהווה בדרך כלל את המתאם החזק ביותר לפעילות אזרחית.

אך יש להוסיף כאן הסתייגות חשובה: הטלוויזיה כשלעצמה אינה הבעיה. לדוגמה, צפייה בחדשות היא הרגל של אנשים מבוגרים יותר, שהם גם מעורבים יותר מבחינה אזרחית. אך רוב זמן הצפייה של האמריקאים אינו מוקדש לצפייה בחדשות אלא לצפייה בתוכניות בידור, שהיא מתאם שלילי חזק לפעילות אזרחית. אין זה ברור מתוך הנתונים אם הטלוויזיה מניעה אנשים להיות מעורבים פחות, או אם אנשים שאינם רוצים להיות מעורבים צופים במקום זה בטלוויזיה. ככל הנראה, אפשר להצביע על הגורמים הללו כעל שני כיווני הסבר אפשריים. ההשערה הסבירה יותר, על-פי הנתונים, היא ששגשוגה של הטלוויזיה הבידורית אחראי לשליש מן הירידה בהשתתפות האזרחית. הטלוויזיה פועלת בשתי דרכים: היא תורמת להסבר "ההחלפה הדורית" (מפני שהדור האזרחי המבוגר יותר אינו מרותק אליה כמו הקבוצות הצעירות יותר) והיא מרתקת אנשים בני כל הגילים אל סלון ביתם.

למה זה צריך להטריד אותנו?

שחיקתו של ההון החברתי באמריקה היא משמעותית מבחינות רבות וחשובות. אין מדובר רק בערגה של הדורות המבוגרים לשנות החמישים השלוות, אלא ביותר מכך: המציאות הנוקשה מראה שמבחינות רבות, הניתנות למדידה, בריאותן של הקהילות שלנו ואפילו בריאותנו שלנו תלויה משמעותית במאגר ההון החברתי שלנו.

חקירת מצבו של ההון החברתי באמריקה היא תוצר המשך של מחקר שנעשה קודם לכן באיטליה.⁴ המחקר הוא בוצע כדי לחקור נושא מעורפל עוד יותר: מדוע בכמה אזורים באיטליה השלטון המקומי טוב יותר מבאזורים אחרים. אזורים מסוימים במדינה נוהלו בצורה גרועה, לעומת אזורים אחרים, שנוהלו בצורה טובה. שאלת המחקר הייתה: "מהו ההסבר להבדלים הללו?"

השערות רבות מובנות מאליהן: הבדלים במצב הכלכלי, הבדלים ברמת ההשכלה של התושבים, הבדלים במערכת הפוליטית, המפלגתית ועוד. כמה מן הגורמים הללו, כמו רמת המודרניזציה והפיתוח הכלכלי, אכן היו בעלי משמעות. אך חלפו שנים רבות עד שהסתבר שישנו מרכיב נסתר, בסיסי, שהופך את השלטון המקומי באזור מסוים למוצלח יותר

4. Robert D. Putnam with Robert Leonardi and Raffaella Nanetti (1993). *Making democracy work: Civic tradition in modern Italy*. Princeton, Princeton University Press

מאחרים. המרכיב הנסתר הזה היה חבורות זמר ומועדוני כדורגל, כלומר, צורות קדומות של מעורבות קהילתית.

בקהילות מסוימות הייתה רמה גבוהה יותר של מעורבות בחיים הפוליטיים ובחיים החברתיים. מעורבות אזרחית אינה רק עניין של פוליטיקה, וזו הסיבה שחבורות זמר הן מטפורה יעילה ומנבא יעיל לשלטון איכותי. רשתות צפופות של מעורבות חברתית יצרו נורמה של יחסי גומלין – "אני אעשה זאת למענך כעת, מבלי לצפות ממך לתמורה מיידית, משום שבהמשך מישו אחר יעשה משהו למעני, וממילא נתראה ביום חמישי בערב בחבורת הזמר". על סמך המחקר הזה, אם יאמרו לי כמה חבורות זמר ישנן בקהילה אי-שם באיטליה, אוכל לנבא, בסטייה של שלושה ימים לכאן או לכאן, כמה זמן ייקח לאזרח הממוצע לקבל החזר כספי על הוצאות הבריאות שלו. המתאם הוא חזק. מסתבר שקהילות שיש בהן חבורות זמר רבות הן גם עשירות יותר, ובמשך זמן-מה סברנו שהעושר הוא שמייצר את החבורות הזמר. כלומר, באזורים שאינם מפותחים כלכלית אין לתושבים העניים זמן, מרץ ונטייה להצטרף לחבורות זמר. אך למעשה התהליך הפוך לגמרי. העושר אינו יוצר את החבורות הזמר, אלא חבורות הזמר הן שיוצרות את העושר. כלומר, דפוסית ההתחברות ניבאו את ההבדלים בשפע. כאשר באזור מסוים התגבשו חבורות זמר רבות, הסתבר שלא היה זה אזור עשיר מלכתחילה, אלא אזור שנעשה עשיר בהדרגה. נוסף על כך, באזורים הללו, שהייתה בהם נטייה חזקה להתחברות, האזרחים היו בריאים ומאושרים יותר. אומנם אני מסתכן בהכללת-יתר ובפשטנות, אך בכל זאת אומר שחבורות זמר מספקות הסבר לפיתוח כלכלי, לממשל איכותי ולאוסר.

מסתבר שקיים גוף ידע נרחב לגבי השפעתה החיובית של ההתחברות הקהילתית. גוף ידע זה מראה, בין שאר הממצאים, שמערכות חינוך אינן מתפקדות באותה איכות במקומות שבהם אנשים אינם מעורבים בקהילות ובבתי-הספר שלהם. כאשר ההון החברתי הוא נמוך, אנשים נוטים יותר לרמות בתשלומי המסים שלהם.

גם שיעור הפשיעה קשור לכך במידת-מה. נאמר שראש העיר רוצה לצמצם את הפשיעה בעיר ועליו לבחור מבין שתי אפשרויות: להעלות ב-10% את מספר שוטרי המקוף או להגדיל ב-10% את מספר האנשים שיודעים את שמם הפרטי של השכנים שלהם. הגישה השנייה – בניית ההון החברתי – עשויה להיות האסטרטגיה היעילה יותר במלחמה בפשע. העובדה שהאמריקאים אינם יודעים את שמותיהם הפרטיים של השכנים שלהם כפי שידעו בעבר היא אחת הסיבות החשובות לגידול בשיעורי הפשיעה מאז שנות החמישים והשישים, למרות ההתפתחויות החיוביות האחרונות.

לסיכום, הון חברתי מעצים את ההשלכות על בריאותם של אנשים. קיימים מחקרים מצוינים ומבוססים היטב, שיכולים לחלץ את הסיבות מתוך התוצאות. אם נפקח על משתנים כגון ספירת דם, מגדר, גיל, מיצב חברתי, עישון וכושר גופני של אנשים, סיכוייהם למות בשנה הקרובה יקטנו בחצי אם יצטרפו לקבוצה כלשהי. דבר זה חשוב לא פחות מהפסקת עישון. כאשר אדם מעשן ואינו משתייך לקבוצה כלשהי, אי אפשר לקבוע איזו משתי ההתנהגויות מזיקה לו יותר. ישנן כמה סיבות לכך שהון חברתי הוא אחד הגורמים לבריאות טובה. במידת-מה זוהי התמיכה החברתית: אם אדם מחליק באמבטיה ואינו מגיע לכנסיה, מישו ישים לב ויבוא לבדוק מה קרה לו. אבל דומה שהון חברתי פועל בעיקר באמצעות השפעות גופניות או ביוכימיות. אומנם קשה להאמין בכך, אך השתתפות במפגשים מורידה באופן ממשי את רמת הלחץ של האדם.

אז מה אפשר לעשות?

בדור האחרון נוצרו שינויים טכנולוגיים, כלכליים וחברתיים, ששיתקו חלקים גדולים ממלאי ההון החברתי בארצות-הברית וכרסמו בו. בגלל גורמים כגון משפחות הכוללות שני בעלי קריירה, התפשטות עירונית, טלוויזיה ועוד, האמריקאים שוב אינם להוטים לפנות מזמנם לאגודות הורים-מורים (PTA), ל"מועדון האיילים" או ל"אופטימיסטים". הפסד זה של הון חברתי הוא בעל השפעות שליליות מובהקות על ארצות-הברית.

כעת, אם נחזור מאה שנים לאחור, אל סוף המאה התשע-עשרה בארצות-הברית, נגלה שמלאי ההון החברתי בארצות-הברית היה מדולדל ממש כפי שהוא היום. ארצות-הברית ידעה לאחרונה שלושים-ארבעים שנה של שינויים טכנולוגיים, כלכליים וחברתיים ניכרים, אשר כרסמו במוסדות ובדפוסים לא-פורמליים של מעורבות חברתית. משמעותם של העיור, של התיעוש ושל ההגירה הייתה שאנשים לא השתייכו עוד לקהילות מהודקות של חברים, כפי שהיו פעם ביישובים הכפריים, וחסרו להם המוסדות שנהנו מהם בזמנם בעיירה בפולין או באיווה. בסוף המאה התשע-עשרה סבלה ארצות-הברית מכל אותם תסמינים של מחסור בהון חברתי שידעה גם בשני העשורים האחרונים. כלומר, שיעורי פשיעה גבוהים, דעיכה הדרגתית בערים, דאגה לגבי השחיתות הפוליטית, בתי-ספר המתקשים לתפקד ופער הולך וגדל בין העשירים לכל האחרים. אז, כמו היום, השחיקה בהון החברתי קרתה בגלל אותה סיבה: שינוי טכנולוגי כרסם באופני ההתחברות שרווחו קודם לכן.

ואז, למרבה הפלא, הצליחו האמריקאים לפתור את הבעיה. בתוך זמן קצר מאוד, בסוף המאה התשע-עשרה, הומצאו רבים מהמוסדות האזרחיים החשובים של ימינו: "הצופים", "הצלב האדום" האמריקאי, "ליגת הנשים הבוחרות" (The League of Women Voters), "האגודה הארצית לקידום מיעוטים" (NAACP), "אבירי קולומבוס", "בני נורווגיה", "בני איטליה", "הליגה העירונית", מועדון "קיוואניס" (Kiwanis club), "ימק"א, מועדון H-4, מועדון רוטרי, "חיק הקהילה" (The Community Chest) ורוב האיגודים המקצועיים. למעשה, קשה לנקוב בשמו של מוסד אזרחי גדול במציאות האמריקאית של היום שלא נוסד בסוף המאה התשע-עשרה או בתחילת המאה העשרים.

אז, כמו היום, היה מפתה מאוד לומר "בימים ההם החיים היו הרבה יותר טובים". בסוף המאה התשע-עשרה, "הימים ההם" היו התקופה שבה גרו בעיירות קטנות וכולם הכירו את כולם. באותה מידה, גם היום היינו רוצים לומר "בשנות החמישים החיים היו הרבה יותר נחמדים. שהנשים יואילו בטובן לחזור למטבח ולכבות את הטלוויזיה בדרך". ברור שאסור לארצות-הברית לחזור לימי האפליה המגדרית, כשם שאסור לה לחזור לחברה בתר-תעשייתית בעלת כלכלה חקלאית. אך האמריקאים בני ימינו צריכים לעשות כפי שעשו אבותיהם לפני מאה שנה: ליצור מוסדות חדשים שיתאימו לזמנים חדשים. האמריקאים צריכים להמציא מחדש את "הצופים", את "ליגת הנשים הבוחרות" או את "בני איטליה". בעניין זה קיים קשר הדוק בין ההיסטוריה הבריטית להיסטוריה האמריקאית. רבים מהארגונים ש"הומצאו" בארצות-הברית בסוף המאה התשע-עשרה יובאו למעשה מאנגליה, שם הומצאו באמצע התקופה הוויקטוריאנית, כנראה כתגובה לבעיות חברתיות דומות. ארגונים כאלה כוללים את "הצופים" ואת "צבא הישע". הדפוסים הללו רומזים לכך שישנן תקופות (במדינות רבות, לא רק בארצות-הברית), שיש בהן התפרצויות של שיקום האזרחות. האתגר העומד כעת לפני האומה האמריקאית הוא להקדיש עשר-עשרים שנים קשות כדי

למצוא איך ליצור מחדש קשרים בעידן של מציאות חדשה מבחינה דמוגרפית, כלכלית ותרבותית. אי אפשר לומר "אין זה חשוב אם אנו מתקשרים עם אנשים אחרים". ישנן סיבות בדוקות לכך שקשרים הם אכן משמעותיים.

לא נותר אלא לחזות מה יהיו הרעיונות והאסטרטגיות החדשים. כמה מהם עשויים להיראות מטורפים מעט. אפשר רק לדמיין את התגובה שהתעוררה בשכונות מסוימות כאשר מנהיגים אזרחיים אמרו שהקמת ארגון הקרוי "הצופים" יהווה פתרון לבעיית ילדי הרחוב – שילדים יקבלו מכנסיים קצרים, כובעים ותגים, והדבר יהווה תחליף לחברים שהיו פעם בכפרים. במבט לאחור אנו יכולים לראות אילו מן ההמצאות של אותה תקופה אכן הצליחו; אך קשה יותר לראות את אלה שלא הצליחו. גם היום, כמו אז, יהיו הרבה התחלות שגויות.

למרבה העניין, שלהי המאה התשע-עשרה היו תקופה יחידה במינה בהיסטוריה האינטלקטואלית של ארצות-הברית, משום שהיו בה קשרים הדוקים ויחסי חליפין ישירים בין אנשי אקדמיה לאנשי מקצוע. כמה מוסדות אקדמיים אמריקאיים מנסים כעת ליצור מצב דומה, שבו אנשי אקדמיה לא יקדישו עוד את כל זמנם בכתיבה לכתבי-עת עלומים, הנקראים רק על-ידי אנשי אקדמיה אחרים, אלא יעדיפו להקדיש זמן רב יותר ללמידה מאנשי מעשה המטפלים בנושאים ציבוריים חיוניים.

בקצרה, ההתמקדות בטיפול במחסור בהון חברתי בחברה בת-זמננו אינה משימה אבודה מראש, אך היא דורשת מאתנו, אנשי מדעי החברה, לרדת ממגדל השן שלנו. מובן שזהו אתגר ש"בית-הספר לכלכלה בלונדון" (LSE) מסור לו זה זמן רב, וזוהי המשימה העומדת כיום לפני מדעי החברה בארצות-הברית.

הון חברתי, משילות, דמוקרטיה ותפוקות מדיניות: ניתוח מושגי וכמה הערות על ההקשר הישראלי

גילה מנחם, ליהיא להט, בהשתתפות אדוה סימן טוב*

תקציר. המאמר הנוכחי מנסה לתרום להסבר תפוצתו הנרחבת של מושג ההון החברתי בשנים האחרונות. טענתנו המרכזית היא שאחד ההסברים לתפוצה זו נעוץ בזיקה שבין פרספקטיבת ההון החברתי לבין גישת המשילות החדשה. זו האחרונה מתמקדת בזיהוי התמורות המתחוללות בעשורים האחרונים בין המדינה, השוק והחברה האזרחית בתהליכי המדיניות. לטענתנו, גישת ההון החברתי מציעה מישוג של היחסים בין המדינה לחברה, מישוג המתייחס לסוגיית הדמוקרטיה ולסוגיית יכולותיה של המדינה הכרוכות בעלייתו של דפוס המשילות החדשה. המאמר מצביע על הזיקה בין הגישות ומדגים טענות אלה מתוך התייחסות למודל המשילות המתהווה במסגרת הניו־לייבור בבריטניה. סיכום הדברים מוקדש לכמה הערות על התמורות המתחוללות במאפייניו של תהליך המדיניות בישראל.

הקדמה

מעטים הם המושגים שנסקו בזמן קצר כל־כך והניעו חוקרים רבים כל־כך לעסוק בהם באינטנסיביות כפי שעשה המושג הון חברתי. הדבר ניכר במובאה הבאה:

“The last decade has seen an explosion of literature on, or employing the concept of, social capital in a wide range of academic disciplines, including politics, social policy, economics and sociology.”

(Grix, 2001, p. 1)

בתוך פחות מעשור שנים נהפך ההון החברתי לאחד המושגים הנחקרים ביותר, כפי שמלמד אחד הניסיונות לסקור את היקף תפוצתו של המושג:

“Before 1981 the number of journal articles listing social capital as a key word totaled 20, between 1991 and 1995 it has risen to 109 and between 1996 and 1999 the total was 1003.”

(Baum, 2000, p. 409)

למרות העיסוק המחקרי הרב בהון החברתי בעשור האחרון, אין זה מושג חדש, והוא מופיע אצל כלכלנים כבר בסוף המאה התשע־עשרה, אך במשמעות שונה מהמשמעות

* החוג למדיניות ציבורית, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת תל־אביב.

המקובלת כיום (Woolcock, 1998). בספרו *Making Democracy Work* (1993) הגדיר רוברט פאטנס את המושג הון חברתי: “features of social organizations, such as networks, norms and social trust, that facilitate coordination and cooperation for mutual benefit.” (Putnam, 1995, p. 67)

להגדרתו של פאטנס קדמו הגדרות של בורדייה (Bourdieu, 1986) וקולמן (Coleman, 1989), שיפורטו בהמשך. אך פרסום ספרו של פאטנס, בשנת 1993, הוא שהוליד את גל המחקרים ואת העניין הרב בגישת ההון החברתי. פורטס (Portes, 1998) סבור כי המושג הון חברתי נהפך בשנים האחרונות לאחד ממוצרי היצוא המרכזיים של הסוציולוגיה לחיי היומיום וכן לעולמם של קובעי המדיניות. ואכן, בחקר מגוון רחב של נושאים ותופעות בתחומים כלכליים, חברתיים ופוליטיים נעשה שימוש בגישת ההון החברתי. הדוגמות שלהלן מעידות על הגיוון המחקרי בתחום זה: גישות לצמצום אלימות ופשע (Body-Gendrot, 2001; Kennedy et al., 1998), בריאות (Tendler & Freedheim, 1994), הסדרים מוסדיים בחינוך (Schneider & Roch, 1997), עוני והיחלצות מעוני (Collier, 1998), פיתוח וצמיחה כלכלית (Flora, Sharp & Flora, 1997; Knack & Keefer, 1997; Whiteley, 2000), שימור איכות הסביבה (Pennington & Rydin, 2000), הצלחתן של חברות עסקיות (פוקויאמה, 2000), תפוקות של ממשלים (Boix & Posner, 1998; Cusack, 1999; Knack, 2002) ותנועות חברתיות (Schuurman, 2003).

לצד העניין המחקרי בה, נהפכה גישת ההון החברתי גם לבסיסן של תוכניות פעולה. כך, מן הצד האחד, הבנק העולמי אימץ את המסגרת המושגית של הון חברתי כבסיס לתפיסת הפיתוח הכלכלי-חברתי המקודמת בפרויקטים הנתמכים על-ידו, ומן הצד האחר, אימצו אותו ארגוני NGO (Non-Governmental Organization), הרואים בגישה ממד אמנציפטורי ומבקשים לקדם באמצעותה שינוי חברתי (Schuurman, 2003).

לדעתו של פורטס (Portes, 1998), כמו גם לדעת חוקרים נוספים, שאלת ההסבר לתפוצתו העצומה של המושג הזה בשנים האחרונות נותרה בלא מענה מספק, וזאת לנוכח הביקורות הרבות שנמתחות עליו. ביקורות אלה מתייחסות לכמה היבטים של הגישה, כגון עמימות ההגדרה של ההון החברתי, בעייתיות המדידה, ובמיוחד השאלה של כיוון הסיבתיות, היוצרת אי-בהירות אמפירית ואנליטית בין הון חברתי כמקור לפעולה חברתית לבין הון חברתי כתוצאה של הפעולה (תלמוד ובראט, 2003; Levi, 1997; Foley & Edwards, 1997). שאלת תפוצתו המחקרית הרחבה של המושג הון חברתי, דווקא בשלהי העשור האחרון של המאה, מתחדדת ביתר שאת בשל הביקורת הטוענת כי המושג אינו מחדש, אלא משקף במידה רבה תפיסות ותיקות ורווחות, החל בגישה הטוקוליאנית (שפאטנס עצמו רואה בה את שורשי המושג) וכלה בדירקטיביזם, שאליו מכוון פורטס (Portes, 1998).

המאמר הנוכחי מנסה לתרום להסבר תפוצתו הרחבה של מושג ההון החברתי. הטענה המרכזית היא שאחד ההסברים לתפוצה זו נעוץ בויקה שבין פרספקטיבת ההון החברתי לבין שאלות שנוגעות ליחסים בין החברה למדינה, שאלות שנעשו מרכזיות בשנים האחרונות בגלל התמורות העמוקות המתחוללות בתפקודה של המדינה. שני העשורים האחרונים של המאה העשרים מתאפיינים בתמורות נרחבות בדפוסי התפקוד של המדינה. עיקר התמורות נובעות מחשיבותם הגוברת של שחקנים על-לאומיים

(גלובליים), שחקני שוק ומגזר פרטי ושחקני חברה אורחית בתהליכי המדיניות הציבורית, לצד או במקום שחקני המדינה. מושג ה"משילות" (governance) או "המשילות החדשה" משמש חוקרים רבים כמושג מאגד, המציין את מכלול התמורות המתרחשות בתפקידה של המדינה המתועשת ואת הופעתו של דגם חדש של הסדרים לקביעתה וליישומה של המדיניות הציבורית (Bevir & Rhodes, 2003; Bevir et al., 2003; Pierre & Peters, 2000). לדעתם של פייר ופיטרס (Pierre & Peters, 2000), המשילות החדשה כרוכה בהסדרים מוסדיים המשלבים ברשת המדיניות שחקנים שאינם שחקני המדינה ונוטלים מידי המדינה את המונופול על המשאבים המוסדיים הנדרשים לתהליך הממשל. שינויים אלה, המתרחשים ביחסים בין שחקני מדינה, שחקני שוק ושחקני החברה האורחית ומתבטאים בהופעת הדגם של המשילות החדשה, מעלים שאלות בדבר דפוס היחסים שיתהווה וישורר בין שחקנים אלה בתהליך המדיניות. לדעתם של פייר ופיטרס (Ibid), שאלות אלה מתמצות בשתי סוגיות מרכזיות, הכרוכות בעלייתו של דגם המשילות: סוגיית הדמוקרטיה וסוגיית יכולותיה של המדינה לעצב מדיניות ולבצעה.

חלק מן החוקרים סבורים כי הופעתו של מושג המשילות (החדשה) היא שינוי פרדיגמטי בתחום מדע המדינה וחקר תפקודי המדינה (Pierre, 1999), משום שמושג זה מספק מסגרת תאורטית חדשה להבנת השינויים המתרחשים ביחסים בין החברה למדינה (Stoker, 1998). בדומה לגישת ההון החברתי, חוקרים מציינים כי המושג נכנס לשימוש בראשית שנות התשעים ותפס את מקומו במרכז זירת המחקר. דאלי (Daly, 2003) אף מציינת כי עלייתו המהירה של מושג המשילות משתווה רק לעלייתו של מושג ההון החברתי. אם כך, גישת המשילות וגישת ההון החברתי, כל אחת מהן בנפרד, נעשו מרכזיות בחקר ובהבנת היחסים בין החברה למדינה במהלך שנות התשעים. לפיכך נשאלת השאלה אם קיימת זיקה בין שתי הגישות ומה טיבה. מאמר זה טוען שאחד ההסברים לתפוצתו הרחבה של מושג ההון החברתי נעוץ בזיקה שבין פרספקטיבת ההון החברתי לבין גישת המשילות. בכך אנו מאמצים את טענתם של פוליי ואדוארדס (Foley & Edwards, 1997, p. 550), אשר סבורים (אם כי מנקודת ראות ביקורתית כלפי הגישה) שהעניין הרב שעורר מושג ההון החברתי הוא חלק מהחיפוש אחר פרדיגמות חדשות להסברת התמורות המתחוללות בחברות בעידן הנוכחי (Foley & Edwards, 1997).

טענתנו המרכזית היא שגישת ההון החברתי מציעה מישוג של היחסים בין המדינה לחברה, שמתייחס לסוגיות ולדילמות הבסיסיות הכרוכות בעלייתו של דפוס המשילות. לזיקה זו בין שתי הגישות יש כמה פנים: הפן הראשון הוא ההלימה בין הדימוי של המערכת הפוליטית המצוי בבסיס תפיסת ההון החברתי (Walters, 2002) לבין הדימוי של המערכת הפוליטית בפרספקטיבת המשילות. הפן השני נגזר מן הטיעונים התאורטיים המרכזיים של גישת ההון החברתי. לטענתנו, גישת ההון החברתי מצביעה על הבסיס החברתי של שתי הסוגיות המלוות את עלייתה של המשילות החדשה: דילמת הדמוקרטיה וסוגיית יכולותיה של המדינה לבצע מדיניות. ולבסוף, הפן שלישי של הזיקה נובע מכך שבפרספקטיבת ההון החברתי גלומים רעיונות לדרכי התמודדות עם חלק מהבעיות המאפיינות את המודל המתהווה של המשילות. בשל כך, גישת ההון החברתי מציעה תרומה אפשרית לעיצוב ולבניו של ההסדרים המוסדיים החדשים הכרוכים בדגם זה של תהליכי מדיניות ציבורית. לטענתנו, זיקה זו (על שלושת פניה) בין גישת ההון החברתי לגישת המשילות עשויה

לספק את אחד ההסברים לתפוצתה של גישת ההון החברתי בקרב חוקרים וקובעי מדיניות. אין בכוונתנו לטעון כי הסבר זה הוא הסבר יחיד או ממצה, אך אנו סבורות שיש בכוחו להוסיף להבנת התופעה.

עיקרו של המאמר מוקדש לבירור טענות אלה. המשכם של הדברים מאורגן באופן הבא: החלק הראשון יציג בקצרה את ספרות המחקר בנושא המשילות, אגב הדגשת הדילמות המתעוררות לנוכח עלייתו של דגם זה. החלק השני יסקור את גישת ההון החברתי. החלק השלישי יציג את הויקה בין גישת ההון החברתי לדילמות שעולות ממודל המשילות, ובהתאמה לטענות המאמר שהוצגו לעיל הוא (א) יבחן את הדימוי של המערכת הפוליטית והחברה הטמון בגישת ההון החברתי וויקתו למודל המשילות, (ב) יצביע על הגשר המושגי, שמציעה גישת ההון החברתי, בין סוגיית הדמוקרטיה לסוגיית היכולת של הממשלים להבטיח תפוקות מדיניות, וכן (ג) ידגים בקצרה את השלכותיהן של הטענות התאורטיות, כפי שהן ניכרות בשינויים המתחוללים בבריטניה ובישראל.

1. התמורות שחלו בתפקידה של המדינה והתהוותו של דגם המשילות בשלהי המאה העשרים

תהליכים אחדים מחוללים תמורות בתפקידה של המדינה בעשורים האחרונים, וביניהם העלייה בחשיבות השוק (בעקבות אימוץ אידאולוגיות נאו-ליברליות ותהליכי ההפרטה הגלויים לכך) וחדירתן של תפיסות ניהול שמקורן במגזר העסקי, המעצבות את גישת הניהול הציבורי החדש (New Public Management) (Rhodes, 1994; Barzelay, 2001). תהליך הגלובליזציה נתפס כמרכזי ביצירה ובהאצה של התמורות בתפקידה של המדינה, שכן לדעתם של חלק מהחוקרים הוא עלול לשחוק את יכולתה של המדינה לעצב מדיניות עצמאית (רם, 1999; שנהב, 2002; Held, 1995; Cerny, 1999). לדוגמה, יש הסבורים כי שיקולים בעיצוב המדיניות בתחום הכלכלי מושפעים כיום מהתחרות הגלובלית, מסדרי העדיפות של חברות בינלאומיות ומניידות ההון, המזרזים את "המירוץ אל התחתית" בתחום מדיניות הרווחה (Scholte, 1997; Cerny, 1999; Garrett & Mitchell, 2001). תהליכים אלה שינו את הסביבה שבה פועלות המדינות, והתמודדותן עם תמורות אלה הביאה להופעת דגמים והסדרים מוסדיים חדשים של תהליכי עיצוב ויישום המדיניות. המינוח משילות, או משילות חדשה (new governance) שבו נשתמש במאמר זה, משמש את החוקרים בהתייחסותם לדגמים אלה:

"The new governance can be summarized as the emergence of different alternative models – defined as different political and institutional arrangements of organizing the pursuit of collective action."

(Pierre & Peters, 2000, p. 94)

מונח משילות כשלעצמו אינו חדש, ואפשר להצביע על שימושים שונים בו שרווחים בספרות (לסקירת השימושים השונים, ראו: Krahnann, 2003). אחד השימושים מתייחס למשילות כאל מושג מקביל למערכת פוליטית או מדינית. בהוראתו זו של המושג נחקרו והשוו מערכות נשיאותיות, פרלמנטריות או ריכוזיות ופדרליות, וכדומה. שימוש שני

במונח, לדוגמה, מתייחס לדרכי ההתנהלות של מגזרי מדיניות מוגדרים, כגון מוסדות להשכלה גבוהה, מדיניות הבריאות וכדומה.

למרות הגיוון הקיים במשמעותם של מושגי המשילות, סטוקר (Stoker, 1998) גורס שרוב הספרות בשנים האחרונות עוסקת במושג המשילות במשמעותו החדשה, כלומר, זו המתייחסת לתמורות שחלו בתפקודה של המדינה ולהיווצרותם של דגמים חדשים של תהליכי עיצוב ויישום של מדיניות. לטענתו, אפשר להצביע על כמה מאפיינים של תמורות אלה, שהם חלק ממהותה של המשילות החדשה: ממשל המבוסס על שותפויות מרובות שותפים וסוכנויות, טשטוש תחומי האחריות בין המגזר הציבורי לפרטי, צמיחת רשתות מדיניות החולשות באורח עצמאי על תחומי מדיניות, צמיחת תלות הדדית בין השחקנים ושימוש בכלי מדיניות חדשים, בעיקר כאלה הנסמכים יותר על מרכיבי שוק וחברה אזרחית. לדעתם של פייר ופיטרס (Pierre & Peters, 2000), תופעת המשילות החדשה מהווה מעין סגירת מעגל של ההתפתחויות הפוליטיות במהלך המאה העשרים. בעידן שלאחר מלחמת העולם השנייה התרחש תהליך של התרחבות המדינה. המדינות נרתמו לפרויקטים פוליטיים נרחבים של חלוקה מחדש, הסדרה והשקעות ציבוריות. בשנות השמונים החל השלב של התכווצות המדינה, המזוהה בעיקר עם ממשל רייגן בארצות-הברית וממשל תאצ'ר בבריטניה, אם כי מגמה זו התרחבה למדינות רבות נוספות. באמצעות הפרטה, צמצום ההסדרה, קיצוצים בהוצאה הציבורית, מדיניות כלכלית מוניטריסטית ואימוץ פילוסופיה ומדיניות שוק, הוסגה צמיחת המדינה, כדי לאפשר לשוק למלא תפקיד מכריע. המדינה הוגדרה בעיקר במונחי בעיה ולא במונחי פתרון. מראשית שנות התשעים, כך סבורים פייר ופיטרס (Ibid), אנו עדים לשלבים ראשונים בהתהוות מודל חדש של ממשל, הלוא הוא מודל המשילות. פיטרס ופייר סבורים שאין מדובר בהתרוקנות המדינה, מכיוון שאין לראות את יחסי הכוחות בין השחקנים השונים כיחסי סכום אפס, אלא כיחסי סכום חיובי, מאחר שהצטרפותם של השחקנים החדשים מעלה את סך המשאבים השונים שאפשר להשתמש בהם בתהליכי המדיניות הציבורית. לפיכך, יש הגורסים שמושג המשילות במונחו הרחב מייצג שינוי הגבולות או התחומים בין המדינה לבין החברה האזרחית (Bevir & Rhodes, 2003).

דימוי המדינה במודל המשילות

מאפייני היסוד של המדינה המודרנית כמודל של ניהול מדרגים (היררכיות) זוהו כבר על-ידי ובר (1947) כטיפוס האידיאלי ונהפכו מאז למרכזיים בהבנת המדינה ותפקודה. שחקני המדינה הם הקודקוד של רשתות המדיניות גם במודלים פלורליסטיים של המדינה, אך גם במודלים קורפורטיסטיים. שחקני המדינה מצויים בעמדת בכורה לא-מעוררת ביחס לשחקנים המייצגים מגזרים חברתיים, כגון מעסיקים ונציגי עובדים (Pierre & Peters, 2000).

ביסודה של פרספקטיבת המשילות מצוי דימוי שונה של המדינה. אומנם נותר בידי המדינה הפיקוח על בסיסי כוח ייחודיים בחברה, כגון החקיקה והרשות המבצעת, אך בו-בזמן המדינה ושחקניה נעשים תלויים יותר ויותר בשחקנים חברתיים ואחרים (Pierre & Peters, 2000). הסדר מבני מרכזי במשילות הוא ההתבססות על כלי מדיניות בעלי אופי לא-כופה, כגון מענקים, חוזים ותמריצים. כלים אלה, במהותם, אינם תלויים אך ורק

בסמכותו של הממשל להפעילם או לא להפעילם, אלא גם בנכונותם של שחקנים שאינם שחקני המדינה לעשות בהם שימוש ולגייס משאבים לשם כך. הסדרים וכלי מדיניות אלה יוצרים את הצורך של המדינה לקיים משאומתן עם השחקנים השונים. במקביל, בליבת הסדרי המשילות מתבססים נהלים ופרקטיקות של ניהול רשתות, לצד ואף במקום ניהול מדרגים, שהוא ממהות הדגם המסורתי (Milward & Provan, 2003).

המשילות החדשה, סוגיית הדמוקרטיה ויכולותיה של המדינה

שתי סוגיות מצטיירות כמרכזיות במשילות החדשה בשנים האחרונות. הסוגיה הראשונה היא סוגיית הדמוקרטיה של המשילות, הקשורה לשאלה באיזו מידה הדגם החדש של היחסים בין המדינה לבין השחקנים האחרים הוא דגם דמוקרטי (Hirst, 2000). מקורותיה של סוגיית הדמוקרטיה טמונים בכך שבמתווה האופייני למשילות נוטלים חלק שחקנים שאינם שחקני המדינה, שלא נבחרו באמצעים דמוקרטיים ושאנם חייבים באחריות (Accountability) לציבור.

רוב תשומת הלב המחקרית בסוגיית הדמוקרטיה הוקדשה למעורבותם של שחקנים גלובליים (Cerny, 1999; Coleman & Porter, 2000; Held, 1995), אך דילמות דומות מתעוררות גם לנוכח שילובם של שחקני שוק ושחקני חברה אזרחית, כגון שחקני שוק מקומיים וארגוני NGO, בהסדרים המוסדיים של מדינת הלאום (Walti & Kubler, 2003). גם שחקנים אלה אינם נבחרים בתהליכי בחירות דמוקרטיים ואינם חייבים באחריות כלפי הציבור. כך נוצרת לעתים תופעה של voice without accountability, שעליה הצביעו גליסון וקיפ (Gleeson & Keep, 2004) כאשר בחנו את מעורבותם של שחקנים פרטיים במדיניות פיתוח ההון האנושי בבריטניה.

שילובם של שחקנים פרטיים עלול אף לפגוע בייצוגיות. לדעת הירסט (Hirst, 2000), מודל הממשל הוותיק כלל אפיקי ייצוג של אינטרסים ואפיקי שיתוף והשתתפות של תושבים שהיו ברורים למדי ותאמו את ההליכים של המערכות הדמוקרטיות. במודל המשילות, שילובם של השחקנים הפרטיים בתהליכי המדיניות מטשטש את האפיקים הללו ומעורר ספק באשר למידת הייצוגיות, מן הצד האחד, והאחריותיות, מן הצד האחר (Walti, Kubler & Papadopoulos, 2004). שארפ (Scharpf, 1999, בתוך: Coleman & Porter, 2000) טוען כי התפתחויות אלה מהוות איום על בסיס הלגיטימציה של הדמוקרטיה, שהוא מיכון תשומות (Input oriented legitimation) בהיותו מבוסס על תהליכים המנווטים תביעות ודרישות של אזרחים למערכת הפוליטית. בשל כניסתם של שחקנים שאינם נבחרים ונדידת סוגיות מדיניות לזירות לא-ציבוריות, נחסמים האפיקים של העברת הדרישות למערכת הפוליטית ובסיס הלגיטימציה זה נפגם.

הסוגיה השנייה הנוגעת למודל המשילות היא סוגיית יכולותיה של המדינה להשיג יעדים וליישם מדיניות (State Capacity). מן הצד האחד, תפקודים זולגים לידי שחקנים גלובליים, ומן הצד האחר, תפקודים מואצלים לשחקנים בתוך מדינת הלאום, כמו לשלטון המקומי ולארגוני החברה האזרחית, ובתנאים כאלה עולה שאלת יכולותיה של המדינה. סוגיה זו מתייחסת ליכולותיה של המדינה להמשיך ולייצר תפוקות מדיניות ומוצרים ציבוריים, תוך כדי כך שהיא מאבדת את המונופול על המשאבים המוסדיים הנדרשים לתהליך הממשל (Pierre & Peters, 2000).

הספרות דנה בשתי שאלות עיקריות בקשר לסוגיית יכולותיה של המדינה: שאלה אחת היא אם התהוותו של דגם המשילות החדשה כרוכה בפגיעה בבכירות מעמדה של המדינה ביחס לשחקני שוק, שחקנים על-לאומיים ושחקנים חברתיים אחרים, בכל הנוגע להתוויית יעדים כלל-חברתיים. אחד הדימויים שהתבססו בנוגע לתפקידה של המדינה בעידן המשתנה הוא המעבר מתפקידי "חתירה" לתפקידי "היגוי" (steering rather than rowing). דימוי זה, הטמון בתפיסת ה"reinventing government" (Osborne & Gaebler, 1993), טוען שהמדינה צריכה להתמקד בתפקידי עיצוב, קביעת המדיניות ופיקוח, ועליה להותיר את ביצוע המדיניות ויישומה בידי גורמים ושחקנים חוץ-מדינתיים. אך מכיוון שהמדינה מאבדת את המונופול על המשאבים המוסדיים הנדרשים לתהליך הממשל (Pierre & Peters, 2000) נשאלת השאלה אם ייוותרו בידיה כלים מספקים לביצוע תפקיד ההיגוי? כלומר, האם בתנאים שנוצרת בהם תלות הדדית בין שחקני המדינה לבין השחקנים האחרים, תיוותר בידי המדינה היכולת לגבש מדיניות ולקבל החלטות בלי להיכנע ללחציהם של שחקנים שאינם שחקני המדינה?

השאלה השנייה נוגעת לעצם התפקוד והיעילות של דגם המשילות: האם תוכל המדינה ליצור את ההסדרים הדרושים כדי לנהל את הרשתות המורכבות של המדיניות, המאפיינות את עידן המשילות וכדי ליצור ביעילות תפוקות מדיניות? זאת כאשר דגם המשילות כרוך בשיבור (פרגמנטיזציה) גדל והולך של המבנה הממשלי בשל שילוב שחקנים ממגזרים שונים ומרמות שונות (Rhodes, 2003; Milward & Provan, 2003; Kooiman & Van Vliet, 1993). החוקרים מצביעים על הקושי בעיצוב מנגנוני פיקוח והסדרה של פעילות במערכות המשוברות (פרגמטריות) המאפיינות את המשילות החדשה, וכן על קושי להבטיח את השירותים הנדרשים במערכת של רשתות מרובות שחקנים, בשל בעיות תיאום בין השחקנים המגוונים. יתרה מכך, איכות השירותים המסופקים נפגמת, בעיקר בקרב קבוצות צרכנים חלשות, בשל הצורך לנתב בין הספקים השונים (Milward & Provan, 2003). במשילות החדשה, המנגנון המסדיר את התיאום הנדרש לפעילות הציבורית הוא רשתות המדיניות ולא מבנים מדרגיים (Pierre & Peters, 2000; Rhodes, 2000; Walti et al., 2004). למעשה, החוקרים גורסים שרשתות מדיניות הן האמצעי המרכזי המאפשר ניהול המערכות מרובות השותפים האלה (Meier et al., 2004; Kickert, 1997). החוקרים מזהים את דפוס האינטראקציה הטיפוסי לרשתות כדפוס המבוסס על יחסי אמון, להבדיל מיחסי סמכות בבירוקרטיה מדרגית ויחסי תחרות בשווקים (Newman & Thornley, 1998; Rhodes, 2000). לדוגמה, במחקר השוואתי העוסק ברשתות מדיניות ורשתות משילות במדינות שונות מצא פורסט (Forrest, 2003) שאמון הוא מרכיב חיוני בקביעת תוצאות הפעילות של הרשתות. אך מאפיינים מבניים של הסדרי המשילות גם פוגמים ביכולת ליצור ולשמר אמון. לדוגמה, לטענת פרובאן וברינטון (Milward & Provan, 2003) וגם לטענת ניומן (Newman, in: Rhodes, 2000), מנגנוני מיקור חוץ, כגון חוזים ומכרזים, האופייניים למשילות החדשה, כוללים מאפיינים שעלולים לשחוק את האמון.

שינויים אלה, המתרחשים בתפקידי המדינה, בדרכי פעילותה ובהיווצרותו של דגם המשילות, מעלים שאלות לגבי דפוס היחסים שיתהווה וישרור בין שחקני המדינה, השוק והחברה האזרחית. האם שחקני המגזר העסקי יחלשו על תהליכי העיצוב והיישום של המדיניות, יחלישו את שחקני המדינה וידחקו את רגליהם של שחקני החברה האזרחית? מהם הגורמים הקובעים אם דפוס זה ישרור או דפוס מאוזן יותר? מה יהיו מקורות הלגיטימציה

של הפעילות הממשלתית בהסדרים המבניים החדשים, שבתהליכי עיצוב המדיניות שלהם נוטלים חלק שחקנים שלא נבחרו בהליכים דמוקרטיים של בחירות? (Coleman & Porter, 2000; Hirst, 2000). שאלה נוספת היא, אם ממשלים דמוקרטיים יצליחו להשיג את יעדי מדיניותם כאשר אין בידם מונופול על המשאבים המוסדיים הנדרשים כדי למשול? (Pierre & Peters, 2000).

מודל המשילות המתהווה מעלה אפוא שאלות חדשות לגבי הזיקה בין המדינה לבין החברה, ולכן אין זה מפתיע שחוקרים מגלים עניין בגישות תאורטיות נוספות, המציעות תפיסות חדשות לגבי הזיקה בין החברה לממשל. כאמור, אחת הגישות שמשכה תשומת לב מחקרית רבה בשנים האחרונות בתחום חקר היחסים בין החברה לממשל היא גישת ההון החברתי. החלק הבא יציג סקירה של גישה זו, ולאחר מכן נצביע על הזיקה בינה לבין סוגיות המשילות החדשה.

2. פרספקטיבת ההון החברתי

הון חברתי – הגדרות

חלק מן היסודות והמרכיבים בגישת ההון החברתי הם, כאמור, בעלי ותק רב בשיח הסוציולוגי, אך את השימוש הישיר במושג הון חברתי אפשר לייחס לבורדייה ולקולמן (Bourdieu, 1986; Coleman, 1989, 1990). בורדייה הגדיר כהון חברתי את מכלול המקורות הממשיים או הפוטנציאליים, שמקורם ברשתות קשרים והן מעניקות ליחידים גישות להזדמנויות חברתיות. הגדרתו של בורדייה את ההון החברתי נגזרת מתפיסתו את מנגנוני הריבוד החברתי, שלפיה ההון החברתי הוא בעיקרו מוצר פרטי.

קולמן (Coleman, 1989, 1990) הציע לראות את ההון החברתי כמשאב המצוי במבנה הקשרים החברתיים והמתבסס על יחסי אמון, מחויבויות וציפיות בין המשתתפים. קולמן גרס כי הון חברתי, כמו כל סוג של הון, "הוא פרודוקטיבי ומאפשר הישגים שלא היו מתאפשרים בהיעדרו. המבנה החברתי שמאפשר יצירת הון חברתי מוגדר על-ידי נורמות משותפות וכן על-ידי גבולות הנגזרים מיכולתם של השחקנים להפעיל סנקציות אפקטיביות על השותפים" (1990, p. 302). הגדרתו של קולמן מייצגת מעבר בין תפיסת הון חברתי כמונחי תגמולים ליחיד לבין תפיסת תגמולי הון חברתי לקבוצה, לארגון או לקולקטיב אחר, ולראיית הון חברתי כמוצר שהוא פרטי וציבורי גם יחד.

מחקריו של פאטנם (1993) *Making Democracy Work* ו"Bowling Alone" (2000) נתפסים על-ידי החוקרים ככאלה שתרמו יותר מכול לתפוצתו הרבה של המושג (Szreter, 2002). אפשר לראות את גישתו של פאטנם כממוקדת חברה. היא מפנה את הדיון מרובד המיקרו אל רובד הביניים של קהילות (מאזו) ובעיקר אל רובד המקרו, והיא מתמקדת בתפקיד ההון החברתי במערכות דמוקרטיות ובתפוקות המדיניות שלהן (Walters, 2002). פאטנם מגדיר הון חברתי כ"תכונותיה של ההתארגנות החברתית, כגון אמון, נורמות ורשתות, שיכולות לשפר את יעילותה של החברה על-ידי הקלת פעילויות מתואמות" (Putnam, 1993, p. 167). על-פי תפיסתו של פאטנם, הון חברתי הוא מאפיין של קהילות וחברות, הוא מוצר ציבורי ומשאב משותף.

מבין הגישות שהוזכרו כאן נתמקד בזה של פאטנר, וזאת משתי סיבות עיקריות: ראשית, משום שגישה זו משכה את רוב תשומת הלב המחקרית (Home office, 2000), מצוטט מתוך: Aldrich et al., 2002, p. 9), ורוב המחקרים בתחום נובעים ממנה או מתייחסים אליה; ושנית, משום שהיא עוסקת ברמת המקרו, שהיא מסגרת הניתוח שהמאמר הנוכחי מתמקד בה.

מחקרו של פאטנר (Putnam, 1993) בחן את ביצועי השלטון המקומי בערים באיטליה והתמקד ברפורמה שיושמה בשלטון המקומי ברמת האזורים בתחילת שנות השבעים. במחקר הוגדרו שנים-עשר אינדיקטורים לבחינת תפוקות הממשל, כגון יציבות הממשל הנבחר, יישום התקציב, שירותי מידע וסטטיסטיקה, רפורמה ויזמות בחקיקה, כלי מדיניות לפיתוח תעשייתי, יחס הבירוקרטיה לאזרחים וכולי. ממצאי המחקר העלו כי תפוקותיהן והצלחתן של הרפורמות נופלות באופן משמעותי באזורי הדרום לעומת אותן תוכניות באזורים שבצפון. לטענתו של פאטנר, ההבדלים בין הצפון לדרום באיטליה נעוצים ברמות שונות של הון חברתי באזורים אלה.

פאטנר (Putnam, 1995) רואה את ההון החברתי כמורכב משלושה רכיבים עיקריים: (1) רשתות והתאגדויות חברתיות, (2) אמון חברתי מוכלל באחרים ו-(3) נורמות של הדדיות. במחקרים נוספים הדגישו חלק מהחוקרים כי יש להבחין בין שני מרכיבים של הון חברתי: מרכיב מבני-מוסדי, המתייחס לרשתות והתאגדויות חברתיות, תפקידים, חוקים, תקדימים ונהלים; ומרכיב קוגניטיבי, המתייחס לנורמות, ערכים ואמונות (Grix, 2001). פקסטון (Paxton, 2002) מגדירה הבחנה זו כהבחנה בין מרכיב אובייקטיבי, המתבטא ברשתות של קשרים בין יחידים, לבין מרכיב סובייקטיבי, המתייחס לכך שהקשרים בין היחידים טעונים בנורמות הדדיות וביחסי אמון. לטענתה, אף-על-פי שהבחנה בין שני הממדים חשובה לצורכי אופרציונליזציה, יש לראות את המושג הון חברתי כמייצג את השילוב בין שניהם: ממד ההשתתפות בהתאגדויות וולונטריות וממד האמון והנורמות ההדדיות (Paxton, 2002). על-פי תפיסת ההון החברתי, ההשתתפות בקהילות ובהתאגדויות יוצרת מכוונות ציבורית (Public Mindedness), בונה אמון בין פרטים, מעצבת תפיסה עצמית והדדית כאזרחים ומבססת ציפיות לגבי אחריותה של המנהיגות הפוליטית. המנהיגים הפוליטיים מצדם נהפכים לבעלי מחויבות לציבור ולקהילותיהם.

“Through participation in associations and communities people acquire a certain public mindedness... participate in public affairs, and through participation trust is built among people... [they] regard each other as citizens and sustain expectations about the responsibilities of political leaders. In turn leaders are public minded and responsive to their communities.”

(Walters, 2002, p. 387)

“Participation in civic organization inculcates skills of cooperation as well as a sense of shared responsibility for collective endeavors.”

(Putnam, 1993, p. 90)

ממצאיו של פאטנר (Putman 1995, 2000) הצביעו על דלדול ההון החברתי בארצות-הברית למן מחציתה השנייה של המאה העשרים. בעקבות מחקריו באו מחקרים השואתיים

רבים, שחלקם הצביעו על תופעות דומות, וחלקם, כמו מחקרו של הול (Hall, 1999) בבריטניה, הראו מגמות של השתמרות ההון החברתי ואף של גידולו, דבר שנבע, לדעתו של הול, מפעילות מכוונת לעידוד המגזר ההתנדבותי.

סוגי הון חברתי: הון חברתי מלכד, מגשר ומקשר

למרות הממצאים בדבר ההשלכות החיוביות של קיום ההון החברתי, כדוגמת מחקרם של ג'ון ודאודינג (John & Dowding, 1998) שמצאו כי מידת האמון של חברי קהילות בשלטון המקומי בבריטניה משפיעה על תפוקות הממשל ואיכותו, הדגישו החוקרים כי ההתייחסות אל ההון החברתי כאל מעגל של ברכה אינה יכולה להתעלם מן "הצד האפל של ההון החברתי" (Putnam, 1995, 2000; Woolcock, 1998). הון חברתי עשוי להיות בעל ערך ולהביא תועלת לקהילה מסוימת, אך בו-בזמן עלולה להיות לו גם השפעה שלילית ברמת הכלל. לדוגמה, קהילות עשויות להיות בעלות הון חברתי גבוה, אך בעלות השפעה מדירה ומפלגת ביחס לקהילות אחרות. הון חברתי גבוה בתוך קבוצה יכול לעתים גם לחסום ניסיונות לשינוי, לדכא חלקים בקהילה, למנוע קשרים עם קהילות אחרות (Gargiulo, 2000; Benassi, 2000, & בתוך: Rydin & Holman, 2004) ואף להיות "אנטי חברתי" (Beall, 1997, בתוך: Rydin & Holman, 2004).

על רקע זה התפתחה ההבחנה בין טיפוסים שונים של הון חברתי. אפשר להבחין בין שלושה סוגים של הון חברתי: (1) הון חברתי מלכד (bonding), המתגבש לרוב בתוך קהילות הומוגניות; (2) הון חברתי מגשר (bridging) – המתייחס לקשרים בין קבוצות הנבדלות זו מזו; (3) הון חברתי מקשר (linking) – הצומח מקשרים בין קהילות שהן שונות זו מזו ברמת המשאבים והסמכות ובעיקר במידת הנגישות שלהן לעיצוב המדיניות הציבורית וביכולתן להשפיע עליה; כלומר, קשרים הנוצרים בין קבוצות "חלשות" לבין אליטות הנוטלות חלק בעיצוב המדיניות הציבורית, משום שהן חלק מסוכנויות הממשל או משום שהן קבוצות חוץ-ממשליות שיש להן יכולת השפעה על הממשל (Woolcock, 1998), וראו התייחסות להבחנות אלה אצל: (Hyde, Meyer & Cook, 2002; Szreter, 2002). שני הטיפוסים הראשונים של ההון החברתי – הון חברתי "מלכד" והון חברתי "מגשר" – מצויים יותר בוירת החברה האזרחית. שרצר (Szreter, 2002) אף טוען כי בבסיס המושג הון חברתי "מלכד" עומדת לעתים קרובות הגדרת זהות משותפת. במושג ההון החברתי "המקשר" יש תפקיד מרכזי יותר לרשתות המקשרות בין שחקני החברה האזרחית לשחקני המדינה. לדוגמה, הייד, מייר וקוק (Hyde, Meyer & Cook, 2002) טוענים, על בסיס מחקרם על "אזורי הטבה לקהילה" (The Community Benefits District), שיש להרחיב את הדיון בהון חברתי "מקשר" מעבר לגישור בין קבוצות הטרוגניות – קבוצות המובחנות על בסיס גזע, מעמד סוציו-אקונומי ומגדר, ויש לבחון גם קשרים בין מגורים (מגזר פרטי, וולונטרי ועסקי) כבסיס להתהוותו של הון חברתי. ברוח זו מציעות רידין והולמן (Rydin & Holman, 2004) לזהות טיפוס נוסף של הון

1. פאטנם (Putnam, 2000) דן בשני סוגי ההון החברתי הללו על בסיס ההבחנה של וידאל (Vidal) וגייטל (Gittel), אשר שכללו את הטיפולוגיה של גרנובטר (Granovetter) לגבי קשרים חזקים וחלשים והעבירו את הטיפולוגיה הזאת למונחי הון חברתי (6) (Szreter, 2000, note 6).

חברתי - הון חברתי "מחשק" (bracing), המתייחס להון חברתי המחזק קשרים בין מגורים באמצעות קשרים בין קבוצה מצומצמת של שחקנים. תרומתה של ההבחנה בין סוגי הון חברתי נובעת, לטענת חלק מהחוקרים, מכך שהיא מאפשרת להתמודד עם מורכבותו של המושג ועם חלק מהבעייתיות שבו. אחת הביקורות על מושג ההון החברתי היא שהוא נעשה בלתי ממוקד בגלל השימושים השונים והמגוונים שנעשו בו (Rydin & Holman, 2004). לפיכך, ההבחנה בין טיפוסים הון חברתי מאפשרת לעמוד על הבדלים בין רמות דיון (מיקרו, מאזו ומקרו); היקפי רשתות וגבולותיהן (רשתות מקומיות, לאומיות וכדומה); וכן סוגי השפעות של הון חברתי. הבחנה זו תתרום לדיון שיובא בהמשך בדבר הזיקה בין הון חברתי למשילות.

הון חברתי, תפוקות הממשל ויכולותיה של המדינה

התאוריות המתייחסות לזיקה שבין התאגדויות לבין דמוקרטיה הן ותיקות ביותר (דה-טוקוויל, 1970). החידוש בגישת ההון החברתי הוא בהפניית תשומת הלב לזיקה שבין הון חברתי לבין תפוקות המדיניות של משטרים דמוקרטיים, ובכך יעסוק הפרק הנוכחי. פאטנם טוען:

"A good democratic government not only considers the demands of its citizenry (that is, responsive), but also acts efficaciously upon these demands (that is, effective)."

(Putnam, 1993, p. 63)

"A Society characterized by generalized reciprocity is more efficient than a distrustful society, for the same reason that money is more efficient than barter. If we don't have to balance every exchange instantly, we can get a lot more accomplished."

(Putnam, 2000, p. 21)

הטענה בדבר הקשר בין הון חברתי ליעילות ממשלית, שאותה חתן במחקרו באיטליה, גררה גל של מחקרים, ששטחו טענות מפורטות לגבי האופן שבו מאפיינים מסוימים של הון חברתי יוצרים דפוסי פעילות ייחודיים בתחומי הממשל והכלכלה. בהתבסס על דיונים של גרינדל (Grindle, 1996, pp. 1-12) ושל פולידאנו (Polidano, 2000) על תפוקות מדיניות, אפשר למיין את המחקרים הבוחנים את הקשר בין הון חברתי לבין תפוקות מדיניות לשלוש קטגוריות, על-פי נושאם המרכזי:

- א. תפוקות כלכליות, ובעיקר צמיחה כלכלית (Knack, 2002; Knack & Keefer, 1997).
- ב. יכולות מוסדיות ניהוליות וטכניות של הממשל (Cusack, 1999; Kennedy et al., 1998; Pennington & Rydin, 2000; Wallis & Dollery, 2002).
- ג. יכולות פוליטיות, שהוגדרו כיכולות לטפל בקונפליקטים חברתיים וליצור הסכמה (Maloney, Smith & Stoker, 2000).

מחקרם של נאק וקיפר (Knack & Keefer, 1997) הוא אחד המקיפים ביותר בתחום הזיקה בין הון חברתי לצמיחה כלכלית. חוקרים אלה התבססו על הנתונים של סקר הערכים

העולמי (World Values Survey) ב-29 מדינות ואישו את ההשערה לגבי הקשר החיובי בין רמות הון חברתי לבין פיתוח כלכלי ותפוקות מדיניות משופרות. החוקרים מצאו כי בחברות שקיים בהן אמון רב יותר, והחשש מניצול על-ידי אחרים קטן יותר, נדרשת פחות פעילות מווסתת וחקיקתית מסדירה, יש אמון רב יותר במוסדות הממשל ויש תגמול רב יותר להשקעה בהון פיזי אך גם בהון אנושי. כלומר, נמצא שהאמון משפר את רמת הביצועים של מוסדות ממשל (Knack & Keefer, 1997). גם מחקרו של וייטלי (Whiteley, 2000), שבדק 34 מדינות, מצא שמשנתני ההון החברתי הסבירו צמיחה כלכלית במידה דומה למשנתני ההון האנושי.

בנושא הזיקה בין הון חברתי לתפוקות ניהוליות הראה מחקרו של נאק (Knack, 2002), שבדק את 50 המדינות בארצות-הברית, שהרמה של תפוקות המדיניות במונחי ניהול תקציבי ופיננסי הייתה גבוהה יותר במדינות שהתאפיינו ברמת גבוהה יותר של אמון בינאיש (Knack, 2002).

תרומתו של ההון החברתי לשיפור תהליכי מדיניות הוצעה גם על-ידי אוסטרם (Ostrom, 2000), בדיונה בפעולה קיבוצית (Collective Action) ובנטייה לשיתוף פעולה, והיא נותרת על כנה גם בניסוח מאוחר יותר של תאוריות הפעולה הקיבוצית, מן הדור השני, המשקללות סוגים שונים של נטיות של הפרט (Akh & Ostrom, 2002). בסיס תאורטי נוסף לזיקה שבין הון חברתי לתפוקות מדיניות מעוגן בספרות מחקרי הפיתוח והוצע על ידי אוונס (Evans, 1996). לגישתו, טיב הקשר בין המדינה לחברה משחק תפקיד חשוב בהצלחתו או באי-הצלחתו של הפיתוח הכלכלי. שלושה מושגים מרכזיים הוצעו כדי לזהות את הגורמים התורמים לתפוקות מדיניות גבוהות או נמוכות ובעיקר לצמיחה כלכלית. שלושת המושגים הם סינרגיזם, מוטמענות (Embeddedness) וכן הסללה כלפי מעלה (Scaling Up) של תפוקות הון חברתי, מרמות מיקרו של הון מלכד לרמות מקרו של הון מגשר. אוונס הצביע על החיוניות שבחציית קו השסע הפרטי-ציבורי כדי להביא לתפוקות מדיניות גבוהות (על תפקיד ההון החברתי בביסוס דגם פעילות זה ראו גם Tendler, 1996; Tendler & Friedhaim, 1994).

גם גישתו של וולקוק (Woolcock, 1998) מעוגנת במסורת של מחקרי פיתוח ומתייחסת לקשר בין הון חברתי לפיתוח כלכלי, וכן לקשר בין הון חברתי ליכולות פוליטיות. המושגים מוטמענות ואוטונומיה, המקבילים להון חברתי מלכד ומגשר, משמשים אותו לשם הבחנה בין טיפוסים של מבנים חברתיים, המתאפיינים ברמות שונות של תפוקות, הן ברמת המיקרו והן ברמת המקרו. ברמת המקרו, אופן השילוב בין מוטמענות לאוטונומיה משפיע לדעתו על שתי תופעות: הרמה והאופי של הסינרגיזם בין המדינה לבין החברה האזרחית, מן הצד האחד, ורמת היושרה המוסדית, מן הצד האחר. וולקוק משתמש באפיון השילובים השונים שבין אוטונומיה למוטמענות כדי להבחין בין טיפוסים מדינות, כגון "המדינה המתמוטטת", שאין בה סינרגיזם ויושרה מוסדית, או "המדינה הטורפת", שבה המדינה משתלטת על החברה האזרחית.

לסיכום פרק זה נדגיש כי גישת ההון החברתי עומדת בפני ביקורות רבות ומגוונות. המבקרים מתייחסים, כאמור, להיבטים בעייתיים בהגדרת המושג ובאופרציונליזציה שלו וכן להיבט המעגלי-הטאטולוגי הטמון בו. כלומר, לשאלה אם הון חברתי הוא הגורם או התוצר של פעילות ממשלית יעילה (תלמוד ובראט, 2003; Foley & DeFilippis, 2001; Edwards, 1997; Levi, 1996; Portes, 2000). אחרים גורסים, לעומת זאת, שהניסיון

להגדיר את הממד המעגלי של התאוריה כפגם מהותי מתעלם מן האופי המורכב של התופעות החברתיות. בתופעות חברתיות רבות קיים מרכיב של היוזן חוזר. לפיכך, ייתכן בהחלט שהון חברתי משפר את תפוקות הממשל, ותפוקות אלה מחזקות את אמון התושבים בממשל (Schuurman, 2003).

כאמור, למרות המחלוקת על יתרונותיה וחולשותיה המתודולוגיות של גישת ההון החברתי, גישה זו קנתה לה אהדים בקרב החוקרים ונהפכה לתפיסה מובילה. המאמר הנוכחי מבקש לתרום להסבר תופעה זו, ולכן לא נסקרו כאן כל מרכיביה של הגישה, על יתרונותיהם ומגבלותיהם, אלא הודגשו המרכיבים התורמים להבנתנו את תפוצתה הרחבה. הפרק הבא יתמקד בבחינתה של הזיקה בין תפיסת ההון החברתי למודל המשילות.

3. הזיקה בין הון חברתי ומשילות: דמוקרטיה ותפוקות ממשל

פרק זה מבקש לבחון את הזיקה בין מושג ההון החברתי לבין הדילמות המרכזיות שכרוכות במשילות החדשה. שתי טענות יידונו בפרק: ראשית נבסס את הטענה שהדימוי של המערכת הפוליטית והדימוי של היחידים, העומדים ביסודה של גישת ההון החברתי, עולים בקנה אחד עם הדימוי של המערכת הפוליטית העומד ביסודו של מודל המשילות; ושנית, נדון בטענה שגישת ההון החברתי, המעגנת את הממד הדמוקרטי של המדינה המודרנית במישור ההשתתפותי, מצביעה על הבסיס החברתי של סוגיית הדמוקרטיה במודל המשילות, מצד אחד, ועל סוגיות של היכולת לעצב וליישם מדיניות, מצד שני.

א. דימויה של המדינה בפרספקטיבת ההון החברתי

לדעתו של וולטרס (Walters, 2002), גישת ההון החברתי מציעה דימוי שלפיו המערכת הפוליטית מהווה מרחב אופקי של קהילות רבות, ולא רק מורכבת משולטים ונשלטים. הממשל נתפס כריכוזי פחות ומדרגי פחות. יתר על כן, הממשל אינו נתפס כמונופול של האליטות בלבד, אלא כהליך המתבצע הלכה למעשה בתוך ובאמצעות קהילות, רשתות והתאגדויות, שהן בעלות מידה רבה של ממשל עצמי, ומכאן חשיבותן (Walters, 2002). עם זאת, וולטרס (Walters, 2002) וגם שרצר (Szreter, 2002) סבורים כי הגישה אינה מהווה רק מינוח חדש לסולידריות חברתית, וכי קיים בה מרכיב של בחירה רציונלית. זאת מאחר שבבסיסה של פרספקטיבת ההון החברתי מצויים יחידים, המבקשים למקסם אינטרסים עצמיים. אך בו־בזמן, הגישה אינה אטומיסטית, אלא גורסת שפירותיו של שיתוף הפעולה מותנים בקיומו של אמון הדדי בין יחידים, ופירות אלה לא יצמחו בהיעדר אמון הדדי. הון חברתי מאפשר ליחיד להשתתף במערכת של פעולה קיבוצית, אשר בסופו של דבר מפיקה תועלות רבות יותר לכל אחד מן המשתתפים בה.

גם תלמוד ובראט (2003) קושרים בין הנחת הרציונליות של הפרט להיווצרותו של הון חברתי. לטענתם, השיתוף בין השחקנים מתקיים אם הוא מרבה את התועלת של כל אחד מהם בנפרד. החוקרים מציעים לשזור בין תאוריית ההון החברתי לגישת הסוציולוגיה של הרנטה כדי להנהיר תהליכים של שיתוף, של חמס ושל אי־שוויון, המתקיימים בו־בזמן במרחב החברתי.

מרכיבים אלה של גישת ההון החברתי (דימוי היחידים כשואפים למקסם רווחים ודימוי הממשל כלא-מערכתי ולא-מרכזי, שהרשתות בו הן שיוצרות את המנגנון המניב מוצרים ציבוריים ותפוקות מדיניות) הם משותפים, לטענתנו, לגישת ההון החברתי ולפרספקטיבת המשילות. בדגם המשילות, כפי שהוזכר לעיל, המדיניות מתעצבת במסגרת רשתות המשלבות שחקנים ממגורים שונים, ואינה נתפסת כתוצר של מדרג ששחקני הממשל ממלאים בו תפקיד בלבדי. הרחבת המושג של ההון החברתי מהון חברתי מחבר להון חברתי מגשר ומקשר היא זו היוצרת מסד המשותף לשתי הגישות.

ב. הון חברתי, דמוקרטיה ומשילות

גישת ההון החברתי מציבה בבסיס הגדרתו של התהליך הדמוקרטי את המודל הטוקוויליאני של השתתפות בארגונים חברתיים, המדגיש את חשיבותה של ההתאגדות החברתית לביסוסה של הדמוקרטיה (Grix, 2001). לטענתו של פאטנם (Putnam, 2002), התאגדויות וולונטריות ורשתות חברתיות בחברה האזרחית, שהן ממרכיבי "ההון חברתי", תורמות לדמוקרטיה בכמה אופנים: הן מספקות אפיקים לזרימת מידע פוליטי, מאפשרות את קיומו של המרחב שבו נוצר ומפעפע השיח הציבורי, יוצרות תנאים להתפתחותה של אופוזיציה פעילה, ובכך מעודדות היווצרות של דפוסי מחויבות ציבורית (Public Spiritedness) (Putnam, 2000, p. 338). טענה זו, לגבי הזיקה בין השתתפות וולונטרית, הון חברתי ודמוקרטיה, אוששה במחקרים אמפיריים. במחקרה של פקסטון (Paxton, 2002), שבחנה את הקשר בין משתני האמון וההשתתפות בארגונים לבין דמוקרטיה, נמצא כי המשתנים הללו משפיעים על מדדי הדמוקרטיה. החוקרת התבססה על סקר הערכים העולמי ובחנה את משתני ההון החברתי שנמדדו ב-1980 ואת הרמות של מדדי הדמוקרטיה ב-1990. נמצא כי במדינות שזכו בציון גבוה במדדי דמוקרטיה השתתפותית במהלך התקופה נמצאו גם רמות גבוהות של הון חברתי ואמון בין חברי החברה במדידה המאוחרת יותר (Paxton, 2002). עם זאת הצביע המחקר על קשרי גומלין, כלומר, רמות גבוהות של הון חברתי השפיעו מצדם על מדדי הדמוקרטיה. גם מחקרו של מארש (Marsh, 2000) ברוסיה הצביע על קשר חיובי חזק בין קיומו של הון חברתי לבין דמוקרטיזציה בחברה הפוסט-קומוניסטית. לטענתנו, תפיסת ההשתתפות כמרכיב חיוני בתהליכים דמוקרטיים, שהיא מרכזית בגישת ההון החברתי, מחדדת את סוגיות הדמוקרטיה והיכולות הכרוכות בדגם המשילות ומוסיפה להן נדבך, וזאת בכמה היבטים: ראשית, מודל המשילות, המשלב לצד שחקני המדינה גם את שחקני השוק ואת שחקני החברה האזרחית, ואשר תפקידם והשפעתם של האחרונים בו אינו זניח, מחייב את קיומה של חברה אזרחית בעלת חיוניות גבוהה. אך הממצאים המחקריים בדבר רמות נמוכות של הון חברתי בחלק מהחברות (ראו נספח 1) או מחקרים שהצביעו על דלדול בחברות אחרות (Putnam, 1995, 2000) יכולים ללמד על חולשת החברה האזרחית או על תהליך התרוקנותה במדינות אלה. אחת ההשערות שנגזרת מגישת ההון החברתי היא שדפוס המשילות שיתגבש במדינות השונות קשור לרמת ההון החברתי בהן. במדינות המתאפיינות בהון חברתי נמוך יתגבש מודל משילות ששחקני החברה האזרחית יהיו בו חוליה חלשה יותר בתהליכים של עיצוב המדיניות, בהשוואה לשחקני השוק ולשחקני המדינה, מאשר במדינות המתאפיינות בהון חברתי גבוה יותר.

שנית, בהדגישה את חיוניותה של ההשתתפות הפעילה, גישת ההון החברתי מעלה את השאלה, אם מאפייניו של מבנה המשילות, כפי שתיארנו אותו לעיל, אכן יוצרים תנאים המאפשרים השתתפות, או שהם עלולים גם לצמצם אותה.

אכן, נראה שחלק ממאפייניה המבניים של המשילות, שצוינו לעיל, עלולים לצמצם לכאורה את המרחב להשתתפות אזרחית. כאמור, שילובם של שחקנים לא-ממשליים (שאינם נבחרים ואינם ניתנים להדחה באמצעות תהליכים דמוקרטיים) בתהליכי המדיניות מעמעם את אפיקי האחריות, ועלול להפחית את האמונה שאפשר להשפיע באמצעות תהליכים פוליטיים. ממצאי מחקרים קודמים מלמדים כי פיחות בתפיסת היכולת להשפיע באמצעות תהליכים דמוקרטיים נוטה להוריד את רמת ההשתתפות הפוליטית (Menahem, 2001; Hirst, 2000), וזו מצדה עלולה לדלדל את החברה האזרחית ואת ההון החברתי. ההשערה הנגזרת מטיעון זה היא שהתבססותו של מודל המשילות עלולה לצמצם את ההשתתפות ואת ההון החברתי גם במדינות שהתאפיינו לפני כן ברמות גבוהות של הון חברתי.

שלישית, עצם שילובם של שחקנים ושל ארגוני חברה אזרחית ביישום המדיניות ובתפקידים של אספקת שירותים המכוונים על-ידי המדינה, שהוא ממרכיביו של דגם המשילות, יוצר השלכות ארוכות טווח על החברה האזרחית. מצד אחד יש בתהליך זה כדי להעצים את שחקני החברה האזרחית, אך מן הצד האחר הוא עלול גם לחזק את המכוונות כלפי השוק וכלפי המדינה בדרכי פעולתם. בתנאים כאלה, מעורבותם של שחקנים אלה בזירת המדיניות לא תבטא בהכרח מרחב פעילות אוטונומי של החברה האזרחית ולא תביא לזירת המדיניות אינטרסים שונים מאלה הנישאים על-ידי שחקני שוק ושחקני מדינה.

ההיבט הרביעי והאחרון נוגע לסוגיית יכולותיה של המדינה לקדם יעדי מדיניות. במשילות החדשה, כאמור לעיל, המנגנון האמור להסדיר את התיאום הנדרש לפעילות הציבורית הוא רשתות מדיניות ולא מבנים מדרגיים, ודפוס האינטראקציה החיוני לתפקוד הרשתות מתבסס על יחסי אמון (Pierre & Peters, 2000; Rhodes, 2000; Waleti et al., 2004). אך ההסדרים המבניים שביסוד המשילות עלולים דווקא להחליש את יחסי האמון ביוצרים יחסים דמויי שוק בתוך המערכות הציבוריות ובתוך מערכות המגזר השלישי (Newman & Thornley, 1998; Rhodes, 2000).

לסיכום, גישת ההון החברתי מוסיפה אפוא נדבך לשתי הסוגיות הבעייתיות של מודל המשילות, בכך שהיא יוצרת גשר מושגי בין השתתפות, דמוקרטיה ותפוקות ממשל, בהצביעה על הבסיס החברתי שלהן. סוגיות הדמוקרטיה של המשילות נעוצה אומנם בכך ששחקנים לא-נבחרים נוטלים חלק בתהליכים של קביעת המדיניות, אך מגישת ההון החברתי עולים כמה היבטים המחריפים את המצב הזה. ראשית, דלדול ההון החברתי בחלק מהחברות (הנובע מתהליכים שונים שאינם מעניינו של המאמר הנוכחי) עלול להוביל לכך ששחקני החברה האזרחית יתאפיינו מלכתחילה בעמדת חולשה יחסית לשחקנים האחרים בתהליך המדיניות. בתנאים אלה יקשה עליהם להביא אל תהליך עיצוב המדיניות אינטרסים שונים מאלה של שחקני השוק. שנית, שילובם של שחקנים לא-נבחרים בתהליכי המדיניות מטשטש את אפיקי האחריות, ולכן הוא עלול לפגוע בהשתתפות ולהחליש את החברה האזרחית. ושלישית, הבסיס שאמור ליצור את יכולות המדיניות בדגם המשילות הוא רשתות מדיניות, החוצות את השסע הפרטי-ציבורי ויוצרות סינרגיות. תפעולן של הרשתות מצריך יחסי אמון, אך חלקם מן ההסדרים הכרוכים בעלייתו של מודל המשילות, המעודדים הסחרה ותחרות, חותרים תחת יחסי האמון.

הפרק הבא מדגים את הסוגיות שמלוות את התמורות ביחסים בין המדינה לחברה בעידן המשילות ואת התובנות העולות מגישת ההון החברתי מתוך התייחסות לבריטניה בעידן הלייבור החדש ולישראל משנות התשעים. הבחירה בבריטניה נובעת מן העובדה שמחקרים רבים עוסקים במודל המשילות כפי שהוא מתבסס בבריטניה ובסוגיות הכרוכות בו.

ג. משילות והון חברתי: ניסיונו של הלייבור החדש וכמה שאלות בהקשר הישראלי

1. הערות על משילות והון החברתי בעידן הלייבור החדש בבריטניה כחלק מתפיסת הלייבור החדש (New Labor), אימצה בריטניה סדרה של רפורמות בתהליכי המדיניות ובמנהל הציבורי. בשל מאפייניה של המדיניות החברתית ומרכיב ההשתתפות שנכלל בה, תפיסת הלייבור החדש נקראת "הדרך השלישית" (גידנס, 2000). לדעת החוקרים, השיח שליווה את הרפורמות שהונהגו במסגרת הלייבור החדש וכן המאפיינים המבניים של הרפורמות הם אשר הצעידו את בריטניה אל עידן המשילות החדשה (Rhodes, 2000). דאלי (Daly, 2003) מצאה שהיחסים בין המגזר הציבורי, המגזר העסקי והמגזר האזרחי של הלייבור החדש מתאפיינים בתלות הדדית, כאשר לשחקני המדינה מיועד תפקיד של היגוי. רשתות מוגדרות כמנגנון הניהול והתיאום בין שלושת המגזרים. מנגנון זה מהווה חלופה להעדפת מנגנון השוק, שהיה דומיננטי בתקופת תאצ'ר. שותפויות בין המגזר הפרטי לציבורי הן דפוס מועדף, והן היוצרות את המבנה של ממשל צירופי (Joined up government), שבו אספקת השירותים מתבצעת על-ידי רשתות המאגדות את השותפויות האלה (Rhodes, 2000b).

ההסדרים המבניים החדשים, המבוססים על רשתות המצרפות את המגזרים השונים אל המבנה הממשלי, יוצרים למעשה את המעבר ממודל המדינה המינימליסטית של תקופת תאצ'ר לעידן המדינה "המאפשרת" (enabling) של הלייבור החדש. תפיסות ורפורמות אלה, המשולבות אלה באלה, הן ביטוי ומימוש של המשילות החדשה, והן גם מסמנות את ההבחנה בין הלייבור החדש לבין מאפייניו של הלייבור הוותיק, אשר ייעד תפקיד מרכזי למדינה באספקת שירותים (providing state). המצע והתוכניות של הלייבור החדש כוללים במוצהר גם מרכיבים של פיתוח חברה אזרחית ועקרונות יסודיים, המשקפים את תפיסת ההון החברתי. יסודות אלה הם רכיב תועלתני ותפיסה חברתית גם יחד. וכך טוענת דאלי: "The essence of the New Labor philosophy is the utility for social integration of the social capital generated by direct interaction and participation."

(Daly, 2003, p. 122)

אך התובנות העולות מגישת ההון החברתי לגבי הסוגיות המרכזיות של המשילות נובעות לא רק מהרובד המוצהר בתפיסת הלייבור החדש, אלא גם מהתובנות בניסיונות ליישם הלכה למעשה.

בְּוִויר ורודס (Bevir & Rhodes, 2003) טוענים שיחסי אמון מוגדרים כמרכיב חיוני בתפקודן של הרשתות הנמצאות ביסודו של מודל הממשל הצירופי בבריטניה. אך לדעתם, יישומה של המשילות תוך כדי תהליך ההשווקה (marketization) של המגזר הציבורי

בבריטניה, באמצעות הסדרים דמויי שוק ובאמצעות מיקור חוץ (contracting out), שחקים את בסיס האמון. מאפייניו של המשטר החוזי מכחישים את ההדדיות, את האי־פורמליות ואת שיתוף הפעולה בין השחקנים החיוניים לתפעולן של הרשתות והשותפויות (Flynn et al., in: Rhodes, 2000, pp. 115, 136–137).

נוסף על כך טוען רודס (Rhodes, 2000b), כשהוא בוחן את הפער בין ההלכה למעשה בכל הקשור לרפורמות אלה, שהממשל המרכזי בבריטניה לא ניחן באמון הדרוש לתפעול המודל של הממשל הצירופי והרשתי, הן ביחס לגופים שמתחתיו, כגון גופי השלטון המקומי, והן ביחס לשותפים מהמגזר הפרטי והוולונטרי. יתר על כן, ההסדרים המרכיבים את דגם המשילות והממשל הצירופי יוצרים תוצאות לא־מכוונות, החותרות תחת ממדי הדמוקרטיה והאחריות. מבני השותפויות המורכבים, הכוללים שחקנים ציבוריים ופרטיים, מטשטשים את אחריותם של נושאי התפקידים הנבחרים..

בחנית צמיחתו של דגם המשילות החדשה, שהוא חלק מהותי ממדיניות הלייבור החדש, מראה שבהסדרים המיועדים לשילוב שחקנים מהמגזרים השונים בתהליכי המדיניות חסרים מנגנונים להבטחת היווצרותם של האמון וההדדיות החיוניים לתפעולם. מגישת ההון החברתי עולה שכדי להבטיח את בסיס האמון הזה ואת יכולת השיתוף וההדדיות יש ליצור הסדרים המכוונים ישירות לטיפוחם, כלומר, ליצור מבני משילות שיהיו מכווני הון חברתי.

ג. עידן של שינוי דפוסי מדיניות בישראל: מספר שאלות מפרספקטיבה של הון חברתי בחלק הנוכחי נציג כמה הערות ושאלות לגבי דגם המשילות המתהווה בישראל ונציב על תובנות העולות מגישת ההון החברתי, וכן על המשמעויות וההשלכות של דגם זה. בעשורים האחרונים מתחוללים שינויים ניכרים במדיניות הציבורית בישראל. שינויים אלה מתבטאים בעיקר בהסגה מתמשכת של המדינה מתחומי פעילות שונים ובהסתמכות גוברת על שווקים ועל גופים חוץ־ממשליים בתהליכים של אספקת השירותים. תהליכים אלה החלו להתגבש למן המחצית השנייה של שנות השמונים, גם בעקבות המשבר הכלכלי שהתרחש בישראל באותו עשור. לטענת שלו (Shalev, 1999), בתקופה זו נוצרו בקיעים בהסכמות ששררו בארבעת העשורים הקודמים באשר לתפקידה של המדינה ולדרך הפעולה של המערכת הכלכלית. חל שינוי בתפיסה בדבר התפקיד שהמדינה צריכה לדאוג לביטחונם הכלכלי של אזרחיה, ובמיוחד חל כרסום בתפיסה שהמדינה צריכה למלא בפיתוח הכלכלי (Shalev, 1999).

בחנית קווי היסוד של תוכניות הממשלה במהלך העשורים האחרונים מאפשרת לעקוב אחר השינויים הללו. בקווי היסוד של שנת 1969 נאמר: "הממשלה תפעל לפי תכנון כולל [ההגשת המחברים] שתפקידו להדריך את הפעילות הכלכלית בניצול כל גורמי הייצור והמשאבים להחשת התעצמותו של המשק" (שנתון הממשלה, קווי היסוד של תוכנית הממשלה, שאושרו ב־15 בדצמבר, 1969, ע' כב-כג). בשנת 1983 מוגדרת ה"מלחמה באבטלה והבטחת תעסוקה" כיעד מרכזי (שנתון הממשלה, קווי היסוד של מדיניות הממשלה, שאושרו על־ידי הכנסת ב־10 באוקטובר, 1983, ע' 10-11). אפשר לומר אפוא שעד שנות השמונים הייתה ישראל מדינה מתערבת, המספקת ישירות חלק משמעותי מהשירותים הציבוריים (Aharoni, 1986).

אך בראשית המאה העשרים ואחת אפשר לאפיין את התפיסה של תפקיד המדינה השוררת בישראל כתפיסה נאו־ליברלית, הכוללת שינוי אידאולוגי ומבני במידת המעורבות

הלגיטימית של הממשל בחיי המשק והחברה, וכן שינויים מפליגים בהסדרים של אספקת שירותים (דורון, 1999; פילק, 2004).

כבר ב-1988, "הקטנת חלקו של המגזר הציבורי וצמצום מעורבות הממשלה" מוגדרים כיעדים מרכזיים, וכן הפרטה באמצעות מכירת נכסים עסקיים שבבעלות הממשלה (שנתון הממשלה, מתוך קווי היסוד של מדיניות הממשלה, שאושרו על-ידי הכנסת ב-22 בדצמבר, 1988). מגמה זו נמשכת ומתחזקת בשנות האלפיים. לדוגמה, התוכנית הכלכלית שהוצעה על-ידי הממשלה ב-2004 מגדירה את יעדי-העל כהגעה למשק חופשי ותחרותי. התוכנית כוללת מרכיבים רבים שמזוהים עם תפיסת עולם נאו-ליברלית, המקצה למדינה תפקיד מוערי, כגון המשך הקטנתן של ההוצאות הציבוריות, המשך ההפרטה, "המשך במלוא העוצמה של התוכנית להקטנת המגזר הציבורי, הפניית משאבים למגזר העסקי" (ע' ד). אחד הכלים לכך היא מגמה גוברת של שילוב המגזר הפרטי בפרויקטים ציבוריים באמצעות מכרזי B.O.T (Build Operate Transfer) ו-P.F.I (Private Finance Initiative) (אתר משרד האוצר: התייעצות בנושא נוהל הנחיות למכרזי B.O.T/P.F.I).

בתחום מדיניות התעסוקה הונהגה רפורמה מקיפה בראשית שנות האלפיים, שצמצמה את התשלומים של קצבות הבטחת ההכנסה וקצבות הילדים והנהיגה מדיניות של "מעבר מקצבה לעבודה". גם כאן כלולה תפיסה המבקשת לפעול להמשך העברתם של תפקידי יישום המדיניות למגזר העסקי, כגון "הקמת מרכזי תעסוקה לטיפול באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה בידי גופים חוץ ממשלתיים" [הדגשת המחברים] (משרד האוצר, המדיניות הכלכלית לשנת 2004, שינויים מבניים והרכב התקציב - החלטות ממשלה שהתקבלו ביום 16.9.03, ע' יב).

במקביל לשינויים הללו תוכננו בישראל בשנים האחרונות רפורמות בתחום המנהל הציבורי. תוכנית "צעדים מחוללי שינוי", שהחלו ליישמה ב-1994 (והופסקה עם חילופי הממשלות ב-1996), ובמיוחד הרפורמה שהונהגה ב-1999, בתקופתה של ממשלת ברק, משקפות ביעדיהן ובמרכיביהן את גישת הניהול הציבורי החדש, כלומר, את חדירתן של תפיסות וגישות ניהול עסקיות לתחום הציבורי (גלנור וחובריו, 1999; טליאס וכ"ץ, 2002, ע' 55-58). אומנם רפורמות אלה לא יושמו כמקשה אחת, אך בהדרגה שולבו בתפקודו של המגזר הציבורי בישראל מאפיינים מהותיים של הסגת המדינה. כפועל יוצא מרפורמות אלה, רבים מהשירותים החברתיים בישראל (שהממשלה מחויבת לספק בתוקף החוק או מעוניינת להעניק לאוכלוסייה) מסופקים כיום באמצעות ארגונים לא-ממשלתיים: ארגונים וולונטריים או מוסדות ללא כוונת רווח (מלכ"רים), המשתייכים למגזר השלישי, וארגונים עסקיים המשתייכים למגזר הפרטי. כך נוצרו תהליכים של הפרטה חלקית, שבה הגוף הממשלתי קובע את סל השירותים, קובע את הזכאות, מממן את השירותים ומבקר את הספקים, אך אספקת השירותים נעשית על-ידי גופים לא-ממשלתיים (קטן, 2002).

תמורות אלה מצעידות את ישראל אל עידן שבו מתהווה, מאמצע שנות השמונים, מערך יחסים חדש בין המדינה לבין שחקנים שאינם שחקני המדינה, כלומר, שחקני השוק ושחקני החברה האזרחית, שנעשים מעורבים יותר בתהליכי המדיניות. לנוכח תמורות אלה יש מקום לשאול מהו דגם המשילות המתהווה בישראל, או בניסוח אחר - מהו מעמד היחסי של השחקנים השונים בדגם המשילות המתהווה בישראל. בחינה ישירה של דגם יחסים זה היא מעבר להיקפו של המאמר הנוכחי, אך ממצאי מחקרים קודמים מספקים מידע רב-ערך, שיש ביכולתו ללמדנו על מתווה היחסים המתהווה בין השחקנים השונים.

מחקרים מצביעים על חיזוק תפקידם של שחקני השוק ושל שחקני החברה האזרחית בתהליכי המדיניות. לין (2000) טוען שאליטת העסקים בישראל השפיעה במידה רבה על עיצובה של מדיניות החלוקה מחדש. הוא דן בניסיון הכושל לבצע רפורמה במיסוי רווחי הון בישראל ב-1995, וטוען שההצלחה במניעת הרפורמה נבעה מיכולתה של האליטה העסקית ליצור קואליציות עם שחקני מדינה, כגון מנכ"ל משרד ראש הממשלה, נגיד בנק ישראל ושר הכלכלה והתכנון, כדי להתנגד לרפורמה. בדומה לכך טוענים פלד ושפיר (Peled & Shafir, 1996) שקהילת העסקים מילאה תפקיד חשוב גם ביצירת סדר יום ציבורי שכלל מגמה לסיום הסכסוך הישראלי-ערבי והישראלי-פלסטיני. למעשה, טוענים פלד ושפיר (2001), קיימת במחקר הישראלי הסכמה שהמעבר בישראל מחברה הנשלטת על-ידי המדינה לחברת ספר, כהגדרתם, מתאפיין בהיווצרות מרחב אוטונומי של פעילות פרטית, שהיא כלכלית בעיקרה, ואילו היווצרותו של מרחב פעילות ציבורית וולונטרית, המתקיים באופן אוטונומי מהמדינה או מהשוק, אינה ודאית ואף שנויה במחלוקת (שם, ע' 188). גם ממן (2004) סבור שמשנות השמונים קיים בישראל משטר פוליטי-כלכלי המתבסס על קבוצות עסקיות, הפועלות בשילוב עם ארגונים מדינתיים.

לצד העלייה הברורה בתפקידם של שחקני השוק בתהליכי המדיניות, המחקרים מתעדים התרחבות ניכרת בעשורים אלה במספרם ובהיקפם של ארגוני החברה האזרחית (גדרון, כץ ובר, 2003), שהם אחד המדדים של ההון החברתי, כאמור. הנתונים על השתתפות בפעילות התנדבותית בישראל מציבים את ישראל במיקום אמצעי בהשוואה למדיניות מערביות אחרות (גדרון, בר וכץ, 2002; ISSP, 1998). מעבודתם של שי, לור, דוכין וגדרון (1999), שעסקה בדפוס תרומה והתנדבות של הציבור בישראל, עולה שכשליש מהאוכלוסייה הבוגרת בישראל הם חברים או פעילים בארגוני מגזר שלישי, כולל איגודי עובדים. עם זאת, יש הערכות שונות לגבי השאלה אם במקביל לגידול בהיקפם של ארגוני החברה האזרחית אפשר להצביע גם על התחזקות השפעתם בתהליכי קבלת ההחלטות ובעיצוב המדיניות הציבורית (גדרון, בר וכץ, 2002).

בן-אליעזר (1999, ע' 87), לדוגמה, סבור שריבוי העמותות בשנים האחרונות אינו מעיד על ביסוסה של החברה האזרחית, מכיוון שריבוי זה אינו מביא להרחבת התחום הציבורי ולהעברת שאלות משמעותיות וחשובות להכרעה ציבורית יותר ומדינתית פחות. גם ישי (2003) טוענת כי עדיין מוקדם לקבוע אם גידול היקפם של ארגוני החברה האזרחית מלמד גם על גידול בהשפעתם על המדיניות הציבורית. יתרה מכך, היא טוענת כי לרבים מהארגונים יש זיקה הדוקה למדינה (באמצעות השתתפות המדינה במימון פעילותם), וזיקה זו היא בבחינת חרב פיפיות, העלולה להביא לצמצום האוטונומיה של ארגונים אלה. על-פי ממצאי המחקרים שצוטטו לעיל אפשר לשרטט באופן ראשוני את הקווים המאפיינים את דגם המשילות המתהווה בישראל. דומה שאפשר להצביע על שתי מגמות המסתמנות בדגם משילות זה: מן הצד האחד, מגמה ברורה של שילוב שחקני שוק בקביעת המדיניות; ומן הצד האחר, תמונה ברורה פחות באשר לשחקני החברה האזרחית. למרות

2. ממצאים אלה עולים גם מתוך עיבוד נתונים על שיעורי השתתפותם של אזרחים בישראל בפעילות התנדבותית, כפי שנאספו בסקר בנושא דת, שנערך ב-1998, במסגרת ה-*ISSP* (The International Social Survey Programme).

התרחבותם של ארגוני החברה האזרחית, רבים מהחוקרים סבורים שאין בכך כדי להעיד על גידול בהשפעתם על תהליכי עיצוב המדיניות. אומנם שחקני החברה האזרחית נטלו חלק בייעוץ ובקידום חקיקה בתחומי מדיניות מסוימים, כגון חקיקה בתחומי ילדים עם מוגבלויות (בר, 2004), מעורבות במאבק על שינוי הייעוד של קרקעות חקלאיות (דהאן-כלב, 2004), ובמקרים נוספים שלא יובאו כאן מפאת קוצר היריעה. ואולם השאלה הנותרת והראויה למחקר נוסף היא שאלת נגישותם והשפעתם של שחקני החברה האזרחית על תהליכי המדיניות. שאלה זו מתחדדת בעיקר לנוכח היווצרותם וקיומם של אפיקי נגישות והשפעה העומדים לרשותם של שחקני השוק, כפי שעולה מהמחקרים שהובאו לעיל.

לפיכך, אפשר להעלות השערה שאופן השתלבותם של שחקנים לא-ממשליים בתהליכי המדיניות בישראל נוטה להתגבש בדפוס דואלי. ברובד של עיצוב המדיניות מתגבשת תבנית דו-מגורית, שנוטלים בה חלק בעיקר שחקני המגזר העסקי, לצד שחקני המדינה, בעוד שחקני החברה האזרחית ממלאים בה תפקיד משני, ואולי אף שולי. ואילו ברובד של יישום המדיניות מתעצבת תבנית תלת-מגורית, המשלבת את שחקני שלושת המגזרים – הממשלתי, העסקי והוולונטרי.

בחלקיו הקודמים של המאמר הצבענו על התובנות העולות מגישת ההון החברתי ביחס לבסיסן החברתי של בעיות המשילות. דומה שבעיות אלה ניכרות ביתר שאת בדפוס המשילות המתהווה בישראל. סוגיית הדמוקרטיה של מבנה משילות דו-מגורי חריפות אף מאלה הקיימות בתבנית תלת-מגורית, והן עלולות לפגוע בבסיס הלגיטימציה של תהליך המדיניות.³ נוסף על כך, התבנית הדו-מגורית בעיצוב המדיניות עלולה לחסום את הנתיבים לפיתוחו העתידי של הון חברתי מגשר ומקשר בתהליכי עיצוב המדיניות. בתנאים אלה עולה הסיכוי לשימורה של התבנית הדו-מגורית ולהדרתם של שחקנים אחרים ושל הנושאים שהם מייצגים. גם התבנית התלת-מגורית, שבה משולבים שחקני החברה האזרחית, ואשר מתבטאת בעיקר ביישום המדיניות, אינה מצמצמת בהכרח את סוגיות הדמוקרטיה הכרוכות במשילות החדשה. התהליך שבמהלכו עמותות וארגונים ללא כוונת רווח נהפכים לספקי שירותים בעבור המדינה עלול, כאמור, להעצים בארגונים הללו הן את המכוונות כלפי השוק והן את המכוונות כלפי המדינה (בן-אליעזר, 1999; גדרון, בר וכץ, 2003; פוגל-ביז'אווי, 1998). לפיכך קיים חשש להתרוקנותם או לדלדולם כמרחב פעילות אוטונומי. בתנאים אלה קשה להניח שארגונים אלה ימלאו את התפקיד שמייצגים דה-טוקוויל וגישת ההון החברתי להתאגדויות חברתיות בדמוקרטיה (דה-טוקוויל, 1970; Putnam, 1993).

יש לראות את התגבשותו של דפוס משילות זה בישראל על רקע מרכיב נוסף, המשמש לבהינתן הון חברתי בחברות, והוא מדד האמון המוכלל. בניתוח מדדי אמון בישראל בהשוואה למדינות העולם, שהתבסס על נתוני סקר שנערך ב-1998 ב-32 מדינות במסגרת ה-ISSP (The International Social Survey Programme), נמצא כי 24.4% מהנשאלים בישראל נטו להביע אמון בשאר חברי החברה. שיעור זה ממקם את ישראל במקום נמוך – המקום העשרים ואחד, לאחרי מרבית המדינות המפותחות וקרוב יותר למדינות הגוש המזרחי, הפיליפינים, יפן וספרד. לשם השוואה, בגוש המדינות הסקנדינביות, וכן באוסטרליה, וקנדה, שיעור המגלים אמון בחברי החברה הוא כ-60%. במדינות כמו גרמניה, בריטניה,

3. ראו את המינוח "הון ושלטון".

צ'כיה וארצות-הברית, שיעור זה עולה על 40%, כלומר, כפול משיעור המביעים אמון בחברה הישראלית.⁴

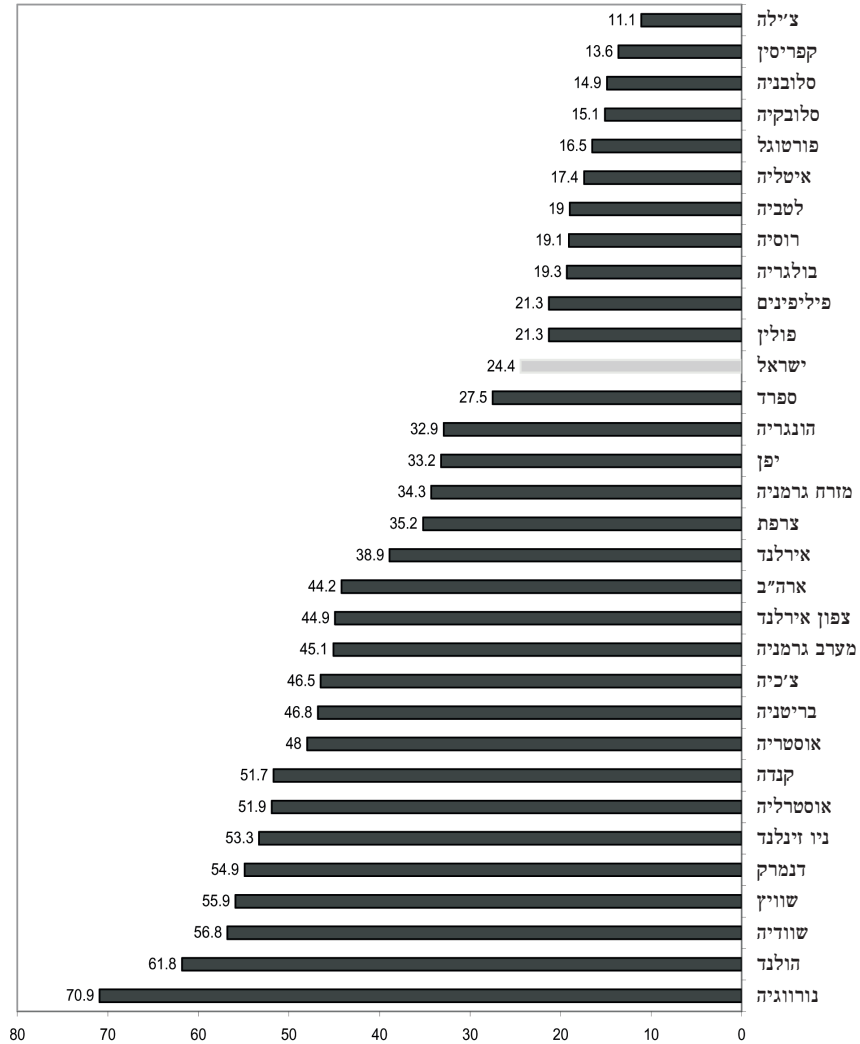
הרמה הנמוכה של האמון בישראל וחשיבותו של האמון לתפקודן של מערכות משילות מעלה שאלות נוספות, הראויות למחקר עתידי, באשר לדגם המשילות שיתבסס בישראל. לסיכום, הטענה המרכזית שמאמר זה ביקש לבחון היא שאחד ההסברים לתפוצתה הרחבה של גישת ההון החברתי נעוץ בזיקתה לשאלות הנוגעות לתמורות שחלו בתפקידה של המדינה, ובמישוג שהיא מציעה למערכת היחסים מדינה-חברה. לטענתנו, גישת ההון החברתי מצביעה על בסיסן החברתי של סוגיות מרכזיות, המקופלות בדגם המשילות החדשה, שהוגדרו לעיל כסוגיית הדמוקרטיה וסוגיית יכולתה של המדינה. גישת ההון החברתי מצביעה על כך שבעידן המשילות, שבו המדינה מסיגה את עצמה מתחומים שונים, ושחקני השוק והחברה האזרחית נהפכים לשותפים ברשת המדינית, ממשות השותפות של שחקני החברה האזרחית תיגור ממידת החיוניות, העוצמה והאינטנסיביות שמאפיינת אותה. גישת ההון החברתי מצביעה על הגורמים היוצרים את החיוניות הזאת, ובו-בזמן הגישה מאירה מאפיינים מבניים במודל המשילות, שיש בהם כדי להאיץ את דלדול ההון החברתי. סוגיות הקשר בין עוצמת החברה האזרחית, הדמוקרטיה ותפקוד מדיניות הן מרכזיות בגישת ההון החברתי. נקודות התורפה של מודל המשילות נעוצות גם הן בסוגיות אלה. בדגם המשילות, המתאפיין באובדן המונופול של ממשלים דמוקרטיים על המשאבים המוסדיים ובשילוב שחקנים שאינם נבחרים בתהליכי המדיניות, קיים איום פוטנציאלי על הדמוקרטיה, ויעילותם של הממשלים נפגמת.

עם זאת, אנו טוענות שגישת ההון החברתי משליכה על דרכי התמודדות אפשריות עם סוגיות אלה. ההבחנה בין סוגיו השונים של ההון החברתי - המחבר, המגשר והמקשר - יכולה לתרום לבחירה בין ההסדרים השונים לשילובם של שחקנים בזירת המדיניות הציבורית. לדוגמה, מושג ההון החברתי המקשר מצביע על כך שאין די בכך שהסדרי המשילות יכללו שחקנים ממגזרים שונים, אלא עליהם לאפשר מערך קשרים שוויוניים בין שחקנים שאינם שווים בעמדות הסמכות והכוח שלהם. התבססותו של דגם משילות מכוון הון חברתי, המאפשר צמיחת אמון ומתאפיין ברשתות מגשרות ומקשרות בין קבוצות ומגזרים שונים, עשויה לסייע להתמודדות עם נקודות התורפה של מודל המשילות. סוגיות אלה ראויות למחקר נוסף בחברה הישראלית, בעיקר לנוכח דגם המשילות שמסתמן בישראל בשנות ה-2000, כפי שהראינו.

4. נתונים מתוך ה-ESS (European Social Survey) משנת 2003 משרטטים תמונת נתונים דומה. המרוויינים התבקשו לענות על שאלת אמון בנוסח דומה, וסולם התשובות נע על פני טווח ציונים מ-0 (אין-אמון) עד 10 (אמון רב). נתונים דומים נמצאו גם בסולם משולב של אמון ועזרה הדדית בישראל, בהשוואה למדינות מערביות (ראו: בר, אורן ולוין-אפשטיין, 2003).

נספח 1

תרשים 1 : שיעור המביעים אמון חברתי בישראל ובמדינות שלקחו חלק בסקר ISSP-1998

הערה: האחוזים מייצגים את שיעור הנשאלים שענו "בדרך כלל אפשר לסמוך על אנשים". מקור: עיבוד מתוך הנתונים של שאלת האמון מתוך סקר דת "Religion II" ISSP-1998.

מקורות

- בן-אליעזר, אורי (1999). האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. סוציולוגיה ישראלית, (1), 51-97.
- בר, מיכל (2004). בין "רממה דקה" ל"לקול צעקה": פעילותם הפוליטית של ארגוני רווחה וולונטריים בתהליך קביעת המדיניות כלפי ילדים עם נכויות בישראל. תוכנית מוסמך בניהול ארגונים קהילתיים ומלכ"רים ובמדיניות ציבורית, על שם יוסף י' שוורץ, בית-הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית על שם פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בר, קארין, אורן, ענת ולוין-אפשטיין, נח (2003). ישראל באירופה: קרוב יותר למזרח היבשת מאשר למערבה. דעות בעם, 9. מכון ב"י ולוסיל כהן לחקר דעת קהל, אוניברסיטת תל-אביב.
- גדרון, בנימין, בר, מיכל וכץ, חגי (2002). קווים לדמותה של החברה האזרחית המאורגנת בישראל. סוציולוגיה ישראלית, (2), 369-400.
- גדרון, בנימין, בר, מיכל וכץ, חגי (2003). המגזר השלישי בישראל - בין מדינת רווחה לחברה אזרחית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גל-נור, יצחק, רוזנבלום, דוד ויראזוני, אלון (1999). רפורמה במנהל הממשלתי בישראל. בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל (ע' 117-158). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גידנס, אנתוני (2000). הדרך השלישית - תחייתה של הסוציאל-דמוקרטיה. תל-אביב: תפוז.
- דהאן-כלב, הנרייט (2004). שלטון החוק מת, יחי מלך הנדל"ן. אופקים חדשים, 11.
- דה-טוקוויל, אלכסיס (1970). הדמוקרטיה באמריקה. ירושלים: מוסד ביאליק.
- דורון, אברהם (1999). מדיניות הרווחה בישראל - ההתפתחויות בשנות ה-80 וה-90. בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל (ע' 437-474). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ובר, מקס (1947). הבירוקרטיה. בתוך: משה ליסק (עורך), סוגיות בסוציולוגיה. ירושלים: עם עובד.
- טליאס, מוטי וכץ, יצחק (2002). ניהול ציבורי חדש בישראל. בתוך: מוטי טליאס (עורך), הניהול הציבורי החדש - רפורמה במינהל הציבורי (ע' 51-63). ג'וינט-אלכא.
- ישי, יעל (2003). בין גיוס לפיוס - החברה האזרחית בישראל. ירושלים: כרמל.
- לין, יחזקאל (2000). המדינה, האליטה העסקית וקואליציית מס הבורסה כמשל. בתוך: מנחם מאוטנר (עורך), צדק חלוקתי בישראל (ע' 223-259). תל-אביב: רמות.
- ממן, דניאל (2004). קבוצות עסקיות בכלכלה הישראלית: גורמי התגבשות והתעצמות. בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (ע' 116-130). ירושלים: מכון ון ליר.
- משרד האוצר <http://www.mof.gov.il>. המדיניות הכלכלית לשנת 2004. שינויים מבניים והרכב התקציב - החלטות ממשלה שהתקבלו ביום 16.9.03, ע' יב.
- משרד האוצר <http://www.mof.gov.il>. התייעצות בנושא נוהל הנחיות למכרזי B.O.T/ .P.E.I

פוגל-ביז'אווי, סילביה (1998). נשים ואזרחות בישראל: ניתוח של השתקה. פוליטיקה, 1, 71-47.

פוקויאמה, פרנסיס (1999). עניין של אמן. תל-אביב: אור עם.
פילק, דני (2004). ישראל מודל 2000: פוסט-פורדיוזם נואו ליברלי. בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (ע' 34-56). ירושלים: מכון ון ליר.

פלד, יואב ושפיר, גרשון (2001). הסכסוך הישראלי-פלסטיני והחברה הישראלית. בתוך: פלד יואב ואופיר עדי (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? (ע' 183-205). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

קטן, יוסף (2002). תהליכי הפרטה במערכת שירותי הרווחה לזקנים - תמונת מצב ולקחים ראשוניים. בתוך: יצחק בריק (עורך), הפוליטיקה של הזקנה - האוכלוסייה המבוגרת בישראל בסדר העדיפות הלאומי (ע' 77-110). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
רם, אורי (1999). בין הנשק והמשק: ישראל בעידן העולמקומי. סוציולוגיה ישראלית, 1, 145-99.

שי, שמואל, לזר, אלון, דוכין, רבקה וגדרון, בנימין (1999). פילנתרופיה בישראל: דפוסי תרומה והתנדבות של הציבור. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.

שנהב, יהודה (2002). גלובליזציה בחוסר נחת. סוציולוגיה ישראלית, ד(2), 463-451.
שנתוני הממשלה, קווי יסוד של תוכנית הממשלה, 1988, 1983, 1969.
תלמוד, אילן ובראט, ויקטוריה (2003). הון חברתי: סקירה ביקורתית ומבט מהסוציולוגיה של הרנטה. סוציולוגיה ישראלית, 2.

Aldrich, Stephen, Halpern, D. & Fitzpatrick, S. (2002). Social capital: A discussion paper. Performance and Innovation Unit. April 2002.

Aharoni, Yair (1986). *The evolution and management of state-owned enterprises*. Cambridge: Ballinger.

Ahn, T.K. & Ostrom, Elinor (2002). Social capital and the second generation theories of collective action: An analytical approach to the forms of social capital. Paper delivered at the 2002 annual meeting of the American Political Science Association.

Barzelay, Michael (2001). *The new public management: Improving research and policy dialogue*. Berkeley: University of California Press. New York: Russell Sage Foundation.

Baum, E. Fran (2000). Social capital, economic capital and power: Further issues for a public health agenda. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54, 409-410.

Bevir, Mark & Rhodes, R.A.W. (2003). Searching for civil society: Changing patterns of governance in Britain. *Public Administration*, 81(1), 46-61.

Bevir, Mark, Rhodes, R.A.W. & Weller, Patrick (2003). Traditions of governance: Interpreting the changing role of the public sector. *Public Administration*, 81(1), 1-17.

Body-Gendrot, Sophie (2001). The politics of urban crime. *Urban Studies*, 38(5-6), 915-928.

Boix, Carles & Posner, N. Daniel (1998). Social capital: Explaining its origins and effects on government performance. *British Journal of Political Science*, 28, 686-693.

- Bourdieu, Pierre (1986). The forms of capital. In: J.G. Richardson (Ed.), *The handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). New York: Greenwood Press.
- Bowles, Samuel & Gintis, Herbert (2000). Social capital and community governance. *The Journal of Environment Development*, 13, 336–370.
- Cerny, Philip G. (1999). Globalization and the erosion of democracy. *European Journal of Political Research*, 36, 1–26.
- Coleman, James Samuel (1989). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94 (supplement), s95–s120.
- Coleman, James Samuel (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Coleman, William D. & Porter, Tony (2000). International institutions, globalization and democracy: Assessing the challenges. *Global Society*, 14(3), 377–398.
- Collier, Paul (1998). *Social capital and poverty*. The World Bank Social Development Family Environmentally and Socially Sustainable Development Network, November 1998.
- Cusack, Thomas (1999). Social capital institutional structures and democratic performance: A comparative study of German local government. *European Journal of Political Research*, 35, 1–34.
- Daly, Mary (2003). Governance and social policy. *Journal of Social Policy*, 2(1), 113–123.
- DeFilippis, James (2001). The myth of social capital in community development. *Housing Policy Debate*, 12(4).
- Edwards, Robert Alan & Foley, Michael W. (1998). Civil society and social capital beyond Putnam. *American Behavioral Scientist*, 42(1), 124–139.
- Evans, Peter (1996). Government action, social capital and development: Reviewing the evidence on synergy. *World Development*, 24(6), 1119–1132.
- Flora, Jan L., Sharp, Jeff & Flora, Cornelia (1997). The nonmetropolitan United States. *The Sociological Quarterly*, 38(4), 623–645.
- Flynn, R. et al. (1996). *Markets and Networks: Contracting in Community Services* (pp. 115, 136–137). Buckingham, Open University Press. In: Roades, R.A.W. (2000b). New Labour's civil Service: Summing up joining up. *The Political Quarterly*, 71(2), 151–166.
- Foley, Michael W. & Edwards, Robert Alan (1997). Escape from politics? Social theory and the social capital debate. *American Behavioral Scientist*, 40(6), 550–561.
- Foley, Michael W. & Edwards, Robert Alan (1999). Is it time to disinvest in social capital? *Journal of Public Policy*, 19(2), 141–173.
- Forrest, Joshua B. (2003). Networks in the policy process: An international perspective. *International Journal of Public Administration*, 26(6), 591–607.
- Garrett, Geoffrey & Mitchell, Deborah (2001). Globalization, government spending and taxation in the OECD. *European Journal of Political Research*, 39(2), 145–177.
- Gleeson, Denis & Keep, Ewart (2004). Voice without accountability: The changing relationship between employers, the state and education in England. *Oxford Review of Education*, 30(1), 37–63.

- Grindle, Merilee Serrill (1996). *Challenging the state*. Cambridge University Press.
- Grix, Jonathan (2001). Social capital as a concept in social sciences: The current state of the debate. *Democratization*, 8(3), 189–210.
- Hall, Peter (1999). Social capital in Britain. *British Journal of Political Science*, 29, 417–461.
- Held, David (1995). *Democracy and the global order*. Stanford: Stanford University Press.
- Hirst, Paul (2000). Governance and democracy. In: John Pierre (Ed.), *Debating governance*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hyde, Chery, Meyer, Megan & Cook, Dick (2002). A new twist in nonprofit, for-profit and public sector relationship: The community benefits district. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 22(9/10), 55–76.
- John, Peter & Dowding, Keith (1998). Social capital, mobility and local government performance in metropolitan England. Paper presented to the Sunbelt XVII and 5th European International Conference on Social Networks, Barcelona, May 27–31, 1998.
- Kennedy, Bruce P., Kawachi, Ichiro, Prothrow-Stith, Deborah, Lochner, Kimberly & Gupta, Vanita (1998). Social capital, income inequality, and firearm violent crime. *Social Science Med.*, 47(1), 7–17.
- Kickert, Walter J.M. (1997). Public governance in the Netherlands, an alternative to Anglo-American 'managerialism'. *Public Administration Review*, 75(4), 731–752.
- Knack, Stephen (2002). Social capital and the equality of government: Evidence from the states. *American Journal of Political Science*. 46(4), 772–785.
- Knack, Stephen & Keefer, Philip (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross country investigation. *Quarterly Journal of Economics*, 112, 1251–1288.
- Kooiman, Jan & Van Vliet, Martijn (1993). Governance and public management. In: Kjell A. Eliassen & Jan Kooiman (Eds.), *Managing public organization lessons from contemporary European experience* (pp. 58–72). London: Sage Publications.
- Krahmann, Elke (2003). National, regional and global governance: One phenomenon or many? *Global Governance*, 9(3), 323–346.
- Levi, Margaret (1996). Social and unsocial capital: A review essay of Robert Putnam's making democracy work. *Politics & Society*, 24(1), 45–55.
- Maloney, William, Smith, Graham & Stoker, Gerry (2000). Social capital and urban governance: Adding a more contextualized top down perspective. *Political Studies*, 48, 802–820.
- Marsh, Christopher (2000). Social capital and democracy in Russia. *Communist and Post-Communist Studies*, 33(2), 183–199.
- Meier, Kenneth J., O'Toole Jr., Laurence J. & Nicholson-Crotty, Sean (2004). Multilevel governance and organizational performance: Investigating the political-bureaucratic labyrinth. *Journal of Policy Analysis and Management*, 23(1), 31–47.
- Menahem, Gila (2001). Urban civic worlds: A conceptual and empirical exploration. *Local Government Studies*, 27(1), 37–60.
- Milward, Brinton H. & Provan, Keith G. (2003). Managing the hollow state: Collaboration and contracting. *Public Management Review*, 5(1), 1–18.

- Newman, Peter & Thornley, Andrew (1998). *Governance, urban policy and planning in London*. International Sociological Association (ISA).
- Offe, Claus (2000). Civil society and social order: Demarcating and combining market, state and community. *Archives européennes de Sociologie*, 41(1), 71–94.
- Osborne, David & Gaebler, Ted (1993). *Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. New York: Plume.
- Ostrom, Elinor (2000). A fad or a fundamental concept? In: Dasgupta & Seregalidin (Ed.), *Social capital: A multifaceted perspective*. Washington DC: World Bank.
- Paxton, Pamela (2002). Social capital and democracy: An interdependent relationship. *American Sociological Review*, 67, 254–277.
- Peled, Yoav & Shafir, Gershon (1996). The dynamics of citizenship in Israel, 1948–1993. *International Journal of Middle East Studies*, 28, 391–413.
- Pennington, Mark & Rydin, Yvonne (2000). Researching social capital in local environmental policy context. *Policy & Politics*, 28(2), 33–49.
- Peters, Guy B. & Pierre, John (1998). Governance without government? Rethinking public administration. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 8(2), 223–243.
- Pierre, John (1999). Models of urban governance: The institutional dimension of urban politics. *Urban Affairs Review*, 34(3), 372–396.
- Pierre, John & Peters, Guy B. (2000). *Governance, politics and the state*. New York: St. Martins Press.
- Polidano, Charles (2000). Measuring public sector capacity. *World Development*, 28(5), 805–822.
- Portes, Alejandro (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. Retrieved October 22, 2004, from Sociological Abstracts database, Portes, A. (1998)
- Portes, Alejandro (2000). The two meanings of social capital. *Sociological Forum*, 15(1), 1–12.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78.
- Putnam, Robert D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, Robert D., Feldstein, Lewis with Cohen, Don (2003). *Better together: Restoring the American community*. New York: Simon & Schuster.
- Rhodes, R.A.W. (1994). The hollowing out of the State: The changing nature of the public service in Britain. *The Political Quarterly*, 65(2), 138–151.
- Rhodes, R.A.W. (1996). The new governance: Governing without government. *Political Studies*, 44(4).
- Rhodes, R.A.W. (2000). The governance narrative: Key findings and lessons from the ESRC's Whitehall Programme. *Public Administration*, 78(2), 345–363.

- Rhodes, R.A.W. (2000b). New Labour's civil service: Summing up joining up. *The political Quarterly*, 71(2), 151–166.
- Rydin, Yvonne & Holman, Nancy (2004). Re-evaluating the contribution of social capital in achieving sustainable development. *Local Environment*, 9(2), 117–133.
- Schneider, Mark, Teske, Paul, Marschall, Melissa, Mintrom, Michael & Roch, Christine (1997). Institutional arrangements and the creation of social capital: The effects of public school choice. *American Political Sciences Review*, 19(1), 82–93.
- Scholte, Jan Aart (1997). Global capitalism and the state. *International Affairs*, 73(3), 427–452.
- Schuurman, France J. (2003). Social capital: The politico-emancipatory potential of a disputed concept. *Third World Quarterly*, 24(6), 991–1010.
- Shalev, Michael (1999). Have globalization and liberalization normalized Israel political economy? In: Levi-Faur, Sheffer and Vogel (Eds.), *Israel: The dynamics of change and continuity* (pp. 121–156). London: Frank Cass.
- Social Capital: A Discussion paper (2002). *Performance and Innovation Unit*. Cabinet Office, UK. Home office.
- Stoker, Gerry (1998). Introduction. In: G. Stoker (Ed.), *The new management of British local governance*. ESRC.
- Stolle, Dietlind & Rochon, Thomas R. (1998). Are all associations alike? Member diversity, associational type, and the creation of social capital. *American Behavioral Scientist*, 42(1), 47–65.
- Szreter, Simon (2002). The state of social capital: Bringing back in power, politics and history. *Theory and Society*, 31, 573–621.
- Tendler, Judith (1996). Civil servants and civil society, governments central and local. In: John Hopkins (Ed.), *Good government in the tropics* (Chapter 6). Baltimore: University Press.
- Tendler, Judith & Freedheim, Sara (1994). Trust in a rent-seeking world: Government transformed in northeast Brazil. *World Development*, 22(12), 1771–1791.
- Wallis, Joe & Dollery, Brain (2002). Social capital and local government capacity. *Australian Journal of Public Administration*, 61(3), 76–85.
- Walters, William (2002). Social capital and political sociology: Re-imagining politics? *Sociology*, 36(2), 377–397.
- Walti, Sonja & Kubler, Daniel (2003). New governance and associative pluralism: The case of drug policy in Swiss cities. *The Policy Studies Journal*, 31(4), 499–525.
- Walti, Sonja, Kubler, Daniel & Papadopoulos, Yannis (2004). How democratic is “governance”? Lessons from Swiss drug policy. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 17(1), 83–113.
- Whiteley, Paul F. (2000). Economic growth and social capital. *Political Studies*, 48, 443–466.
- Woolcock, Michael (1998). Social capital and economy development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27(2), 151–208.

המגזר השלישי והחברה האזרחית – השקפה אנליטית

דני רוזוליו*

מבוא

התפתחותה של התקשורת הבינלאומית, באמצעות מחשבים, טלפונים ניידים וכיוצא באלה, יצרה סדר עולמי חדש. אחד ממאפייניו של הסדר החדש הוא שהפעילות הכלכלית אינה קשורה עוד למרחב גאוגרפי אחד, אלא פועלת בתחום הבינלאומי, בלי קשר לפעילות הפוליטית של המדינות. סדר זה חולל שינויים הן במדינות הלאום והן במערכת הכלכלית הבינלאומית. זו האחרונה יצרה מערכת גבולות עולמית שאינה קשורה לגבולות הגאוגרפיים של מדינות הלאום. תופעה נוספת היא התפתחותם של המבנים החברתיים הקטנים – קהילות, משפחות, צוותי עבודה, שכונות מגורים וכיוצא באלה. הדבר אפשר לאנשים לחיות ולפעול במסגרות שיש להם שליטה עליהן, מסגרות שעשויות לסייע להם בחיי היומיום. בד בבד עם התפתחות הגלובליזציה, שסימן ההיכר המובהק שלה היה התפרסותה של הפעילות הכלכלית במרחב העולמי, התפתחה אפוא גם ה"גלוקליזציה", שקשרה את האנשים לסביבת חייהם ולמקום עבודתם (Nash, 2000, pp. 84–88).

התפתחות זו עוררה את תשומת לבם של החוקרים לתופעה שלדעתי לא פוענחה עד כה: החברה, ובמיוחד החברה המודרנית בארצות העשירות, התארגנה כך שהצרכים החברתיים מסופקים על-ידי גופים וולונטריים, בעיקר עמותות, כדי לענות על תביעות שאין להן כתובת בעידן הגלובליזציה, אלא אם אנשים יתאגדו לשם תביעת פתרונות ממקורות השלטון או לשם ביצוע הנדרש בכוחות עצמם.

ישי (2003, ע' 23–24) קבעה הגדרה לחברה האזרחית על-פי הנחות הבסיס שלהלן:

1. בחברה האזרחית יש ארגונים אוטונומיים שהם נבדלים מן השלטון;
2. בארגונים אלה חברים אזרחים שמתאגדים מרצונם לפעולה משותפת;
3. לחברי הארגונים יש ערכים אנושיים, שתמציתם היא הדדיות ואמפתיה.

והיא מוסיפה: "דה טוקוויל... היה הסנגור הגדול של החברה האזרחית וראה בארגונים הוולונטריים את לב הדמוקרטיה."

במאמר זה אנסה להראות שהתארגנותם של האנשים בחברה המודרנית במסגרת עמותות, קהילות, משפחות וכיו"ב היא צורך של היחידים המחפשים סיוע לפתרון בעיותיהם. במילים אחרות, הצרכים הם שמביאים את האנשים לפעולה משותפת; כלומר, מקור הפעילות הוא היחיד, והתארגנות החברה היא האמצעי לפעולה.

* דני רוזוליו ז"ל היה יו"ר מכללת הגליל המערבי, חוקר במכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.

החברה האזרחית בספרות המחקרית

הספרות מתייחסת לחברה האזרחית כאל תולדה של החברה ולא כאל תולדת פעילות של יחידים המתארגנים להשגת פתרון לצרכים מסוימים. כדי לבחון את הנושא מצד היחידים, נבחן תחילה מרכיב חברתי שהעיסוק בו עלה עם הדיון בגלובליזציה – חלוקת האנשים בפעילותם לפי מגזרים.

מבחינה אנליטית מקובל להבחין בכמה מגזרים, המכסים את כלל הפעילויות של היחיד בחברה. לפי תפיסה זו, אנשים מתארגנים לפעילויות שונות על-פי אינטרס (במגזר העסקי או במגזר הפוליטי) ועל-פי כללי שיתוף פעולה (במגזר הפרטי, שבו האנשים יכולים לבצע פעולות משותפות לטובת החברה בתחומים שונים). שלושת המגזרים האלה מכסים את כלל הפעילות בחברה. (מגזר אחד אינו מטופל דיו, והוא מגזר הכלכלה השחורה, שאינו נכנס לחשבונאות הלאומית, אף-על-פי שהוא גדול מאוד. ראו: בירקהולצר, 2000). מי שרואה את עצם קיומן של ההתארגנויות כמחזקות את הדמוקרטיה (על-ידי חיזוק רשתות היחסים והסולידריות בין האזרחים באמצעות קהילות, ארגונים וכולי) יעדיף דרך זו. החברה האזרחית שומרת על "בריאות" הדמוקרטיה, לאחר שתהליך העיור במאות הקודמות הביא להחלשת היחסים הקהילתיים בתוכה.

לפי פאטנם וגרוס, ההתארגנות במגזרים סביב "ההון החברתי" קובעת את גורלם של הדמוקרטיה ושל שיתוף הפעולה בין האזרחים בנסיבות שונות (Putnam & Gross, 2002). גם הול (Hall, 2002) טוען שרכוש חברתי מניע אנשים לפעול יחד בדרך מסוימת, כלומר, הישות ששמה הון חברתי היא המחברת ביניהם. בניגוד לכך, טענתי היא שהצורך של הפרט בשיתוף פעולה הוא שמניע אנשים לפעול יחד, וכך נוצר ההון החברתי. מדיסון (Madison, 1998) מביא את דברי זליגמן:

"...the idea of civil society is being revived to provide an answer to the greater good of society and similarly how society can advance the interests of the individuals who comprise it."

(Seligman, 1992, in: Madison, 1998, p. 10)

במילים אחרות, מדיסון טוען שרעיון החברה האזרחית הוא שמניע אנשים לפעול יחד, ולא הצורך האישי שלהם.

הגישה האנליטית

- אפשר להבחין בשלושה או בארבעה מגזרים הקיימים בחברה:
1. המגזר העסקי, המייצג אינטרסים של קיום, פרנסה וכדומה. היחסים הנוצרים במגזר זה מבוססים על אינטרסים של המנהל ושל העובד, כל אחד בתפקידו ומנקודת המבט שלו.
 2. המגזר הציבורי-פוליטי מייצג את האינטרס של האנשים כלפי המערכות הציבוריות והפוליטיות. גם מגזר זה מבוסס על אינטרסים. אין פרט או קבוצה שאין להם תביעות כלפי המערכת הציבורית-פוליטית, ואין מערכת ציבורית-פוליטית שאינה מתעמתת עם הציבור המציב לה דרישות.

3. המגזר של שיתוף הפעולה בין האנשים. אנשים אינם חיים כמו רובינון קרוזו, על אי בודד, אלא בקבוצות חברתיות, והם משיגים את מבוקשם רק במאמץ משותף ובמאבקים משותפים. כל אדם זקוק לשיתוף פעולה עם אנשים נוספים, שהאינטרס שלהם זהה לשלו, כדי להשיג את החסר לו.
4. המגזר הרביעי הוא של אלה המוציאים את עצמם מן החברה הלגיטימית. מגזר זה כמעט אינו זוכה בהתייחסות, ומעטים הטקסטים העוסקים בו.

האם קיים "סידור עבודה" כלשהו שמחלק את האנשים למגזרים השונים, או שמא כל אדם מצוי בשלושת המגזרים? כלומר, אותו אדם, כשהוא מצוי בתחום פרנסתו, יתבטא ויאבק במסגרות המתאימות כדי לקדם את האינטרס שלו בתחום פרנסתו; ואילו כשיתפנה מענייני הפרנסה, יאבק על ענייניו הציבוריים, על תביעותיו כלפי השלטון, כלפי הציבור וכדומה; ואותו אדם עצמו, לאחר סידור ענייניו הציבוריים וענייני פרנסתו, יחפש בני ברית כדי לממש את רצונותיו בדרך של שיתוף פעולה עם דומים לו. מובן שאין פה סדר פעולות, אלא תחומי פעילות שהאדם עוסק בהם. לעתים גובר האינטרס, לעתים המאבק גובר, ולעתים שיתוף הפעולה. אתאר בהמשך כיצד החברה האנושית, המורכבת מפרטים, פועלת במסגרת שלוש המגזרים.

עלפי תפיסה זו, החברה היא חברה של יחידים, המשתפים פעולה ביניהם בכמה צורות, כדי לספק את צורכיהם ואת רצונותיהם. כדי להבין את הסוגיה הזאת, ראוי לבחון כיצד הקימו היחידים את המבנים החברתיים שלהם. מכאן יובהר מדוע בתקופתנו הדמוקרטיות מפתחות חברות אזרחיות, ואילו הציוויליזציות האוטוריטריות מפתחות צורות אוטוקרטיות למיניהן. נסקור להלן בקצרה את ההתארגנויות החברתיות, כפי שהתפתחו מקדמת דנא; ראוי לזכור שכל צורה של התארגנות חברתית כזאת מוסיפה להתקיים לאורך זמן.

המשפחה והשבט

המשפחה והשבט היו, קרוב לוודאי, הצורות הראשונות של התארגנות חברתית. התארגנות זו נבנתה על יסוד קשר הדם, שהוא הקשר החברתי החזק והיציב ביותר.

התפתחות הערים (עד המאה התשע־עשרה)

התפתחות הערים, שהייתה קשורה גם להתפתחות הטכנולוגיה, הביאה לצמיחת המדינה תחת שליטתו של שליט יחיד (בעיקר באירופה), וזו אפשרה לרכז את המאמצים החברתיים בפיתוח העושר הצבור. עושר זה תרם מצדו להמשך התפתחותן של הערים ולעליית המעמד השלישי, שהיה חלק בלתי נפרד מהתפתחות זו. בתקופה זו, עם התפתחות הערים ולפני קום מדינות הלאום, הייתה עדנה לחברה האזרחית (Thomson, 1966, pp. 115–119).

עלייתה וירידתה של מדינת הלאום (המאה התשע־עשרה והמאה העשרים)

מדינת הלאום הגיעה לשיא כוחה במאה העשרים, כפי שתיאר ובר (על־פי: Nash, 2000, p. 2). הטענה הייתה שלמדינת הלאום יש מונופול על שימוש לגיטימי בכוח, דבר

שאפשר למנגנון של מדינת הלאום לרכז את פעולות האזרחים במסגרתה ולנכסן. במסגרת זו התגבשה גם מדינת הרווחה, שפירושה היה שהמדינה היא שדואגת לצורכי הפרט במסגרת תקציבה. כך ריכוזה בידיה המדינה כוח רב. כוח זה נחלש עם הופעת הגלובליזציה, שנטלה מידי המדינה את השליטה המלאה במשאביה. מכיוון שהעוצמות הכלכליות שוב לא היו בשליטתה, נהפכה המדינה ממעניקת שירותים למתאמת שירותים. מצב זה הביא להתפתחות מחודשת של החברה האזרחית במדינות העשירות הדמוקרטיות, כמתואר להלן.

מדוע התרחש תהליך זה דווקא בחברות הדמוקרטיות?

השוני בין מדינה המרכזת את כוחה בתחומי גבולותיה לבין מדינה שעיקר כלכלתה שוב אינו בידיה הוא במוטת שליטתה או בתחומי פעילותה, משום שיחד עם תחומי הכלכלה נשמטים מידיה גם תחומים חברתיים רבים. דווקא החברות הדמוקרטיות, המבוססות על שיתוף פעולה של יחידים "אגואיסטים", כפי שגורסת הכלכלה הקפיטליסטית, מסוגלות להגיע לידי הסכמים, שיאפשרו שיתוף פעולה, מן הצד האחד, ומן הצד האחר יהיו חופשיים מכבליו של השלטון, שנהפך, כאמור, לגוף מתאם בלבד. ייחודה של הדמוקרטיה הוא בכך שהיא מביאה יחידים לידי שיתוף פעולה. אפשר לצפות שצורת שיתוף הפעולה בחברה "חופשית" אגואיסטית תהיה ייחודית למשטר הקפיטליסטי, משום שהוא מבוסס על שיתוף פעולה והסכמיות מבלי להעמיק לחדור לחיי הפרט או לעיסוקיו האחרים.

משמעותם של המגזרים בדיון הסוציולוגי

המגזרים הנזכרים במאמר זה הם דרך אנליטית להציג את מבנה החברה בפעולתה. טענת המאמר היא שכל יחיד פועל בכל אחד מהמגזרים כדי לממש את רצונותיו. הטיעונים שהבאתי עד כאן באו להדגיש את ייחודיותה של תופעת שיתוף הפעולה בחברה שמסגרתה הפוליטית השתחררה מן העיסוק הכלכלי ומכל מה שנלווה אליו, כגון תקשורת וכיצא בזה.

עתה ננסה להבין מהי משמעותם של המגזרים בדיון הסוציולוגי: האם הם מבנים תאורטיים או הגדרות אנליטיות לנוחות המשתמשים?

האומנם תאוריה?

המילון הסוציולוגי של אוקספורד מגדיר את המונח תאוריה, בין היתר, כהכללה המסבירה את התופעה הנחקרת על-פי סיבות שאינן נראות לעין לעתים (The Concise Oxford Dictionary, 1994, p. 532). אנו מצפים שתאוריה תסביר לנו תופעה נצפית באמצעים משלה. פירושו של דבר שקיימת מהות נסתרת, המסבירה את הפעילויות הנחקרות. לפי תפיסה זו, העובדה שאנו מתנהגים כיחידים, כאילו הדבר נובע מהחלטה שלנו בלבד, אינה מסבירה את התופעה; רק ההכללה תספק את ההסבר המלא.

בדיון הנוכחי אנו מחפשים ישות הקרויה מגזר, שנוכחותה תסביר לנו את התופעה הנחקרת. ואומנם, זוהי שיטתם של רוב חוקרי המגזר השלישי והחברה האזרחית כיום.

פאטנם, לדוגמה, חקר את הנושא באיטליה ובארצות-הברית, ומצא שלאנשים החיים בקהילות יש "הון חברתי", המניע אותם לשתף פעולה. וכך הוא כתב:
 "...There is mounting evidence that the characteristic of civil society affects the health of our democracies, our communities, and our selves."
 (Putnam & Gross, 2002, p. 6)

פאטנם וחוקרים נוספים מגדירים את ממצאי מחקרם במילים *social network matter*, ומאמינים שמצאו את הסיבה, הנסותרת לעתים, המסבירה את התופעה הנחקרת. האומנם מדובר כאן בתאוריה? או אולי זהו סידור אנליטי של תופעות הקיימות בכל מקום, סידור העוזר לנו להבין תופעות שאנו רואים? כאמור, החוקרים הללו טוענים שעצם העובדה שאזרחים משתפים פעולה למען מטרה מסוימת מחזקת בדרך כלל את הדמוקרטיה.

במפגש חוקרים שהתקיים בדגניה א הביא פאטנם כדוגמה התנסות אישית שלו: הוא סיפר שהוא ואשתו גרים בשכונה שיש בה הון חברתי רב - מפגשים, מסיבות ברביקו וכדומה. בדבריו הזכיר את סברתם של הקרימינולוגים, שקהילות חזקות נמדדות, בין השאר, במספר השמות של השכנים הידועים לדרי השכונה; ידיעה זו מצביעה על קשרים הדוקים ומנבאת שאחוז הפשיעה בקהילה זו יהיה נמוך. לפיכך, סיפר פאטנם, הוא חש שהוא יכול לחיות בקהילתו בתחושת ביטחון, מתוך ידיעה שביתו בלקסינגטון מוגן, בזכות ההון החברתי הרב בקהילה, גם אם אינו משתתף אישית בכל ההתרחשויות החברתיות. "אינני חלק מרשת היחסים, אך אני חי במקום שיש בו רשת כזאת, ולכן גם אני מוגן. אני צופה מן הצד, נוסע חופשי" (פאטנם, דגניה, 15.3.2003).

דוגמה זו מייצגת בבהירות את תפיסתו של פאטנם (כמו של רבים אחרים), האומרת שעצם החיים שלו ושל אשתו בשכונת מגוריו מובטחים משום שקיים בה הון חברתי רב. לדעתי, יש להסתכל בתופעה המתוארת מכיוון אחר: שלושת המגורים מייצגים את "מילון" הפעילויות של הפרט. היחיד מנסה לממש את האינטרסים שלו בתחום פרנסתו, בתחום פעולתו הציבורית ובתחום שאר האינטרסים שלו, באמצעות שיתוף פעולה עם אחרים על-פי עניינם ועניינו. במילים אחרות, כל פרט יכול לפעול במשך "יום עבודתו" בכל אחד מהמגורים שהוא מצוי בהם, על-פי האינטרס האישי שלו. שיתוף פעולה הוא אחד המרכיבים באישיותו ובפעולתו של אדם. אומנם, בתקופה שבה המדינה מנכסת את הדאגה לפרט, היחיד לא יחתור לשיתוף פעולה להשגת מטרה כלשהי, אלא ייאבק על רצונותיו מול השלטון. אך ברגע שהמדינה אינה מספקת את צורכיהם של האנשים (משום ששינתה את מדיניות הרווחה שלה), היחידים ישתפו פעולה מתוך אינטרס זה או אחר, כדי למלא את התחומים החסרים בפעילותה של הממשלה. בכללו של דבר, אין כאן תאוריה חדשה, אלא מיון חדש של פעולות היחיד.

החברה האזרחית

החברה האזרחית היא אותו תחום פעילות שהיחיד יפעל בו בדרך של שיתוף פעולה עם אחרים. תנאי לשיתוף פעולה כזה הוא אינטרס משותף לפעול לצורכיהם או לרווחתם של

האחרים. במילים אחרות, גם שיתוף פעולה כזה ממלא צורך של היחיד, ועל בסיס הצורך הזה הוא יחפש את שותפיו או יגדיר את הנושאים שירצה לשתף בהם פעולה עם אחרים כדי להשפיע עליהם. דוגמות לכך לא חסרות – מהתארגנות "ארבע אמהות" ועד חברות בעמותת הוועד למען החייל. לפי גדרון, בר וכץ (2003) יש בישראל כ־34,000 ארגוני מגזר שלישי, מהם כ־6000 ארגונים פעילים. מספרים כאלה מוכיחים, לדעתי, את הצורך של היחידים להתארגן עם אחרים כדי לממש את צורכיהם האינדיווידואליים.

סיכום

במאמר זה טענתי שפעילויות האדם נובעות מצרכיו האישיים. על־פי צרכיו אלה הוא בוחר את דרכי פעולתו, את אויביו ואת חבריו לשיתוף הפעולה. החלוקה למגזרים היא חלוקה אנליטית, משום שכל יחיד בחברה ישתף פעולה עם אחד וייאבק באחר. במגזרים השונים מצויים כל היחידים המרכיבים את החברה. אופייה של החברה נגזר מן ההיסטוריה שלה. לכן ראוי לבחון דפוסי התנהגות שקיימים בכל אחד מהיחידים המרכיבים את החברה במסגרת ההתפתחות ההיסטורית, שהיא "הבמה" שעליה "משחקים" היחידים הללו בחברה.

מקורות

גדרון, בנימין, בר, מיכל וכץ, חגי (2003). המגזר השלישי בישראל. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.

ישי, יעל (2003). בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל. ירושלים: כרמל.

Cohen, Jean L. & Arato, Andrew (2001). The utopia of civil society. In: Steven Seidman & Jeffrey C. Alexander (Eds.), *The new social theory reader*. London: Routledge.

Hall, Peter A. (2002). Great Britain: The role of government and the distribution of social capital. In: Robert D. Putnam (Ed.), *Democracies in flux. The evolution of social capital in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.

Madison, G.B. (1998). *The political economy of civil society and human rights*. London: Routledge.

Nash, Kate (2000). *Contemporary political sociology*. Oxford: Oxford University Press.

Putman, Robert D. & Gross, Kristin A. (2002). Introduction. In: Robert D. Putnam (Ed.), *Democracy in flux*. Oxford: Oxford University Press.

Thomson, David (1966). *Europe since Napoleon*. Penguin Books.

ביקורת ספרים

דני פילק ואורי רם (עורכים) שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי
ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2004. 320 עמודים.

תום פסח*

במה עוסק הקובץ החדש של דני פילק ואורי רם? על-פי העמוד האחורי שלו, הנושא הוא "השלכות הגלובליזציה על החברה הישראלית". הכותרת הראשית ("שלטון ההון") מעוררת ציפייה לדיון מרקסיסטי בכוחם הגובר של בעלי ההון, המקומיים והבינלאומיים, בעיצוב מהלכי המדינה.

למעשה, הקובץ הוא הטרוגני הרבה יותר מכפי שכותרתו מרמזת. נושאי הדיון נעים מהדיון התקשורתי בעוני עד מדיניותה של עיריית תל-אביב כלפי מהגרי העבודה; מן הבסיס החברתי של מפא"י בשנות החמישים עד מדיניות השלום הישראלית בשנות התשעים; ממידת הריכוזיות בכלכלה הישראלית עד הוויכוח סביב הפוליטיקה של הזהויות. הקובץ עשיר במידע, ורבים מהמאמרים המופיעים בו הם מבריקים, אך לא תמיד קל לזהות את החוט המקשר ביניהם.

דרך אחת לקרוא את הקובץ היא על בסיס הטענה המועלית במאמרו של דב חנין: "הדיון הסוציולוגי בישראל החל בהתמקדות במרכז שהחמיצה את המתרחש בפריפריה (ראו, למשל, אייזנשטדט, 1967). בשלב השני, הניתוחים החשובים התמקדו דווקא בפריפריה וניתחו את מה שהתרחש בה (למשל, סבירסקי, 1981; ברנשטיין וסבירסקי, 1993). החזרה אל המרכז נעשית כאן מתוך ניסיון להבין את יחסי הגומלין בינו לבין הפריפריה ואת השלכותיהם" (ע' 132).

רוב הכותבים בוחנים את האופן שבו סוכני ה"מרכז" מעצבים פרויקטים של הכלה והדרה ביחס לקבוצות מוחלשות, ואת השלכותיהן של התפתחויות אלה על עיצוב דפוסי אי-שוויון בחברה הישראלית. מכיוון שהמאמרים נכתבו בדרך כלל בראייה היסטורית, התוצאה אינה תיאור חדגוני וחד-צדדי של הפעלת כוח, אלא ניתוח של האופנים שבהם פרויקטים כאלה של הכלה והדרה קמים ושוקעים. דיון כזה מאפשר בחינה של אפשרויות מוחמצות ומבט רענן על התהוותם של דפוסים שנראו אולי בלתי נמנעים.

שני מאמרי הפתיחה, של רם ושל פילק, מתארים את השינויים העוברים על החברה הישראלית בעשורים האחרונים כביטוי ל"גלובליזציה פוסט-פורדיסטית". על-פי רם, מדובר במהלך שמוביליו הם אנשי הון, פרופסיונלים ומנהלים, הנשענים על הממשל האמריקאי. קבוצה זו מחלישה את המדינה ואת העבודה המאורגנת, וכתוצאה מכך מגדילה את הפערים ואת העוני. לדבריו, "אי-שוויון איננו 'תופעה' שהמדינה מתפשת לה מרפא; אי-שוויון הוא תוצאה של מדיניות חברתית יזומה" (ע' 26). בעידן של פרויקטי ויסקונסין למיניהם, המבקשות "לטפל" במובטלים או במערכת החינוך, הערה זו כלל אינה מובנת מאליה.

* אוניברסיטת קליפורניה, ברקלי

דני פילק מתאר במאמרו מהלך דומה במונחים הלקוחים מגראמשי ומספרם של לקלאו ומוף (2005) – "היבור [ארטיקולציה] ניאו ליברלי של שינויים פוסט-פורדיסטיים", כלומר, ברית חברתית ספציפית, המקשרת בין אינטרסים חברתיים, מוסדות ותפיסות עולם שונות. ברית זו מביאה לפירוקה של מדינת הרווחה, מקלה את זרימת ההון ו"מגמישה" את שוק העבודה. כמו קודמו, המאמר מספק תצפית מלמעלה, מפורטת מאוד, על השינויים המתחוללים באזורים שונים של החברה הישראלית. המאמרים הבאים מנסים למפות את הסוכנים העומדים מאחורי השינויים הללו ולהציע כלים להבנת מהלכיהם.

ראשית – בעלי ההון. מאמרו המצוין של דניאל ממן הוא מורה נבוכים קצר ותמציתי למבנה הכלכלה הישראלית העכשווית. ממן מציג את הקבוצות העסקיות השולטות ב"כלכלה הגדולה", ובאמצעות ניתוח השוואתי הוא מראה שמספרן הוא נמוך במיוחד לעומת מדינות אחרות (כלומר מידת הריכוזיות בארץ היא גבוהה מאוד). המאמר סוקר את גלגוליהן של הקבוצות הללו ואת תרומתה של המדינה לגיבושן, למרות הרטוריקה הרווחת על "הגדלת התחרותיות במשק". משפחות עופר, אריסון ודנקנר מוזכרות אולי במדורי הכלכלה שבעיתונות, אך באקדמיה ממעטים לעסוק בהן, גם בקרב הכלכלנים, גם בקרב אנשי מדעי המדינה וגם בקרב הסוציולוגים (אך ראו: ביכלר וניצן, 2001). קשה מאוד להבין את מבנה החברה הישראלית הנוכחית בלי דיון כזה, ובכך טמונה חשיבות עבודתו של ממן.

מאמרו המרתק של גיא בן-פורת בוחן כיצד קהילת העסקים הישראלית ניסתה לקדם פרויקט הגמוני – עיצוב תהליך השלום של אוסלו בהתאם לאינטרסים שלה. בן-פורת מראה כיצד נוצרה שותפות אינטרסים בין בעלי ההון המקומיים סביב חזון "המזרח התיכון החדש". על בסיס ראיונות עם בעלי הון וקטעי עיתונות מן התקופה מראה בן-פורת ש"כוחה הכלכלי של קהילת העסקים העניק לה השפעה פוליטית ישירה במשך שנתיים על מהלכי הממשלה, אבל הוא לא תורגם להשפעה פוליטית רחבה יותר במובנה של הגמוניה" (ע' 194). תהליך השלום שקידמו רבין ופרס הובס בבחירות 1996, למגנת לבם של דני גילרמן, מיכאל שטראוס ודב לאוטמן. בן-פורת מתווה פה נתיב ביניים בין ההתעלמות הרווחת בסוציולוגיה הישראלית מכוחם של בעלי הון להשפיע על מהלכי הממשלה לבין תיאור קבוצה זו ככלי-יכולה. בכך מציג המאמר דוגמה לא שגרתית לכישלוננו (היחסי) של פרויקט הגמוני, למרות עוצמתם הגדולה של הסוכנים שקידמו אותו.¹

כמה מן המאמרים בקובץ מבקשים לתאר פרויקטים הגמוניים מנקודת מבטה של המדינה. על-פי מיכאל שלו, ממלחמת 1967 ועד שנות השמונים עשתה המדינה שימוש ב"משטר פוליטי-כלכלי", שבמסגרתו גילתה מחויבות חזקה כלפי מפעלים בבעלות ממשלתית, כלפי ההסתדרות וכלפי ועדי עובדים חזקים. מחויבויות אלה הביאו את המדינה לידי משבר באמצע שנות השמונים, והיא השיבה לעצמה מידה רבה של אוטונומיה באמצעות צעדים כמו ההתנערות מן ההסתדרות, ביטול הסדרי ההגנה על תוצרת הארץ והקטנת התמיכה בתעשייה הצבאית. רבים מהמהלכים המאוחרים יותר (תהליכי הפרטה וליברליזציה, המיוחסים בדרך כלל להשפעה חיצונית של הגלובליזציה) מפורשים על-ידי שלו כביטוי לרצון זה של המדינה להגדיל את האוטונומיה שלה. כך מתווכח שלו באופן משכנע עם הטענה הרווחת שלפיה גלובליזציה פירושה היעלמותה של המדינה.

1. עם זאת ראוי לזכור שגם המועמד שניצח, בנימין נתניהו, נתמך על-ידי בעלי הון. המאמר אינו מתייחס לקבוצה זו.

מבט אחר על השינויים שעוברת המדינה מציע שלמה סבירסקי, המשווה בין שני חזונית: המודרניזציה והגלובליזציה. חזון המודרניזציה הישן, שקידמה הפקידות הבכירה של מנגנון המדינה, אומנם לא מימש את הבטחת הפיתוח שלו כלפי המזרחים והפלסטינים אזרחי ישראל, אך סבירסקי רואה בו לפחות פוטנציאל אוניברסליסטי, ש"נזנח זמן רב לפני שהגיע לידי השלמה" (ע' 72). במערכת החינוך, לדוגמה, "את מקומה של תנופת הפיתוח האוניברסליסטי תפסה בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים מגמה אליטיסטית מובהקת" (ע' 80). סבירסקי מאפיין את השינוי כמעבר מניצול לייתור – מעבר מגיוסן של אוכלוסיות מוחלשות בידי האליטות אל איבוד עניין בגורלן. במילים אחרות, מדובר פה דווקא בויתור על פרויקט הגמוני וזניחת השותפים הפוטנציאליים לפרויקט כזה.

דב חנין מנסה גם הוא לאתר נקודת מעבר מגיוס לייתור, אך הסוכנת שהוא מתייחס אליה היא מפא"י ההיסטורית. המאמר מבקש לערוך גנאולוגיה של הנתק הנוכחי בין מפלגת העבודה לבין העובדים המזרחים. אומנם חנין אינו הראשון שעוסק בשאלה זו, אך מאמרו מתקדם מעבר לכמה מן ההמשגות השגורות של הנושא: הוא אינו מייצר משוואה בין אשכנזים למזרחים ובין מעמד שולט לנשלט, או מסתפק בגיוני היומרה הסוציאליסטית של תנועת העבודה על עיוורונה ביחס למזרחים ולפלסטינים. על-פי ראייתו של חנין, בתקופת המנדט עשתה מפלגת העבודה ניסיון מטריאלי וסימבולי לפנות אל העובדים היהודים העניים ולהגן עליהם מפני תחרות עם עובדים פלסטינים זולים יותר. בנקודת זמן מסוימת, שהוא מאתר בתחילת שנות החמישים, נפסק הניסיון להכיל את העובדים העניים (שהיו עתה מזרחים), מהלך שהתבטא הן בהסרת האחרייות המטריאלית לקליטתם והן בהתבדלות מהם ברמה הרטורית. חשיבותו של המאמר היא בהצבעה על הבחירה שמכוחה נוצר האי-שוויון הנוכחי – לא כמהלך בלתי נמנע הנובע מהיעדר משאבים, אלא כביטוי של קואליציה חברתית ספציפית שנוצרה באותה תקופה. מתוך הבחירה הזאת אפשר גם ללמוד על אופי היחסים שנוצרו בין עובדים מזרחים לעובדים פלסטינים.

המאמר של ארו צפדיה ואורן יפתחאל מתאר קליטת הגירה יהודית בתנאים אחרים לגמרי. הם מתמקדים בשנות התשעים, שבהם נקלטה ההגירה ממדינות חבר העמים, כך ש"כוחות השוק יפעלו לקידום הפרויקט הלאומי" (ע' 208). בניגוד לשנות החמישים, המדינה לא הפנתה את המהגרים ישירות ליישובי הפריפריה, אך המשכנתאות שהוענקו לרבים מהם היו נמוכות עד כדי כך שמימושן התאפשר רק בפריפריה. הדירות החדשות נבנו אומנם על-ידי קבלנים פרטיים, אך בנייתן הותנתה בערבויות מן המדינה, שגם הן מייצרות "ריבוד חברתי-מרחבי" דומה. באמצעות דוגמות כאלה מתארים צפדיה ויפתחאל במוחשיות רבה את שעתוק היחסים בין המרכז לפריפריה, ואת המשכיותם של דפוסים אלה למרות שינויים דרמטיים כמו תהליכי ההפרטה. הדגש שהם שמים בשוק הדיור ובדפוס המרחבי של האי-שוויון הוא תוספת חשובה למאמרים הקודמים.

לעומת העיסוק המרובה בפרויקטים שמקדמת המדינה, רבקה רייכמן ואדריאנה קמפ מתמקדות דווקא בעיריית תל-אביב-יפו. מאמרן מתאר את עלייתו ונפילתו של "משטר אזרחות עירוני", שהיה אמור לכלול את מהגרי העבודה של העיר תל-אביב. בסוף שנות התשעים ניסה הדרג המקצועי בעיריית תל-אביב לקדם משטר כזה, שיכלול בתוכו את מהגרי העבודה המתגוררים בעיר. זאת בניגוד לניסיונה של המדינה לפטור את עצמה מאחריות כלפי מהגרי העבודה. גישה זו, שנתמכה על-ידי הארגונים הלא-ממשלתיים שקמו

בעיר, נתקלה במדיניות גירוש אלימה שאימצה המדינה משנת 2002. למרות סיומו הפסימי של המאמר, רייכמן וקמפ מבליטות בכל זאת את הצלחתם של העירייה והארגונים הלא-ממשלתיים לנסח מעין אמנה חברתית ביחס למהגרי העבודה, אמנה המתבססת על שיח זכויות האדם הבינלאומי. במקרה זה, דווקא שחקן תת-מדינתי ניסה לנצל משאבים של שיח גלובלי ונתקל בהתנגדות המדינה: שוב מתברר שהמדינה רחוקה מלמצות את תפקידה בעידן הנוכחי.

שחקן תת-מדינתי חשוב אחר, אמצעי התקשורת, נדון במאמרו של אברהם דורון, הבוחן את ייצוגי הדוח השנתי על העוני בישראל. פרסום הדוח מיועד להביא את העוני למרכז תשומת הלב הציבורית, אך דורון מראה בפרוטרוט כיצד הנתונים מוכחשים או שמוטל בהם ספק, וכיצד רבים מאמצעי התקשורת יוצרים דרמטיזציה קצרת טווח סביב הנתונים הללו. התוצאה נוחה מאוד למי שמבקשים להוריד את בעיית העוני מעל סדר היום. דורון מבליט את תלותם של אמצעי התקשורת במידע מזרועות השלטון השונות, לעומת הנגישות המועטת של העניים עצמם לאופן שבו הם מיוצגים.

הספר מסתיים בשני מאמרים מתורגמים: ליאו פאניץ', במאמר מקיף וארכני מעט, מסביר מדוע המדינה היא עדיין זירת המאבק החברתי החשובה ביותר בעידן הגלובליזציה, למרות השמועות על היעלמותה. ננסי פרייזר מנסה לנסח מסגרת משולבת לבחינת מאבקים על הכרה תרבותית לצד מאבקים על חלוקת משאבים כלכליים, כלומר, לשלב בין הפוליטיקה של השמאל "הישן" ו"החדש". הצעתה המפתיעה לשלב בין סוציאליזם לדה-קונסטרוקציה והביקורת שהיא מותחת על ה"רב-תרבותיות של הזרם המרכזי" יעניינו את העוסקים בנושאים אלה.

מה אפשר ללמוד מניסיונם של רוב מאמרי הקובץ "לחזור אל המרכז" ולהבין את יחסי הגומלין בינו לבין הפריפריה? מבחינה תאורטית מעניין להשוות בין האופנים שבהם כל כותב מנסה להמשיג את הפרויקטים שהמרכז בוחר לעסוק בהם: פילק, בן-פורת, צפדיה ויפתחאל ואף חנין (באופן מובלע יותר) נשענים על מושגיו של גראמשי (הגמוניה ובלוקים היסטוריים), ואילו רם, שלו ורייכמן וקמפ מתייחסים ל"משטרים" מסוגים שונים (משטר פוליטי-כלכלי, משטר הצבר ומשטר אזרחות עירוני). "החזונות" שמתאר סבירסקי ו"הגישות האידאולוגיות" המשמרות אינטרסים מסוימים אצל דורון, גם אלה קרובות להמשגות הללו. כל הגישות האלה מבקשות לגשר בין סוכנים חברתיים, רטוריקה וחלוקת משאבים כלכליים ופוליטיים, ובכך לתרום למסמוס הגבולות בין דיון "כלכלי-פוליטי" לדיון "תרבותי". המאמרים המרתקים ביותר, בעיני, מתארים את התהוותם והשתנותם של הפרויקטים שסוכני "המרכז" בוחרים לעסוק בהם על רקע תנאים מקומיים ספציפיים (ולא רק כייבוא חיצוני טהור); לעתים אף מתוארת התהוות הסוכנים החברתיים עצמם (לדוגמה, הברית של מפא"י עם המעמד הבינוני שמתאר חנין), מבלי להניח מראש את קיומם ואת האינטרסים שלהם. המגוון הרחב של התשובות לפרובלמטיקה הזאת הוא אחת מתרומותיו המרכזיות של הספר. לצד טיפולם המפורט של המאמרים בקבוצות המסוימות שהם עוסקים בהן, המבט שהם מציעים הוא לרוב פְּנִי-יהודי. ההתייחסות לפלסטינים אורחי ישראל היא מועטת, וההתייחסות לפלסטינים בשטחים הכבושים נעדרת כמעט לגמרי. בכך משוכפלות כמה מן ההטיות של המבט "הישן" מן המרכז. היה מעניין גם לנסות לפרק, בעקבות המאמר של פרייזר, עוד כמה מן הגבולות בין הדיון "הכלכלי" (חלוקת משאבים בלתי שוויונית) לדיון "התרבותי" (לדוגמה, אידאולוגיה המצדיקה את חלוקת המשאבים הזאת): אומנם שמו של

מרקס כמעט אינו נזכר בקובץ, אך ההפרדה הישנה בין תשתית למבנה על מוסיפה לצורך, תחת שמות אחרים. נוסף על כך, עימות מפורש יותר בין היפותוזות שונות ביחס לגלובליזציה (לדוגמה, חיזוקה או היעלמותה של המדינה, חולשתה או חוזקה של המדינה ביחס לבעלי ההון) היה יכול לתרום רבות להבהרת התמונה העולה מן הנתונים הרבים שבספר. אך אין בכך כדי להפחית מרמתו הגבוהה של הקובץ ומחשיבותו להארת מצבה הנוכחי של החברה הישראלית.

מקורות

- אייזנשטדט, שמואל נח (1967). החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות. ירושלים: מאגנס.
- ביכלר, שמעון וניצן, יהונתן (2001). מרווחי מלחמה לדיווידנדים של שלום. ירושלים: כרמל.
- ברנשטיין, דבורה וסבירסקי, שלמה (1993). מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל-אביב: ברירות.
- לקלאו, ארנסטו ומוף, שנטל (2004). הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית – לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית. תל-אביב: רסלינג.
- סבירסקי, שלמה (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים. חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.

יאיר לוי יש כלכלה אחרת, יש חברה אחרת: כלכלה חברתית ומגזר שלישי
בעידן הגלובליזציה. תל-אביב: יד טבנקין, 2004. 198 עמודים.¹

רועי לבנה*

אחת הבעיות המרכזיות שסוציולוגים נתקלים בהן בבואם להתמודד עם זירות מחקר חדשות הוא הקושי להגדיר את מושאי המחקר שלהם ולהבחין ביניהם באמצעות הפרדה מושגית. מבחינות מסוימות, הזירה הכלכלית מולידה בעיה כזאת, למרות מרכזיותה בחיים החברתיים. הלקסיקון העברי, לדוגמה, אינו מבחין בין הספֵרה החברתית שבה מתנהלות פעילויות של ייצור וחליפין (economy) לבין הדיסציפלינה האקדמית העוסקת בחקר ובניתוח של הספֵרה הזאת (economics), ומכנה את שתיהן "כלכלה". הבחנה סמנטית בין אובייקט המחקר למפעל הייצוג שלו חיונית במיוחד בספר כספרו של יאיר לוי, המנסה להעמיד חלופה לחשיבה "הכלכלית" המקובלת ולפתח תחתיה מסגרת מושגית שתאפשר בנייה של "כלכלה" (economy) אחרת. לשם נוחות, ואף-על-פי שלא נעשה שימוש במונחים אלה בספר עצמו, אשתמש להלן בהבחנה סמנטית בין "כלכלנות" (economics) ל"כלכלה" (economy), ובין נגזרותיהן – "ספֵרה כלכלית" ו"חשיבה כלכלנית".

בבסיס ספרו של לוי עומדת הטענה לאפשרות קיומה של "כלכלה חברתית". על-פי לוי, הכלכלה החברתית נבדלת מהגישה הכלכלנית המקובלת משום שהיא מונעת משיקולים אתיים (ע' 84) ולא מחישובי רווח והפסד. אימוצה כמסגרת ניתוח יאפשר להכפיף שיקולים כלכלניים לשיקולים חברתיים, ויפתח פתח לכינונו ולביסוסו של סדר כלכלי-חברתי צודק. לוי טוען כי הגישה הכלכלנית לכלכלה שונה במהותה מהגישה החברתית אליה. הראשונה מבוססת על עקרונות פילוסופיים ליברליים, המנתחים את טובת הכלל כסכמה פשוטה של תועלות הפרטים המרכיבים אותה, היא אינה מכירה בקיומה של חברה הנמצאת מעל לפרטים הנכללים בה ומתמקדת באינדיווידואלים ובתועלתם האישית. לעומתה, התייחסות חברתית לכלכלה תביא בחשבון גם את המסגרות החברתיות והקהילתיות שמרכיבות יחידות כלכליות, ותכלול במרחב העיסוק שלה גם שיקולים הקשורים בחיים החברתיים. לדוגמה, כאשר ינותח מיזם כלכלי כלשהו בכלים של כלכלה חברתית, יידונו גם היחסים בין החברים בו, המנגנונים שבאמצעותם מתקבלות בו החלטות והיחסים בינו לבין הסביבה שהוא מתקיים בתוכה. כך הכלכלה החברתית מכניסה אל מסגרת ההתייחסות שלה תחום רחב, הנעדר מניתוחים כלכלניים; היא תעסוק לא רק ברווחיותה של היחידה הכלכלית, אלא גם באופיים ובמהותם של החיים החברתיים שבתוכה ותשאף לעצבם באופן מועיל.

הספר מתחלק לשני חלקים. החלק הראשון מציג את תפיסות היסוד של הכלכלה החברתית, ומצביע באמצעות סקירת דוגמות רבות על אפשרויות היישום שלה. לוי עומד בו על הסוגים והמופעים השונים של הקואופרטיב, המהווה את המרכיב העיקרי של הכלכלה החברתית, ומנתח אותם לנוכח ההגדרות השונות שניתנו לו במשך השנים. הקואופרטיב מתואר כבעל טבע כפול (ע' 38), בהיותו "משלב יסוד קפיטליסטי מובהק (יוזמה כלכלית) עם יסוד התוחם את המניע הכלכלי והמונע ממנו להפוך לגורם דומיננטי", כלומר, יסוד

1. אני מודה לתום פסח על קריאה מוקדמת של רשימה זו.

* אוניברסיטת חיפה

כלכלי ויסוד חברתי. הוא נאלץ להתחרות בשווקים קפיטליסטיים, ובו בזמן לשמור על אופיו השיתופי, המנוגד מכל בחינה לערכים קפיטליסטיים של העמדת הרווח בראש סדר העדיפויות.

בדואליות הזאת מתגלמת, על-פי לוי, שבירת ההפרדה שהתבססה בעולם הקפיטליסטי בין "הכלכלי" - השאיפה לרווח חומרי רב ככל האפשר, ל"חברתי" - הגיסיון לבסס מסגרות ארגוניות שישרתו את כל החברים בהן ויהיו מחויבות לקהילות ולסביבה החברתית והפיזית שהן מתקיימות בתוכה.

לצד הקואופרציות, הכלכלה החברתית מורכבת גם מארגונים לעזרה הדדית ומעמותות ליוזמות חברתית, שלוי אינו עוסק בהם בפירוט. חיזוקן של שלוש צורות הארגון הללו יבסס את המגזר השלישי ככוח משמעותי, שונה מהשאריות המפוררות של מדינת הרווחה, מחד גיסא, ומהיוזמה הפרטית, מאידך גיסא, ויהפוך אותו למקור יוזמה כלכלית המעוגנת "במרקם המקומי-קהילתי, ביוזמתם של אלה הזקוקים לפעילות והמחויבים לה" (ע' 101).

יש לעודד את היוזמה הקואופרטיבית הן בשל התרומה הקהילתית שלה, הבאה לידי ביטוי בתועלת שהיא מביאה לכל הבאים עמה במגע, והן בשל הפוטנציאל הכלכלי שיש לה, שבכוחו אף לתרום לשחרור אוכלוסיות רחבות מהתלות במנגנוני הרווחה המדינתיים. בניגוד לדעה הרווחת, לוי מראה שההתארגנויות הקואופרטיביות יציבות יותר מיוזמות פרטיות; במקומות רבים בעולם הקואופרציות תופסות נתחים משמעותיים מהפעילות הכלכלית בשווקים שונים.

חלקו השני של הספר ממקד את הדיון הכללי בכלכלה החברתית בתוך ההקשר הישראלי, אגב התמודדות עם ההיסטוריה של ההתארגנויות השיתופיות הישראליות, ומתוך ניסיון להצביע על השגיאות שהובילו לכישלונן. התנועה הקיבוצית, טוען לוי, שגתה בכך שהסתגרה בדלת אמותיה, מבלי לנסות ולהרחיב את בשורת השיתוף למגזרים אחרים בחברה הישראלית; דגם המושב נכשל מכיוון שהיה מנוכר לקהילות שיושם בהן ולא פותח מתוכן; קואופרטיבים עירוניים ומסגרות שיתופיות אחרות נכשלו בשל הראייה האנכרוניסטית של ההסתדרות את הקואופרציה ואת תפקידיה בחברה ובכלכלה.

הירידה החדה בכוחה של ההסתדרות הובילה לכך שהמגזר השלישי בישראל התגבש "ללא כל יומרה של חלופה לסדר היום הכלכלי הקיים" (ע' 123) והתמקד בזירת הרווחה, במקום להשקיע משאבים ומאמצים ב"קידום יוזמות כלכליות שמקורן באזרחים עצמם". טענתו של לוי היא שעל המגזר השלישי להפוך לגורם חברתי פעיל ויוזם, שיציב חלופה ממשית ליוזמה הקפיטליסטית הדורסנית של המגזר הפרטי, ויתפש את השינוי בחברה ובקהילות ולא במנגנונים הממשלתיים. גישה זו תגאל את הוויכוח החברתי בישראל מהחלוקה הדיכוטומית בין התומכים בהתערבות ממשלתית ומדינת רווחה לבין הדוגלים בשוק החופשי, ותעמיד במקומו חלופה של ארגון חברתי-כלכלי יוזם ומעצים.

ספרו של לוי הוא ספר חשוב, התורם רבות לדיון הכלכלי-חברתי בארץ. הוא מציג בבהירות רבה צורות שונות של התארגנויות קואופרטיביות, מפתח ביקורת קונסטרוקטיבית ואקטואלית כלפי המגזר השלישי הישראלי ומצביע על כיוון אפשרי חשוב להתפתחותו. לדעתי, הוא משיג במלואה את מטרתו המרכזית - ביסוס הטענה שהמגזר השלישי יכול להוות מצע להתפתחותה של כלכלה חברתית.

עם זאת ברצוני להעיר הערה בנוגע לשני המושגים הבולטים ביותר בספר, ולהעלות תהייה נוספת בנוגע להיעדרותה של סוגיה מרכזית ממנו.

אתחיל בתהייה: לוי ממעט לעסוק בסכסוך האתנו-לאומי בפלסטין/ישראל ונוגע-לא-נוגע בו רק לקראת סוף הספר, בבקרו את השימוש הציני שעשתה ישראל במושג השיתוף במפעלים כמו ייחוד הגליל וההתנחלות בשטחים הכבושים. בהקשר של הדיון במסגרות השיתוף הציוניות, הסכסוך מוזכר רק במקום אחד, ובאופן שמעלה לא מעט סימני שאלה. בפרט את הסיבות שבעטיין נכשל המודל השיתופי במושבים, מזכיר לוי שהמושב "לא עמד בפני הפיתוי של עבודה ערבית זולה" (ע' 108).

אם אחד ממאפייניה העיקריים של הקואופרציה הוא הקשר המעצים שלה עם סביבתה, מן הדין לעסוק לא רק בחוסר הצלחתן של הקואופרציות הציוניות להביא את בשורת השיתוף למגורים רחבים יותר, אלא גם בשאלה אילו מגורים אתניים נתפסו על-ידיהן כנכללים באותה "סביבה", והאם הדרה על בסיס אתני יכולה לעלות בקנה אחד עם אידאולוגיות שיתופיות.

סוגיה אחרת, תאורטית יותר, עולה מהשימוש התכוף שהספר עושה בשמות התואר "כלכלי" ו"חברתי". לוי מבחין בין הכלכלה החברתית לכלכלות האורתודוקסית באמצעות שני מאפיינים, שהוזכרו לעיל: האבחנה שהכלכלה החברתית מונחת על-ידי שיקולים אתיים והאבחנה שהיא מכלילה בניחוחיה מסגרות וממשויות חברתיות. אני סבור כי שתי האבחנות הללו אינן מספיקות לביסוס טיפולוגיה מוחלטת וברורה, שתפריד בין התייחסויות "חברתיות" לכלכלה להתייחסויות "כלכליות" (או כלכלניות) אליה. ראשית, מפני שגם כלכלנים ליברליים מציגים את עבודותיהם כמונחות על-ידי שיקולים אתיים ומוסריים ויודעים להצדיק ולבסס אותן באמצעותם; שנית, מאחר שאפשר למצוא התייחסויות רבות לכלכלה שמתחשבות ואף מתמקדות בהקשרים החברתיים של הפעילות הכלכלית, וזאת מבלי להתחייב לאג'נדות שיתופיות או סוציאליסטיות.² האם אי אפשר לאפיין עבודות אלה כ"חברתיות"?

הניסיון לאתר קריטריונים ברורים (למעט השתייכויות אידאולוגיות) שיבחינו בין השקפות "חברתיות" ל"כלכליות" נידון לכישלון, ככל הנראה. עם זאת, מעניין להתבונן בקהילות השיח הנפרדות שמתגבשות בהקשר זה ובאסטרטגיות שנוקטים שחקנים שונים המבקשים למקם את עצמם בעמדות שונות בשדה הדיון.

לוי, לדוגמה, בוחר לקבל את המונח "כלכלי" כמונח סגור, ואינו מתווכח על עצם ההגדרה שלו. כפי שהראה ברסלאו (Breslau, 2003), גבולות הכלכלה (ועמם משמעות התואר "כלכלי") הם דינמיים ומשתנים בהתאם לפרקטיקות הדיסקורסיביות של הכלכלנות. בתקופות שונות היו לתואר "כלכלי" משמעויות שונות. אפשר לאתר, לדוגמה, כלכלנים שעסקו בשיפוטיות מוסריים ובקונפליקטים מעמדיים (ibid, pp. 406–404). יונאי (Yonay, 1998) הראה כי במשך תקופות ארוכות ומשמעותיות בהיסטוריה של הכלכלנות דנו כלכלנים בשאלות חברתיות ופילוסופיות, החורגות במידה רבה מהמשמעות הצרה המיוחסת בימינו למילה "כלכלי". משמעות זו היא התוצר הטנטטיבי של דינמיקות מורכבות בשדה המדעי, שהביאו לעיצובו של המושג "כלכלה" על נגרותיו בצורתו הנוכחית. ניכר כי האסטרטגיה שלוי בוחר בה היא קבלת הגדרתו של ה"כלכלי" כנתונה, הימנעות ממאבק עליה, והתמודדות עם הכלכלנות מן החוץ באמצעות יצירת הקונספט החוץ-כלכלני של הכלכלה החברתית.

2. לדוגמה: ראו: DiMaggio, 1994; Granovetter, 1985.

הערה אחרונה ראוי להפנות להוצאת יד טבנקין. מן הראוי שספרו של לוי יזכה בעריכה ובהגהה יסודיות יותר. בכמה מקומות בו נפלו טעויות הדפסה, ולא פעם נתקלתי בהפניה בגוף הטקסט שיעדה לא הופיע בסופו. כמו כן, דומני כי יש גם מקום לשיפור בעריכת ראשי הפרקים המרובים המופיעים במהלכו, שהמעבר ביניהם קוטע לא פעם את רצף הקריאה ומקשה את ההבנה.

מקורות

- Breslau, Daniel (2003). Economics invents the economy: Mathematics, statistics, and models in the work of Irving Fisher and Wesley Mitchell. *Theory and Society*, 32, 379–411.
- DiMaggio, Paul (1994). Culture and economy. In: N. Smelser & R. Swedberg (Eds.), *The handbook of economic sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Granovetter, Mark (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481–510.
- Yonay, Yuval P. (1998). *The struggle over the soul of economics: Institutional and neoclassical economists in America between the wars*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Majid Al-Haj Immigration and Ethnic Formation in a Deeply Divided Society: The case of the 1990s Immigrants from the Former Soviet Union in Israel

Leiden: Brill. 2004. 246 pages.

יונתן אנסון*

ספרו החדש של מאג'ד אלחאג' הוא ניסיון לבחון בזמן אמיתי את התהוותו של השבט הרוסי במציאות הישראלית של תחילת המאה החדשה. הספר מתבסס על כמה מקורות מידע: שני סקרי אוכלוסייה שנערכו ב־1999, אחד של עולים ואחד של האוכלוסייה הכללית, סקר סטודנטים בחיפה שנערך ב־2001, וסדרת מפגשי קבוצות מיקוד שנערכו במהלך שנת 2001. שילוב בסיסי הנתונים האלה עם מסגרת תאורטית סדורה ומחושבת יוצר מסמך מנומק ומבוסס, אשר בוודאי יתרום לדיון ארוך טווח על אופייה של החברה הישראלית בכלל ועל השלכות העלייה בשנות התשעים של המאה העשרים בפרט.

שני הפרקים הראשונים של הספר מציגים את המסגרת התאורטית המנחה אותו. הפרק הראשון סוקר תורות של עדתיות ומדגיש את חשיבות המציאות החדשה של עולם גלובלי חד־קוטבי, עולם שבו הזהות העדתית קמה לתחייה, אך עושה זאת מתוך יחסי גומלין עם המדינה, המעניקה הכרה ולגיטימיות לקבוצות השונות. אלחאג' מקפיד להציג את הגישות השונות מבלי לנקוט עמדה חד־משמעית לטובת גישה זו או אחרת, אך הקו המנחה הוא שעדות הן תופעות חברתיות אמיתיות, ולו בשל ההכרה שאנשי החברה מעניקים לגבולות המפרידים בין הקבוצות השונות. עיקר הספר מוקדש בדיוק לתהליך זה – להיווצרותם ולקיבועם של הגבולות המפרידים בין העדה הרוסית לשאר העדות בארץ. גבולות אלה מעוצבים תוך כדי יחסי גומלין עם קבוצות אחרות, בעיקר מתוך המאבק על הנגישות למשאבי המדינה. הפרק השני דן בשתי הגישות המרכזיות לניתוח החברה הישראלית: זו המתבססת על מושגי הפונקציונליזם והמודרניות ורואה בעלייה לישראל תופעה ייחודית, המובילה להיווצרות עם ישראלי (יהודי) אחד; והגישה הביקורתית, הבוחנת את הגירתם של יהודים ערבים־ספרדים לפריפריה של החברה האשכנזית. אלחאג' מרחיב גישה זו. לא זו בלבד שיחסי אשכנזים–ספרדים הם אתנוקרטיים, האוכלוסייה הערבית מודרת בכלל מתוך המעגל האזרחי הישראלי. כתוצאה מכך, החברה בישראל שסועה שסעים עמוקים (deeply divided society), ויש בה מנגנוני גיוס פוליטיים, שאינם רב־תרבותיים בלבד, אלא רב־שבטיים.

הפרק השלישי מציג את מקור העלייה של שנות התשעים – יהדות רוסיה וברית־המועצות, ואת גלי העלייה שקדמו לה. שלא כמו עליות קודמות, גל זה כלל ברובו יהודים שהתבוללו בחברה הרוסית, אנשים שזהותם רוסית יותר מאשר יהודית. להבדיל גם מהגלים הקודמים, ייצוג הקהילות המסורתיות יותר מהרפובליקות האסיאניות היה קטן, ולעומת זאת, חלק ניכר מהעולים, בעיקר בשנים האחרונות, היו יהודים על־פי חוק השבות אך לא על־פי ההלכה. הפרק הרביעי מציג את השאלה המרכזית: האם יהודי־ברית־המועצות לשעבר, ובמיוחד אלה מהגל האחרון, ייקלטו לתוך האליטה האשכנזית של ישראל, או האם תיווצר

* אוניברסיטת בן־גוריון

קבוצה עדתית חדשה? תשובתו של אלחאג', כפי שכבר הביע אותה בפרסומיו הקודמים, היא שהולכת ונוצרת עדה נפרדת בתוך המכלול היהודי-הישראלי. לקהילה הזאת יש ארגונים קהילתיים משלה; היא נשענת על אמצעי תקשורת ברוסית; התייחסותה לישראל היא פרגמטית וחילונית, לא ציונית-דתית, ויש בה מרכיב גדול שאינו יהודי. למרות החגיגות שבה קיבלה ישראל הרשמית את גל העלייה, לעולים יש תחושה של דחייה מצד החברה הישראלית, המזהה אותם כרוסים ולא כישראלים.

בארבעת הפרקים הבאים מביא אלחאג' עדויות מתוך הסקרים וקבוצות הדיון, כדי לתמוך בטענתו שעולי ברית-המועצות לשעבר שהגיעו בשנות התשעים הם אכן עדה נפרדת, ואינם נמצאים בשלבי כניסה והיטמעות בתוך האליטה האשכנזית הוותיקה. בפרק החמישי הוא דן ביחסם של העולים לחברה האזרחית, ומוצא שרובם רואים את עצמם כיהודים חילונים במדינה יהודית ומצדדים בדחיקת האוכלוסייה הערבית אל מחוץ לגבולות הלגיטימיים. יחסם אל הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא נצי, במיוחד אלה שבגילי העבודה, וחסר רגישות לנושאים של חופש הביטוי, אם כי שתי נטיות אלה חלשות יותר בקרב שכבת בעלי ההשכלה הגבוהה (בעלי דוקטורט). הפרק השישי הוא הפרק המרכזי, לדעתו, ואלחאג' דן בו בהתארגנות הפוליטית. המציאות בארץ בשנות התשעים, שבה היה "תיקו" יהודי בין שני הגושים הגדולים, והקול הערבי הודר, למעשה, יחד עם שיטת הבחירה המפוצלת לכנסת ולראש הממשלה, נתנה למפלגות העדתיות (רוסים ו"ס) כוח שהיה מעבר לגודלן האמיתי. אלחאג' מדגיש כמה פעמים שהתמיכה במפלגות הרוסיות לא נבעה מחוסר שביעות רצון מתהליך הקליטה בארץ, אלא מאסטרטגיה פרגמטית, שלפיה ההתארגנות הפוליטית משמשת לקידום ענייני הקבוצה במאבק על חלוקת משאבים הנמצאים בידי המדינה. לפיכך, המגמה הכללית היא ימנית, חילונית ועדתית. בבחירות לראשות הממשלה נטו הרוסים להצביע נגד המועמד המכהן, מתוך אי-שביעות רצון מתפקודו כלפיהם. גם במישור המקומי נטו העולים להצביע בעד מפלגות עדתיות ומעורבות, שנראו כמי שעשויות לקדם את ענייניהם הייחודיים של העולים. אך בבחירות האחרונות, בי 2003, ההצבעה העדתית-רוסית ירדה, גם בגלל שינוי שיטת הבחירות, אך גם מתוך אכזבה מיכולתן של המפלגות הללו, ובעיקר "ישראל בעלייה", "לספק את הסחורה". חסר כאן הדיון המתבקש באפשרות ששלב ההתארגנות האוטונומית נגמר, והרוסים מתחילים להשתלב בתוך מסגרות רחבות יותר.

הפרק השביעי דן בדרך שבה העולים רואים את החברה הישראלית. לעולי ברית-המועצות לשעבר משנות התשעים יש גבולות חברתיים ותרבותיים ברורים מאוד: הם מרוכזים באזורי מגורים הומוגניים; הרשתות החברתיות שלהם סגורות יחסית, בתוך הקהילה הדוברת רוסית, ולא דווקא בתוך שכונה מסוימת; והם חשים עצמם רחוקים מהישראלים הוותיקים ומקבוצות אחרות, במיוחד החרדים, עולי אתיופיה והערבים. הם מתייחסים בגאווה לתרבות הרוסית, ורואים את עצמם כמי שמעניקים תרבותית ורוחנית לחברה הישראלית יותר משהם מקבלים ממנה.

הפרק השמיני מציג את הצד השני של התמונה – העולים הרוסים בעיני שאר החברה הישראלית. העולים חשים את עצמם קרובים יותר לאשכנזים מאשר למזרחים, וליהודים יותר מאשר לערבים, ותחושות אלה הן הדדיות, אם כי האליטיזם התרבותי הרוסי נדחה על-ידי כל הקבוצות. אך המפתח העיקרי להתייחסות אל הרוסים הוא האיום שיוצרת קבוצה מאורגנת חדשה במאבק על משאבי המדינה. המזרחים במיוחד לא היו שותפים

להתייחסותם החיובית של האשכנזים אל גל העלייה הרוסית. גם התקוות של חלק מהמנהיגות הערבית, שהרוסים יהיו שותפים למאבק על חילון המדינה, נגוזו מול המחויבות הרוסית למדינת יהודים, הכוללת גם יהודים על-פי חוק השבות ולא על-פי ההלכה, אך אינה כוללת ערבים, שהם לא יהודים מצעם הגדרתם.

בפרק האחרון מסכם אלחאג' את ממצאיו לגבי מיקומה החברתי של אוכלוסיית העלייה של שנות התשעים בהקשר של החברה הישראלית, שבה עקרון כור ההיתוך כבר חדל להתקיים. לנוכח מספרם של העולים, ריכוזם הגאוגרפי, התארגנותם החברתית והפוליטית, גאותם התרבותית ויחסם של הוותיקים אליהם, מסקנתו של אלחאג' היא שלמרות ההטרונגיות המאפיינת כל קבוצה, העולים הרוסים הם קבוצה עדתית נפרדת, וקטנים הסיכויים שישתלבו בתוך קבוצת האשכנזים הוותיקה. אך אין לראות בקבוצה זו אובייקט מגיב בלבד; העולים הם חלק פעיל בעיצוב החברה הישראלית, ולפיכך, גבולותיה של הקבוצה, מיקומה בחברה ומשמעותה, כמו גם אופייה של החברה הישראלית כולה, כל אלה הם נושאים למשא-ומתן ואינם מוכתבים על-ידי הוותיקים. אלחאג' רואה את העדתיות כמשאב בתחרות להשגת משאבים חברתיים, והוא סבור שגבולות הקבוצה נקבעים בהתאם. כיצד הדברים יתפתחו – דבר זה תלוי לא רק בעולים עצמם אלא גם במציאות החברתית שבה יחסים אלה מתנהלים: היחסים בין יהודים לערבים, בתוך המדינה ומחוצה לה; אופייה של הרב-תרבותיות האתנוקרטית (כלומר, היחסים בין מערביים ומזרחיים), מידור האוכלוסייה הערבית ויכולתה של הקבוצה להרחיב את מושג היהדות מעבר לגבולות ההלכה והאורתודוקסיה.

אם אלחאג' אכן צודק, והקהילה הרוסית מתגבשת לעדה נפרדת מן העדה האשכנזית הוותיקה (ואולי אף מתחרה אתה על ההגמוניה), דבר זה יתברר רק בחלוף השנים. בינתיים, הספר מהווה תרומה חשובה לדיון על גיבוש הזהויות בחברה הישראלית. הספר ממקם את הניתוח במכלול היחסים של החברה הישראלית, ולא החברה היהודית בלבד, וממצאיו מאששים במידה ניכרת את חששותיה של הקהילה הערבית בארץ, שהעלייה הרוסית מבצרת את ההגמוניה היהודית ומוסיפה להדרת הערבים לשולי החברה הישראלית. הספר בנוי היטב, הוא מציג מסגרת תאורטית ונוהר לא לנקוט עמדה חד-משמעית מלכתחילה, אף-על-פי שמתוך דרך בנייתו של הדיון אפשר להסיק מה הן נטיות לבו של המחבר. פרקי הניתוח הם שיעור בשימוש טוב בסטטיסטיקה פשוטה, בלוחות אחוזים ובמבחנים פשוטים (אם כי היה רצוי לציין את שם המבחן וערכו, ולא רק את מובהקות הקשר), ויחד עם העדויות המובחרות מקבוצות המיקוד הם מובילים את הקורא אל המסקנה שאלחאג' מבקש להעביר. גם השפה ברורה, קליטה ולא מסובכת, ללמדנו שגם סוציולוגיה טובה אפשר לכתוב בצורה בהירה. אין ספק שספר זה הוא חומר קריאה חיוני לכל מי שמבקש להבין את תהליך גיבושה של קבוצת מהגרים אגב שימוש בכלים הארגוניים והפוליטיים המתאפשרים בחברה הקולטת, שאף היא משתנה בעקבות הגירתם.

Uzi Rebhun and Chaim I. Waxman (Eds.) *Jews in Israel: Contemporary Social and Cultural Patterns*

Hanover and London: Brandeis University Press. 2004. 504 pages.

חנה עציוני-הלוי*

הספר כולל עשרים מאמרים, ומבחינת סגנונו ותוכנו הוא מיועד בראש ובראשונה לציבור לא-ישראלי, כצוהר לחברה היהודית בישראל, ורק באופן משני לציבור הקוראים הישראלי. גישתו היא אינטר-דיסציפלינרית, והוא שם דגש בפרספקטיבה הסוציולוגית ובהתנהגותם של בני אדם (ולא בהתנהגותם של ארגונים ומוסדות). מעבר לכך מאפיינת אותו רב-גוניות של נושאים וגישות. בתוך המגוון הזה אפשר בכל זאת לזהות ארבעה תחומי ניתוח או מוטיבים עיקריים.

התחום הראשון הוא תהליכים של שיזור ושיתוף, המופיעים בד בבד עם תהליכים הפוכים של קיטוב, מאבק, הדרה וקיפוח. לתחום זה משתייך חלק ממאמר הפתיחה של עוזי רבחון, המציג סקירה של התפתחויות היסטוריות ותהליכים עכשוויים. המאמר מנתח, בין השאר, את הקיטוב הגובר בין דתיים לחילוניים, המקשה את יצירתה של זהות משותפת, כזו שגם חילונים וגם דתיים יוכלו לחיות עמה.

לתחום זה משתייך גם מאמרו של חיים וקסמן על הדת בחיים הציבוריים, המעלה את הטענה כי באמצע שנת אלפיים אכן הייתה ישראל על סף קרע בין דתיים לחילוניים. אך מאז הביאה "אינתיפדת אל אקצה" להפגת המתחים הפנימיים, כך שהסיכויים למאבקים בין קבוצות שונות של יהודים בישראל בעתיד הקרוב הם אפסיים, לדעתו. אגב, מסקנה זו היא הוכחה (אם הייתה דרושה הוכחה) לכך שמסוכן להתנבא, וזאת לנוכח המאבק הנוכחי הגובר בין תומכי "תוכנית ההתנתקות" לבין מתנגדיה.

באותו התחום נכלל גם מאמרו של אשר אריאן על הבחירות ודפוסי ההצבעה, המדגיש את הקיטוב הגובר. לפי ניתוחו, מן העבר האחד עומד מחנה המורכב בעיקר מדתיים ספרדים בעלי השכלה נמוכה, הנוטים להצביע בעד הליכוד והמפלגות הדתיות, והמחנה האחר מורכב בראש ובראשונה מאשכנזים חילונים בעלי מעמד גבוה, הנוטים להצביע בעד מפלגות השמאל. אריאן רואה בקיטוב זה פוטנציאל לקונפליקט שיש בו כדי לסכן את הדמוקרטיה בישראל.

מאמריהם של סמי סמוחה וחנה הרצוג מתעדים תהליכים של הכללה והדרה של מזרחים ונשים בישראל, בהתאמה. סמוחה אינו מכחיש שחלים שינויים הדרגתיים לקראת שוויון רב יותר וסובלנות בין העדות. עם זאת הוא טוען, בניגוד למודל המקובל, שהמזרחים עדיין מקופחים בחלוקת המשאבים, ושהתרבות האשכנזית עדיין הגמונית, בעוד זו המזרחית עדיין נחשבת נחותה. הרצוג מבליטה תהליכים בריזומניים של שילוב והדרה של נשים בפוליטיקה ובחברה כולה. היא סבורה שדווקא השילוב בין הדרה ואי-שוויון בתחום הכלכלי, התרבותי והפוליטי, מן הצד האחד, לבין הכרה גוברת בצורך בשיתוף ובשוויון של נשים, מן הצד האחר, יכול לאתגר את ההסדרים הקיימים ולחולל את השינויים המתבקשים. מאמרו של אלעזר לשם ומשה סיקרון ומאמרו של סטיבן קפלן והגר סלמון מקדישים

* פרופסור אמריטוס, אוניברסיטת בר-אילן

את דיוניהם לתהליכי שיתוף והדרה של קבוצות עולים שונות – מברית-המועצות לשעבר ומאתיופיה, בהתאמה. לשם וסיקרון מצביעים על פרדוקס במצבם הכלכלי של העולים מרוסיה: אומנם ההכנסה הממוצעת של משק הבית בקבוצה זו נמוכה יותר מאשר באוכלוסייה הכללית, אך גם העוני בקרבם נמוך יותר. כמו כן המחברים מראים שעולים אלה יוצרים רשתות חברתיות ותרבות וזהות קבוצתית נפרדות, ובכך הם מדירים את עצמם אך בו־כזמן גם מודרים מן החברה הישראלית. קפלן וסלמון, במאמרם על עולי אתיופיה, עומדים על מגמה של פתרון חלקי לבעיות בוערות, כמו גישור על הפער בינם לבין דרישותיו של הממסד הדתי בתחומים מסוימים. הם מצביעים גם על בעיות אחרות, הנותרות בעינינו, בעיות של הישגים בחינוך, בעיות כלכליות ומתחים בנושאים אחרים שעדיין קיימים בין העולים האלה לבין הממסד הדתי. כל זה מעיד שהם עדיין רחוקים מהשתלבות מלאה בחברה הישראלית, כאשר בינתיים הדור הצעיר חש יותר ויותר חוסר סבלנות וכמיהה לפתרון מלא של הבעיות.

התחום השני שהספר עוסק בו הוא ניתוח מגמות לקראת הרחבה של חופש הפרט ו/או האינדיווידואליזם. לתחום זה משתייך חלק אחר ממאמר הפתיחה של עוזי רבחון, המזהה את תהליכי ההווה כנהייה אחר חופש אישי ואינדיווידואליזם רחבים יותר. לתחום זה שייך גם מאמרם של גבריאל בן־דוד ועמי פדהצור, הסוקר את היחסים בין הצבא לחברה, ומראה שהתפתחויות הטכנולוגיות מגבירות את הצורך בצבא מקצועי, שיחליף את "צבא העם". בעקבות התפתחות צפויה זו יחדל צה"ל לשמש כור היתוך ושיזור חברתי, ובמקרה כזה עלול אף להיפתח פתח לניכור בין הצבא לבין החברה.

אליעזר בן־רפאל ומנחם טופל סוקרים את התהפוכות שעברו הקיבוצים בעת האחרונה, הכוללות השתלטות גוברת של נקודת מבט טכנוקרטית, שבמסגרתה מנהלים ומומחים צברו עוצמה על חשבון האליטה הכלכלית הוותיקה. שינויים אלה כוללים גם ליברליזציה של המבנה החברתי וסחף בייחודיותו של הקיבוץ, שעדיין מבקש בכל זאת לגבש דפוסי פעולה חלופיים לאלה של החברה החיצונית. השאלה מה ייוותר בסופו של דבר מן השוויוניות והקולקטיביזם של הקיבוץ גותרת פתוחה.

תחום הניתוח השלישי עניינו בחיפושי זהות ומשמעות. בתחום זה נכלל מאמרו של אליעזר שביד על יהדות בתרבות הישראלית. הוא טוען שדרוש שינוי בחינוך, שעיקרו שימת דגש חזק יותר בהנחלת המורשת היהודית ובחיוזק הזהות היהודית, משום שרק כך יהיה אפשר לבלום את הקרע בין התרבות הדתית האורתודוקסית המבודדת לבין התרבות החילונית המנוכרת ממקורותיה היהודיים.

שלומית לוי, חנה לוינסון ואליהוא כץ מראים באמצעות מחקרם שרוב הציבור היהודי מעוניין בשמירת דמותה היהודית של המדינה, אף־על־פי שהוא מתנגד לכפייה דתית. בקרב הציבור קיימת זהות יהודית חזקה, שאינה דתית בהכרח, אלא קשורה לשמירה על כמה מנהגים באופן ברירני. ואכן, המחקר מוכיח שרוב היהודים בישראל, אף שאינם דתיים, שומרים על כמה מנהגים באופן כזה. עם זאת, המחקר גם מראה שהזהות היהודית של הציבור החילוני הולכת ונחלשת.

אפרים תבורי כותב על הזרמים הלא־אורתודוקסיים ומנתח את המצב הפרדוקסלי, שבו יהודים לא־דתיים בישראל מגלים כבוד רב יותר כלפי היהדות האורתודוקסית, שאת דרישותיה הם דוחים במישור האישי, מאשר כלפי הזרמים הלא־אורתודוקסיים המשתדלים דווקא לענות על צרכי הציבור הלא־דתי. הנתונים שהארגונים הקונסרבטיביים והרפורמיים

מספקים מראים שרק כמחצית האחוז מן היהודים בישראל משתתפים בקביעות בפעולותיהם. עם זאת, הסטיגמה שהייתה טבועה עד כה על התנועות האלה הולכת ומתפוגגת. לכן ייתכן שפעולות ההסברה שהן יוזמות יביאו במשך הזמן לגידול בנכונותו של הציבור הלא-דתי (שבכל זאת מעוניין להעניק אופי יהודי כלשהו לחייו) לקיים את הטקסים של מעגל החיים במסגרת הזרמים האלה.

אילן אזרחי סוקר ביטויים אחרים של חיפושי זהות יהודית-רוחנית בקרב החילונים. הוא מגיע למסקנה שלמרות התרחבותה של התופעה בזמן האחרון, ולמרות הצמא הגובר לתשובות יהודיות לשאלות ההווה האוניברסליות, מספר האנשים שמצאו את דרכם לתשובות כאלה הוא עדיין זעיר.

מאמרו של יורם בילו סוקר את המשמעות הסמלית המוענקת ל"מקומות זיכרון", הן מבחינה דתית-עממית והן מנקודת ראות של הדת האזרחית בישראל, ואת הדרך שבה שתי המסורות משתלבות זו בזו. דליה עופר סוקרת את המקום המרכזי ואת מגוון הדפוסים של הזיכרון הקיבוצי של השואה. הרעיון העובר כחוט השני בכל הניתוחים בתחום זה הוא שהחלק שאינו דתי-אורתודוקסי בציבור בישראל מבקש בכל זאת זהות יהודית כלשהי, אף-על-פי שהדרך למציאתה עדיין ארוכה.

אומנם רוב הספר מוקדש לתהליכים הפנימיים בתוך החברה היהודית בישראל, אך ישנם כמה מאמרים שהניתוח שלהם מוקדש כולו או בעיקרו ל"יחסי חוץ": בין יהודים בישראל לבין ערבים, ובין יהודים בישראל ליהודים בתפוצות. עם הראשונים נמנה מאמרו של סרג'ו דלה פרגולה, שעיקרו תחושת של שינוי במאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים, כך שבאמצע המאה צפוי שהערבים יהיו יותר משליש מן האוכלוסייה. כמו כן נכלל כאן מאמרם של אפרים יוכטמן-יער וזאב שביט, הסוקר את המתחים בין היהודים לבין הערבים בישראל. עם האחרונים נמנה גם מאמרו של גבריאל שפר, הטוען שבעת האחרונה חל שינוי מעליונות ישראלית על פני התפוצות ליתר איוון בין השניים. כן אפשר למנות כאן את מאמרו של סטיבן גולד, הבוחן את מגמות ההגירה מישראל, כלומר, את הפיכת הישראלים לחלק מן "התפוצות" ואת הזהות שמעבר לזהות הלאומית (transnational) המתגבשת בקרב המהגרים.

המאמר המסכם, שנכתב בידי שני העורכים, מזהה ארבעה אתגרים שעל ישראל להתמודד אתם: אי-שוויון גובר בהכנסות ובנטל השירות הצבאי, טיבה של ישראל כמדינה המתיימרת לשלב בין זהותה היהודית לאופייה הדמוקרטי, היחסים בין היהודים בישראל ליהודים בתפוצות במצב שבו הזהות היהודית בתפוצות הולכת ונחלשת, וגלובליזציה השמה דגש בפוסט-מודרניזם.

באופן כללי, אומנם הספר מכסה מגוון מרשים של תחומים, אך מורגש חסרונו של מאמר על המחלוקת בין האידאולוגיה הציונית לבין האידאולוגיה הפוסט-ציונית והאידאולוגיה האנטי-ציונית, מחלוקת שנעשתה משמעותית בישראל בשנים האחרונות. מעבר לכך, סוציולוגים ישראלים לא ימצאו בספר חידושים מרעישים. אך הוא לא יסולא בפז כמסכם מגמות מרכזיות בחברה וכמספק עדכונים לגבי ידע קיים. אומנם גם עדכונים אלה מתיישנים במהירות, אך זו אינה אשמתם של הכותבים והעורכים, אלא נובע מתהליכי ההוצאה לאור המסורבלים, שבגללם יש פער גדול למדי בין התאריכים של כתיבת המאמרים לבין תאריך הוצאתם לאור, ומן השינויים המהירים שהתרחשו בפרק זמן זה וממשיכים להתרחש בחברה הישראלית.

יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים) במערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר. 2001. 422 עמודים.

נסים ליאון*

עיקר המחקר העוסק ביחסי דת וחברה בישראל נראה שבו לא מעט בדימוי הדיכוטומי, המציב גבול בלתי נראה בין "העולם הדתי" ל"עולם החילוני". הספר במערבולת הזהויות, בעריכתם של יוסי יונה ויהודה גודמן, מבקש לפרק את הדיכוטומיה ולהציב סימן שאלה מעל הנחות וטיעונים השגורים בסוציולוגיה של הדת בישראל. ביסודו של הספר ניצבות שתי שאלות. האחת נוגעת למקומה של "דת החילון": הטענה שהדת נסוגה לנוכח תהליכי המודרניזציה אינה רק תאוריה המנחה את הדיון הציבורי או המחקרי, אלא גם פרקטיקה חברתית המשמשת בהבניה ובדיון בהבניה של המציאויות הקולקטיביות בחברה הישראלית לתקופותיה. השאלה האחרת נוגעת למידת תקפותן התאורטית של חלוקות, קטגוריות והמשגות, השכיחות בשיח התאורטי בסוציולוגיה של הדת בישראל, ולמשמעות ספיגתן במרקם החיים הישראלי. הספר מאגד אחד-עשר מאמרים, העוסקים בשלל התייחסויות לעניין הדתי, ואשר הקשר ביניהם אינו הממד התאורטי בלבד, אלא תופעות חברתיות עדכניות במציאות הישראלית: דתיותם של המזרחים (שנהב; מוצפי-האלר; פישר), תנועת התשובה (גודמן ובלר), עולמם הדתי של מהגרי עבודה בישראל (קמפ ורייכמן), האיסלם הפוליטי (עלי), פמיניזם דתי (שקדיאל) ויחסי דת, לאומיות ומדינה בהגות ובתרבות (חבר; יונה). מאמרי הפתיחה והסיום בספר מציגים לפני הקורא בהם מעין מבוא ראשוני לתאוריות הסוציולוגיות השונות בבחינתם של יחסי הדת והחברה. מאמרים אלה סוללים דרכים חדשות אל שימושים תאורטיים עדכניים, כגון הגישה הרב-מודרנית או הפוסט-קולוניאלית במחקר, המגיבות למציאות המורכבת הנוצרת בעת הנוכחית בישראל ומחוצה לה. מאמרו של יהודה שנהב, הפותח את גופו האמפירי של הספר, מהרהר בטענה לגבי הזהויה השכיח בסוציולוגיה הישראלית בין "החילון" לבין הפרויקט הלאומי הצינוני. לטענת שנהב, הפרקטיקה הצינונית הלא-דתית עסקה דווקא בתחזוקת זהותם הדתית של היהודים המזרחים בכל מגעיה עם. הסיבה לטענתו טמונה בניסיון הפוליטי-לאומי, מן הצד האחד, לחבר את היהודים המזרחים לפרויקט הצינוני, ומן הצד האחר, בניסיון האוריינטליסטי-תרבותי לבסס מרחק של זהויות בין יוצאי אירופה "החילוניים", "המודרניים", לבין יוצאי המזרח "המסורתיים", שנחנך להם "תרבות" מודרני.

גם המאמר העוקב, מאמרו של חנן חבר, עוסק בתנועה הצינונית ובנוסחותיה הלא-דתיות, ומקרב את הקורא אל הבניית הקדושה של אגם הכינרת על-ידי הגורמים הצינוניים האירופיים, שלא ראו את עצמם מחויבים לפרקטיקה הדתית, ואף ראו בהגירתם פניית עורף לעולם המסורתי באירופה. טענה דומה מזירת שיח אחרת מציג יוסי יונה. עיקר טיעונו מצוי בהצגת ההתמודדות התאולוגית המחשבתית של הוגים שונים, ובמרכזם ישעיהו ליבוביץ', בניסיון האנליטי הסינפי להפריד את הדת מהלאומיות. ממאמרו עולה שאין מדובר בלהטוט מחשבתי, ולמעשה כאן טמון עיקר הבעיה הנוגעת לתופעת השסע הדתי

* אוניברסיטת בר-אילן

בחברה הישראלית. מקור השסע אינו בקוטביות שבין החילוניות לדתיות, אלא באופן היאנוסי שבו הפוליטיקה הלאומית לוכדת בתוכה את הדת, אגב פיתוח טענה פוליטית לגבי הצורך בהפרדה בין דת למדינה.

קושי זה מוצא מקום בפרקטיקה בשתי סיטואציות שעליהן עומדים מאמריהם של נווהאד עלי ושל לאה שקדיאל. הראשון סוקר את היחסים המורכבים בין דת ללאומיות בתנועה המוסלמית בישראל: כיצד הדת מגדירה את הלאומיות וכיצד הלאומיות מגדירה את הדת, לקראת ניסוחו של פרויקט זהות מורכב, אך אפקטיבי, בגיוסם הפוליטי של ציבורים רחבים מקרב הפלסטינים אזרחי ישראל. שקדיאל מתארת את האופן שבו הלאומיות המגולמת ב"מקום" (במקרה זה הכותל המערבי) מעניקה לגיטימציה לשימור האחיזה האורתודוקסית בהפעלה הפולחנית במתחם. ארגון "נשות הכותל", שהוא ארגון דתי, מבקש להשתתף באופן פעיל יותר בחיי הפולחן בכותל, ואינו נשמע למשמעת המגדרית האורתודוקסית. הן נדחות לא רק על-ידי האורתודוקסיה, אלא גם על-ידי המדינה ה"לא-דתית", הממשיכה לשמר בפועל את הסדר הפולחני במקום על-פי הנחיותיה של האורתודוקסיה.

כאמור, זירת הדיון השנייה בספר מתמקדת בביקורת ההמשגות המלוות את המחקר בדת בישראל. עבודת השדה של פנינה מוצפי-האלר בוחנת את הסיטואציה המורכבת שבה נמצאת יהודייה מסורתית מזרחית, ביחס לקטגוריות הגבריות האורתודוקסיות והאתניות שמציבה המציאות הישראלית. מוצפי-האלר מראה כיצד אורחות חייה הדתיים של עובדת ניקיון מזרחית, תושבת ירוחם, אינם עומדים בקריטריונים המקובלים לתיאור ולגיתוח הסיטואציה הדתית בישראל. בכך נוגעת מוצפי-האלר באחת התופעות הבולטות בסוציולוגיה של הדת בישראל ובהבניית הקטגוריות של המציאות הדתית, המוצאות מקום לא רק בין דפי המחקר אלא גם בשגרת הלשון. כוונתי היא לקנה המידה האורתודוקסי הגברי (ואפשר גם להוסיף "המזרח-אירופי") המושת על הייצוג האנליטי והמעשי של "הדת" בישראל. קנה מידה זה יציג בוודאי תופעות כמו החרדיות המזרחית (שבה עוסק שלמה פישר, ואשר יש לה נגיעה לקהלים רחבים שאינם חרדים) כחידה תרבותית. בניגוד לדגם האולטרא-אורתודוקסי האשכנזי, המסווג מהלאומיות ומהמדינה הציונית, גילומה הפוליטי של החרדיות המזרחית (כלומר, תנועת ש"ס) מציג דגם מורכב יותר של התייחסות פעילה אל המדינה. הדבר בא לידי ביטוי בפולמוס הקמעות במערכת הבחירות ב-1996, בין ש"ס למרצ, שבו נחשף לא רק היחס האידאולוגי המורכב של ש"ס אל הוראות המדינה, אלא גם היחס האידאולוגי הנוקשה של הפוליטיקה הלא-דתית, בנוסח מרצ, במקום שבו מבקשים לכאורה כוחות המזוהים כחילוניים להרחיק השפעות דתיות.

היחס המורכב בין זהות ישראלית לבין זהות חרדית בא לידי ביטוי בפעילות הדרשנית של תנועות התשובה במלחמת המפרץ הראשונה, כפי שמציג מאמרם של יהודה גודמן ויורם בילו. תוכני הדרשות ביטאו הלך רוח לאומי, שנמהל בדרישות דתיות אשר הוצגו לציבור. במסרים היה משום בנייה של מרחק, ועם זאת היה בהם חיבור בין המדינה לבין החרדים והחרדיות. בכך עומד מאמר זה על האמביוולנטיות הגלויה ביחס בין המדינה והמפעל הלאומי הציוני לבין עולמה של ההשקפה החרדית והפרקטיקה שלה.

מאמר נוסף שמערער את ההמשגה השגורה בלשון ובתודעה העיונית והציבורית מתבסס על ממצאי עבודת שדה בקהלים של מהגרי עבודה בישראל, שערכו אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן. מאמרן מוליך את הקורא בו מהמשגות תאורטיות גדולות אל דקויות המציאות

אשר נגלית לעיני האתנוגרפיות. עיקרו של המאמר הוא תיאור גדוש של התארגנות החיים הדתיים המוסדיים של מהגרי עבודה דרום אמריקאיים בישראל. המאמר עוקב אחר האופנים שבהם הדת והזהות הדתית נהפכות לא רק למקום של נחמה ועידוד במרקם חיים קשה, אלא גם לעוגן של שייכות למקום ושל מחויבות אליו. הפיתוח התאולוגי של מחויבות דתית-ציונית והצבת אופציה של זהות מספק אתגר מעניין לקיומה של תופעה ציונית-דתית לא-יהודית, שתואמת במידה רבה את להט הפרקטיקה והטיעונים של התופעה הציונית הדתית היהודית. היה מעניין לעקוב אחר תגובה אפשרית לכינונה של זהות זו מצד האליטה הרבנית של הציונות הדתית היהודית.

לסיכום, במערבולת הזהויות מבקש להרחיב את אופק הדמיון המחקרי המנחה את הסוציולוגיה של הדת בישראל בכמה מישורים: אנליטית, הוא מניח מסילות לקריאה תאורטית מחודשת בטיעונים ובהמשגות הדומיננטיות המלוות את השיח. המאמרים סוללים דרכים חדשות אל שימושים תאורטיים עדכניים, כגון הגישה הרב-מודרנית או הפוסט-קולוניאלית במחקר, המגיבים למציאות המורכבת הנוצרת בעת הנוכחית בישראל ומחוצה לה. נוסף על כך, אין הספר תחום בניתוחה של קבוצה דתית אחת, אלא מציב מסד לראייה פנורמית, היכולה להעלות דמיון משווה בין תופעות ואף ליצור מקור לחלוקה תמטית, כפי שהדבר אכן בא לידי ביטוי במאמרי הפתיחה והסיום בספר. מתודולוגית, המחקרים המכונסים בספר משתמשים במגוון של שיטות איכותניות עדכניות, אשר לצד המתודות המסורתיות בניתוח טקסט או התצפית המשתתפת משלבות גם ניתוח גנאולוגי ודיון רפלקסיבי. מבחינה דיסציפלינרית אפשר למצוא בספר ניסיון לפריצת המסגרות "המומחיות" לעניין הדתי. לצד חוקרים הבאים מתחומי הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה של הדת בישראל משלב הספר חוקרים שמומחיותם היא בחקר תופעות חברתיות, כגון תופעות אתניות ולאומיות, וכן חינוך והגות חברתית. בכך הספר מרחיב את יריעת הדיון בסוציולוגיה של הדת בישראל, ויתרה מזאת, הוא מפנה אותה למבט רענן יותר וגדוש פרשנות. מבחינה דיסקורסיבית (ואין להקל ראש בדבר) זהו חיבור סוציולוגי הכתוב בעברית, ולכן הוא נגיש גם לקורא שאינו אורייני דיו בשדות המרעה של השיח הסוציולוגי המקצועי.

במערבולת הזהויות מצטרף אל מסורת המחקר המבקשת למסד פרספקטיבה ביקורתית בעיון בחברה הישראלית. עיקר המאמץ עד כה התמקד בבחינת תופעות קולקטיביות כאתניות ולאומיות. כעת מצורפת לדיון גם הזירה הדתית. יש לשער שלנוכח הגישות המוצגות בו ינוסחו גם גישות נגדיות, שכן הספר, יותר משהוא מחדש בתחום העיוני, הוא במידה רבה תוצר של תקופה רפלקסיבית בהווה הישראלית, הן בדיסציפלינות עצמן והן במציאות הנחקרת.

Adriana Kemp, David Newman, Uri Ram and Oren Yiftachel (Eds.) **Israelis in Conflict: Hegemonies, Identities and Challenges**

Brighton, UK: Sussex Academic Press. 2004. 333 pages.

יצחק שטרנברג*

הספר הוא אסופת מאמרים מאת מחברים שונים, המתארת את החברה הישראלית בת זמננו כחברה שעברה הטרוגניזציה כתוצאה משילוב של התפתחויות חיצוניות (כמו גלובליזציה והגירה) והתפתחויות מקומיות (כמו הופעה של דורות חדשים שנולדו בישראל או התפתחויות שחלו בעקבות המלחמות, החל ממלחמת 1967 ואילך). הספר מבקש להפנות תשומת לב מיוחדת להשלכות והותיות וקונפליקטואליות של ההתפתחויות הללו. זאת ועוד, הספר מתמקד בדיון בזהויות קולקטיביות ובקונפליקטים עכשוויים בחברה הישראלית, הנתפסים כמבטאים מגמה של שינוי, אגב הדגשת היחלשותה של התפיסה ההגמונית הציונית ומיפוי קריאות התיגר הנוכחיות עליה. קריאות התיגר הנוכחיות על הציונות נתפסות כתוצאה של תהליכים שהתרחשו בקבוצות דומיננטיות ושל התפתחויות הקשורות לקבוצות פריפריאליות בחברה הישראלית.

כמה סוגי קטגוריות חברתיות – שהציונות נתפסת כפחות מרכזית, או כלא מהווה כלל מרכיב, בהגדרת זהותן – מצוינות בספר כתורמות לקריאות התיגר הללו: (1) קבוצות שהיו פריפריאליות בקולקטיב היהודי בישראל, כמו מזרחים, נשים וחרדים, ומבקשות עתה להשפיע יותר על קבלת ההחלטות במוקדי העוצמה; (2) הערבים הפלסטינים אורחי ישראל; (3) המהגרים החדשים, בעיקר "הרוסים", אך גם "האתיופים"; (4) דורות חדשים של יהודים ישראלים, שנולדו למציאות הכוללת את קיומה של מדינת ישראל. הם פתוחים יותר לעולם הרחב, ולפיכך הציונות פחות מרכזית בהווייתם ובהגדרת זהותם מאשר אצל בני הדורות הקודמים; (5) מהגרי העבודה, שאינם אורחי ישראל, אשר כתוצאה ממצבם וממאבקי ההשתלבות שלהם תורמים במידה זו או אחרת להטרוגניזציה ההוהית והאידיאולוגית של החברה הישראלית.

טענה מרכזית עולה מן הספר (הן בהקדמה של דוד ניומן ואורי רם והן בפרק האחרון שהוא פרי עטו של אורי רם): למרות ייחודה ההיסטורי של מדינת ישראל יש לבחון אותה מפרספקטיבה השוואתית, אגב התמקדות ברצף המבטא שינוי זהותי, האופייני לגלובליזציה של העולם החברתי בן ימינו, והמקביל למעבר מחברה לאומית לחברה פוסט-לאומית. לפי רם, תמורה זו מתרחשת בעיקר בקרב הקבוצות הדומיננטיות בחברה הישראלית. במקרה הישראלי, טוען רם, הפוסט-לאומיות באה לידי ביטוי בפוסט-ציונות, ובה בעת, כתגובת נגד, מופיעה גם נאו-לאומיות ישראלית, כלומר נאו-ציונות. אך הזהויות הקולקטיביות הקודמות – הטרומ-לאומיות והלאומיות (האופייניות למודרניזציה, התקופה שקדמה לגלובליזציה) – אינן נעלמות, ולפיכך גם הן חלק מארבעת הטיפוסים האידיאליים של הזהויות הקולקטיביות העיקריות, המתחרות ביניהן בתקופה הנוכחית. אם כן, ארבע הזהויות הקולקטיביות העיקריות המתחרות בישראל של ימינו הן טרום-ציונות, ציונות, נאו-ציונות ופוסט-ציונות. יתר על כן, על-פי רם, הזהויות האופייניות הנמצאות בקצות הרצף בתקופתנו

* האוניברסיטה הפתוחה

(תקופת הגלובליזציה) הן הנאו־ציונות והפוסט־ציונות, והן למעשה החלופות העקרוניות העיקריות העומדות לרשות החברה הישראלית בתקופה זו. דוד ניומן מבקש לציין בהקשר זה שטריטוריה היא מרכיב משמעותי בשיח הפנימי הזה של החברה הישראלית, הנע בין נאו־ציונות לפוסט־ציונות, וכך גם תמשיך להיות. לטענתו, היחס המיוחד לטריטוריה במקרה הישראלי מעלה את השאלה באיזו מידה יכולה להתפתח אידאולוגיה פוסט־לאומית אמיתית בקרב היהודים בישראל. לפיכך, על־פי ניומן, הפוסט־ציונות משקפת תפיסה של פרגמטיות טריטוריאלית, ולא היעלמות מוחלטת של ההיבט הטריטוריאלי מהשיח על הלאומיות והאזרחות. יתר על כן, לדעתו של ניומן, גם במקרה הכללי של פוסט־לאומיות נכון לדבר על רה־טריטוריאליוזציה יותר מאשר על דה־טריטוריאליוזציה של זהויות, מכיוון שכל התארגנות של עוצמה פוליטית קשורה לטריטוריה כלשהי.

כאמור, אפשר למצוא בספר דיון בהשלכותיה של הגלובליזציה (בהקשר הזהותי והקונפליקטואלי) על החברה הישראלית. לדוגמה, דני פילק טוען כי התמורה העיקרית בתקופתנו בתחום הסוציו־כלכלי היא היחלשות המודל של מדינת הרווחה והמעבר למודל נאו־ליברלי, שמתאפיין ברה־קומודיפיקציה. לטענתו של פילק, תמורה זו באה לידי ביטוי גם בתחום שירותי הבריאות בישראל ויוצרת פיתוח בחשיבותו של סטטוס האזרחות, מכיוון שזכויות אזרחיות (בתחום שירותי הבריאות) נעשות סחירות בשוק הסחורות והשירותים. דוגמה נוספת מופיעה אצל מוטי רגב, המבקש לבחון את סוגיית הקשר בין גלובליזציה לבין ישראליות, אגב התייחסות מיוחדת לתחום מוזיקת הרוק, שנודע כתחום הנישא על זרמי הגלובליזציה. עם זאת, רגב טוען שהרוק הישראלי מבטא גם חוויה של ישראליות, והוא גלובלי ולאומי גם יחד, ולפיכך אין בהכרח סתירה בין הגלובלי לבין הלאומי. אורי בן־אליעזר מפנה תשומת לב מיוחדת לתמורה נוספת המאפיינת את העולם החברתי הנוכחי – התחזקות החברה האזרחית, וזאת אגב התמקדות בגידול המסיבי של עמותות בחברה הישראלית, המבטאות תפיסות פוסט־מטריאליסטיות, לטענתו. עמותות אלה משקפות את סדר היום – כגון הדגשת החשיבות של איכות החיים – של אליטות המצויות במרכז, שאפשר לראותן כצאצאים ילידי הארץ של האליטות האשכנזיות הוותיקות. עם זאת, הוא טוען כי סדר היום של האליטות הללו קורא תיגר על סדר היום העיקרי של הדורות הקודמים, שהדגיש היבטים של לאומיות ושל ביטחון.

הספר מפנה תשומת לב מיוחדת (בהקשר הזהותי והקונפליקטואלי) לקבוצות שנתפסות כפריפריאליות או כשוליות. לדוגמה, ישנם בספר כמה פרקים הדנים בפלסטינים אזרחי ישראל (המאמרים של דני רבינוביץ'; אחמד סעדי; ואמל ג'מאל). זאת ועוד: תשומת הלב מופנית גם לקבוצות שאפשר לתארן כבעלות פריפריאליות או שוליות כפולה. לדוגמה, חנה הרצוג דנה בדילמות הזהותיות של נשים פלסטיניות, הן כחלק ממיצעט לאומי והן כנשים בחברה הפלסטינית הפטריארכלית. דוגמה נוספת לכך הוא המאמר של פנינה מוצפרי־האלר, הן במצבן הייחודי של פמיניסטיות מזרחיות בישראל, שניתן לראותן כחלק משתי קבוצות פריפריאליות – נשים ומזרחים. יוסי יונה, איסמעל אבר־סעד ואבי קפלן דנים בהקשר דומה במצבם של הבדואים. גם את הדיון של אורן יפתחאל ואורן צפדיה בזהותם של מזרחים תושבי ערי פיתוח אפשר לתפוס כדיון בקבוצה בעלת פריפריאליות או שוליות כפולה.

קבוצות נוספות הנתפסות כפריפריאליות והנדונות בספר הן אלה של מהגרי עבודה

ומהגרים חדשים. אדריאנה קמפ, רבקה רייכמן, ג'וליה רסניק וסילביה שאמה דנות בהיווצרותן של קבוצות מיעוט חדשות, אגב התמקדות במהגרי עבודה שחורים מאפריקה, שלטענתן נהפכים במידה זו או אחרת למשתתפים פעילים בפוליטיקה הישראלית ליהם אנטביימיני דנה במהגרים החדשים "הרוסים" ו"האתיופים", אגב עריכת השוואה ביניהם בקשר לתהליכי השתלבות ובידול ביחס לחברה הישראלית. היא טוענת שהמהגרים החדשים הללו הם נאו-לאומיים או אולטרה-לאומיים, כשהאוריניטציה היא תוך-ישראלית, כמו ביחס לפלסטינים בישראל, לדוגמה; אך עם זאת הם מבטאים גם פוסט-לאומיות, מכיוון שהם נוטלים חלק בקהילות טרנס-לאומיות, ולכן הם בעלי אוריניטציה טרנס-לאומית. טענה זו, בדבר אפשרות קיומה של זהות קולקטיבית, שהיא בה בעת פוסט-ציונית (או פוסט-לאומית באופן כללי) ונאו-ציונית (או נאו-לאומית באופן כללי), קוראת תיגר על התפיסה שמבטא אורי רם, לדוגמה, ששתי הזהויות הקולקטיביות הללו מוציאות זו את זו, ולכן אפשר למוצאן אצל קבוצות שונות ולא בקרב אותה קבוצה. לדעתי, סוגיה תאורטית ועקרונית זו לא זכתה בפיתוח ובהתייחסות ראויים בהקדמה או בפרק האחרון של הספר.

עם זאת, קריאת תיגר זו, המשתמעת מדבריה של אנטביימיני, מנוסחת בטרמינולוגיה של נאו-לאומיות (נאו-ציונות) ופוסט-לאומיות (פוסט-ציונות), ולכן עדיין אפשר לראותה כוויכוח במסגרת המודל של רם. אך הכיוון המתודולוגי-תאורטי שאנטביימיני הלכה בו, כלומר, התפיסה שזהותה הקולקטיבית של קבוצה מורכבת מרכיבים שונים, וכי מידת הדגשתם של הרכיבים הללו בזהותה של הקבוצה תלויה ב"אחרים" המסוימים שהקבוצה מתייחסת אליהם בהקשר נתון, יכול לשמש בסיס לביקורת עקרונית יותר על המודל הנדון ועל חיבורים נוספים המופיעים בספר. הביקורת העקרונית יותר, המוציאה אותנו מתחומי המודל, היא שאין בספר התייחסות מספקת לכך שהפוטנציאל הקונפליקטואלי הנובע מהגדרה עצמית של קבוצה ביחס ל"אחרים" כלשהם אינו מתמצה בדרך כלל בהיבט קונפליקטואלי (או רכיב זהותי) אחד. לפיכך, נוסף על הפוליטיקה או האידיאולוגיה ביחס ללאומיות, יש להתייחס גם לכלכלה ולתרבות (או לדת), לדוגמה. בין שתי קבוצות ייתכנו פוטנציאלים קונפליקטואליים על רקע כלכלי או מעמדי, לאומי (או אתני), דתי, ציוני-ציוני, גזעי, אידיאולוגי-פוליטי ועוד. יתר על כן, הבולטות של כל פוטנציאל קונפליקטואלי כזה אינה קבועה, והיא יכולה להשתנות בהתאם ל"אחרים" הרלוונטיים ולהקשר הכללי. בהקשר זה בלטה בהיעדרה בספר, לדוגמה, התייחסות מספקת לתופעת האיסלמיזציה בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל. זאת ועוד: יש להבין פוטנציאלים קונפליקטואליים בין שתי קבוצות בחברה מסוימת לא רק על-פי ניתוח ההגדרות הזהותיות בין שתי הקבוצות הללו, אלא גם על-פי ההגדרות הזהותיות, הפוטנציאלים הקונפליקטואליים והיחסים שלהן עם קבוצות אחרות.

מפאת קוצר היריעה אציין בקצרה רק עוד שלושה היבטים בעייתיים בספר. ראשית, אין התייחסות מספקת לייחודו של המקרה הישראלי, הן כחברת מהגרים והן כמקרה ספציפי של לאומיות. שנית, חסרות השוואות קונקרטיות יותר וקיימת הסתמכות בעיקר על פרספקטיבה השוואתית רחבה ומופשטת מאוד. חסר זה מתבטא, לדוגמה, בכל הנוגע לחידוד הייחוד של הנאו-ציונות והפוסט-ציונות ביחס למקרים אחרים של נאו-לאומיות ופוסט-לאומיות. שלישית, אין השוואה מספקת של הפוסט-ציונות עם מקרים לא-ציוניים אחרים בהיסטוריה היהודית המודרנית ובהיסטוריה של החברה הישראלית.

מן הראוי לומר שלמרות הנקודות הבעייתיות שצוינו, הספר תורם תרומה ניכרת להבנת החברה הישראלית העכשווית. הספר מפנה תשומת לב לסוגיות חשובות ומעלה טענות הקוראות תיגר על תפיסות רווחות, ולפיכך יש לשער שיעורר דיון וחשיבה ויהווה בסיס התייחסותי למחקרים נוספים.

אביעד קליינברג (עורך) לא להאמין – מבט אחר על דתיות וחילוניות תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב וכתר. 2004. 304 עמודים.

חגי בועז*

אחת הסוגיות המרתקות ביותר בהיסטוריה המודרנית היא קיומה העיקש של הדת כמרכיב מרכזי בעולם שלאחר המהפכה הצרפתית. המדע, הליברליזם והדמוקרטיה לא דחקו את הדת כשריד מעולם שעבר זמנו ובטל קורבנו, ויתרה מזאת, בשנים האחרונות, שלוו בשיח מתלהם של המערב נגד האיום הפונדמנטליסטי המוסלמי, הופיע הגורם הדתי כסוכן פוליטי רב-עוצמה. מתברר שהדת, הקהילה הדתית וסדר היום הפוליטי הם יריבים שקולים לליברליזם המערבי בעידן הפוסט-קומוניסטי. תהליכים אלה מעניינים במיוחד בהקשר הישראלי. הפרויקט ההיסטורי של הציונות – הפיכת היהדות ללאום – לא הושלם מעולם במלואו. מבחינת סדר היום הפוליטי של הציונות נרשמה הצלחה מלאה עם התבססותה של חברה ישראלית ריבונית. אך מבחינת סדר היום התרבותי, שהיה מבוזבז ונתון במחלוקת מראשיתה של הציונות, נדמה שבראשיתה של המאה העשרים ואחת ישראלים רבים עדיין שרויים במבוכה ביחס לזהותם התרבותית-הדתית. אפילו המילים מבלבלות: שם התואר חילוני נוצק מתוך משמעות דתית, המבדילה בין קודש לחול. האם הדיכטומיה הנוצרת מתוך האטימולוגיה של חילוני/דתי מתארת נאמנה את קווי המתאר של הרצף הנמתח בין שתי קבוצות המיעוט של חילונים גמורים ואולטרא אורתודוקסים?

הספר לא להאמין – מבט אחר על דתיות וחילוניות פותח צוהר לחלק מהסוגיות האלה. המילים "מבט אחר" מטעות במקצת. מדובר באוסף של מאמרים, ראינות ועבודות מצולמות, המקיף זוויות שונות של הקשר בין דתיות לחילוניות בישראל העכשווית. למעשה, האחרות מתבטאת רק במדיום. מתכונת כזאת מקובלת בדרך כלל במוספי חג, המשלבים בין כובד ראש אקדמי לפרוזה ותמונות, המקלות את הקריאה.

אך אין בכך שום פסול. הספר קריא ומעניין מאוד, והניסיון לשלב בין ידע אקדמי לתפיסה רחבה של צרכני הידע הזה בציבור הרחב הוא מבורך בהחלט. אחרי כל מאמר מופיע ריאיון שערך אביעד קליינברג, העורך, עם המשתתפים בקובץ זה. במהלך הריאיון מנסה קליינברג לברר עם המחברים סוגיות ושאלות העולות מתוך המאמרים, ובין לבין נחשפת גם הביוגרפיה האישית שלהם, דעותיהם, הקשר שלהם לשדה המחקר ועוד. ראינות אלה מציגים אפשרות מרתקת ביחס לסוגיה הסבוכה של גילוי נאות ורפלקסיביות, בעיקר בתחום האנתרופולוגיה ועבודת השדה.

אציין נקודת ביקורת אחת: ייתכן שהיה אפשר לבחור מראיינים נוספים, מלבד העורך (שעדיף שישאר כדמות צללים, כבמאי מאחורי המצלמה, ולא כשחקן בתאטרון שהוא עצמו מנהל).

ובקשר לתוכן עצמו: הקובץ נפתח בסיפור "מכולת קופמן" של אמיר גוטפרוינד. מבחינת הסדר העריכתי של הספר זו אכן בחירה ראויה. מרענן להתחיל לקרוא קובץ מאמרים כזה בקריאה קלילה ולא מחייבת של סיפור קצר. מעניין לציין שדווקא עם אמיר גוטפרוינד לא נערך ריאיון, וחבל שכך, משום שסדנת הרפלקסיביות העצמית שקליינברג

* אוניברסיטת תל-אביב

עורך לשאר המשתתפים הייתה מעניינת במיוחד כאשר מדובר בסופר שאינו מוגבל למלחציים המצמצמים של שדה המציאות. לעומת זאת, ריאיון כזה נערך עם אלכס ליבק, שצילומי חותמים את הספר, אם כי ריאיון זה נראה כפוי במידת-מה ואולי לכן הוא קצר.

המאמר הראשון, מאמרה של גליה צבר, עוסק בכנסיות אפריקאיות בתל-אביב. המאמר חשוב ולו מעצם העובדה שהוא מתעד מציאות שהולכת ונעלמת, לדבריה של המחברת, בעיקר בשל חוקי ההגירה המחמירים בשנים האחרונות, וגם בשל חששם של האפריקאים עצמם להגיע לישראל, עם התפרצותו האלימות והמחודשת של הסכסוך.

התפתחותה של כנסייה אפריקאית בתל-אביב היא תולדה של הגירת העבודה, כמובן. הקשר בין גלובליזציה, הגירת עבודה ודת הוא מרתק מנקודת המבט הישראלית. במדינה שבה היחסים בין דת למדינה נעים בין התגוששות ופחד לבין הודהות ואמפתיה, יצירתה של קהילה דתית חדשה (אחרת ושונה כל-כך מהמוכר בארץ) מתאפיינת בהתגבשות ייחודית. לדוגמה, להבדיל מן הנהוג בכנסיות במקומות אחרים בעולם ובארצות המולדת באפריקה, המאמינים משתדלים לקיים את אמונתם וטקסיהם הדתיים בצנעה; לא רק בשל הפחד ממשטרת ההגירה, אלא גם כדי לא להיחשד כמיסיונרים. הצלבים מוסתרים, הכנסיות חבויות בדירות רעועות באזור התחנה המרכזית הישנה, ואפילו יום התפילה הרשמי הועבר ליום שבת, כדי שקולות התפילה הבוקעים בבוקר יום ראשון לא יעוררו את סקרנותם המזיקה של הסוחרים המקומיים. מעניין במיוחד הוא היחס של הנוצרים-האפריקאים לגבי הנוצרים-הערבים החיים ביפו – יחס של ניכור מוחלט. הקהילות אינן מתערבות זו בזו, ולא רק בגלל הבדלים טקסיים הנובעים מזרמים שונים בדת. לטענתה של צבר, ההפרדה נובעת מתפיסה דתית-פוליטית שונה (האפריקאים מאמינים שארץ ישראל ניתנה ליהודים), וגם מן הניסיון לא לעורר אנטגוניזם בסביבה היהודית.

שני המאמרים הבאים – מאמריהם של יהודה גודמן ורם פרומן – משלימים זה את זה. הראשון דן בתהליכי החזרה בתשובה, והשני מציין באופנים השונים שבהם חילונים עורכים את טקסי החג היהודיים. למעשה, שני המאמרים דנים בפוליטיקה של זהות. משני המאמרים עולים דרכים שונות של תמרון זהות ישראלי בין הקטגוריות של חילוניות ודתיות. שניהם טוענים לקטגוריית ביניים של לא-ממש-חילונים ולא-ממש-דתיים, ולמעשה, שניהם מתכתבים עם משל העגלות של החזון-איש מ-1952. מדהים לגלות כמה רבה הייתה השפעתו של משל זה על השיח הציבורי בענייני דתיים וחילונים. אומנם 6 שנים מאוחר יותר חוקק חוק "מיהו יהודי", אך מתוך מערבולת הוויכוחים של שנת 1958 לא נותר מטבע לשון אחד שיתחרה במשל העגלות שהמשיל החזון-איש לבן-גוריון בפגישתם היחידה. למעשה, המשל עסק בספינות ולא בעגלות, אך המסר החרیف והמתריס של מנהיג הליטאים הקשיש לראש הממשלה היה ברור: העגלה הריקה צריכה לפנות את הדרך לעגלה המלאה, כלומר, המדינה היא כלי לשירות היהדות ולא להפך. הדימוי הדיכוטומי העולה ממשל העגלות ממשיך לשלוט בדימויים העצמיים של יהודים, חילונים ודתיים בישראל. אמת הדבר, כפי שגודמן כותב במאמרו, שהוויות הן תוצר של תהליך, של משא-ומתן, והן מתגבשות לאו דווקא כמהות מקובעת אלא כסובייקטים משתנים ודינמיים. עם זאת, גודמן מתמקד במערך מוסדי שלם, המנתב קבוצות שלמות (אף שאינו עומד על מניעיהן, הגדרותיהן והמטען התרבותי שלהן) לכיוון אימוץ זהות יהודית חרדית. טענתו במאמר היא שתהליך החזרה בתשובה יוצר קטגוריה חברתית חדשה, בעלת סגנון חיים, הביטוס ואפילו השקפה דתית מיוחדת משל עצמה, השואבת תמות מהעולם החילוני ומלבישה אותם לבוש דתי. גודמן

מציין את החיבור בין רעיונות ניו-אייג', לבין קבלה וחסידות; מיומנויות של וירטואוזיות תקשורתית, הומור עדתי ואנטי ציונות; התעדכנות בתרבות הפופולרית החילונית עם עלייה לקברי צדיקים, ועוד הכלאות רבות ושונות. יצירות חברתיות-תרבותיות אלה יוצרות קטגוריה חברתית חדשה, שאינה מקובלת לגמרי על החרדים ונחשבת מאיימת בעיני החילונים. ילדיהם של החוזרים בתשובה אינם חרדים מלאים, אך בוודאי אינם חילונים. המאמר מזמין חקירות נוספות במשולש הזה של דתיים-חילוניים-חרדים ובפוטנציאל של זהות ישראלית דתית חדשה, הנוצרת במסגרת ההווה הישראלית ויונקת ממנה, גם אם היא מתכחשת למסדותיה הריבוניים.

מאמרו של רם פרומן כמו נכתב תחת רושם העלבון החילוני של משל העגלות. פרומן בוחן את האופן שבו נחגגים החגים היהודיים בישראל (אף שהוא מסתייג מן המילה חגיגה). טענתו היא שהחילונים (הוא מתמקד בעירוניים) אינם יודעים למעשה מה הם חוגגים. הם מתייחסים לטקסיותו של החג באופן אינסטרומנטלי, מרוקנים את החג מן ההיסטוריה שבו, מפגינים מרחק תפקיד, נבוכים מתפקיד האורח המגושם שהם מגלמים במגרש המשחקים הדתי. אולי כדאי לא לחגוג את החגים כלל? הוא תוהה יחד עם קליינברג בריאיון שמופיע לאחר המאמר. נכון, החג מחזק את ערכי המשפחה המתפוררת בחברה החילונית-מערבית (העירונית, אשכנזית, מהמעמד הבינוני והגבוה); נכון, חלק מהחגים עברו התאמה וסיגול לחילוניות ולממלכתיות, בעיקר על-ידי הקיבוצים בראשית דרכם, ובעיקר חג פסח. אך אולי אפשר לחולל מהפכה חילונית מלאה, שתיצוק בחגים תכנים אחרים לגמרי ותיצור מסגרת טקסית אורחית מלאה (כגון, יום כיפור כחג אקולוגי)? זו שאלה פוליטית, אך זו גם סוגיה סוציולוגית. מבחינה זו, מאמרו של פרומן לוקה בחסר. אין זה ברור מהו היקף מחקרו, אך היה כדאי, דווקא לשם קידום טיעונו הפוליטי של פרומן, להציג נתונים על מידת הדתיות של החילונים. נתונים אלה מתבקשים לנוכח הניתוח האיכותני של פרומן. בלעדיהם, המאמר נדמה כמסה ארוכה, פולמוסית בעיקרה, על מהות החגים לגבי מספר לא מייצג של חילונים.

פרומן וגודמן מזהים צמיחה של קטגוריית זהות חדשה בישראל: גודמן מזהה את החוזרים בתשובה, שבעיני החרדים לא ישלימו לעולם את מהפכתם האישית; פרומן מזהה את החילונים, שלא ישלימו לעולם את מהפכתם התרבותית וימשיכו להתווכח עגלתו של מי מלאה יותר. שתי התופעות מרתקות. הן מצביעות על האופי המקרי שבו צומחת זהות חברתית, על האופקים הבלתי צפויים היוצרים זהויות שאינן חילוניות לגמרי ואינן דתיות לגמרי למרות, ואולי בגלל, האנטגוניזם ביניהן.

Alan Dowty (Ed.) *Critical Issues in Israeli Society*

Westport, Connecticut. 2004. 261 pages.

זאב שביט

קובץ מאמרים זה, בעריכתו של אלן דאוטי, עוסק בשני סוגים של תהליכים ששינו את פני החברה הישראלית בשלושת העשורים האחרונים. הסוג האחד הוא תהליכים של פרוכיאליזציה, המבחינים בין קבוצות, משקפים מרחק חברתי הולך וגדל ביניהן ונטייה לדה-לגיטימציה הדדית, ומתוך כך מייצרים מתחים חברתיים; הסוג השני הוא היחלשות של שתי מסגרות ערכיות מאחדות, אשר בעבר איזנו בהצלחה את הנטיות הפרוכיאליזטיות הטבועות בחברה הישראלית – האידאולוגיה הציונית והערכים הדמוקרטיים. אחד עשר המאמרים המכונסים בספר מנתחים היבטים שונים של שני סוגי התהליכים האלה, ומתייחסים לא רק לשינויים פנימיים אלא גם להשלכותיו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ולתפקידן של מגמות בעלות משמעות אוניברסלית (כדוגמת תהליכי הגלובליזציה). המאמרים אינם עשויים מקשה אחת, אך הספר ככלל מעורר מחשבה על ההווה והעתיד של לכידות החברה הישראלית.

שלושת המאמרים הראשונים עוסקים בתהליכים מהסוג השני דווקא. גדעון דורון ורבקה קוק דנים בשאלת יציבותה הפוליטית של החברה הישראלית. מדיונם משתמע כי לאורך כל השנים נטתה המערכת הפוליטית הישראלית להתעלם מהביטוי המרכזי של אי-יציבות, הלא הוא היעדר הסכמה על נורמות בסיסיות, במיוחד בין דתיים לחילונים ובין יהודים לפלסטינים. שלושת המנגנונים המוסדיים העיקריים שכוננה המדינה לשימורה של היציבות הפוליטית – חוקי היסוד (כתחליף לחוקה), שיטת הבחירות והמדיניות הציבורית – הוכחו כפתרונות קצרי ראות, שאינם יכולים להתאים לתנאים של היעדר הסכמה, והטלתם החוזרת ונשנית כשלה שוב ושוב.

מאמרו של מנחם הופנונג הוא צילום תקריב של אחד מהמנגנונים הכושלים לשימור היציבות, שדורון וקוק מדברים עליהם. הופנונג דן במשמעותם של גילויי שחיתות הקשורים בשיטת הבחירות, ומראה כיצד השינויים בחוק מימון מפלגות והמעבר לבחירה ישירה לראשות הממשלה ולמועצות מפלגתית לכנסת (הפריימריז) פתחו פתחים רחבים לשחיתות, להעלמת עין משחיתות ולזלזול בחוק ובסדר התקין. הפרדוקס הוא (וכאן מתקשרים דברי הופנונג לדברי דורון וקוק) ששינויים אלה נעשו כדי להגביר את הדמוקרטיזציה, למנוע שחיתות ולהגביר את שקיפותם של ההליכים הפוליטיים.

גד ברזילי מעמיד במרכז מאמרו את המכשיר המובהק ביותר לשמירת ערכי הדמוקרטיה בישראל – בית הדין הגבוה לצדק, ושואל אם שופטי בג"ץ יכולים להתערב בקביעת מדיניות ולהביא בכך לשינוי חברתי. לשם כך הוא בוחן את פעילות בג"ץ בשני תחומים – סוגיות של ביטחון לאומי וסוגיות של דת ומדינה. ברזילי קובע חד-משמעית במסקנותיו ששופטים יכולים לכל היותר לחולל שינוי בפרשנות המשפטית או שינוי של הליכים פוליטיים, כמי שמשקפים את הערכים הליברליים והפלורליסטיים של האליטה שהם צומחים מקרבה, אך אינם נוטים להיות סוכנים פעילים של רפורמות מרחיקות לכת בסוגיות

* מכללת הגליל המערבי והתוכנית לחקר סכסוכים – האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכזיות של מדיניות. אם כן, ברזילי מסייג את כוחו של מוסד מרכזי אשר מופקד על שמירת אחת המסגרות המאחדות בחברה הישראלית.

ארבעת המאמרים הבאים מטפלים בסוג התהליכים הראשון שהגדיר דאוטי: חלוקת חברתיות שהולכות ומעמיקות. אשר כהן מציג תזה הקובעת שלמרות עידן הפוליטיקה הקונסוציונלית ביחסי חילונים-דתיים אנו עומדים לפני משבר הולך ומעמיק, אשר מבליט את השסע בין שני המחנות האלה. כהמשותף לכך הוא מנתח ארבעה מקרי דיון - שאלת הגיור ומסקנות ועדת נאמן, מעמדם של עולים לא-יהודים, חוק השבת והאמנות החילוניות-דתיות. מסקנתו היא כי אין סיכוי מעשי לפשרות מקיפות בסוגיות אלה, שכן מנקודת המבט האורתודוקסית, המקור למשבר הוא חילונה של מדינת ישראל, עד כדי הצבת סימן שאלה על יהדותה.

צבי גיטלמן מנתח את השפעתה של העלייה הרוסית של שנות התשעים על החברה הישראלית וטוען כי עלייה זו שינתה את ישראל באופן בלתי הפיך. גורם חשוב בתהליך זה הוא רצונם של העולים לשמר את תרבותם ואת זהותם הרוסית, שימור שהתאפשר בשל מדיניות הקליטה הלא-מטמיעה, היחסים הנינוחים השוררים בין ארצות מוצאם לישראל (בניגוד לעולי שנות השבעים) וחולשתם של מניעי המשיכה ברצונם של העולים להגר לישראל, לעומת חווקם של מניעי הדחיפה. דיונו של גיטלמן מתמקד בשני תחומי השפעה - הפריחה הטכנולוגית והכלכלית של שנות התשעים (אף-על-פי שקליטתם התעסקתית של העולים לא הייתה נטולת בעיות) ומשקלן ההולך וגדל של עמדות פרו-חילוניות. באשר למערכת הפוליטית, גיטלמן סבור כי עם התפוגגות בעיות הקליטה ילכו העולים ויתפזרו על פני הקשת הפוליטית באופן הדומה לאוכלוסייה כולה. אך תמוה בעיני מדוע לא התייחס הכותב ביתר פירוט לעצם נוכחותה התרבותית של העלייה הרוסית כביטוי של שינוי חברתי ואף כסוכן של שינוי תרבותי אפשרי.

מאג'ד אלחאג' מציג את הפלסטינים אורחי ישראל כאוכלוסייה מבודדת הסובלת ממעמד פריפריאלי, ששתי קבוצות התייחסות מרכיבות את זהותה הקולקטיבית - העם הפלסטיני והעולם הערבי במישור הלאומי של הזהות, והרוב היהודי בישראל במישור האזרחי שלה. תהליך אוסלו לא שינה את מצב הזה אלא חרף אותו, והתחזקותה של אוריינטציה אתנו-לאומית יהודית בישראל פוגעת באפשרות כינונה של תרבות אזרחית, שבה יוכלו גם הפלסטינים להרגיש נוח ולצאת מעמדתם הפריפריאלית כאזרחים ישראלים. לדעת אלחאג', אפשרות זו היא הכרחית כדי לפתור את המשבר הנוכחי ביחסי הרוב היהודי והמיעוט הפלסטיני בישראל, והחלופה היחידה לה היא הידרדרות של המשבר.

מאמרו של עירא שרקנסקי יוצא דופן בין ארבעת המאמרים העוסקים במרחק חברתי בין קבוצות בישראל. שרקנסקי אינו מתרגש מאי-השוויון החברתי-כלכלי וטוען כי אי-שוויון זה הוא סביר יחסית לרמת הפיתוח הכלכלי של ישראל ויחסית לאילוצים הכלכליים המוטלים עליה (ביטחון וקליטה); הוא אף הולך ומצטמצם, וכך הדבר גם באשר לאי-השוויון בין אשכנזים למזרחים. לדעתו של שרקנסקי, הביקורת המוטחת בישראל על אי-השוויון ההולך וגובר נובעת מחוסר מקצועיות של המבקרים, ממגמתיות אידאולוגית ומנטייה להחיל על ישראל סטנדרטים גבוהים מדי של שיפוט ביחס לחברות אחרות. ביקורת מנומקת על קביעותיו של שרקנסקי באשר לאי-השוויון עצמו היא עניין לתוקרים המתמחים במדידת אי-השוויון. אך רוח הדברים, שלפיה אי-השוויון בישראל אינו נורא כליכך בהשוואה לארצות-הברית, היא מקוממת במיוחד לנוכח המציאות המוכרת לנו, שיש בה קיטוב שישראל

טרם ידעה כמוהו. קביעה מקוממת נוספת שלו היא שנטייתם של הפוליטיקאים הערבים בישראל לבקר את הממשלה מותרת אותם מחוץ למעגל הפנימי המקצה משאבים, והציבור שהם מייצגים סובל מכך. דומה כי להיטותו להגן על המציאות החברתית-כלכלית בישראל מביאה את שרקנסקי למגמתיות אידאולוגית משלו.

ארבעת המאמרים הבאים עוסקים בהשלכותיהן של מגמות חיצוניות על שני סוגי התהליכים שהספר מעמיד לבחינה. ירון אזרחי מציג ארבעה מאפיינים ייחודיים של החברה הישראלית, שהופכים אותה לפגיעה במיוחד להשלכות של תהליכים גלובליים: היותה של ישראל מדינה בהתהוות, שטרם פתרה את העימות הבסיסית עם שכניה, שטרם עיצבה סופית את גבולותיה ושכלכלתה עדיין נתונה להשפעתם של משברים תכופים; העובדה שישראל טרם עיצבה זהות תרבותית חילונית ויהודית, השפעתו של הממסד הדתי בה עדיין רבה, ועל כן סוגיית הזהות הקולקטיבית ממשיכה להעסיק את השיח הציבורי; הפערים המתרחבים בין עשירים לעניים, שיש בהם חפיפה אתנית וחפיפה פוליטית חלקית; חשיפה רבה של הקונפליקט הישראלי-ערבי ושאר ענייניה הבינלאומיים של ישראל לתקשורת הבינלאומית. במאמר שעורכו תורם לקובץ, מוצגת נקודת מבט אופטימית במידת-מה על עתיד הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מעבר לתהום שעדיין פעורה בין שני הצדדים (ואשר דאוטי אינו נמנע מלהתייחס אליה), המחבר רואה סיכוי לפתרון ממדיו האובייקטיביים של הסכסוך, כדוגמת השאלות הטריטוריאליים ושאלת המדינה הפלסטינית, ותומך בהקמתו של משטר פלסטיני דמוקרטי, שיצליח לפקח על הקיצונים שבתחום שיפוטו. באשר לממדיו הסובייקטיביים של הסכסוך, כדוגמת רגשות, אי-סובלנות דתית, דמוניזציה של האויב, דעות קדומות ועוד, דאוטי סבור כי אלה לא ירדו מסדר היום עוד תקופה ארוכה, ויש ללמוד לשלוט בהם.

אופטימיות מסוימת שורה גם על מאמרו של אשר אריאן, הדן במגמות הניכרות בדעת הקהל הישראלית בכל הנוגע לתהליך השלום. אריאן מפרוץ שתי דעות בעניין זה. ראשית, הוא מראה כי דעת הקהל הישראלית אינה חצויה לשניים אלא לשלושה חלקים, כאשר קבוצת האמצע היא בעלת יכולת השפעה גדולה על עיצוב המדיניות. שנית, הוא מפרוץ בין שאלות הנוגעות לטווח הארוך של הסכסוך לבין שאלות הנוגעות לטווח הקצר שלו, ומראה כי לאחר כישלוננו של תהליך אוסלו לא חלה הקצנה ניכרת, וכי השינוי התרחש בכל הקבוצות החברתיות המוגדרות בסקרים ולא בכמה מהן בלבד. אריאן סבור כי זוהי עדות לכך שהציבור הישראלי עדיין מאמין באפשרות להשיג שלום, אך לא יתפשר על ביטחון, ולכך שבשאלות הנוגעות לסכסוך הישראלי-פלסטיני החלוקה החברתית היא בראש ובראשונה עניינית ומשורטטת לאורך קווים פוליטיים בלבד.

המאמר האחרון בקובץ הוא פרי עטו של דרק פנסלר, ולטעמי הוא המאתגר ביותר בקובץ, שכן הוא מציב אתגר קונספטואלי ומחקרי לפני שתי האסכולות העיקריות בחקר החברה הישראלית – הציונית (או הנאו-ציונית) והפוסט-ציונית, ומציב לפנייהן חלופה שאפשר אולי לכנותה "האסכולה היהודית". אומנם המאמר אינו נקי מהכללות ומקביעות שאפשר להתווכח עמן, אך זווית הראייה הרחבה שלו הופכת אותו לחשוב ביותר. במאמרו מסביר פנסלר את התזה הרואה בישראל דפוסים של המשכיות מן החברה היהודית בפזורה בעבר ודפוסים של דמיון לחברה היהודית בפזורה כיום. הוא דן בשורשים "הגלתיים" של התפתחות העברית, בזיקת הישראלים לדת היהודית, בדפוסים פוליטיים, בשורשיו של הקפיטליזם הישראלי ובשיבתה של הגלות אל התודעה ההיסטורית. בחלק האחרון של

מאמרו הוא דן באפיוניו של הזרם הפוסט-ציוני במחקר הישראלי ומציג אותו כיורש של קודמיו - זרמים אינטלקטואליים יהודיים שקמו בפזורה היהודית המודרנית, מתנועת ההשכלה עד הציונות.

בעקבות קריאת הספר עולה המחשבה שהציונות אומנם הצליחה להקים מדינה חזקה ובת-קיימא מבחינות רבות, אך כמה מהיעדים המהותיים שהציבה למדינה זו עדיין, לא הושגו. המערכת הדמוקרטית אינה יציבה, והמדינה מתקשה לשמור עליה בהיעדר הסכמה בסוגיות ערכיות בסיסיות. אולם כמה מן המאמרים מצביעים על כך שהחברה הישראלית תתקשה לייצר הסכמה כזאת בגלל המחלוקות ההולכות ומעמיקות (ולמרות הדעה המובעת בספר, שלפיה הפערים החברתיים-כלכליים הולכים ומצטמצמים, קיימת כיום באוכלוסייה תודעה חריפה לפערים אלה). החברה הישראלית חשופה במיוחד להשפעותיהן של מגמות הגלובליזציה, ולמרות האופטימיות באשר לאפשרות שיימצא פתרון כלשהו לסכסוך הישראלי-פלסטיני, הרי הסכסוך עדיין כאן ומקריין על מחלוקות חברתיות (נוסף על פגיעותיו הקשות האחרות). נוסף על כל אלה, דרק פנסלר טוען שהחברה היהודית שהציונות יצרה אינה שונה במידה רבה מפזורות יהודיות במקומות ובזמנים שונים, למרות הדחף המהפכני המוצהר של הציונות. זו התרשמות מאתגרת, ונדרשת בספר כזה התייחסות אינטגרטיבית כלשהי שתמודד עמה, מעין אפילוג שיתייחס לתמונה הכללית המתקבלת ויגיב עליה.

Kalpna Misra and Melanie S. Rich (Eds.) *Jewish Feminism in Israel: Some Contemporary Perspectives*

Brandeis University Press. 2003. 188 pages.

סילביה פוגל-ביז'אוי*

בהקדמה לספר טוענת קלפנה מיסרה שלאחר יותר מחמישים שנות קיומה של החברה הישראלית ראוי לבחון את הסדר המגדרי המאפיין אותה. לדבריה, הסוגיה שנקראת "סוגיית (מעמד) האישה" אינה סוגיה נפרדת ופרטיקולרית של עוד קבוצת מיעוט, כפי שנטען לא פעם, אלא ציר מרכזי בכינון הסדר החברתי. לכן היא מצביעה על הקשר ההיסטורי בין מגדר ללאום: הלאומיות אפשרה את עלייתן של הנשים על במת ההיסטוריה, והפמיניזם אפשר להרחיב את השתרשות המודרניות במדינת הלאום. עם זאת, מיסרה מציבה גבולות ל"הפריה הדדית" זו וטוענת שלאומיות המעוגנת בדת, במציאות מתמדת של מלחמה, מכפיפה בהכרח את זכויות האדם של הנשים לצורכי הקולקטיב. כך ממקמת מיסרה את שמונת המאמרים בספר הדנים בפמיניזם בישראל בשלהי המאה העשרים ואחת.

המאמר הראשון הוא של מרשה פרידמן (Marcia Freedman), אחת המנהיגות של "הגל השני של הפמיניזם" בישראל, והיא סוקרת בו את התנועה משנת 1970 עד שנת 2000; בעזרת ידע רב היא מתארת את תרומתו של הפמיניזם האמריקאי ואת תרומתו של הקהילה הלסבית-פמיניסטית למאבקן ולהצלחותיהן של הנשים בישראל. היא גם מתייחסת להשתנות של הפמיניזם בישראל בתקופה זו – מפמיניזם רדיקלי לליברלי, וכיום לפמיניזם רב-תרבותי. תיאורה של פרידמן את חשיבותו של הפמיניזם המאורגן בדרך לשינוי חברתי הוא נכס אנליטי ואסטרטגי בעל ערך רב, הן להבנת העבר והן לעיצובו של עתיד אחר.

במאמר השני, נעמי גרץ (Naomi Graetz) מתייחסת לסוגיית הדת והאי-שוויון המגדרי. היא מעלה באומץ אינטלקטואלי רב את שאלת השפעתו של הפמיניזם על הדת היהודית. בתשובתה היא סוקרת את הזרמים הדתיים השונים בארץ: הזרם הרפורמי, הזרם הקונסרבטיבי-המסורתי והזרם האורתודוקסי, כשבכל שלב היא מציגת את תרומתו של הפמיניזם האמריקאי למתרחש בארץ. גרץ מצביעה, בין היתר, על נגישותן של הנשים להשכלה התורנית כיום בישראל כתופעה שאין לה אח ורע בהיסטוריה, מבחינת הכמות והאיכות, ומדגישה את השינויים השוויוניים שחלו בפולחן ובשיח בציבור הדתי, לרבות בקרב הציבור הדתי האורתודוקסי. בכך גרץ מביאה לידיעת הקוראים גם את תרומתו של הפמיניזם הדתי לזכויות האדם של הנשים ולדמוקרטיה בישראל.

במאמר השלישי, מרשה פרימן (Marsha Freeman) מעלה לדיון את מעמדן המשפטי של הנשים בישראל מהפרספקטיבה של זכויות האדם. היא מצביעה על המתח המובנה במשפט הישראלי בין התפיסה הדמוקרטית של שוויון אזרחי לבין האי-שוויון ודיכוי האדם, שאותה מערכת משפטית ממסדת בתחומים שאין בהם הפרדה בין דת למדינה, כמו בתחום דיני האישות. תרומתה של פרימן אינה בדיון הנוסף בסוגיה מוכרת זו, אלא בקשר שהיא קושרת בין חקיקת דיני האישות לפוליטיקה של זהויות. היא מראה שבהיעדר בלמים, הפוליטיקה של הזהויות והפמיניזם הרב-תרבותי עלולים לשלול מהנשים את זכויות האדם

* מכללת בית-ברל ובית-הספר לתקשורת של המכללה למנהל

הבסיסיות ביותר תחת הכותרת של ההכרה ב"אחר/ת". לכן היא מציבה כקו אדום לפוליטיקה של זהויות את הבחירה האינדיווידואלית, הממוסדת והמוגנת, של כל אישה ואישה בחברה דמוקרטית.

מיכל פלגי (Michal Palgi) מתייחסת במאמר הרביעי לאי־שוויון המגדרי לנוכח "השינויים" המתחוללים כיום בקיבוץ. "השינויים", שאפשר להגדירם כהסתגלותו של הקיבוץ לנאו־ליברליזם הגלובלי, מיטיבים עם הנשים אך גם מרעים להן: מחד גיסא, הם מאפשרים לנשים, בפעם הראשונה בתולדות הקיבוץ, לבחור את עיסוקן המקצועי מחוץ לחינוך ומחוץ לשירותים. מאידך גיסא, המטלות המשפחתיות נופלות שוב על כתפיהן. כתוצאה מכך, האי־שוויון המגדרי הולך ומתחזק, ואתו מתחזק האי־שוויון בין הנשים המרוויחות מהשינוי לבין הנשים המפסידות ממנו. כפי שמוסיפה החוקרת, אין בקיבוץ כיום כוח פמיניסטי מאורגן; "המדור לשוויון המינים", שהיה ההתארגנות הפמיניסטית בקיבוץ בשנות השמונים, פעל בקושי עד שנות התשעים. כתוצאה מכך, ולמרות התחזקותו של האי־שוויון המגדרי, אין לצפות שקול פמיניסטי חזק יישמע בקרוב בקיבוץ.

מאמרה של הנרייט דהאן־כלב (Henriette Dahan-Calev), המאמר החמישי בספר, מתייחס לפמיניזם המזרחי. להבדיל מחברות הקיבוץ, הפמיניסטיות המזרחיות רואות בארגון כוח. הן שוללות את המדרג העדת־מעמדי שיצרו "הפמיניסטיות האשכנזיות". הן גם דוחות את "האג'נדה הגזענית" שהללו השליטו על הפמיניזם בישראל עד אמצע שנות התשעים, כשהמזרחיות החלו להיאבק על זכותן להגדרה עצמית ברמה האישית, הארגונית והקולקטיבית. מאבק זה העשיר בלא ספק את הפמיניזם בישראל ויצר בו סדר יום דמוקרטי יותר ופולורליסטי יותר. אך כפי שמוכירה דהאן־כלב, הניצחון הוא חלקי בלבד בינתיים, שכן המזרחיות עדיין אינן נתפסות כחלק מרכזי במאבק הפמיניסטי בישראל.

במאמר השישי מתארת גילה סבירסקי, ממייסדות קואליציית הנשים לשלום, את התפתחותה של תנועת "נשים בשחור" באינתיפאדה הראשונה. לאחר ביקורת נוקבת על תנועות השלום, כמו "שלום עכשיו", שהדירו את הנשים לשולי העשייה, היא מנתחת את הקשר בין פמיניזם לפציפיזם בתנועת הנשים. טענתה היא שרוב הנשים ב"נשים בשחור" היו פמיניסטיות, אך חלק מהן התחבר לפמיניזם תוך כדי המחאה, מבחינת "ההוויה קובעת את התודעה". היא גם מזכירה את מקום הכבוד שהתנועה זוכה בו בזירה הבינלאומית. בהתחשב במשמעותה הפוליטית של תנועה פמיניסטית־פציפיסטית בישראל, יש להצטער על כך שסבירסקי לא עדכנה את עבודתה עד היום, ימי האינתיפאדה השנייה.

המאמר השביעי הוא מאמרה של אירית אומנית (Irit Umanit), מנכ"לית "פורום מנהלי המקלטים". אומנית מדווחת על הישגו המרכזי של הפמיניזם ב"גל השני": הפיכת האלימות כלפי נשים לסוגיה פוליטית, אגב שינוי תרבותי ומוסדי. עם זאת, היא גם מסייגת את דבריה וטוענת שהשינוי הוא מוגבל, הן בגלל מעמדו של "הלוחם" בתרבות הישראלית והן בגלל העליונות הגברית הממוסדת בדיון הדתי. מסקנתה היא, בהתאם למסורת הפמיניסטית הרדיקלית, שרק שינוי "פוליטי" ייצור שינוי "אישי".

מאמרה של תמי כ"ץ־פריימן (Tami Katz-Freiman) הוא המאמר האחרון בספר. כ"ץ־פריימן, שהיא אוצרת במקצועה, מציגה את האמנות כאתר של חתרנות: על רקע זה היא מתארת את התערוכה שעיצבה ב־1994 בעין־חרוד: "מטה־סקס 94 / זהות, גוף ומיניות". בתערוכה זו, שכללה ציורים ותצלומים, ביטאו 15 אומנים (13 נשים ו־2 גברים) את מחאתם הפרטית מול תכתיבי הקולקטיב, תוך הזזה מתמדת של הגבול המפריד בין האישי

לציבורי ובין הטבעי למנורמל. אחד הציורים מהתערוכה – "אם ובת" של אריאן ליטמן-כהן (Ariane Littman-Cohen) – משמש גם כתמונת השער של הספר: אם ובת בתמונת פאול, שאפשר לפרקה ולהרכיבה מחדש, ממש כמו חיינו המתפרקים והמתארגנים מחדש בכל יום ובכל רגע.

מלני רייץ, אחת העורכות של הספר, מבטא באחרית דבר את רגשותיה המעורבים ביחס לישראל כ"חברה חמושה", שבה קומץ פמיניסטיות מצליחות להשפיע למרות הכול. עשייה זו נוסכת בה אומץ להמשיך במאבק על השלום עם הפמיניסטיות בישראל. המאמרים בספר כתובים בשפה פשוטה ובהירה, אם כי חלקם (כמו מאמרה של נעמי גרץ) עמוס בפרטים, אשר יש חשש שיקשו על קוראים שאינם בקיאים בהוויה היהודית והישראלית. כמו כן אפשר לומר שקיים חוסר אינטגרציה מסוים בין המאמרים; ייתכן שהיה רצוי במקרה זה שהעורכות יכתבו טקסט המחבר מבחינה תאורטית ותוכנית בין מאמר למאמר. נוסף על כך, נראה שאין התייחסות מספקת לתהליכים שהתרחשו ומתרחשים בחברה הישראלית. התייחסות ממוקדת כזאת יכלה לתרום להבנת צמיחתו המחודשת של הפמיניזם בישראל, על הישגיו ומגבלותיו, בשלושים השנים האחרונות. לבסוף, אין זה ברור מהו פירושו של הפמיניזם היהודי בישראל ומהם הקריטריונים לקטגוריה האנליטית "פמיניזם יהודי". מעבר לכך, אין זה ברור מדוע החליטו העורכות להתייחס לפמיניזם בישראל מבלי להתייחס גם לעשייה העקבית והמרובה של הנשים הערביות, אורחיות מדינת ישראל.

עם זאת, ספר זה הוא ספר חשוב ונדיר, משום שהוא ממקם את העשייה הפמיניסטית בישראל בתחום הפוליטי, בניגוד לרוב המחקרים במדעי החברה בארץ ובעולם, שאינם רואים בפמיניזם סוגיה פוליטית המצריכה התייחסות. הוא מעלה נושאים מרתקים, שלא זכו בהתייחסות מספקת, לא בנפרד ולא ביחד, בספרות המקצועית שהתפרסמה בשנים האחרונות. הכותבות הן פעילות פמיניסטיות וגם נשות אקדמיה, ואין ספק שעובדה זו מסבירה את עושר התובנות השזורות בספר. בהקשר זה, טוב עשו העורכות כשהחליטו להציג בעמודיו הראשונים של הספר את הרקע האישי של כל אחת מהן. לפיכך, אני מקווה שספר זה יהיה הראשון בסדרת ספרים עתידית, שתעסוק בפמיניזם בישראל. זהו בהחלט אתגר למוציאים לאור.

נעמי גל אלימות נגד נשים: נורמה או סטייה?
תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והמכללה האקדמית אשקלון, 2003. 384 עמודים.

אסתר עילם*

הספר עוסק בתופעה של הכאת נשים, והוא עשיר במידע על התופעה ועל היקפה, כמו גם על דרכי הטיפול בה ומוסדות הטיפול. לפיכך, הוא פונה לקהלי יעד רבים ומגוונים. הספר מבקש לבחון את הבעיה החברתית האקוטית הזאת במלוא היקפה, החל בהסבר תאורטי וכלה בהנחיות מעשיות. המתכונת של "מדריך חובק כול" ותפיסת העולם המנחה את הספר מחטיאות את המורשת הפמיניסטית, ולדעת, זו ההחמצה העיקרית של ספר זה. הבעייתיות מתגלה כבר בכותרת הספר, שאינה מבחינה בין המושגים "אלימות נגד נשים" לבין "הכאת נשים", שהיא התופעה שהספר מטפל בה למעשה. שני המושגים הללו מוצגים כמושגים נרדפים, לצד מושגים כמו "אלימות נגד בת זוג", "אלימות במשפחה", "התעללות בנשים" וכדומה. זהו זיהוי נפוץ, שאינו רק רדוקציה של המושג "אלימות נגד נשים", אלא גם התעלמות ממשמעותו, שאינה ניתנת לפריטה במתכונת של "רשימת קניות". מושג זה מכיל קשת התנהגויות רחבה של דיכוי נשים (כולל פורנוגרפיה וזנות, לדוגמה), ויתרה מזאת, הוא מצביע על מערכת חברתית שמופעלת בה אלימות כלפי נשים מעצם היותן נשים (גל אינה מתייחסת במפורש לכך שהמושג הרווח "נשים מוכות" מזהה את האישה עם הכאתה, אגב העלמת קיומו של הגבר המכה והצגתה כאחראית למצבה).

אלימות נגד נשים שזורה בכל המערכות הקיימות: בפוליטיקה, בכלכלה, בתרבות וכיוצא בזה. קתרין מק'קינאן (MacKinnon, 1982) רואה את הכאת הנשים כפעולה מינית בעיקרה, שאינה שונה עקרונית מאונס, ומזהה אותה כביטוי למבנה מעמדי (ניתוח של דיכוי האישה במושגים מעמדיים נעשה לראשונה על-ידי שולמית פייירסטון, בספרה הדיאלקטיקה של המין, משנת 1970). התעלמות מן המשמעות הזאת מבודדת זו מזו את התופעות השונות המזוהות כ"אלימות נגד נשים", ויתרה מזאת, היא מבודדת את האלימות נגד נשים משאר תופעות הדיכוי בחברה. כך נמנעת האפשרות לחולל שינוי חברתי ממשי. כותרתו המלאה של הספר – אלימות נגד נשים: נורמה או סטייה? – היא שאלה רטורית ולא מדעית. תשובתה של גל, שמדובר ב"סטייה נורמטיבית", ניתנת כבר בתחילתו של הספר ושזורה במקומות שונים בו. נוסף על כך, השאלה מציגה עולם סגור, דיכוטומי, בעל שתי אופציות, המעוגנות באותו סדר חברתי פטריארכלי האחראי לקיומה של הכאת נשים. זהו ניסוח המעיד על בחירתה של גל להתייחס לתופעה "מבפנים". לדוגמה: הטענה ש"חיבור זה מתמקד בתופעה אחת של הבדלי המגדר, והיא הכאת נשים על-ידי גברים בחברה היהודית והישראלית, שורשיה ואפיוניה" (ע' 11). הכאת נשים מוצגת בהקשר של מיצוב נתון – הבדלי מגדר (אגב שיטוח מורכבותם של ההבדלים הכוללים, כגון הבניית זהויות מיניות בעקבות הוספת ה"א הידעיה), והצגה זו מביאה לנטורליזציה ולפיכך לטריוויליזציה שלה.

ההתייחסות "מבפנים" מאיינת את התובנות הפמיניסטיות ומציגה תמונה מעוותת. לדוגמה, גל מתארת סוגים שונים של הכאת נשים במסגרת החיפוש אחר המניעים של הבעל המכה. מלבד תיחומה של הכאת נשים למסגרת הנישואים בלבד, מדובר בהצבת הגבר כנקודת

* ד"ר כבוד, מחברת הספר אונס, נאנסות והרשויות בישראל, 1994

מוצא להתייחסות לתופעה. במקרה זה, ההנחה הסמויה של גל היא שאפשר להיאבק בהכאת נשים באמצעות "הבנה" של מניעי הגברים המכים את נשותיהם. כלומר, הכאת נשים מוצגת כתוצאה של מצב פסיכולוגי-חברתי של גברים, ולא כביטוי של יחסי כוחות פוליטיים. ההתייחסות "מבפנים" גם מנציחה מתודולוגיה של מתן הסבר לתופעה חברתית אחת באמצעות תופעה חברתית אחרת. לדוגמה, גל מסבירה את דיכוי האישה בקיומם של מיתוסים ודעות קדומות. זהו הסבר מעגלי, משום שאפשר להפוך את הסדר ולטעון שמיתוסים ודעות קדומות הם רציונליזציות שמצדיקות פרקטיקות קיימות, ואילו העמדתן כ"סיבה" אינה מאפשרת לבדוק מהו מקורן. לדוגמה, האמירה "בקומפלקס של התרבות נוצרו שני מרחבים, הגברי והנשי, שאת גבולותיהם תוחמים הגברים" (ע' 12) קובעת עובדה בלי לתהות כיצד נוצרו אותם "מרחבים" ומדוע דווקא גברים תוחמים אותם. גל מסבירה באמצעות המושג "תודעת הקולקטיב", שטבע דירקהיים, את הלגיטימציה שניתנה "לחלוקת התפקידים ולתיחום המרחבים" (שם). בהנחה שהכוונה לחלוקת התפקידים המסורתית בין גברים לנשים ולחלוקת המרחבים ל"ציבורי" ול"פרטי", אפשר לשאול מדוע לא הוסבר כיצד נוצר מצב זה. גל מתארת תהליכים חברתיים שמבטאים וגם משמרים הכאת נשים, אך היא אינה מסבירה מדוע נשים נתפסות כ"מיעוט", או מדוע נוצרו "ערכי קולקטיב" מסוימים ולא אחרים. על סמך דיון ב"ממצאים אנתרופולוגיים" המתוארים כ"איחוד הניגודים" (כפי שגל מגדירה אותם ומעירה לגביהם ש"הפמיניסטיות לא יאהבו אותם"), היא מגדירה "פוליטיקה פטריארכלית" כ"תוצר פסיכולוגי של תרבות". כך נעשית "פסיכולוגיזציה" ו"תרבותיזציה" של תופעה פוליטית, שמקורה בהסדרים חברתיים שבהם הגברים נהנים מזכויות יתר, המצדיקות את שליטתם בנשים כצורך "טבעי" ו"הכרחי" שלהם.

אפשר לתלות במבט "מבפנים" את האחריות לניסוחים עמומים רבים הקיימים בספר ולהיעדר ביקורת חדה ויעילה. לדוגמה, גל מציינת כי "המודעות לאלימות במשפחה הביאה לעלייה ברמת הדיווח". הביטוי "אלימות במשפחה" שולל את הבסיס הפוליטי של הכאת נשים. מדובר בתרגום לקוי של הביטוי Domestic Violence – "אלימות ביתית", המתאר מצב שבו מתאפשרת אלימות נגד נשים בתוך הבית, בחסות ה"פרטיות" – זכות ליברלית מקודשת שגברים אלימים פועלים בחסותה (ומכאן דרישתה של מקיינון "לפוצץ את הפרטי"). כך גם הקביעה ש"שיעור מסוים הוא מקרי האלימות נגד בעלים". בטענה עמומה זו, המובאת בלי סימוכין או דוגמות, גל מעמידה על אותו מישור תופעה שיטתית ונרחבת של הכאת נשים על-ידי בעלים לעומת מקרים ספורים שבהם המצב הפוך. גישתה של גל מתעלמת גם מהעובדה שהכאת נשים מעוגנת בערכים חברתיים מקובלים, בעוד שבמקרה ההפוך האישה מופקרת לגורלה.

נקודת המוצא התאורטית של גל – הקונפליקט "טבע-תרבות" – היא ביולוגיסטית מיסודה. היא מסבירה את מה שמכונה "התוקפנות האנושית" כתכונה מולדת, "אינסטינקטיבית", כלשונה, ומצביעה על קיומה של "אלימות" כתוצאה מ"כשל מערכות" ומ"כשל בתקשורת". לדידה, השד המכונה "אלימות" יוצא מהבקבוק כשהסדרים חברתיים קורסים והקשר בין המינים משתבש, כאשר אותם הסדרים חברתיים הם שמאפשרים ואחרים להכאת נשים. הבעיה אפוא אינה "חוסר תקשורת" בין המינים ברמה האישית (המחליפה את הגדרת הבעיה כפוליטית). יתר על כן, הגישה הביולוגיסטית-דטרמיניסטית (המוצגת כ"אנתרופולוגית"), שלפיה "טבע האדם" כולל הכרח ביולוגי להתנהג באלימות, הכרח המשותף לשני המינים, מנוגדת לראיית אלימות נגד נשים וכל התנהגות אלימה שהיא כתופעה היסטורית.

לאורך הספר גל משתמשת בלשון זכר, ואפילו מרכזי סיוע הם "לנפגעי תקיפה מינית", אף-על-פי שהם הוקמו על-ידי נשים ומיועדים לנשים (קיים מרכז סיוע יחיד המיועד לגברים בלבד). כאשר גל מציינת "חשוב שעובד סוציאלי, אחות, רופא, או כל מומחה בתחום האלימות במשפחה יישארו עם המטופלת בעת התחקור" (ע' 252), רק ה"אחות" מצוינת בלשון נקבה. לדוגמה, במשפט "מניפי דגל הפמיניזם הם שהניחו את הבעיה לפתחה של החברה המערבית, שכן דרשו לעשות הבחנה פוליטית בין מיניות ומגדר" יש התעלמות מכך שמדובר ב"מניפות הדגל", וההתייחסות ל"חברה המערבית" בלבד אינה מובנת מאליה. המתודולוגיה הפמיניסטית מבססת את המחקר על התנסות ותובנות של נשים. "האישי הוא הפוליטי" אינו מבנה מפריד או מדרגי, אלא הוא מציג תפיסה שלפיה כל התנסות אישית היא בעלת ממד פוליטי, דבר הממוסס וממוג את ההבחנות הדיכוטומיות בין "ציבורי" ל"פרטי", בין תאוריה להתנסות. לעומת זאת, מחקר פטריארכלי מתאפיין בדגם של יחסים הגמוניים: התאוריה והחוקר (כסוכן שלה) מוצבים בעמדה "גבוהה", המצוידת באמות מידה שמוגדרות "מדעיות", כמו "אובייקטיביות", "ניטרליות" וכדומה, לעומת העמדה "הנחותה" של הנחקר, בעל "ההתנסות הסובייקטיבית". גל אומנם מביעה בספרה אהדה וסימפטיה לנשים שהתנסו בהכאה: היא מלינה על יחס של זלזול ופטרונות כלפי הנשים ומבקרת את המדינה ש"לא עושה די" (ע' 350), אך כל זאת מנקודת מבט "חיצונית" להן. לדוגמה, הראיונות מובאים בגוף שלישי, והשאלות המופנות לנשים הן מנוכרות ועלולות להכאיב ("מדוע לא עזבת אותו?"), בדומה לשאלות המופנות לנאנסות ("מדוע עלית אליו לשתות קפה?").

כמורכב, גל ממליצה "לחנך את הנשים להערכה עצמית, ביטחון עצמי, וללמדן מהן זכויותיהן" (ע' 236). היעדר ההכרה בכך שהנשים שהאלימות מופעלת כלפיהן עושות את המרב האפשרי בנסיבות הקיימות כדי לשרוד, היעדר זה יוצר את "האשמת הקורבן". וכך עושות גם חלק מהמלצותיה של גל. בכמה מן ההמלצות יש תועלת מסוימת, אם כי מוגבלת. זאת משום שכולן עוסקות בתוצאות, ולא בסיבות, של הכאת נשים. עמדה זו יוצרת אשליה שאפשר להתמודד עם הכאת נשים באמצעות תפקוד נאות של המערכות הקיימות. גישה שונה לגמרי מציגות פמיניסטיות בבריטניה, לדוגמה, הנאבקות באלימות נגד נשים תחת הסיסמה Zero Tolerance (אפס סובלנות כלפי אלימות נגד נשים).

מתוך בורות או מתוך התנכרות, הספר מתעלם לגמרי מתרומתן של הפמיניסטיות בישראל, החלוצות בהקמת המקלטים ובהעלאת הנושא של הכאת נשים לסדר היום הציבורי (מלבד אזכור ההצעה לסדר היום שהגישה חברת הכנסת מרשה פרידמן בשנת 1976 בנושא הכאת נשים, בלי כל פרטים נוספים). קשה להבין, לדוגמה, כיצד לא הוזכר בספר פועלה של רות רוניק, שהקימה בהצלחה את אחד משני המקלטים הראשונים בארץ (השני הוקם על-ידי "אישה לאישה" בחיפה), ובהמשך הקימה מקלטים נוספים והיא עדיין תורמת רבות להבנת התופעה. גל כותבת: "ארגוני הנשים הוולונטריים, כמו נעמ"ת וויצ"ו, הם שהקימו בהתחלה את המקלטים שמנו שישה עד 1993". סילוף ההיסטוריה אינו מקרי, ומשקף יחס רווח באקדמיה בישראל לפעילות השטח הפמיניסטית (ראו מאמרי, "כלוב הזהב - לימודי נשים באקדמיה", מצד שני, נובמבר 1998).

מקורות

MacKinnon, Katherine A. (1982). Feminism, marxism, method and the State: An agenda for theory. *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, 7(3).

Pnina Motzafi-Haller *Fragmented Worlds, Coherent Lives:
The Politics of Difference in Botswana*

Westport, Connecticut: Bergin and Garvey. 2002. 215 pages.

איתן בר־יוסף*

ספרה של האנתרופולוגית פנינה מוצפיי־הלר עוקב אחר חייהם של אנשי הטסוואפונג, המתגוררים באזור כפרי נחשל במזרח בוצוואנה. שוב ושוב, במהלך המאה העשרים, נאלצו אנשי בוצוואנה – כמו רבים מאוד מתושבי אפריקה הדרומית – לנטוש את בתיהם, להותיר מאחור את משפחותיהם ולתור אחר פרנסה מזדמנת בחוות של איכרים לבנים, במשקי בית לבנים או במכרות. בהתחשב בעוני המשוכפל מדור לדור ובצורך התמידי לעקור ממקום אחד למשנהו, כיצד מצליחים האנשים הללו – כך שואלת מוצפיי־הלר (ע' 1) – לטוות בכל פעם מחדש את הרקמה השברירית של חייהם, את רקמת הקהילה, המשפחה והזהות? כיצד הם יוצקים משמעות למערבולת הפוליטית והאישית שטורפת בקביעות כל ניסיון להתמקם או להתקבע? כותרת הספר, *Fragmented Worlds, Coherent Lives*, מסכמת את טענתה הבסיסית של מוצפיי־הלר: למרות הקיטוע של חייהם ולמרות הכוחות הפוליטיים והכלכליים שעיצבו את החיים בבווצוואנה הפוסט־קולוניאלית (השלטון הבריטי תם בשנת 1966), הצליחו אנשי הטסוואפונג, בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים, ליצור לעצמם, בכוחות עצמם, זהות קולקטיבית עצמאית, להפוך "מרחב" ל"מקום", ואגב כך להגדיר את מקומם בעולם.

כוחו של הספר נובע מן העובדה שמוצפיי־הלר חיתה בבווצוואנה בשתי תקופות שונות: בין ספטמבר 1982 לינואר 1984, ובקיץ 1993. עשר השנים שהפרידו בין שתי תקופות המחקר אפשרו לה לא רק להתחקות אחר השינויים העצומים שעברו על תושבי הכפרים העניים ועל המדינה כולה, אלא גם לבחון מחדש את העקרונות המתודולוגיים שהנחו אותה בתחילת דרכה כאנתרופולוגית. אחרי הכול, כותבת מוצפיי־הלר, בעידן ה"פוסט" (פוסט־מודרניזם, פוסט־קולוניאליזם, פוסט־סטרוקטורליזם) שוב אין האנתרופולוג יכול או ראוי להשתמש בכלי המחקר המסורתיים והמוגבלים (ע' 7). מבחינה זו, תחושת המקוטעות שעליה נסמכת כותרת הספר מתארת לא רק את חייהם של נשואי המחקר, אלא גם את עבודתה של החוקרת, הנדרשת לחשוב מחדש על המקורות, האבחנות והשיטות שעיצבו את כתיבתה בעבר. המשבר שמאפיין את הדיסציפלינה, במיוחד בשני העשורים האחרונים, והניסיון למצוא דרכים להתגבר על המשבר הזה, מעצבים כל אחד מפרקי הספר; ומכאן גם מבנהו המקוטע, ההיברידי, הבריקולאזי, הן ברמה התאורטית והן ברמת החומרים המרכיבים אותו. לפיכך, הספר מציע בעת ובעונה אחת מבט מפוכח על מצוקת הטסוואפונג וגם מבט מפוכח לא פחות על מצוקת האקדמיה.

שני הפרקים הראשונים עוסקים בסיפורי חיים אישיים, הממחישים היטב את טבעם המקוטע של החיים בבווצוואנה ומדגימים את יחסי הגומלין המורכבים והשבריים בין היחיד לבין משפחתו. הביוגרפיות (שהן צורה ספרותית וידיית, המזוהה עם המסורת המערבית,

* אוניברסיטת בן־גוריון

הנוצרית, הבורגנית) מובאות כאן לא משום שהן מבטאות את "רגשותיהם האמיתיים" של המספרים (ע' 9), אלא משום שהן ממחישות, באמצעות המוסכמות הנרטיביות (הקשורות, בין היתר, בנסיבות המיוחדות שבהן נאספו), את האמצעים המגוונים שבאמצעותם המספרים מגדירים סוגיות כמו אתניות, מגדר או מרחב. במילים אחרות, מוצפי-הלר משתמשת במחשבה הפמיניסטית כדי לבנות דווקא על השתיקות ועל החסכים בטקסט, על הסגנון הטלגרפי ועל היעדר הליניאריות. יש אירוניה מסוימת בעובדה שכדי להמחיש את הפערים הללו, מוצפי-הלר נדרשת לסיפורו האישי של עוזר המחקר שלה, גבר צעיר בשם מוזס בסבי, שמדבר וכותב באנגלית. בניגוד לגברים האחרים, שסיפוריהם האישיים נעו בלקוניות מתאריך אחד למשנהו, בסבי תיאר בפירוט רב את תחושותיו, כגון חששו מהעבודה במכרה או חוויותיו כמהגר - יסודות שהופכים את סיפורו לביוגרפיה "מערבית", "וידויית", בדיוק מהסוג שאינו קיים בקרב הטוואפונג. אך דווקא סיפורו האישי של בסבי, היוצא מן הכלל שמעיד על הכלל, מדגים את המתחים שהם חלק בלתי נפרד מחוויותיהם של הגברים בפריפריה הכפרית הזאת. "החיים" שמוצפי-הלר כותבת עליהם אינם קוהרנטיים מפני שהם נטולי אמביוולנטיות או סתירות: אדרבא, רק בזכות האמביוולנטיות והסתירות הגברים והנשים הללו מצליחים לשרוד. בניגוד לאנתרופולוגים שייצגו אותם או לביורוקרטים הקולוניאליים והפוסט-קולוניאליים שבאו עמם במגע, אנשי הטוואפונג, כותבת מוצפי-הלר, מתאפיינים בתפיסה עצמית נזילה יותר ומהותנית פחות (ע' 110).

סיפורי החיים הללו מקבלים ממד נוסף בפרק הרביעי, שנבנה על הסקירה הפוליטית והכלכלית המפורטת שמובאת בפרק השלישי, סקירה שמספקת חומר רקע חשוב על התהפוכות שעברו על הפריפריה הכפרית בבוואננה. מוצפי-הלר מעמתת כאן שתי היסטוריות שונות: הראשונה היא ההיסטוריה הרשמית, זו הבאה "מלמעלה", והשנייה היא הגרסה העממית, שמובאת בתצטיי ראינות בעל-פה, שנערכו באזור בשנת 1979 על-ידי קבוצה של סטודנטים להיסטוריה מאוניברסיטת בוואננה. הראינות - שמעידים, כמובן, על הסטודנטים הצעירים לא פחות משהם מעידים על נשואי המחקר הכפריים - מדגימים את המסגרות המושגיות שבני אדם מביעים באמצעותן את זהותם הסובייקטיבית. בעזרת שימוש במושגים תרבותיים "מסורתיים" (המבטאים תפיסות של מדרג, שליטה על אדמות או פערים חברתיים) או סירוב לענות במישרין לשאלותיהם של הסטודנטים (לגבי ההיסטוריה הפוליטית והחברתית של האזור), הצליחו המראיינים לבטא את התנגדותם למשטר הריכוזי החדש שנכפה עליהם. השיח המקומי (indigenous) נהפך, אם כן, לכלי שבאמצעותו אנשי בוואננה מערערים על יחסי הכוחות החדשים (ובמאמר מוסגר אפשר להוסיף כאן שהספר היה יוצא נשכר אילו הרחיב מעט יותר בנושא האמונה הדתית ותפקידה של הכנסייה בהשלטת הסדר הקיים).

מושג ההתנגדות שב ועולה בפרק השישי, הבוחן את צמיחתם של כפרים חדשים באזור (תהליך המתואר בפרוטרוט בפרק 5) ואת מאבקם של אנשי אחד הכפרים ("הכפרים הלא-מוכרים", אפשר אולי לקרוא להם) במסד הביורוקרטי, מחד גיסא, ובמגדלי הבקר העשירים, מאידך גיסא. מוצפי-הלר מתארת אספה מקומית שנערכה בתחילת שנות השמונים, שבמהלכה עשו אנשי הכפר שימוש מורכב מאוד במושגים מסורתיים: הם אימצו את המושגים שיכלו לסייע להם בהגדרה העצמית של הכפר (כגון הקמת הרחבה המרכזית - kgotla, או הקמת בית-הספר) אבל דחו מסורות אחרות (לדוגמה, בכך שתמכו במועמד עני, חלש וחסר כריזמה לתפקיד ראש הכפר, בניסיון כמעט קומי לערער על ההגמוניה של נציג האליטה

הישנה). מוצפי־הלר, חפה מרומנטיות, אינה מפריזה בחשיבותה המעשית של הפעולה החתרנית הזאת, מה גם שביקור בכפר עשר שנים לאחר מכן מגלה שהחזון שעמד בבסיס ההתנגדות הזאת לא התממש: מבחינות רבות, גם הפעם הצליחה המערכת לכופף ולעקור משורש את החתרנות שבאה מלמטה.

אם כך, מהי משמעותם של כיסי ההתנגדות הזעירים הללו? מוצפי־הלר, שפוסעת כאן בעקבות וילאם רוזברי ולילה אבו־לועיד, מייחסת משמעות רבה לאפשרות לדמיין מחדש את העולם, ולו לרגע, משום שהיא מאירה את המתחים בין הבניות הגמוניות של המציאות לבין התקווה התמידית לערער על הסדר הקיים. אך דומה שאפילו הניסוח הרהוט הזה אינו מצליח לחפות על ההכרה שלהטוטי המילים של האקדמאי רחוקים לעתים אלפי שנות אור מהמציאות העגומה בשטח.

דווקא הפרק השביעי מציג תהליך משכנע יותר של העצמה. הפרק מתאר את בני המעמד החברתי הנחות ביותר בכפרים, בסרווה (Basarwa), מושג המזוהה עם הבוסמן הפרימיטיבי, "האחר", שאי אפשר לשלוט בו: הוא נחות עד כדי כך שאיש – מלבד דמויות חריגות כמו שיכור הכפר – אינו מוכן להצהיר שהוא כזה או לקבל על עצמו את התווית הזאת (והעובדה שכל בני הכפר יודעים שמוצאו האתני של השיכור שונה לגמרי רק מחוקת את הטענה שמדובר בקטגוריה חברתית). אבל עשר שנים לאחר ביקורה הראשון, גילתה מוצפי־הלר קבוצה של נשים שלא שללו את התווית, אלא אף נשאו אותה בגאווה. גם כאן, השימוש בשיח "המסורתי" (של הסימן הטוטמי, ה־sereto) אפשר לנשים הללו (אבל לא לגברים) לכונן זהות חדשה, המושתתת על ייחוד ולא על נחיתות.

"כתיבת אתנוגרפיה בתחילת המאה העשרים־ואחת", כותבת מוצפי־הלר בפרק השמיני והאחרון, "צריכה להיות אקט של פסטיש, של שימוש במגוון פרספקטיבות תיאורטיות כדי להבין את התהליך האתנו־היסטורי הספציפי" (ע' 190). כאמור, הספר עומד בהחלט באתגר הזה, אם כי יש לפחות סובייקט אחד שמוצפי־הלר ממעטת יחסית לשלב בנרטיב שלה: היא עצמה. בפרק הראשון היא אומנם מתייחסת להיותה Lekgoa – אישה לבנה, הגדרה בעייתית, כמובן, לגבי ישראלית ממוצא מזרחי (נושא שמוצפי־הלר עסקה בו, לדוגמה, במאמרה שהתפרסם בתיאוריה וביקורת 11). גם בפרקים המאוחרים יותר היא עוסקת מדי פעם בסוגיות התאורטיות שכרוכות בעצם נוכחותה כחוקרת מערבית בבוצוואנה. יש שיטענו שאפילו המינון הזה מופרז, אך לטעמי, מוצפי־הלר עושה דווקא שימוש יתר בטון האקדמי המנותק, השקול ו"הרציונלי", שאינו עולה תמיד בקנה אחד עם התפיסה השאפתנית שהניעה את הפרויקט הזה מלכתחילה: כאילו שעצם היציאה לעבודת שטח באפריקה ומגוון המתחים שעבודה כזאת יוצרת לא אפשרו לה להתנתק באמת מכבלי האנתרופולוגיה "הישנה". אלא שדווקא המתח הזה, כאמור, בין הקוהרנטי למקוטע, בין הדחף לחתור נגד הדיסציפלינה לבין הציות לצייווי ההגמוני, הוא זה שנותן לספר הזה את שמו ואת כוחו.

Gad Barzilai Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities

Michigan: University of Michigan. 2003. 370 pages.

אייל גרוס*

התמודדותו של המשפט עם קיומן של קהילות בתוך המסגרת המדינתית היא אחת השאלות המרכזיות העומדות לפני חוקרי החברה והמשפט. המשפט המדינתי טוען לעליונות על כל מערכת נורמות אחרת בתחומי המדינה, ולרוב אף לבלעדיות. היחסים בינו לבין קהילות שאינן זהות לקבוצות ההגמוניות בחברה הם יחסים מורכבים, שכן קהילות אלה נמצאות על ציר הכולל שייכות למסגרת המדינתית אך גם אי-שייכות אליה.

ספרו של גד ברזילי מתמודד עם שאלות מורכבות אלה בצורת ניתוח מקורית של המחבר, המכונה "קהילתנות ביקורתית" (Critical Communitarism). הרעיון הקהילתני התפתח מתוך מחשבה על חברה ומשפט, כביקורת ותגובה על הרעיון הליברלי, שהואשם בהפשטת אנשים מהשתייכותם הקבוצתית ובהעדפת זכויות אינדיווידואליות על טוב משותף קולקטיבי. אך גם רעיון זה סבל מבעיות רבות. בגרסות מסוימות, הקהילתנות ניסתה לדבר על המדינה כעל קהילה בעלת ערכים משותפים, שעל המשפט להגן עליהם ואולי אף לקדםם. בגרסות אחרות הושם הדגש בקהילות תת-מדינתיות ובצורך להכיר בזכויותיהן כקבוצות. הקהילתנות המדינתית נחשדה, ובצדק, כמאיימת על הפלורליזם ועל חופש הבחירה, אך הקהילתנות התת-מדינתית סבלה לעתים מתפיסה מונוליטית לגבי קהילות ומהיעדר הכרה בסכנה הנשקפת לחירות הפרט, שעשויה לנבוע דווקא מן הקהילות.

הצעתו של ברזילי ל"קהילתנות ביקורתית" מחלצת את הקהילתנות מן המלכודות הללו ומציבה פרדיגמה חדשה, המביאה בחשבון את חשיבותה של הקהילה, אך זאת מתוך רגישות לבעיות הטמונות בתפיסות הקהילתניות שתוארו לעיל. הקהילתנות הביקורתית מתייחסת לקהילות לא-שולטות בהקשרים של פוליטיקת זהות, פלורליזם של הסדרים משפטיים ושליטה מדינתית. המשא-ומתן המורכב בין הפרמטרים הללו נבחן בקפידה בספר, שלאורכו שורה הטענה שהתרבות המשפטית של קהילות היא גורם משמעותי ביחסי חברה-מדינה. ברזילי בוחן את תפקידה של התודעה המשפטית בהבנייתן של קהילות, ובודק כיצד הקהילות עצמן מהוות מקור לתודעה משפטית. המחבר טוען שהמדינה אינה צריכה לנהוג בדרך הליברלית של הכרה בזכויות אינדיווידואליות בלבד, אלא עליה להכיר בערכן של קהילות לא-שולטות ובזכויות המשותפות של קהילות אלה ככאלה.

הטענות נבחנות ביחס לשלוש קהילות לא-שולטות בישראל: הפלסטינים אזרחי ישראל, נשים פמיניסטיות ויהודים חרדים. הספר בוחן את יחסן של קבוצות אלה אל מערכת המשפט הישראלית, מתוך תפיסה שהדמוקרטיה צריכה להבטיח לא רק בחירות פתוחות וחופשיות, אלא גם תרבות פוליטית שמבטיחה זכויות, הן של היחיד והן של הקהילה.

הצגת התזה נעשית במבוא ובפרק הראשון של הספר, שבהם נסקרות הגישות השונות בספרות ליחסים בין המשפט המדינתי לקהילה, וכן נסקרת גישת הקהילתנות הביקורתית הממוקמת מולן. הפרק השני מציע ניתוח מעמיק של היחסים בין המשפט לחברה בישראל

* אוניברסיטת תל-אביב

בכל הנוגע למעמדן של קהילות לא־שולטות. שלושת הפרקים הבאים עוסקים בפירוט בקהילות הנדונות ובוחנים את הקהילות הנידונות הביקורתית בהקשר המסוים שלהן. פרק הסיכום בוחן את הקשר בין קהילות לא־שולטות לבין חוק המדינה, ומציג את המסקנות שלפיהן קהילות כאלה שומרות על משמעויות משלהן ויחס משלהן מול חוקי המדינה, וזאת באמצעות פרקטיקות שונות ויחסים מורכבים עם חוק המדינה, שכוללים שיתוף פעולה והתנגדות גם יחד. ברזילי מצביע על הפוטנציאל הקיים לגבי הקהילות במוביליזציה משפטית, בצורת החקיקה ובהתדיינות, כדרך פעולה שכוללת בתוכה אינטראקטיביות ומאפשרת לשנות את החוק, את החברה ואת הפוליטיקה, ולו במידה מסוימת, אך כל זאת תחת המטרייה של כוח המדינה. אם כן, היחסים בין חוק המדינה לבין הקהילות הם מורכבים וכוללים צורות שונות של שימוש בחוק המדינה ושל התנגדות לו, צורות אשר נבחנות בפירוט.

הקבוצות שברזילי בחר להתמקד בהן מאפשרות לו לבחון את הדומה והשונה במפגש בין הקהילות הנבחנות (כולן קהילות לא־שולטות, אך שונות מאוד זו מזו בהקשרים רבים) לבין החוק במדינת ישראל. עם זאת, אפשר לתהות אם "נשים פמיניסטיות" הן קהילה באותו אופן שברזילי משתמש במושג זה לגבי פלסטינים ישראלים ולגבי יהודים חרדים. בשני המקרים האחרונים הוא עוסק בקבוצת מיעוט, ולא רק בחברי קבוצה שמוזוהים עם אידאולוגיה אקטיביסטית שמבקשת לשנות את מצב הקבוצה; אך במקרה הראשון דומה שהוא אינו עוסק בקהילת הנשים כולה, אלא בנשים פמיניסטיות בלבד. ייתכן שהבדל זה משמעותי, שכן בהקשר זה ברזילי עוסק למעשה בקבוצה הפועלת למען זכויות הנשים, ולא בקבוצה שהיא מושא של פוליטיקת הזהות כולה.

מסקנת מחקרו של ברזילי היא שיחסיות תרבותית נחוצה לקיומה של תרבות פוליטית דמוקרטית, שכן בלעדיה מערכת אחת של ערכים קולקטיביים תנסה לכפות את עצמה על היתר. לכן דרוש רלטיביזם במשפט, בחברה ובפוליטיקה. לפיכך, דרוש דמוקרטיזם יחס של כבוד והגנה כלפי הפנדמנטליזם הדתי, ולו בשל הצורך להכיר ביחסיות התרבותית ובשל נחיצותו של חלל רב־תרבותי ובין־קהילתי.

ברצוני להצביע על כמה סוגיות העולות תוך כדי הדיון של ברזילי, כדי להמחיש את השאלות הקשות העולות מגישת הקהילות הביקורתית שהוא מציע, ולהציב סימני שאלה לגבי חלק מהבחירות הנורמטיביות שלו בכל הנוגע ליחסי מדינה-קהילות. שאלות אלה נוגעות בפרט בצורך להכיר ביחסיות התרבותית ובנורמות השונות של קהילות לא־שולטות. צורך זה מתנגש עם האוניברסליזם שהדמוקרטיה הליברלית מתימרת לספק. מובן שעלינו להיזהר מפני הגמוניה שמציגה את עצמה כאוניברסלית ולמעשה אינה אוניברסלית, ותפיסה של רב־תרבותיות נחוצה כדי לחלץ את הדמוקרטיה ממלכודת זו.

אך האם אין קו דק אך מסוכן בין רב־תרבותיות ובין יחסיות תרבותית ששוללת את הערכים האוניברסליים? שני נושאים שברזילי דן בהם ממחישים את הקושי הזה. הראשון נוגע בשאלת הפתרון הראוי למקרים שבהם הערכים של קהילות לא־שולטות נוגדים את ערכי הדמוקרטיה. תשובתו של ברזילי היא שאין באוטונומיה של הקהילות שום דבר שעשוי להצדיק אלימות פנימית כלפי חברי הקהילה, וכי יש להכיר בזכותם של אנשים לצאת מהקהילה וכן לקבל סיוע מן המדינה במקרה של אלימות. עם זאת, לטענתו, המדינה צריכה להתערב במקרים של אלימות רק אם התבקשה לעשות זאת על־ידי חברים בקהילה. במקרים כגון מילת נשים וכדומה, ברזילי סבור שמתוך התפיסה של הקהילות הביקורתית

המדינה צריכה להגן על אישה המבקשת הגנה מפני אלימות, גם כאשר זו נובעת ממסורת ותרבות. אך לדבריו, כאשר קורבנות האלימות אינם מבקשים זאת, על המדינה לכבד העדפות קהילתיות-תרבותיות ומסורות.

אפשר לומר שבקביעה זו, המתבססת על רצונו של קורבן האלימות, נדרש ברזילי דווקא לעקרון ליברלי של אינדיווידואליזם ורצון חופשי, המנותק ממרכזיותה של הקהילה בחייו של האדם, זאת בניגוד לתפיסה הקהילתנית וגם בניגוד לפמיניזם הרדיקלי, שברזילי מגלה אהדה כלפיו: דווקא בשל מרכזיותה של הקהילה בחייו של האדם, אפשר לסבור שאישה (או גבר) שהם קורבנות אלימות עלולים להיקלע למצב שאינם מסוגלים להתנגד לקהילה או לצאת מתוכה, בגלל מגבלות תודעתיות או חומריות. האם על המדינה לפעול רק כאשר קורבן האלימות יכול ורוצה לבקש את עזרתה? האם שיקולים של גיל, לחץ חברתי, מצב כלכלי, מצב משפחתי ותלות מסוגים שונים אינם צריכים להצדיק התערבות של המדינה בכל מקרה של אלימות? נכון שהתערבות זו תהיה בבחינת הפעלת כוח אלים מצדה של מדינה נגד ערכיה של הקהילה, אך אם אנו סבורים שזכויות האדם הן חשובות גם כדי להגן על אנשים מפני מנגנוני כוח, האם יש לתת למנגנוני הכוח הקהילתי חסינות כאשר הם פוגעים באינדיווידואלים? כאשר אלימותה של המדינה באה להגן על הפרט מפני אלימותה של הקהילה, דומני שמן הראוי להצדיקה, גם כאשר הקורבן אינו מבקש זאת. עם זאת, השאלה של גבולות ההתערבות קשה במיוחד, כפי שממחיש ברזילי, כאשר אנו עוסקים במה שעשוי להיחשב כאלימות בעיני המתבונן מבחוץ, אף שבעיני חברי הקהילה הוא פרקטיקה שגורה בחייהם.

דוגמה נוספת שממחישה את הבעייתיות עולה מן הדיון של ברזילי בקביעתה של ועדת הבחירות המרכזית, אשר אסרה על תנועת ש"ס להפיץ במסע הבחירות שלה בקבוקי שמן עם תמונתו של הרב כדורי. ברזילי מבקר החלטה זו, שהתבססה על הבחנה בין תעמולת בחירות הפונה להיגיון לבין בקבוקים אלה, שנתפסו כמתנות אסורות. לדבריו, החלטה זו הוציאה מחוץ למותר רגשות ופרקטיקות דתיות מזרחיות. ברזילי רואה בכך פרשנות של החוק, כמתיר רק הליך בחירות שבו אנשים מופשטים מזהותם הקהילתית (במקרה זה – הדתיות בגרסה המזרחית). מן הזווית של הקהילתנות הביקורתית, ברזילי היה מעדיף תוצאה אחרת, שהייתה מכירה בכך שבקבוקים אלה לגיטימיים ממש כמו גלויה או מכתב. לנוכח שכיחותה של תעמולת בחירות המנסה להפחיד את קהל הבוחרים, קשה להתווכח עמו וקשה להבחין בין תעמולה הפונה להיגיון לבין תעמולה שאינה עושה זאת. כמו כן אפשר לטעון ששימושה של ש"ס בבקבוקים הנושאים את תמונתו של הרב כדורי מייצג עולם ערכים קהילתי, שהוא לגיטימי בדמוקרטיה לא פחות מניסיון שכנוע בשפה רציונלית או רציונלית לכאורה. אך מנגד, מן הראוי לשאול אם אין ערך לשאיפה להליך פוליטי המבוסס על שכנוע והנמקה, ואינו מבוסס על הצבעה שתונע אך ורק על-ידי קבלת חפצים בעלי ערך דתי. מתן הבקבוקים עם תמונתו של הרב כדורי עשוי לאיים על מצביעים פוטנציאליים, שיסברו כי יאונה להם רע אם לא יצביעו כפי שהרב כדורי הנחה אותם. למותר לציין שרבים מן המצביעים בישראל ובמקומות אחרים פועלים מתוך פחד, ואפשר לשאול מדוע פחד או חוסר רציונליות במקרה של ש"ס פסולים לעומת אלה המשמשים את המפלגות החילונית. עם זאת, נדמה לי שהשאיפה לשיח דמוקרטי המבוסס על הנמקה היא דבר שאסור לוותר עליו. תעמולת בחירות המבוססת על הבקבוקים שחילקה ש"ס סותמת את

הגולל על אפשרות כזאת. מבחינה זו, דוגמה זו מעלה שאלות קשות ומורכבות על הקשר בין דת, חברה ופוליטיקה.

דוגמות אלה ממחישות את ההתנגשויות הקשות בין הניסיון לאוניברסליזם (כזה השואף להיות אוניברסליזם אמיתי, משוחרר מהגמוניה, המאמץ את הרב־תרבותיות) לבין הצורך להכיר במשמעותן של קהילות בחייהם של אנשים. גם אם אפשר להתווכח עם ברזילי על המסקנות שהוא מגיע אליהן ביחס לחלק מהסוגיות שהוא דן בהן בספר, הרי הקהילתנות הביקורתית שהוא מפתח מציעה מסגרת חדשה וחשובה לבחינת סוגיות אלה, מסגרת שמאפשרת לנו לחשוב על קהילות באופן ביקורתי. מבחינה זו, ספרו תורם תרומה חשובה הן לדיון ביחסים בין משפט, חברה וקהילה בישראל והן לדיון התאורטי המתנהל בנושאים אלה בתחומי החברה והמשפט.

ABSTRACTS

The Effect of Industry's Social Capital on Employees' Rent Capacity: A Multilevel Analysis

Ilan Talmud

Four connected sources of social inequality are produced by rent creation mechanisms: inter-organizational social capital, political social capital, labor market inequality, and gender inequality. The theoretical framework of the sociology of rent integrates four structural theories, each referring to a distinct social arena: (1) network models of social capital, mainly related to asymmetric exchange in production markets, (2) resource mobilization theory, concerned with organized political conflicts and social movements, (3) the dual economy approach, denoting the segmented technological character of the economy and its effect on structural labor inequality, (4) the patriarchal perspective, underscoring male domination in the family and in the public sphere, including the labor market. Data were taken from the Israeli Input-Output tables, Israeli Micro Census, and the Industry and Craft Survey. Relational patterns were analyzed using network models of social structure, while the multi-level models were estimated by Hierarchical Linear Models (HLM). Industry's social capital (mainly contact efficiency and network asymmetry) was found to increase industry's capacity for exploitative rent appropriation, also raising male wages. Political ties also significantly increased male wages, and a male's wage generally increased to the extent that the industry in which he worked was central, geographically and technologically. Women did not benefit from industry's social capital so the rent production mechanism systematically benefited men and not women. While absorbing exploitative rent from trade partners, employers and male employees proved inter-dependent. The discussion covers the theoretical implications of the findings for the sociology of rent, also as a general anchor in economic sociology bridging theories of social capital and stratification research.

Robots or Dwarfs: The Commitment and the Dehumanization which HR Managers in the Israeli Public Sector Show towards Temporary Employees

Rona Goclaw and Orly Benjamin

A socio-emotional process, termed Oppressive Othering by American researchers, exists in the margins of non-standard employment in the Israeli public sector. Here it is traced and analyzed as expressed in HR managers'

accounts collected in 2001. Othering emerged as an effort by managers to widen the social distance between themselves and non-standard employees, particularly those working for subcontractors. The interactive components that significantly contributed to a sense of commitment to some of people thus employed, as well those contributing to dehumanization, are indicated. This process is discussed as reflecting how far non-standard employment invites the crossing of ethical boundaries, making the employment relationship a mode of interaction that converges with other forms of social oppression.

Nuclear Secrecy and Opacity as a Form of Cultural Intimacy: World Risk Society and Israel's Vanunu Affair

Uri Ben-Eliezer and Adriana Kemp

Studies on transnational social movements in world risk society tend to emphasize their centrality and effectiveness as the result of two major transformations: the decline of the nation-state as a primary locus of power and sovereignty, and the rise of assertive civil societies' subpolitics.

The "Vanunu affair" (the Israeli technician who was sentenced to 18 years in prison for making public Israel's nuclear secrets) and the reactions to it on local and global levels serve for an analysis of the obstacles to the effective influence of anti-nuclear transnational social movements and their difficulties in contributing to global framing. These obstacles arise mainly from the cultural politics of a "secret state", which constructs national sovereignty and mobilizes the local civil society by means of nuclear secrecy and opacity. Recognizing that "foreign intervention" cannot be reduced to inter-state actors alone, the article contributes to the growing literature on transnational relations that emphasizes the significance of norms, identities, and culture in world politics. It helps explain "why states are still with us," and illumines the difficulties in realizing the ideal of a nuclear free global civil society.

'The Memory of the Past Will Disappear Without a Trace': Construction of Homosexuality in Advice Columns in Teen Magazines

Calanit Tsalach

Teen magazines' advice columns construct a dialogue between adults and teens about young people's "authentic" experiences of identity formation. This article studies the columns' discourse of homosexuality. The research data were drawn from all the issues of *Maariv Lanoaar* and *Rosh 1* magazines published from 1986 to 2000. Analyzed within the qualitative tradition, the texts were taken as a discourse, i.e., as practices that constitute a body of knowledge and

a means of imparting meaning to reality through words or images. Insight is thereby gained into the ways social texts work, in a Foucauldian sense, as sites of power that encourage self subordination; into the connection between power/knowledge and normality or deviance; and into the ways these notions are constructed socially and mediated through popular texts. Denial of homosexuality is the primary motif that underlies/informs the advice columns. It is produced through implicit means that suggest (indeed, insist) that there is no such thing as normal homosexuality, particularly not among teenagers. The narratives that explain homosexual experience render it remediable and mark the path to absolution and/or atonement.

Childhood in Middle-class Jewish Families in 19th Century Poland-Lithuania and the Rise of Social Movements

Mattat Adar-Bunis

The assumption that family relations and innovativeness are incompatible is contested. In middle-class Jewish families in Poland-Lithuania in the 19th century large family units, including extended households and broad family networks, were an essential condition for the emotional and intellectual development of young people who later were mobilized into various social movements. The usefulness of the post modern approach to the family is indicated. Fluid relationships of love and authority between adults and children did not damage the personal integrity of the latter but contributed to the development of independent, ambitious, and sociable young adults, hence to the rise of social movements in Jewish society and its modernization.